

THE DAS'AKUMÂRACHARITA

OF

DANDIN

WITH

Three Commentaries—the Padachandrikâ of
Kavindra Sarasvatî, the Bhûshanâ of
S'ivarâma and the Laghudîpikâ.

EDITED

with various readings

BY

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

SECOND REVISED EDITION.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1889.

Price 1½ Rupee.

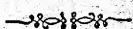
श्रीदण्डिकविवरचितं
दशकुमारचरितम्

कवीन्द्रसरस्वतीकृतपदचन्द्रिकया, शिवराम-
कृतभूषणया, लघुदीपिकया च समेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब

इत्यनेन पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

तच्च

शाके १८११ वत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिना

मुद्रितम् ।

मूल्यं सार्धं रूप्यकः ।

प्रस्तावना.

दण्डिकविकृत दशकुमारचरिताच्या प्रती आजपर्यंत अनेक छापून निघाल्या आहेत. याची पहिली प्रत सन १८४६ त लंडन शहरांत प्रोफेसर होरेस् हेमन् उइल्सन् यांनीं कांहीं इंग्रजी टिप्पणीसुद्धां राजा-श्रयाने छापून काढिली. त्यानंतर कलकत्त्यांत बाबू भुवन चन्द्र वैसाक यांनीं सन १८६८ व १८७० या सालीं छापिली. यांत नुसते मूळ होते. पुढें सन १८७३ च्या सुमारास प्रोफेसर तारानाथ तर्कवाचस्पति यांनीं कांहीं संस्कृत टिप्पणी देऊन कलकत्त्यांत नवीन आवृत्ति छापिली. वरील सर्व प्रतींत पूर्वपीठिकेचे पांच उच्छ्वास व दशकुमारचरिताचे आठ उच्छ्वास इतकाच ग्रंथ आहे. मुंबईस सन १८७२ सालीं डॉ. बुल्टरसाहेबांनीं एक प्रत सरकारचे आश्रयानें छापिली. त्यांत पूर्वपीठिकेचे पांच उच्छ्वास व दशकुमारचरिताचे पहिले तीन उच्छ्वास इतका भाग आला आहे. पुढील भाग अजूनपर्यंत प्रसिद्ध झाला नाही. प्रसिद्ध झालेल्या भागांत बुल्टरसाहेबांनीं इंग्रजी टिप्पणी दिल्या आहेत. आणखी दशकुमारचरितावर लिहिलेल्या पदचन्द्रिका, भूषणा व सारांशटीका अशा तीन टीका साहेबांस मिळाल्या होत्या, त्यांतील कांहीं उतारेही ह्या टिप्पणींत दाखल केले आहेत. सबन्ध टीका प्राप्त झाल्या असतां डॉक्टर साहेबांनीं त्या कां छापिल्या नाहींत हें समजत नाहीं. असो.

आम्ही प्रसिद्ध केलेल्या आवृत्तीस मिळविलेलीं साधनें येणेंप्रमाणें आहेत:—

पूर्वपीठिका—वर लिहिलेल्या सर्व छापील प्रती व कै. वे. रा. रा. आपाशास्त्री खाडिलकर यांनीं दिलेली एक लेखी प्रत. ही नाशिकचे कै. वे. रा. रा. गोविंदशास्त्री निरंतर यांच्या प्रतीवरून उ-

तरलेली आहे. गोविंदशास्त्र्यांची मूळ प्रत बुल्लरसाहेबांनी नेली असे ते सांगत होते.

दशकुमारचरित—वर लिहिलेल्या सर्व छापील प्रती, रा. गोविंदशास्त्री निरंतर यांनी दिलेली एक लेखी प्रत व डॉ. भाऊ दाजी यांच्या पुस्तकालयांतील दुसऱ्या दोन लेखी प्रती, बॉंबे ब्रांच ऑफ वी रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीच्या लायब्ररीत ठेविलेल्या. यांपैकी एक समग्र आहे व दुसरी चवथ्या उच्छ्वासाच्या आरंभापर्यंत आहे.

उत्तरपीठिका—रा. आपाशास्त्री खाडिलकर यांनी दिलेली एक लेखी प्रत. हीही प्रत रा. गोविंदशास्त्री निरंतर यांच्या प्रतीवरून उतरलेली आहे. गोविंदशास्त्र्यांची मूळ प्रत बुल्लरसाहेब घेऊन गेले असे त्यांच्या सांगण्यांत आले. हे प्रकरण अद्याप कोठेच छापलेले नाही. दशकुमारांची कथा आजपर्यंत जी अपूर्ती होती ती यांत पूर्ण झालेली आहे. उपलब्ध झालेल्या प्रतीत पुष्कळ चुका आढळल्या व्हावून दुसऱ्या प्रतीविषयी शोध केला. परंतु प्रत मिळाली नाही. उत्तरपीठिकेच्या आणखी प्रती मिळाल्या असल्या तर बरे झाले असते. कोणाजवळ याच्या दुसऱ्या प्रती असल्यास त्यांनी त्या आमच्याकडे मेहरबानी करून पाठवून दिल्यास पुढील आवृत्तीत ग्रंथ शुद्ध करून घेता येईल. असो.

हे सर्व ग्रंथाच्या मूळाविषयी झाले. आतां टीकाग्रंथावर मिळालेली साधने:—

पददीपिका—ही टीका फक्त पूर्वपीठिकेवर आहे. ही पदचन्द्रकेच्या धर्तीवर कोणी लिहिलेली असून फार अलीकडील आहे. ही पूर्वपीठिकेच्या मूळाखाली छापिली आहे.

पदचन्द्रिका—हिची एक प्रत रा. गोविंदशास्त्री निरंतर यांच्या संग्रहीं मिळाली. दुसरी रा. आपाशास्त्री खाडिलकर यांनी दिली, पण ती गोविंदशास्त्र्यांच्या प्रतीवरून उतरलेली होती. तिसरी एलिफन्स्टन्

कॉलेजांतील पुस्तकालयांतून आमचे मित्र रा. श्रीधर रामकृष्ण भांडारकर यांनी पाठवून दिली व चवथी इंदुराहून रा. गणेश नरसिंह किरकिरे यांनी पाठविली. ही टीका दशकुमारचरिताच्या मूळाखाली दिली आहे.

भूषणा—हिची एक प्रत रा. गोविंदशास्त्री निरंतर यांच्या संग्रहीं मिळाली. दुसरी रा. आपाशास्त्री खाडिलकर यांनी याच प्रतीवरून उतरलेली आपल्या संग्रहीं असलेली एक प्रत दिली व तिसरी एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील पुस्तकालयांतून रा. श्रीधर रामकृष्ण भांडारकर यांनी पाठविली. ही प्रत गोविंदशास्त्र्यांच्या प्रतीवरून उतरलेली असावी. ही टीका पहिल्या परिशिष्टांत दिली आहे.

लघुदीपिका—हिची एक प्रत आमचे जयपुरकर मित्र पंडित दुर्गाप्रसादजी यांनी तेथील पंडित सरयूप्रसादजी यांचे संग्रहांतून पाठविली. हीत पांचव्या उच्छ्वासाचा शेवट व साहव्याचा आरंभ इतका भाग त्रुटित आहे असें दिसते. बाकीचा ग्रंथ संपूर्ण आहे, पण मूळप्रत बहुतेक ठिकाणीं अशुद्ध आहे. प्रत्यन्तर मिळाऱ्याशिवाय ही शुद्ध होणार नाही. ही टीका दुसऱ्या परिशिष्टांत दिली आहे.

याप्रमाणें ज्या सद्ग्रहस्थांनीं आह्मांस ग्रंथ वगैरे देऊन व अन्यरीतीनें मदत केली त्यांचे उपकार मानून व अशीच त्यांनीं व दुसऱ्या ग्रहस्थांनीं आह्मांस वारंवार विशेष मदत देऊन आह्मांकडून काव्य-नाटकग्रंथप्रकाशरूप सेवा करून घ्यावी अशी त्यांस विनंति करून हा लेख संपवितों.

॥ श्रीः ॥

दशकुमारचरितम् ।

पूर्वपीठिका ।

प्रथमोच्छ्वासः ।

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्मोरुहो नालदण्डः
क्षोणीनौकूपदण्डः क्षरदमस्सरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयश्चैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥

पददीपिका ।

ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डमेव छत्रं तस्य दण्डः । ब्रह्माण्डं भुवनम् । शतधृति-
ब्रह्मा । 'शंभुः शतधृतिः स्रष्टा' इति हैमः । तस्य भवनमुत्पत्तिस्थानं वासस्थानं
वा तद्रूपस्याम्मोरुहोऽम्भसि रोहतीति व्युत्पत्त्या कमलस्य । हान्तोऽयं शब्दः ।
क्षोणी पृथ्वी तद्रूपा या नौस्तरिस्तस्याः कूपदण्डो गुणवृक्षकः । 'डोलकाठी' इति
भाषायाम् । 'क्षोणिज्या काश्यपी क्षितिः', 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः', 'कूपको गुणवृ-
क्षकः' इति च सर्वत्रामरः । क्षरन्ती प्रस्रवन्ती यामरसरिद्वियद्गङ्गा सैव पट्टिका
तस्याः केतुदण्डः । ज्योतिश्चक्रं ज्योतिःसमूहस्तस्याक्षदण्डो नाभिक्षेपं काष्ठम् । 'आंस'
इति भाषा । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तस्य विजयस्तदर्शकः स्तम्भ-
दण्डः । अङ्घ्रिश्चरणो दण्ड इवेत्युपमितसंमासः । श्रेयो निःश्रेयसं सुकृतं पुण्यं वा ।
'श्रेयो निःश्रेयसामृतम्', 'स्याद्धर्ममास्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्युभयत्रा-
प्यमरः । अतिशयेन प्रशस्यम् । 'ईयसुनि प्रशस्ये' इति श्रादेशः । त्रैविक्रमस्त्रिवि-
क्रमस्यायम् । 'अङ्घ्रिदण्डः' इत्यस्य विशेषणम् । वितरतु ददातु । विबुधद्वेषिणां
दनुजानाम् । कालदण्डः कृतान्तः । मृत्युरिति यावत् । 'कृतान्तानिहसोः कालः'
इत्यमरः । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' इति मेदिनी च ।

अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा शश्वदगण्यपण्यविस्तारितम-
णिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरत्नाकरमाहात्म्या मगधदेशशेखरीभू-
ता पुष्पपुरी नाम नगरी । तत्र वीरभटपटलोत्तरङ्गतुरङ्गकुञ्जरम-
करभीषणसकलरिपुगणकटकजलनिधिमथनमन्दरायमाणसमुद्-
ण्डभुजदण्डः, पुरंदरपुराङ्गवनविहरणपरायणगीर्वाणतरुणगणि-
कागणजेगीयमानयातिमानया शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारमृ-
णालमरालसुरगजनीरक्षीरगिरिशट्टहासकैलासकाशनीकाशमूर्त्या
रचितदिगन्तरालपूर्णा कीर्त्याभितः सुरभितः, स्वलोकशिखरोरु-
चिररत्नरत्नाकरवेलामेखलायितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाग्यवा-

अस्तीति । निकषवदाचरति निकषायते । निकषायतेऽसौ निकषायमाणा ।
'शाणस्तु निकषः कषः' इत्यमरः । पण्यानि विक्रेयवस्तूनि । 'विक्रेयं पणितव्यं च
पण्यम्' इत्यमरः । रत्नाकर उदधिः । शेखरीभूता भूषणभूता । वीरेति । वीराश्च
ते भटाश्च तेषां पटलं तेनोद्धततरङ्गः । तुरङ्गाश्च कुञ्जराश्च त एव मकरास्तैर्भीषण
एतादृशः । सकलाश्च ते रिपवश्च तेषां गणस्तस्य कटकं स एव जलनिधस्तस्य
मथने मन्दर इवाचरन्समुद्ण्डो भुजदण्डो यस्य सः । भटा योद्धारः । पटलं समू-
हः । उत्तरङ्ग उद्धतवीचिः । कटकं सेना । पुरंदर इन्द्रः । अङ्गणं चत्वरं तत्सं-
बन्धि वनम् । गणिका वेश्या । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । अतिमानयाति-
प्रमाणया । विस्तृतयेति यावत् । कुन्दं पुष्पविशेषः । 'माध्यं कुन्दम्' इति ।
घनसारः कर्पूरः । 'कर्पूरो हिमवालुका । घनसारः' इति हैमः । नीहारो हिमम् ।
मृणालं विसम् । मरालो हंसः । सुरगज ऐरावतः । गिरिशस्य शिवस्याट्टहासो
महान्हासः । 'किञ्चिच्छ्रुते विहसितमट्टहासो महीयसि' इति हैमः । काशस्तृण-
भेदः । शरदिन्द्रिति । शरदिन्दुश्च कुन्दं चेत्यादिः काशान्तो द्वन्द्वः । तैर्नी-
काशा निभा । सदृशेति यावन्मूर्तिर्यस्याः । 'निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः'
इत्यमरः । दिशामन्तरालं दिगन्तरालं तस्य पूर्तिः । रचिता कृता दिगन्तरालपू-
तिर्यया । सुरभितो मनोज्ञः । स्वलोकैति । स्वलोकः सुरालयो मेरुस्तस्य शि-
खरं तद्वत्तत्संबन्धीनि वा उरुणि स्थूलानि रुचिराणि सुन्दराणि च यानि रत्नानि

पाठान्तराणि ।

१ भुजदण्डमण्डनः; भुजदण्डमण्डलः. २ गणिकाजगगीयमानया. ३ प-
रिचित. ४ मेखलावलयित.

न, अनवरतयागदक्षिणारक्षितशिष्टविशिष्टविद्यासंभारभासुरभू-
 सुरनिकरः, विरचितारातिसंतापेन प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्य-
 हंसः, राजहंसो नाम धनदर्पकंदर्पसौन्दर्यसौंदर्यहृद्यनिरवद्यरूपो
 भूपो बभूव । तस्य वसुमती नाम सुमती लीलावतीकुलशेखरमणी
 रमणी बभूव । रोषणक्षणेन निटिलेक्षणेन भस्मीकृतचेतने मक-
 रकेतने तदा भयेनानवद्या वनितेति मत्वा, तस्या रोलम्बावली
 केशजालम्, प्रेमाकरो रजनीकरो विजितारविन्दं वदनम्, जयध्व-
 जायमानो मीनो जायायुतोऽक्षियुगलम्, सकलसैनिकाङ्गवीरो मल-
 यसमीरो निःश्वासः, पथिकहृदलनकरवालः प्रवालश्राधरबिम्बम्,
 जयशङ्खो बन्धुरा लावण्यधरा कंधरा, पूर्णकुम्भौ चक्रवाकानु-

तेषां तद्युक्तो वा यो रत्नाकरस्तस्य वेला जलवृद्धर्मर्यादा तया मेखलायिता या
 धरणी सैव रमणी । मेखला काञ्ची । 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशनां
 तथा' इत्यमरः । अनवरता नित्याः । यागा यज्ञाः । विद्यायाः संभारस्तेन भासुरा
 देदीप्यमानाः । भूसुरा ब्राह्मणाः । भुवि सुरा भूसुराः । तेषां निकरो वृन्दम् ।
 विरचितोऽरातिसंतापो येन । रिपुदत्तसंताप इत्यर्थः । 'अभिघातिपरारातिप्रत्य-
 थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः । वियत आकाशस्य मध्ये हंसः सूर्यः । दपोऽवलेपः ।
 कंदपो मन्मथः । सौंदर्यो बन्धुः समानोदर्यः । अत्र तु सौंदर्यं सदृशम् । हृद्यं
 मनोहरम् । निरवद्यं निर्दोषम् । लीलावत्यो योषितस्तासां कुलं तस्य शेखरमणि-
 भूषणमवतंसः । रोषणेति । क्रोधताम्रदृशेत्यर्थः । निटिलेक्षणः शिवः । निटिले
 भालस्थले ईक्षणं नयनं यस्येति विग्रहः । मकरकेतनो मन्मथः । अनवद्या निर्दोषा ।
 रोलम्बेति । रोलम्बावली भ्रमरपङ्क्तिः । अर्थान्मौर्वीस्थिता । 'इन्दिन्दिरोऽली
 रोलम्बो द्विरेफः' इति हैमः । प्रेम्ण आकरः खनिः । 'खनिः स्त्रियामाकरः सात्'
 इत्यमरः । विजितारविन्दं विजितं कान्त्या तिरस्कृतमारविन्दं कमलं येन तत् ।
 जयध्वज इवाचरति जयध्वजायते । जयध्वजे तिष्ठति वा । जायायुतः पत्नी-
 सहितः । अक्षियुगलमक्ष्णोर्द्वयम् । अङ्गवीरः प्रधानयोधः । मलयसमीरो दक्षि-
 णानिलः । पथिकाः प्रोषिताः पान्थाः । 'पान्थः पथिक इत्यपि' इत्यमरः । तेषां
 हृदयस्य यदलनं पाटनं तस्मिन्करवालः कृपाणः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः
 कृपाणवत्' इत्यमरः । प्रवालः किसलयः । बन्धुरोन्नतानता । 'बन्धुरं तून्नतान-

कारौ पयोधरौ, ज्यायमाने मार्दवासमाने विसलते च बाहू, ईष-
त्फुल्ललीलावतंसकह्वारकोरको गङ्गावर्तसनाभिर्नाभिः, दूरीकृतयो-
गिमनोरथो जैत्ररथोऽतिघ्नं जघनम्, जयस्तम्भभूते सौन्दर्यभूते
विन्नितयतिजनारम्भे रम्भे चोरुयुगम्, आतपत्रसहस्रपत्रं पाद-
द्वयम्, अस्त्रभूतानि प्रसूनानि तानीतिराण्यङ्गानि च समभूवन्निव ।
विजितामरपुरे पुष्पपुरे निवसता स्नानन्तभोमलालिता वसुमती
वसुमतीव मगधराजेन यथासुखमन्वभावि ।

तस्य राज्ञः परमविधेया धर्मपालपद्मोद्भवसितवर्मनामधेया धीर-
धिषणावधीरितविवुधाचार्यविचार्यकार्यसाहित्याः कुलामात्याख्यो-
ऽभूवन् । तेषां सितवर्मणः सुमतिसत्यवर्माणौ, धर्मपालस्य सुम-
न्तसुमित्रकामपालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुतरत्नोद्भवविवि तनयाः
समभूवन् । तेषु धर्मशीलः सत्यवर्मा संसारासारतां बुद्ध्या तीर्थ-
यात्राभिलाषी देशान्तरमगमत् । विटनटवारनारीपरायणो दुर्वि-

तम् इत्यमरः । कंधरा ग्रीवा । ज्यायमाने ज्येवाचरन्त्यौ । मार्दवे मृदुत्वेऽसमाने ।
कह्वारं कमलं तस्य कोरकः कुञ्जलः । गङ्गेति । आवर्तौऽम्भसां भ्रमः । 'स्यादा-
वर्तौऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । तत्सनाभिः सदृशा । दूरीकृतेति । दूरीकृता
अपनीता योगिजनानां मनोरथा येनेति । जैत्रो जयनशीलः । जयस्तम्भेति ।
आरम्भाः कर्माणि । आरभ्यन्त इत्यारम्भाः । रम्भे कदली । ऊर्वोर्युगमूरुयुगम् ।
आतपत्रेति । आतपात्तायते तदातपत्रं छत्रं तद्रूपं यत्सहस्रपत्रं कमलं तत् ।
प्रसूनानि पुष्पाणि । 'प्रसूतं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । समभूवन् । 'भू सत्तायाम्'
इति धातोर्लुङि रूपम् । विजितेति । विजितं स्वैभवेन तिरस्कृतममरपुरमि-
न्द्रनगरी येन तस्मिन् । अन्वभावि । अन्वित्युपसर्गपूर्वकभूसत्तायामिति धातोः
कर्मणि लुङ् । तस्येति । विधेया विनयप्राहिणः । 'विधेयो विनयप्राही' इत्य-
मरः । धिषणा बुद्धिः । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । विबुधाचार्यः सुरगुरुर्गु-
रुस्तेनापि विचारणीयं यत्कार्यं तस्मिन्नपि साहाय्यकारिणः । अतीव पटुबुद्धय इति
भावः । कुलामात्या वंशक्रममागताः । धर्मशीलो धार्मिकः । असारतां फल्गुताम् । अधु-
वत्वमित्यर्थः । अन्यो देशो देशान्तरम् । अगमदिति 'गम्ल गतौ' इत्यस्य लुङि
रूपम् । विटाः पिप्पलाः । 'विटोऽद्वौ लवणे पिप्पे मूषिके खदिरेऽपि च' इति मेदिनी ।
नटाः शैलूषाः । 'भरता इत्यपि नटाः' इत्यमरः । वारनार्यो गणिकाः । परायणस्त-

नीतः कामपालो जनकाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य भुवं बध्नाम ।
रत्नोद्भवोऽपि वाणिज्यनिपुणतया पारावारतरणमकरोत् । इतरे
मन्त्रिसूनवः पुरंदरपुरातिथिषु पितृषु यथापूर्वमन्वतिष्ठन् ।

ततः कदाचिन्नानाविधमहदायुधनैपुण्यरचितागण्यजन्यराजन्य-
मौलिप्रालिनिहितनिशितसायको मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यग्रस-
ङ्ग्रामवस्मरं समुत्कटमानसारं मानसारं प्रति सहेलन्यकृतजलधि-
निर्वोषाहंकारेण भेरीझाङ्कारेण हठिकाकर्णनाक्रान्तभयचण्डिमानं
दिग्दन्तावलवलयं विघूर्णयन्निजभरनमन्मेदिनीभरेणायस्तभुजगरा-

त्परः । दुर्विनीतोऽविनीतः । जनकश्चाग्रजन्मा च जनकाग्रजन्मानो तयोः ।
पितुर्ज्येष्ठभ्रातुश्चेत्यर्थः । शासनं निदेशम् । बध्नामेति 'भ्रमु अनवस्थाने' इत्यस्य
लिटि रूपम् । वाणिज्यं वणिक्कर्म । भाण्डस्य द्वीपान्तरे नयनं द्वीपान्तरादा-
नयनमित्यादि च । पारावारः समुद्रः । 'पारावारः सरित्पतिः' इत्यमरः । पुरंदर
इन्द्रस्तस्य पुरं नगरं तदतिथयो गृहागताः । 'दूराचोपनतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थि-
तम् । अतिथिं तं विजानीयात्' इति व्यासः । प्रेत्य महेन्द्रनगरं गतेषु । मृते-
ष्विति तात्पर्यार्थः । पूर्वमनतिक्रम्य वर्तत इति यथापूर्वम् । अनुपूर्वः षाधातुः कर-
णार्थं वर्तते । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । अकुर्वन्नित्यर्थः । तत इति ।
नानाविधान्यनेकप्रकाराणि । महान्त्यायुधानि तेषु निपुणता तया रचितानि कृतानि
ग्रान्यगण्यान्यसंख्यानि जन्यानि युद्धानि तेषु राजन्यानां क्षत्रियाणां मौलीनां किरी-
टानां पालिप्रान्तेषु प्रदेशेषु निहिता अध्यारोपिताः स्थापिता वा निशितास्तीक्ष्णाः
सायका बाणा येनैतादृशः । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इति, 'मूर्धाभिषिक्तो राज-
न्यः' इति चामरः । 'मौलिः किरीटे धम्मिच्छे चूडायामनपुंसकम्' इति मेदिनी ।
'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । 'निशितक्षुण्णशतानि
तेजिते' इत्यमरः । प्रत्यग्रो नवीनः । सङ्ग्रामो युद्धम् । घस्मरो भक्षकः । शत्रुना-
शक इत्यर्थः । 'स्रघस्यदः कमरच्' इति कमरच् । समुत्कटोऽतिरिक्तो मान एव
सारो यस्य तम् । मानसार इति नृपनाम । सहेलं लीलया न्यकृतोऽवधूतस्तिर-
स्कृतो जलधेः सागरस्य निर्वोषविषयेऽहंकारोऽभिमानो येन । भेरीझाङ्कारेणेत्यस्य
विशेषणम् । भेरी दुन्दुभेरीझाङ्कारो महाशब्दः । हठिकाकर्णनान्महतो ध्वनेर्बला-
दाकर्णनाच्छ्रवणादाक्रान्तं महाभयं यं तम् । दिशां दन्तावला हस्तिनस्तेषां
वलयश्चक्रं समूहः । 'दन्ती दन्तावलो हस्ती' इत्यमरः । विघूर्णयन्नाल-

जमस्तकबलेन चतुरङ्गबलेन संयुतः सङ्ग्रामाभिलाषेण रोषेण महताविष्टो निर्ययौ । मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथो विग्रहः सविग्रह इव साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निर्जगाम । तयोरथ रथतुरगखुरक्षुण्णक्षोणीसमुद्रुते करिघटाकटस्रवन्मदधाराधौतमूले नव्यवल्लभवरणागतदिव्यकन्याजनजवनिकापटमण्डप इव वियत्तलव्याकुले धूलीपटले दिविषदध्वनिधिकृतान्यध्वनिपटहध्वानबधिरिताशेषदिगन्तरालं शस्त्राशस्त्रि हस्ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं जन्यमजनि । तत्र मगधराजः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं

यन् । निजभरेण स्वभारेण नमन्त्यधोगच्छन्ती या मेदिनी पृथ्वी तस्या भरेण भारेणायस्तं पीडितं भुजगानां राजा शेषस्तस्य मस्तकबलं येन । तस्य मेदिन्या आधारभूतत्वात् । चतुरङ्गबलेन हस्त्यश्वरथपादातेन सेनाङ्गेन । आविष्टो व्याप्ताकारः । अनेके येऽनेकपा द्विपाः । हस्तिन इति यावत् । तेषां यूथं वृन्दं तेन सनाथो युक्तः । विग्रहः सङ्ग्रामः । सविग्रहो मूर्तिमान् । 'युद्धे देहे च विग्रहः' इति कोशः । साग्रह आग्रहेण सहितः । 'तयोः अथ' इति छेदः । रथैरथाद्रथचक्रनेमिभिः । तुरगाणामश्वानां खुरैः शफैः क्षुण्णायाश्चूर्णितायाः क्षोण्याः पृथ्व्याः समुद्रुत उत्पन्ने । करिणां हस्तिनां घटाः । 'बहूनां घटना घटा' इति हलायुधः । तासां कटा गण्डाः । 'करटः स्पात्कटो गण्डः' इति हलायुधः । तेभ्यः स्रवन्त्यो या मदधारा दानसलिलासारास्ताभिधौतं निर्मलीकृतं मूलं यस्य । नव्या नवीना ये वल्लभा रमणास्तेषां वरणं पतित्वेन स्वीकरणं तदर्थमागतो यो दिव्यकन्याजनोऽप्सरः समुदायस्तस्य जवनिका तिरस्करिणीयुक्तः पटमण्डपः । 'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यः' इत्यमरः । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरङ्गमे' इति कोशः । 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः । वियत आकाशस्य तले व्याकुलं संभृतम् । धूल्याः पांसोः पटलं चयस्तास्मिन् । दिविषदां सुराणाम् । अध्वनि मार्गे । दिवि सीदन्ति ते दिविषदः । स्वर्ग इत्यर्थः । धिकृता अन्यध्वनयो येनैतादृशो यः पटहध्वानो ढक्काध्वनिस्तेन बधिरितमशेषदिगन्तरालं यस्मिन् । 'स्याद्यशःपटहो ढक्का' इत्यमरः । शस्त्राशस्त्रि । शस्त्रैः शस्त्रैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति । 'तत्रतेनेदम्-' इति बहुव्रीहिः । 'इच्छर्मव्यतिहारे' इतीच्छमासान्तः । परस्पराभिहतं सैन्यं यस्मिन् । जन्यं युद्धम् । अजनीति 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लुङि रूपम् । 'जनिवध्योश्च' इति न वृद्धिः । 'दीपजनबुध-' इति

जीवग्राहमभिगृह्य कृपालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठापयामास ।

ततः स रत्नाकरमेखलामिलामनन्यशासनां शासदनपत्यतया नाशयणं सकललोकैककारणं निरन्तरमर्चयामास । अथ कदाचित्तदग्रमहिषी देवी 'देवेन कल्पवल्लीफलमाप्नुहि' इति प्रभातसमये सुखप्रमवलोकितवती । सा तदा दयितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमधत्त । राजापि संपद्यकृताखण्डलः सुहृन्मण्डलं समाहूय निजसंपन्नमनोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तोत्सवं व्यधत्त ।

एकदा हितैः सुहृन्मन्त्रिपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो गुणैरहीनो ललाटतटन्यस्ताञ्जलिना द्वारपालेन व्यज्ञापि—'देव, देवसंदर्शनलालसमानसः कोऽपि देवेन विरच्यार्चनाहो यतिर्द्वारदेशमध्यास्ते' इति । तदनुज्ञातेन तेन स संयमी नृपसमीपमनायि ।

वा चिण् । प्रक्षीणं हतविध्वस्तम् । 'निष्ठायामप्यदर्शे' इति दीर्घः । 'क्षियो दीर्घात्' इति नः । जीवग्राहम् । जीवन्तमित्यर्थः । 'समूलाकृतजिवेषु—' इति णमुल् । तत इति । रत्नाकरः सागरो मेखला कटिसूत्रं यस्याः । इलां पृथ्वीम् । 'गौरिला कुम्भिनी क्षमा' इत्यमरः । नास्त्यन्यशासनं यस्याम् । शासत् । अभ्यस्तत्वा-
नुमभावः । सकललोकसैककारणमादिहेतुः । प्रभातसमये प्रातःकाले । दयितमनोरथफलस्य पुष्पमिव भूतम् । अधत्तेति 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लङ्यात्मने-
पदरूपम् । संपदा यकृन्त आखण्डल इन्द्रो येन । 'आखण्डलस्तुराषाट्' इति हला-
युधः । सुहृदश्च ये नृपास्तेषां मण्डलम् । सुहृदश्च नृपाश्चेति वा । समाहूयेति । 'सम्आ' इत्येतत्पूर्वस्य द्वेधातोर्ल्यपि रूपम् । ह्वः संप्रसारणम् । निजसंपन्नमनोरथयोरनुरूपं सदृशम् । सीमन्तोत्सवं सीमन्तोन्नयनसंज्ञः संस्कारस्तदनुषङ्गिकमुत्सवम् । तथा चाश्वलायनः—'चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम्' इति । सीमन्तः केशवेशो यस्मिन्कर्मण्युन्नीयते तत्सीमन्तोन्नयनम् । एकदेति । हितैः पथ्यैः । सिंहासनं भद्रासनं तत्र समासीनः । 'ईदासः' इति आनस्य ईत् । अहीनोऽन्यूनः । ललाटतटेत्युपचार एतत् । व्यज्ञापीति 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य णिजन्तात्कर्मणि लुङ् । लालसमभिलाषयुक्तम् । विरच्या कर्तव्या यार्चना तामर्हतीति । यति-
भिक्षुः । द्वारदेशमिति । 'अधिशीङ्स्थासाम्—' इति कर्मत्वम् । द्वारि तिष्ठती-
त्यर्थः । तेनानुज्ञातस्तदनुज्ञातः । संयमी यतिः । अनायीति 'णीञ् प्रापणे' इ-

भूपतिरायान्तं तं विलोक्य सम्यग्ज्ञाततदीयगूढचारभावो निखिल-
मनुचरनिकरं विसृज्य मन्त्रिजनसमेतः प्रणतमेनं मन्दहासमभाष-
त—‘ननु तापस, देशं सापदेशं भ्रमन्भवांस्तत्रतत्र भवदभिज्ञातं
कथयतु’ इति । तेनाभाषि भूभ्रमणबलिना प्राञ्जलिना—‘देव,
शिरसि देवस्याज्ञामादायैनं निर्दोषं वेपं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं
प्रविश्य तत्र गूढतरं वर्तमानस्वस्यराज्ञः समस्तमुदन्तजातं विदित्वा
प्रत्यागमम् । मानी मानसारः स्वसैनिकायुष्मत्तान्तराये संपराये
भवतः पराजयमनुभूय वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयो वीतदयो महाकालनि-
वासिनं कालीविलासिनमनश्वरं महेश्वरं समाराध्य तपःप्रभावसं-
तुष्टादस्मादेकवीरारातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वात्मानमप्रतिभटं म-

त्यस्य कर्मणि लुङो रूपम् । आयान्तमागच्छन्तम् । विलोक्य । ‘लोकं दर्शने’ ।
सम्यक्सुष्ठु ज्ञातोऽवगतः । तस्यायं तदीयः । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इत्यनेन त्वादे-
शः । गूढः प्रच्छन्नश्चारभावो येन सः । निखिलं सर्वम् । अनुचरनिकरमनुयायिव-
र्गम् । विसृज्य । ‘सृज विसर्गे’ । मन्त्रिजनेति । सचिवयुक्तः । प्रणतं प्रह्वम् ।
मन्दहासमिति क्रियाविशेषणम् । सापदेशं सव्याजम् । तत्रतत्र तेषु तेषु स्था-
नेषु । भवताभिज्ञातं भवदभिज्ञातम् । कथयत्वित्यत्र भवच्छब्दस्य कर्तृत्वेन प्रयो-
गात्प्रथमपुरुषः । अभाषि । ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ । कर्मणि लुङ् । भूभ्रमणे भ्र-
मणविषये बली समर्थस्तेन । प्रबद्धोऽञ्जलियेन स प्राञ्जलिस्तेन । देव राजन् ।
शिरसीति । अङ्गीकृत्येत्यर्थः । आदायेति आङ्पूर्वकं ‘हुदाञ् दाने’ इत्यस्य
रूपम् । निर्दोषं दोषविवर्जितम् । मालवेन्द्रो मानसारः । गूढतरम् । अतिशयेन गूढमि-
त्यर्थः । ‘द्विवचन-’ इति तत्प । वर्तमानः । ‘वृत्तु वर्तने’ । कर्तरि शानच् । उद-
न्तो वार्ता । ‘वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्’ इत्यमरः । उदन्तजातमखिलां
प्रवृत्तिम् । विदित्वा ज्ञात्वा । मानीति । ताच्छील्ये णिनि । स्वसैनिका निज-
भट्यास्तेषामायुष्मत्ता जीवितमर्थादा तस्या अन्तरायो विघ्नस्तस्मिन् । संपराये
युद्धे । ‘संपरायः समीकं सांपरायिकम्’ इति हैमः । भवतो देवात् । वैल-
क्ष्येण दैव्येन लक्ष्यमाक्रान्तं हृदयं यस्य सः । वीता नष्टा दया यस्य । म-
हाकाले निवासोऽस्त्यस्य तस्य । कालीविलासिनं कालीप्रतिम् । अनश्वरं नाशर-
हितम् । मह्यंश्चासावीश्वरश्च महेश्वरस्तम् । समाराध्य सम्यगाराध्य । तपस्तपा-
चरितस्य प्रभावः सामर्थ्यं तेन संतुष्टात्प्रतितात् । अस्मान्महेश्वरात् । एकवीरश्चा-

न्यमानो महाभिमानो भवन्तमभियोक्तुमुद्युङ्क्ते । ततः परं देव एव प्रमाणम्' इति । तदालोच्य निश्चिततत्कृत्यैरमात्यै राजा विज्ञापितोऽभूत्—'देव, निरुपायेन देवसहायेन योद्धुमरातिरायाति । तस्मादस्माकं युद्धं सांप्रतमसांप्रतम् । सहसा दुर्गसंश्रयः कार्यः' इति । तैर्बहुधा विज्ञापितोऽप्यखर्वेण गर्वेण विराजमानो राजा तद्वाक्यमकृत्यमित्यनादृत्य प्रतियोद्धुमना बभूव । शितिकण्ठदत्त-शक्तिसारो मानसारो मानसारो योद्धुमनसामग्रीभूय सामग्रीसमेतोऽङ्केशं मगधदेशं प्रविवेश । तदा तदाकर्ण्य मन्त्रिणो भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथंचिदनुनीय रिपुभिरेसाध्ये विन्ध्याटवीमध्येऽवरोधान्मूलबलरक्षितान्निवेशयामासुः । राजहंसस्तु प्रशस्तवीतदैन्यसैन्यसमेतस्तीव्रगत्या निर्गत्याधिकरुषं द्विषं रुरोध । परस्परबद्धवैर-

सावरातिश्च तं हन्तीति । भयदां भयदात्रीम् । गदामायुधविशेषम् । अप्रतिभटम् । न विद्यते प्रतिभटो यस्य तम् । महानभिमानो यस्येति बहुव्रीहिः । अभियोक्तुमभिषेणयितुम् । उद्युङ्क्ते उद्युक्तो भवति । 'युजिर् योगे' । देव एव प्रमाणम् । किर्तव्यतानिर्णेत्यर्थः । निश्चितं निर्णीतं तत्कृत्यमरातिकृत्यं यैस्तैः । अमात्यैर्मन्त्रिभिः । निरुपायेन नास्त्युपायः प्रतीकारो यस्य तेन । देवसहायेन । देवसामर्थ्येति यावत् । अरातिः परः । 'परारातिप्रत्यर्थि—' इत्यमरः । सांप्रतमधुना । असांप्रतमयुक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । अखर्वो बहुः । न खर्वोऽखर्वः । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः', 'न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः' इति चामरः । विराजमानः शोभमानः । 'राजृ दीप्तौ' । अकृत्यं कर्तुमनुचितमिति । अनादृत्यानादरं कृत्वा । शितिकण्ठः शिवस्तेन दत्ता या शक्तिः प्रहरणविशेषः स एव सारो बलं यस्य सः । योद्धुमनसां युद्धकामानामग्रीभूय पुरो भूत्वा । 'तुं काममनसोरपि' इत्यनुस्वारलोपः । सामर्थ्या समेतो युक्तः । अङ्केशमिति क्रियाविशेषणम् । 'तत् आकर्ण्य' इति छेदः । भुवि पृथिव्यां महेन्द्रस्तम् । कथंचिद्यत्नेन । अनुनीय प्रार्थ्य । असाध्ये दुर्गाहनीये । अवरोधान्नाजिखियः । मूलबलेन प्रधानसैन्येन रक्षितान् । निवेशयामासुः स्थापितवन्तः । प्रशस्तेति । वीतं गतं दैन्यं यस्मात्तद्वीतदैन्यम् । प्रशस्तं च तद्वीतदैन्यं च तादृशं सैन्यं तेन समेतः । तीव्रा चासौ गतिश्च तथा । निर्गत्येति । 'गच्छ गतौ' । अधिका रुद्धस्य तम् । द्विषमरिम् । रुरोध । 'रुधिर् आवरणे' ।

योरेतयोः शूरयोस्तदा तदालोकनकुतूहलागतमगनचराश्चर्यकारेण
रणे वर्तमाने जयाकाङ्क्षी मालवदेशरक्षी विविधायुधस्थैर्यचर्याञ्चि-
तसमरतुलितामरेश्वरस्य मगधेश्वरस्य तस्योपरि पुरा पुरारातिदत्तां
गदां प्राहिणोत् । निशितशरनिकरशकलीकृतापि सा पशुपतिशा-
सनस्यावन्ध्यतया सूतं निहत्य रथस्थं राजानं मूर्च्छितमकार्षीत् ।
ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा वाहा रथमादाय दैवगत्यान्तःपुरश-
रण्यं महारण्यं प्राविशन् । मालवनाथो जयलक्ष्मीसनाथो मगध-
राज्यं प्राज्यं समाक्रम्य पुष्पपुरमध्यतिष्ठत् ।

तत्र हेतिततिहतिश्रान्ता अमात्या दैवगत्योऽनुत्क्रान्तजीविता
निशान्तवातलब्धसंज्ञाः कथंचिदाश्वस्य राजानं समन्तादन्वीक्ष्या-
लिट् । परस्परेति । परस्परेण बद्धं वैरं याभ्यां तयोः । तदालोकनेति ।
तस्यालोकने यत्कुतूहलं तदर्थमागता ये गगनचरास्तेषामाश्चर्यस्य कारणं तस्मिन् ।
आलोकनं दर्शनम् । कुतूहलं कौतुकम् । गगनचरा देवाः । वर्तमाने प्रवृत्ते । जय-
माकाङ्क्षते सः । मालवदेशस्य रक्षी रक्षिता । विविधेति । विविधानि यान्यायु-
धानि तेषां स्थैर्येण चर्या तयाञ्चितं यत्समरं तस्मिन्तुलितोऽमरेश्वरो येन तस्य ।
विविधानि नैकप्रकाराणि । आयुधानि प्रहरणानि । चर्या चालनमुपयोगः प्रयोगो वा ।
अञ्चितं युक्तम् । समरं युद्धम् । अमरेश्वर इन्द्रः । पुरारातीति । पुरारातिः शं-
करस्तेन दत्ताम् । प्राहिणोत् । 'हि गतौ' इति धातुः । लङ् । निशितास्तीक्ष्णाश्च
ते शराश्चेषवस्तेषां निकरः समुदायस्तेन शकलीकृता खण्डशः कृता । 'चित्रपुङ्खः
सरः शरः' इति त्रिकाण्डशेषः । पशुपतीति । पशुपतिः शिवस्तस्य शासनस्या-
ज्ञाया अवन्ध्यतयाफलतया । सूतं सारथिम् । 'सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः ।
निहत्य । 'हन हिंसागत्योः' । रथस्थं रथे तिष्ठतीति । अकार्षीत् । 'डुकृञ् करणे' ।
लुङ् । वीतप्रग्रहा मुक्तरश्मयः । अक्षतो विग्रहः शरीरं येषाम् । वाहा अश्वाः ।
'वाजिवाहार्वागन्धर्व' इत्यमरः । दैवगत्या यदृच्छया । अन्तःपुरस्य राजस्त्रीणां
शरणे साधु । महच्च तदरण्यं च महारण्यम् । जयलक्ष्मीति । जयलक्ष्म्या स-
नाथो युक्तः । प्राज्यं पुष्कलम् । समाक्रम्य पुष्पपुरमिति । 'अधिशीङ्-' इति
कर्मत्वम् । तत्रेति । हेतीनामायुधानां ततयः समुदायास्तैर्हतिस्ताडनं प्रहारस्तेन
श्रान्ताः । 'रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः' इत्यमरः । अनुत्क्रा-
न्तेति । नोत्क्रान्तं जीवितं प्राणा येषां ते । निशाया अन्तोऽवसानं तत्संबन्धि-

नवलोकितवन्तो दैन्यवन्तो देवीमवापुः । वसुमती तु तेभ्यो नि-
खिलसैन्यक्षतिं राज्ञोऽदृश्यत्वं चाकर्ण्योद्विग्ना शोकसागरमग्रा र-
मणानुगमने मतिं व्यधत् । 'कल्याणि, भूरमणमरणमनिश्चितम् ।
किं च दैवज्ञकथितो मथितोद्विग्नतारातिः सार्वभौमोऽभिरामो भ-
विता सुकुमारः कुमारस्त्वदुदरे वसति । तस्मादद्य तव मरणम-
नुचितम्' इति भूषितभाषितैरमात्यपुरोहितैरनुनीयमानया तया
क्षणं क्षणहीनया तूष्णीमस्थायि । अथार्धरात्रे निद्रानिलीढनेत्रे प-
रिजने विजने शोकपारावारमपारमुत्तर्तुमशक्नुवती सेनानिवेशदेशं

वातेनार्थाच्छीतलेन लब्धा प्राप्ता संज्ञा यैस्ते । कथंचिन्महतायासेन । आश्वस्य
धैर्यावष्टम्भं कृत्वा । समन्तादितस्ततः । अन्वीक्ष्य । 'ईक्ष दर्शने' । दैन्यवन्तो
दैन्यं खेदस्तद्वन्तः । अवापुः । 'आभृ व्याप्तौ' । लिट् । निखिलेति । निखि-
लस्य सर्वस्य सैन्यस्य क्षतिर्नाशस्तम् । 'क्षणं हिंसायाम्' । उद्विग्ना दैन्यपरीता ।
'ओविजी भयचलनयोः' । शोकेति । शोक एव सागरस्तस्मिन्मग्रा । 'दुमस्जो
शुद्धौ' । रमणानुगमने पतिमनुमरणे । मतिं व्यधत् निश्चयं चकार । कल्याणि ।
कल्याणलक्षणोपेतं इति यावत् । भूरमणेति । भुवो रमणो वल्लभः । पतिरित्यर्थः ।
दैवस्येति तात्पर्यम् । अनिश्चितं न निर्णीतम् । किं चेति । किं चापि चान्यच्च ।
दैवज्ञेन कार्तान्तिकेन । ज्यौतिषिकेणेत्यर्थः । 'सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकाव-
पि' । तेन कथितः । मथितेति । मथिता मथिष्यमाणा शुद्धता वृष्टा अरातयो
येन सः । सार्वभौमश्चक्रवर्ती । अभिरामो मनोज्ञः । भविता भावी । सुकुमारः
पेशलः । त्वदिति । तवोदर इत्यर्थः । अनुचितमयुक्तम् । भूषितेति । भूषितं
भूषणैराढ्यं भाषितं भाषणं येषां तैः । भावे क्तः । 'तारकादिभ्यः—' इतीतच् ।
अमात्येति । अमात्याश्च पुरोहिताश्च तैः । पुरोहिताः पुरोधसः । 'पुरोधास्तु
पुरोहितः' इत्यमरः । अनुनीयतं इत्यनुनीयमाना तया । क्षणं क्षणपर्यन्तम् । 'का-
लाध्वनोः—' इति द्वितीया । क्षण उत्सवस्तेन हीना । 'क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उ-
त्सवः' इत्यमरः । तूष्णीं जोषम् । 'मौने तु तूष्णीम्' इत्यमरः । अस्थायीति ।
'ष्टा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य कर्मणि लुङो रूपम् । अथानन्तरम् । 'महलानन्तरा-
रम्भप्रश्नकात्स्नर्येष्वथो अथ' इत्यमरः । अर्धरात्रे निशीथे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ'
इत्यमरः । निद्रया निलीढे नेत्रे यस्य स तस्मिन् । परिजनेऽनुचरवर्गे । विजने
विविक्ते । शोकपारावारं शोकसमुद्रम् । 'समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरि-
त्पतिः' इत्यमरः । अपारं पारयितुमशक्यम् । सेनाया निवेशः शिविरम् । एवमे-

निःशब्दलेशं शनैरतिक्रम्य यस्मिन्स्थस्य संसक्ततया तदानयनपला-
यनश्रान्ता गन्तुमक्षमाः क्षमापतिरथ्याः पृथ्याकुलाः पूर्वमतिष्ठस्तस्य
निकटवदतरोः शाखायां मृतिरेखायामिव कचिदुत्तरीयार्धेन बन्धनं
मृतिसाधनं विरच्य मर्तुकामाभिरामा वाङ्माधुरीर्विरसीकृतकलक-
ण्ठा साश्रुकण्ठा व्यलपत्—‘लावण्योपमितपुष्पसायक भूनायक,
भवानेव भाविन्यपि जन्मनि बल्लभो भवतु’ इति । तदाकर्ण्य
नीहारकरकिरणनिकरसंपर्कलब्धावबोधो मागधोऽगाधरुधिरवि-
क्षरणनष्टचेष्टो देवीवाक्यमेव निश्चिन्वानस्तन्वानः प्रियवचनानि
शनैस्तामाह्वयत् । सा ससंभ्रममागत्यामन्दहृदयानन्दसंपुल्लवदनार-
विन्दा तमुपोषिताभ्यामिवानिमिषिताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्ती
विक्रस्वरेण स्वरेण पुरोहितामात्यजनमुच्चैराहूय तेभ्यस्तमदर्शयत् ।

वामरः । वासस्थानमिति यावत् । तस्य देशः प्रदेशः । निर्गतः शब्दलेशो यस्मा-
त्तम् । संसक्तस्य भावस्तथा । तस्यानयनं तदानयनं तस्मिन्स्थत्पलायनं तेन श्रान्ताः ।
अक्षमा असमर्थाः । क्षमायाः पृथ्व्याः । ‘गौरिला कुम्भिनी क्षमा’ इत्यमरः ।
पतिः स्वामी भर्ता वा तस्य रथ्या वाहाः । ‘तद्ग्रहति रथयुग—’ इति यः । ‘पथि
आकुलाः’ इति च्छेदः । मृतेर्मरणस्य रेखा तस्याम् । उत्तरीयस्य संव्यानस्य । ‘सं-
व्यानमुत्तरीयं च’ इत्यमरः । विरच्य कृत्वा । मर्तुं कामो यस्याः सा । ‘तुं काम-
मनसोरपि’ इत्यनुस्वारलोपः । वाचो माधुरी माधुर्यं तथा विरसीकृतोऽधरीकृतः
कलकण्ठः कोकिलो यया सा । व्यलपत् । रुरोदित्यर्थः । लावण्येनोपमितः पुष्प-
सायको मदनो येन तत्संबुद्धौ । भूनायक धराङ्गनाभर्तः । भाविन्यागामिनि ।
बल्लभो रमणः । नीहारकरश्चन्द्रस्तस्य किरणानां मयूखानां निकरस्य समुदायस्य संप-
र्केण लब्धः प्राप्तोऽवबोधो येन सः । प्रकृतिमापन्न इत्यर्थः । मागधो मगधाधिपो
राजहंसः । अगाधस्यादभ्रस्य रुधिरस्यासृजो विक्षरणं विशेषेण संचलनं तेन नष्टा
चेष्टा यस्य सः । निश्चिन्वानो निश्चयं कुर्वन् । ससंभ्रमं सादरम् । न मन्दोऽमन्दः ।
हृदयस्यानन्दो हृदयानन्दः । अमन्दश्चासौ हृदयात्तन्दश्चामन्दहृदयानन्दः । तेन
संपुल्लं सम्यग्विकसितं प्रसन्नं वदनारविन्दं मुखकमलं यस्याः सा । उपोषिताभ्याम् ।
जातोत्कण्ठाभ्यामित्यर्थः । अनिमिषिताभ्यां निमेषरहिताभ्याम् । विक्रस्वरेण समु-

१ दूरीकृतकलकण्ठाकण्ठा. २ भवानेकः. ३ चिरक्षरण. ४ देवीवाक्य-
मिव. ५ संप्राप्य ?; सत्पाठ्य ? (संपाठ्य ?). ६ विक्रस्वरेण.

राजा निटिलतट्चुम्बितनिजचरणाम्बुजैः प्रशंसितदैवमाहात्म्यैर-
मात्यैरभाणि—‘देव, रथ्यचयः सारथ्यपगमे रथं रभसादरण्यमन-
यत्’ इति । ‘तत्र निहतसैनिकग्रामे सङ्ग्रामे मालवपतिनाराधि-
तपुरारातिना प्रहितया गदया दयाहीनेन ताडितो मूर्च्छामागत्यात्र
वने निशान्तपवनेन बोधितोऽभवम्’ इति महीपतिरकथयत् । त-
तो विरचितमहेन मन्त्रनिवहेन विरचितदैवानुकूल्येन कालेन शि-
बिरमानीयापनीताशेषशल्यो विकसितनिजाननारविन्दो राजा स-
हसा विरोषितव्रणोऽकारि । विरोधिदैवधिकृतपुरुषकारो दैन्यव्या-
प्ताकारो मगधाधिपतिरधिकाधिकाधिरमात्यसंमत्या मृदुभाषितया
तया वसुमत्या मत्या कलितया च समबोधि—‘देव, सकलस्य

न्मीलितेन । ‘पिकस्वरेण’ इति पाठे पिकस्य कोकिलस्य स्वर इव स्वरो यस्य तेन ।
उच्चैरिति क्रियाविशेषणम् । निटिलतटेन भालस्थलेन चुम्बितं निजचरणाम्बुजं
यैस्तैः । ‘गोधिल्लेलाटमलिकं निटिलं भालमर्धकम्’ इति पञ्चतत्त्वप्रकाशः । प्रशं-
सितं दैवमाहात्म्यं महिमा यैस्तैः । अभाणि । ‘भण शब्दार्थः’ इति धातोः कर्मणि
लुङ् । रथ्यचयोऽश्वसमुदायः । सारथ्यपगमो नाशस्तस्मिन् । रभसाद्वेगेन । नि-
हतो निशेषं हतः सैनिकग्रामो योधसमूहो यस्मिंस्तथाभूते । सङ्ग्रामे युद्धे । आरा-
धितः संतोषितः पुरारातिः शिवो येन तेन । प्रहितया प्रेरितया । दयया हीनत्वेन ।
निशान्तः प्रभातं तत्संबन्धिना पवनेन वायुना । ‘निशीत—’ इति पाठे नितरां
शीत इति पवनविशेषणम् । ‘निशीथ—’ इति पाठेऽपि निशीथोऽर्धरात्रस्तत्संब-
न्धिनेति । विरचितो महः पूजासत्कारो येनेति तथा । मन्त्रिणां निवहो वृन्दं
तेन । विरचितं कृतं दैवानुकूल्यं येन तेन । शिबिरं सेनाया वासस्थानम् । ‘तळ’
इति भाषायाम् । अपनीतान्युद्धृतान्यशेषाणि शल्यानि सर्वाणि बाणाग्राणि शङ्खो
वा यस्य सः । शलति गच्छतीति शल्यम् । ‘वा पुंसि शल्यं शङ्खुर्ना’ इत्यमरः ।
विरोषिताश्चिकित्सिता व्रणा यस्य सः । अकारि । ‘डुकृञ् करणे’ इत्यस्य कर्मणि
लुङ् । विरोधिनाननुकूलेन दैवेन भागधेयेन धिकृतः पुरुषकारो विक्रमः पौरुष-
मिति यावदस्य सः । दैन्येन खेदेन व्याप्त आकारो यस्य सः । अतिशयेनाधिका
आधिर्मनोव्यथा यस्य तथा । ‘पुंस्याधिर्मानसी व्यथा’ इत्यमरः । अमात्यानां संम-
तिस्तया । मृदु भाषितं यस्यास्तया । कलितया युक्तया । समबोधि । कर्मणि

भूनालकुलस्य मध्ये तेजोवरिष्ठो गरिष्ठो भवानद्य विन्ध्यवनमध्ये
निवसतीति जलबुद्बुदसमाना विराजमाना संपत्तडिल्लतेव सहस्रै-
वोदेति नश्यति च । तन्निखिलं दैवापत्तमेवावधार्य कार्यम् । किं
च पुरा हरिश्चन्द्ररामचन्द्रमुख्या असंख्या महीन्द्रा ऐश्वर्योपमि-
तमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेककालं नि-
जराज्यमकुर्वन् । तद्वदेव भवान्भविष्यति । कंचन कालं विर-
चितदैवसमाधिर्गताधिस्तिष्ठतु तावत्' इति ।

ततः सकलसैन्यसमन्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं वामदे-
वनामानं तपोधनं निजाभिलाषावाप्तिसाधनं जगाम । तं प्रणम्य
तेन कृतातिथ्यस्तस्मै कथितकथ्यस्तदाश्रमे दूरीकृतश्रमे कंचन
कालमुषित्वा निजराज्याभिलाषी मितभाषी सोमकुलावतंसो रा-
जहंसो मुनिमभाषत—'भगवन्, मानसारः प्रबलेन दैवबलेन
मां निर्जित्य महोग्यं राज्यमनुभवति । तद्वदहमप्युग्रं तपो विरच्य
लुङ् । तेजसा वरिष्ठः । अतिशयेन गुरुर्गरिष्ठः । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना 'वर्गर'
इत्यादेशः । जलस्य बुद्बुदो विकारस्तत्समाना तत्सदृशा । तडिल्लता विश्रुतः ।
सहस्राकस्मात् । उदेलुङ्गच्छति दृक्पथमायाति । नश्यत्यदर्शनतामेति । निखिलं
सर्वम् । दैवायत्तं दैवाधीनम् । अवधार्य निर्णेतव्यम् । हरिश्चन्द्र रामचन्द्र इति
प्रसिद्धराजनामानि, एतौ मुख्यौ येषां ते । ऐश्वर्येण विभवेनोपमितस्तुल्यीकृतो
महेन्द्रो देवराजो यैस्ते । दैवतन्त्रं दैवचालितम् । दुःखयन्त्रं दुःखमेव यन्त्रं तत् ।
विरचिता दैवसमाधिर्येन तथा । गत आधिर्यस्य सः । तत् इति । समन्वितो
युक्तः । तपसा विशेषेण भ्राजते दीप्यतेऽसौ तम् । तप एव धनं यस्य तम् । निजो-
ऽभिलाषस्तस्यावाप्तिः प्राप्तिस्तस्य साधनं साधनभूतम् । जगाम । 'गच्छ गतौ'
इत्यस्य लिटि रूपम् । कृतमातिथ्यं यस्य सः । कथितं निवेदितं कथ्यं कथयितुं
योग्यं सर्वं येनैतादृशः । तस्याश्रम इति । दूरीकृतः श्रमो यत्रैतादृशे । उषि-
त्वा । 'वस निवासे' । क्त्वारूपम् । 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् । 'वसतिष्कु-
धोरिट्' इति इडागमः । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । सोमकुलस्य चन्द्रवं-
शस्यावतंसो भूषणं ललामभूतः । मानसार इति राजनाम । मया भोग्यं भोक्त-
व्यम् । 'भोज्यं भक्ष्ये' (भोग्यमन्यत) इति जकारस्य गकारः । अरातिं शत्रुम् ।

तमरातिमुन्मूलयिष्यामि लोकशरण्येन भवत्कारुण्येनेति नियम-
वन्तं भवन्तं प्राप्रवम्' इति । ततस्त्रिकालज्ञस्तपोधनो राजानम-
वोचत्—'सखे, शरीरकाश्यकारिणा तपसालम् । वसुमतीग-
र्भस्थः सकलरिपुकुलमर्दनो राजनन्दनो नूनं संभविष्यति । कं-
चन कालं तूष्णीमास्व' इति । गगनचारिण्यापि वाण्या 'सत्यमे-
तत्' इति तदैवावोचि । राजापि मुनिवाक्यमङ्गीकृत्यातिष्ठत् ।

ततः संपूर्णगर्भदिवसा वसुमती सुमुहूर्ते सकललक्षणलक्षितं सु-
तमसूत । ब्रह्मवर्चसेन तुलितवेषसं पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यविन्मही-
पतिः कुमारं सुकुमारं जातसंस्कारेण बालालंकारेण च विराजमानं
राजवाहननामानं व्यधत् । तस्मिन्नेव काले सुमतिसुमन्त्रसुमित्र-
सुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुताख्या महदभि-
ख्याः सूनवो नवोद्यदिन्दुरुचश्चिरायुषः समजायन्त । राजवाहनो
मन्त्रिपुत्रैरात्ममित्रैः सह बालकेलीरनुभवन्नवर्धत ।

अथ कदाचिदेकेन तापसेन रसेन राजलक्षणविराजितं कंचि-

'अभिधातिपराराति—' इत्यमरः । उन्मूलयिष्याम्युन्मूलयितुमुद्यतोऽस्मि । लोका-
नां शरणे रक्षणे साधु तेन । नियमवन्तं व्रतिनम् । त्रिकालज्ञो भूतभविष्यद्वर्त-
मानकालगतं जानातीति तथा । सखे इति कोमलामन्त्रणम् । शरीरस्य देहस्य
काश्यं कृशस्य भावस्तत्करोतीति तेन । तपसालं तपो मानुतिष्ठेति भावः । नूनं
निश्चितम् । तूष्णीं जोषम् । आस्व तिष्ठेत्यर्थः । गगनचारिण्याशरीरिण्या । तत
इति । संपूर्णा गर्भदिवसा नव मासा नव दिवसाश्च यस्याः सा । सुमुहूर्त उत्तम-
मुहूर्ते काले । सकललक्षणैर्लक्षितं युक्तम् । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्मह-
स्तिभ्यां वर्चसः' इत्यच् । तुलितो वेधा ब्रह्मा येन तम् । 'स्रष्टा प्रजापतिवेधाः'
इत्यमरः । पुरोधसमुपाध्यायम् । पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा । कृत्यं वेत्तीति तथा ।
जातसंस्कारेण जननकालेऽनुष्ठितसंस्कारेण बालाहैरलंकारैश्च । विराजमानं विशेषे-
ण शोभमानम् । व्यधत् कृतवान् । सुमतीति मन्त्रिनामानि । प्रमतीति सुतना-
मानि । महदभिख्या शोभा येषां ते । 'महदभिख्याः' इति प्रयोगश्चिन्त्यः । नवः
प्रातिपदिकः । उद्यद्बुद्धच्छन् । इन्दुश्चन्द्रः । 'उन्दी क्लेदने' इति धातुः । तस्य
रुक्कान्तियेषां ते । चिरायुषश्चिरंजीविनः । अथेति । तापसेन मुनिना । रसेन रा-

अयनानन्दकरं सुकुमारं कुमारं राज्ञे समर्प्योचि—‘भूवल्लभ,
कुशसमिदानयनाय वनं गतेन मया काचिदशरण्या व्यक्तकार्प-
ण्याश्रु मुञ्चन्ती वनिता विलोकिता । ‘निर्जने वने किंनिमित्तं
रुद्यते त्वया’ इति पृष्ट्वा सा करसरोरुहैरश्रु प्रमृज्य सगद्गदं मा-
मवोचत्—‘मुने, लावण्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके कीर्ति-
व्यापृतसुधर्मेणि निजसुहृदो मगधराजस्य सीमन्तिनीसीमन्तम-
होत्सवाय पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुरमुपेत्य कंचन कालमभिवसति
समाराधितगिरीशो मालवाधीशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् । तत्र
प्रख्यातयोरेतयोरसंख्ये संख्ये वर्तमाने सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो
निजबले सति विदेहे विदेहेश्वरः प्रहारवर्मा जयवता रिपुणाभि-
गृह्य कारुण्येन पुण्येन विसृष्टो हतावशेषेण शून्येन सैन्येन सह

गेण । ‘रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः’ इति मे-
दिनी । अवोचि । कर्मणि लुङ् । कुशाश्च समिधश्च तेषामानयनं तस्मै । नास्ति
शरण्यं रक्षिता यस्याः सा । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । व्यक्तं कार्पण्यं दैन्यं
यस्याः सा । मुञ्चन्तीत्यत्र तुदादित्वाद्वैकल्पिको नुम् । निर्जने जनसंचाररहिते ।
करावेव सरोरुहाणि तैः । करसरोरुहाभ्यामिति वक्तव्यम् । प्रमृज्य । ‘मृज् शुद्धौ’
इति धातुः । ल्यबन्तम् । सगद्गदं गद्गदस्वरेण । लावण्ये सौन्दर्ये जितः पुष्पसायको
मदनो येन तस्मिन् । कीर्त्या व्यापृता सुधर्मा देवसभा येन तथा । ‘धर्मादनित्येव-
लात्’ इति धर्मशब्दस्य धर्मन् । निजसुहृदः स्वमित्रस्य । सीमन्तिनी वधूस्तस्याः सी-
मन्तमहोत्सवो गर्भिण्यवस्थायामनुष्ठातव्यस्य सीमन्तोन्नयनाख्यसंस्कारस्योत्सवस्त-
दर्थे । ‘चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम्’ इति सूत्रम् । सीमन्तो यस्मिन्कर्मण्यु-
न्नीयते तस्मीमन्तोन्नयनम् । पुत्रश्च दाराश्च पुत्रदारास्तैः समन्विते युक्ते । ‘उपा-
न्वध्याङ्वसः’ इत्यनेन कालस्य कर्मत्वम् । समाराधितः सम्यक्पूजितः संतोषितो
वा गिरीशः शिवो येन सः । अभ्यगात् । ‘इण् गतौ’ इति धातुः । संख्ये युद्धे ।
‘मृधमास्कन्दनं संख्यम्’ इत्यमरः । सुहृदः साहाय्यकम् । साहाय्यमेव साहाय्य-
कम् । स्वार्थे कप् । निजबले आत्मसैन्ये । विदेहे । मृत इत्यर्थः । ‘असति विधेये’
इति पाठे ‘विधेयो विनयग्राही’ इति कोशाद्विनयातिक्रमणशील इति भावः ।
विदेहानामीश्वरः प्रभुः । शून्येन रिक्तेन । ‘शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम्’ इति

स्वपुरगमनमकरोत् । ततो वनमार्गेण दुर्गेण गच्छन्नधिकबलेन
 शबरबलेन रभसादभिहन्यमानो मूलबलाभिरक्षितावरोधः समहा-
 निरोधः पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्यमयोर्धोत्रीभावेन परिकल्पि-
 ताहं महुहितापि तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तुमक्षमे अभूव । तत्र
 विवृतवदनः कोऽपि रूपी कोप इव व्याघ्रः शीघ्रं मामाग्रातुमा-
 गतवान् । भीताहर्मुदग्रपाणिं स्खलन्ती पर्यपतम् । मदीयपा-
 णिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । त-
 च्छवाकर्षिणोऽमर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान्ब्राणो बाणासनयन्त्रमु-
 क्तोऽपाहरत् । विलोलालको बालकोऽपि शबरैरादाय कुत्रचिदुपा-
 नीयत । कुमारमपरमुद्वहन्ती महुहिता कुत्र गता न जाने । सा-
 हं मोहं गता केनापि कृपालुना वृष्णिपालेन स्वकुटीरमावेक्ष्य
 विरोपितव्रणाभवम् । ततः स्वस्थीभूय भूयः क्षमाभर्तुरन्तिकमुप-
 तिष्ठासुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञाततया च व्याकुलीभवामि' इ-

यत् । दुःखेन गन्तुं शक्यो दुर्गस्तेन । अधिकं बलं यस्य तेन । शबराणां बलं सैन्यं
 तेन । रभसाद्वेगेन । अभिहन्यमानः । कर्मणि शानच् । मूलबले प्रधानसैन्यं तेना-
 भिरक्षितोऽवरोधः शुद्धान्तो येन सः । महानिरोधो यस्य तथा । पलायिष्ट । 'अयं
 गतौ' इति धातुः । परेत्युपसर्गस्थरस स्थाने 'उपसर्गस्यायतौ' इति लादेशः । लुङ् ।
 तस्येमौ तदीयौ च तावर्भकौ तयोः । यमयोः सहजातयोः । धात्र्या उपमातु-
 र्भावस्तेन । तीव्रा गतिर्यस्य तम् । अक्षमे अभूव । प्रगृह्यत्वात्र संधिः । विवृतं
 व्यात्तं वदनं येन सः । रूपी मूर्तः । आग्रातुं नाशयितुम् । उद्वहन्ती धार-
 तादृशो यो ग्रावा तस्मिन् । 'उदग्रपाणिः' इति पाठ उदग्रः पाणिर्यस्याः सेत्यहमि-
 त्यस्य विशेषणं द्रष्टव्यम् । भ्रष्टश्च्युतः । कपिलाया गोः शवः कुणपस्तस्य । क्रोड-
 मङ्कदेशम् । अभ्यलीयत प्रच्छन्नोऽभूत् । बाणासनं धनुस्तदेव यन्त्रं तस्मान्मुक्तः ।
 अपाहरज्जहार । विलोलाश्चबला अलकाक्षूर्णकुन्तला यस्य सः । शबरैर्वनवा-
 सिभिः । आदाय गृहीत्वा । कुत्रचिदनिदिष्टे । अज्ञात इति यावत् । उद्वहन्ती धार-
 यन्ती । सेति पूर्वनिदिष्टा । मोहं गता विगतसंज्ञा । वृष्णिपालेन मेषपालेन । स्व-
 कुटीरं स्ववासगृहम् । आवेक्ष्य । णिजन्ताच्छयम् । भूयः पुनः । क्षमाभर्तुर्नरेन्द्रस्य ।
 उपतिष्ठामुपस्थातुमिच्छुः । असहायतया सहायामावेन । अभिदधानाभिभ्रत्ते-

त्यभिदधाना 'एकाकिन्यपि स्वामिनं गमिष्यामि' इति सा तदैव निरमात् । अहमपि भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपत्रिमित्तं वि-
 पादमनुभवंस्तदन्वयाङ्कुरं कुमारमन्विष्यंस्तदैकं चण्डिका मन्दिरं
 सुन्दरं प्रागाम् । तत्र संततमेवंविधविजयसिद्धये कुमारं देवतोपहारं
 करिष्यन्तः किराताः 'महीरुहशाखावलम्बितमेनमसिलतया वा,
 सैकततले खनननिक्षिप्तचरणं लक्ष्मीकृत्य शितशरनिकरेण वा,
 अनेकचरणैः पलायमानं कुकुरबालकैर्वा दंशयित्वा संहनिष्यामः'
 इति भाषमाणा मया समभ्यभाष्यन्त—'ननु किरातोत्तमाः, घोरप्र-
 चारे कान्तारे स्वलितपथः स्थविरभूसुरोऽहं मम पुत्रकं क्वचिच्छा-
 ययां निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किञ्चिदन्तरमगच्छम् । स कुत्र
 गतः, केन वा गृहीतः, परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते । तन्मुखालोकेन
 विनानेकान्यहान्यतीतानि । किं करोमि, क्व यामि, भवद्भिर्न कि-
 मदर्शि' इति । 'द्विजोत्तम, कश्चिदत्र तिष्ठति । किमेष तव नन्दनः
 सत्यमेव । तदेनं गृहाण' इत्युक्त्वा दैवानुकूल्येन मह्यं तं व्यतरन् ।

५सौ । एकाकिन्यसहाया । तदैव तस्मिन्नेव क्षणे । विपादं खेदम् । तस्यान्वयो
 वंशस्तस्याङ्कुरः प्ररोहः । चण्डिकाया मन्दिरमायतनम् । एवं विधा प्रकारो यस्य
 तादृशो यो विजयस्तस्य सिद्धिस्तस्यै देवताया उपहारस्तम् । महीरुहो वृक्षस्तस्य
 शाखायामवलम्बितम् । असिलता खट्वः । इदं केचित्किराता आहुः । सिकता-
 प्रचुरं सैकतम् । सैकतं च तत्तलं च । खननेन निक्षिप्तौ भूमौ कीलितौ चरणौ
 यस्य तम् । शितास्तीक्ष्णाश्च ते शराश्च तेषां निकरेण । इदमन्ये । अनेकचरणैरिति
 कुकुरबालकैरित्यस्य विशेषणम् । पलायमानमेनं बालकम् । दंशयित्वा दंशं कार-
 यित्वा । 'दंदशयित्वा' इति पाठे यङन्तप्रयोगः । इदमप्यपरे । किरातोत्तमाः । प्रार्थ-
 नानुकूलमेतत्संबोधनम् । घोरः प्रचारः संचारो यस्मिंस्तथा । कान्तारे दुर्गमे वर्तमाने ।
 स्वलितः पन्था यस्य सः । 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' । पथिन् इत्यस्य पथः । स्थ-
 विरो वृद्धः । भूसुरो भुवि पृथ्व्यां सुरो द्विजः । निक्षिप्य संस्थाप्य । मार्गस्यान्वे-
 षणं गवेषणम् । मुखालोकेन विना । 'पृथग्विनामना—' इति तृतीया । अतीतानि
 गतानि । अदर्शि । 'दर्शिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि लुङ् । गृहाण । 'ग्रह उपादाने' ।

१ दंदशयित्वा. २ किराताः तमोघोरप्रचारे; किराताः सुघोरप्रचारे.

तेभ्यो दत्ताशीरहं बालकमङ्गीकृत्य शिशिरोदकादिनोपचारेणाश्वा-
स्य निःशङ्कं भवदङ्कं समानीतवानस्मि । एनमायुष्मन्तं पितृरूपो
भवानभिरक्षतात्' इति । राजा सुहृदापन्नमित्तं शोकं तन्नन्दन-
विलोकनसुखेन किञ्चिदधरीकृत्य तमुपहारवर्मनाग्राह्य राजवाह-
नमिव पुपोष ।

जनपतिरेकस्मिन्पुण्यदिवसे तीर्थस्नानाय पक्कणनिकटमार्गेण
गच्छन्नबलया कयाचिदुपलालितमनुपमशरीरं कुमारं कञ्चिदवलो-
क्य कुतूहलाकुलस्तामपृच्छत्—'भामिनि, रुचिरमूर्तिः सराजगु-
णसंपूर्तिरसावर्भको भवदन्वयसंभवो न भवति । कस्य नयनान-
न्दनः, निमित्तेन केन भवदधीनो जातः, कथ्यतां याथातथ्येन
त्वया' इति । प्रणतया तथा शत्र्या सलीलमलापि—'राजन,
आत्मपत्नीसमीपे पदव्यां वर्तमानस्य शक्रसमानस्य मिथिलेश्वरस्य
सर्वस्वमपहरति शबरसैन्ये मदयितेनापहत्य कुमार एष मह्यमर्पि-

लोढो रूपम् । दैवसानुकूल्यं तेन । व्यतरन्नददुः । दत्ताशीर्येन सः । शिशिरं शी-
तम् । निःशङ्कमिति क्रियाविशेषणम् । भवदङ्कं भवन्निकटम् । अभिरक्षतात् ।
'तुद्योस्ततल्लङ्घयन्त्यतरस्याम्' इति तातड् । अधरीकृत्य दूरीकृत्य तनूकृत्य वा ।
पुपोष वृद्धिं नीतवान् । जनपतिरिति । पुण्यदिवसे पर्वणि । तीर्थे स्नानं तीर्थ-
स्नानं तस्मै । पक्कणः शबरालयः । एवमेव कोशः । अबलया स्त्रिया । उपलालितं
प्रेमविधृतम् । अनुपमं शरीरं यस्य तथा । कुतूहलेन कौतुकेनाकुलो व्यातः ।
भामिनि कोपने । अत्र तु केवलस्त्रीवाचकोऽयं शब्दः । कोपकारणाभावात् । रु-
चिरा सुन्दरा मूर्ती रूपं यस्येति तथा । राज्ञो गुणास्तेषां संपूर्तिस्तत्सहितः । अ-
न्वयो वंशः । नयने आनन्दयति तथा । कस्य सूनुरित्यर्थः । निमित्तेन कारणेन ।
भवदधीनस्त्वदायत्तः । याथातथ्येन तत्त्वतः । प्रकर्षेण नता तथा । अलापि ।
'लप व्यस्तायां वाचि' । कर्मणि लुङ् । पत्नी घोषः । पदव्यां मार्गे । 'पन्थानः
पदवी सतिः' इत्यमरः । शक्र इन्द्रः । मिथिलेश्वरस्य मिथिलाधिपस्य प्रहारवर्मणः ।
सर्वस्वं सर्वद्रव्यम् । 'स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । अपहरति । शत्रन्तस्य सप्तमी ।
दयितेन बलभेन । भर्त्रेत्यर्थः । व्यवर्धत वृद्धिं प्राप्तः । अवधार्य । विमृश्येत्यर्थः ।

तो व्यवर्धत' । तदवधार्य कार्यज्ञो राजा मुनिकथितं द्वितीयं राजकुमारमेव निश्चित्य सामदानाभ्यां तामनुनीयापहारवर्मेत्याख्याय देव्यै 'वर्धय' इति समर्पितवान् ।

कदाचिद्दामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम केचिदेकं बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत—'देव, रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि—'स्थविरे, का त्वम् । एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्ब्रहन्ती किमर्थमायासेन भ्रमसि' इति । वृद्धयाप्यभाषि—'मुनिवर, कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसंभवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो भ्रान्तभूवल्लयो मनोहारी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसंपदाश्चशुरेण संमानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवः कथंचिच्छ्वशुरमनुनीय चपललोचनयानया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पीतः समुद्राम्भस्यमज्जत् ।

कार्यं जानातीति तथा । साम च दानं च ताभ्याम् । अनुनीय संतोष्य । आख्याय नाम कृत्वा । कदाचिदिति । रामतीर्थे एतन्नामि क्षेत्रे । प्रत्यागच्छता प्रतिनिवर्तमानेन । काननावनौवरण्यभुवि । वनितया योषिता । 'वनिता महिला तथा' इत्यमरः । उज्ज्वलो दीप्तिमान् । स्थविरे वृद्धे इति संबुद्धिः । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इति कोशः । अटव्यरण्यम् । आयासेन कष्टेन । मुनिवरः ऋषिश्रेष्ठः । धनाढ्यो धनसमृद्धः । वैश्यवरो वणिक्श्रेष्ठः । नन्दिनीं कन्याम् । नयनयोरानन्दं करोति तथा । मन्त्रिसंभवो मन्त्रिणः पुत्रः । रमणीयगुणानामालयो वसतिस्थानम् । भ्रान्तं भ्रुवो वल्यं चक्रं येनेति तथा । मनोहारी मनोज्ञः । अभिराम इत्यर्थः । व्यवहारी वाणिज्यकर्ता । उपयम्य विवाहं कृत्वा । सुवस्तुसंपदा शोभनवस्तुसमृद्धया । संमानितः पूजितः । सत्कृत इति यावत् । नतान्यवनप्राण्यङ्गान्यस्यास्तथा । सोदरः समानोदर्यः । 'समानोदर्यसोदर्यः' इति । चपले लोचने यस्यास्तथा । प्रवहणं नावम् । अभिप्रतस्थे । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । कल्लोला महातरङ्गाः । 'मह-

गर्भभरालसां तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्रहन्ती
 फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिवृतो
 रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद्वा न जानामि । क्ले-
 शस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुतमसूत ।
 प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छाद्यशीतले तरुतले निवसति ।
 विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुच्युक्त-
 या मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचित-
 मिति कुमारोऽप्यानायि' इति । तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः
 कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्ववत् ।
 अहं समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं
 बालकं पल्लवकवलमिवाददति गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो
 महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन झटिति वियति स-
 मुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् । चिरायुष्मत्तया सै चोन्नततरुशा-

त्सूक्ष्मलकलोलौ' इत्यमरः । तेषां मालिकाः परम्परास्ताभिरभिहतस्ताडितः । पीतो
 नौः । अमज्जत । 'टुमस्जो शुद्धौ' इति धातोर्लङ् । गर्भस्य भरो भारस्तेनालसां
 जडाम् । ललना स्त्री । धात्रीभावोपमात्वेन । परां काष्ठामतिशयम् । असूत ।
 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । लङ् । प्रसवकाले या वेदना तथा । विचेतना निःसंज्ञा ।
 नष्टचेष्टेत्यर्थः । प्रच्छाद्येन शीतले । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । विजने नि-
 र्जने । जनपदः । नीवृद्देश इति यावत् । विवशा विह्वला । विकलेत्यर्थः । आनायि ।
 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य आङ्पूर्वस्य कर्मणि लुङ् । 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् ।
 वने भवो वन्यः । वारणो गजः । 'कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः । अदृश्यत ।
 कर्मणि लङ् । 'दशिर प्रेक्षणे' इति धातुः । निपात्य प्रच्याव्य । प्राद्ववदधावत् ।
 द्रुतगत्यापासरदित्यर्थः । लता व्रततिः । गुल्मकेऽप्रकाण्डे । स्वार्थेऽल्पायर्थे वा कः ।
 परीक्षमाणः परित ईक्षमाणः । कवलं आसम् । 'आसस्तु कवलः पुमान्' इत्यमरः ।
 कण्ठीरवः सिंहः । 'कण्ठीरवो मृगरिपुः' इत्यमरः । भीमो भयंकरो रवो यस्य
 तथा । महाग्रहेण महताविशेन । चिरायुष्मत्तया दीर्घायुषो भावस्तया । उन्नतस्यो-
 च्छिन्नतस्य । 'आसन्नोन्नत-' इति पाठ आसन्नः समीपवर्ती । पक्वफलबुद्ध्या पक्व

खासमासीनेन वानरेण केनचित्प्रकफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरत-
या विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः कचिदगात् ।
बालकेन सत्त्वसंपन्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि । केसरिणा क-
रिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहाभिर्गतोऽहमपि तेजःपुञ्जं
बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्यै-
वमानीय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मि'
इति । सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं विभ्राणो
राजा 'रत्नोद्भवः कथमभवत्' इति चिन्तयंस्तन्नन्दनं पुष्पोद्भव-
नामधेयं विधाय तदुदन्तं व्याख्याय सुश्रुताय विषादसंतोषावनु-
भवंस्तदनुजततयं समर्पितवान् ।

अन्येद्युः कंचन बालकमुरसि दधती वसुमती बलभमभिगता ।
तेन 'कुत्रत्योऽयम्' इति पृष्ट्वा समभाषत—'राजन्, अतीतायां
रात्रौ काचन दिव्यवनिता मत्पुरतः कुमारमेकं संस्थाप्य निद्रामु-
द्रितां मां विबोध्य विनीताब्रवीत्—'देवि, त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालन-

फलं किमप्येतदिति भ्रान्त्या । फलादितरदिति दृष्ट्वा । वितते विस्तृते स्कन्धस्य
प्रकाण्डस्य मूले । मर्कटो वानरः । सत्त्वेन संपन्नस्तस्य भावस्तथा । सकलक्लेशसहेना-
खिलक्लेशसहिष्णुता । अभावि । 'भू सत्तायाम्' । कर्मणि लुङ् । केसरी मृगेन्द्रः ।
कुत्रचिदनिर्दिष्टे स्थले । लतागृहात्कुजात् । तेजसः पुञ्जं राशिम् । अवन्यां रोहती-
त्यवनीरुहो वृक्षस्तस्मात् । अवतार्य । 'तृ प्लवनतरणयोः' । गिजन्ताल्लयप् । अ-
न्यद्वनं वनान्तरं तस्मिन् । एनम् । अन्वादेश इदं रूपम् । निदेशेनाज्ञया । एक-
दैवैकस्मिन्नेव काले । सममित्यर्थः । अनुकूलेति । दैवस्य प्रातिकूल्येनेत्यर्थः ।
'महत् आश्चर्यम्' इति भिन्ने पदे । विभ्राणः । 'दुभृन् धारणपोषणयोः' । कर्तरे
शानच् । रत्नोद्भव इति । रत्नोद्भवस्य का गतिः । किमभवदित्यर्थः । नामधेयं
नाम । 'भाररूपनामभ्यो धेयः' इति धेयप्रत्ययः । विधाय कृत्वा । उदन्तं वार्ता-
म् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्द्वैतान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः । व्याख्याय कथयित्वा । र-
त्नोद्भवस्य नाशाद्विषादः, तन्नन्दनस्य च लाभास्ततोषः । अनु पश्चाज्जातोऽनुजः ।
अन्येद्युरिति । अन्येद्युस्पर्येद्युः । 'सद्यःपरुत्परार्येषमः—' इति निपातः । उरसि
दधती लालयन्ती । अन्यस्तत्त्वानुमभावः । कुत्र भवः कुत्रत्यः । 'अव्ययात्त्यप्'
इति त्यप् । अतीतायां गतायाम् । दिवि भवा दिव्या सा चासौ वनिता । निद्रया

न्दनस्य कामपालस्य वह्नभा यक्षकान्ताहं तारावली नाम, नन्दि-
नी मणिभद्रस्य । यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेतं भवत्तनूजस्याम्भो-
निधिवलयवेष्टितक्षोणीमण्डलेश्वरस्य भाविनो विशुद्धयशोनिधे-
सज्जवाहनस्य परिचर्याकरणायानीतवत्यस्मि । त्वमेनं मनोजसंनि-
भमभिवर्धय' इति । विस्मयविकसितनयनया मया सविनयं स-
त्कृता स्वक्षी यक्षी साप्यदृश्यतामयासीत्' इति । कामपालस्य य-
क्षकन्यासंगमे विस्मयमानमानसो राजहंसो रञ्जितमित्रं सुमित्रं
मन्त्रिणमाहूय तदीयध्रातृपुत्रमर्थपालं विधाय तस्मै सर्वं वार्तादि-
कं व्याख्यायादात् ।

ततः परस्मिन्दिवसे वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासी समारा-
धितदेवकीर्ति निर्भर्त्सितमारमूर्तिं कुसुमसुकुमारं कुमारमेकमवग-
मय्य नरपतिमवादीत्—'देव, तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरमा-
गतोऽहं विलोलालकं बालकं निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्थ-
विरामेकां विलोकयावोचम्—'स्थविरे, का त्वम्, अयमर्भकः क-

मुद्रितां निमीलितनेत्राम् । विबोध्य प्रबोधं कृत्वा । विनीता नम्रा । यक्षेश्वरः
कुबेरः । तनूजस्य सूतोः । 'तनुजस्तनूजः' इति द्विरूपकोशः । अम्भोनिधिः समुद्रः ।
स एव वलयः कटकस्तेन वेष्टितं क्षोणीमण्डलं धरामण्डलं तस्येश्वर ईशिता तस्य ।
भाविनो नाद्यापि भूतस्य । विशेषेण शुद्धो यशसो निधिर्यस्य तस्य । परिचर्या शु-
श्रूषा । मनोजः कामः । संनिभः सदृशः । विस्मयेनाश्चर्येण विकसिते नयने नेत्रे
यस्यास्तथा । सविनयमिति क्रियाविशेषणम् । 'सविनया' इति पाठे यक्षीविशेषणम् ।
सत्कृता संमानिता । स्वक्षी शोभननयना । अदृश्यतामयासीत् । गताभूदित्यर्थः । य-
क्षकन्याया संगमस्तस्मिन् । विस्मयमानं मानसं यस्य तथा । रञ्जितानि मित्राणि येन
तम् । आहूय । ह्वेनः संप्रसारणम् । आकार्योनाप्येत्यर्थः । तत इति ।
अन्तेवासी शिष्यः । 'छात्रान्तेवासिनो शिष्ये' इत्यमरः । अन्ते वसतीति तथा ।
समारोधिता देवकीर्तियेन तम् । निर्भर्त्सिता स्वल्पेण मारस्य कंदर्पस्य मूर्तियेन
तम् । कुसुममित्रं सुकुमारं पेलवम् । अवगमय्य प्रापय्य । यात्रा गमनम् । प्रस-
ङ्गेन क्रमेण । कावेरी दक्षिणदेशस्या काचिनदी । विलोलाश्चञ्चला अलका यस्य
तम् । उत्सङ्गोऽङ्कः । रुदतीमधु मुञ्चतीम् । स्थविरामिति गतार्थम् । 'कान्तारं

स्य नयनानन्दकरः, कान्तारं किमर्थमागता, शोककारणं किम्' इति । सा करयुगेन बाष्पजलमुन्मृज्य निजशोकशङ्कुत्पाटनक्षममिव मामवलोक्य शोकहेतुमवोचत्—'द्विजात्मज, राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा तीर्थयात्राभिलाषेण देशमेनमागच्छत् । स कस्मिंश्चिदग्रहारे काली नाम कस्यचिद्भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य तस्या अनपत्यतया गौरीं नाम तद्भगिनीं काञ्चनकान्तिं परिणीय तस्यामेकं तनयमलभत । काली सासूयमेकदा धात्र्या मया सह बालमेनमेकेन मिषेणानीय तटिन्यामेतस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालमुद्धृत्यापरेण प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरोः शाखामवलम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेनोद्यमाना केनचित्तरुलम्बेन कालभोगिनाहमदंशि । मदवलम्बीभूतो भूरुहोऽयमस्मिन्देशे तीरमगमत् । गरलस्योद्दीपनतया मयि मृतायामरण्ये कश्चन शरण्यो नास्तीति मया शोच्यते' इति । ततो विषमर्विषज्वालावलीढावयवा सा धरणीतले न्यपतत् । दयाविष्टहृदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्थामपनेतुमक्षमः समीपकुञ्जेष्वौषधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो व्युत्क्रान्तजीवितां तां व्यलोकयम् । तदनु तस्याः पावकसंस्कारं विरच्य शोकाकुलचेता बालमेनमगतिमादाय स-
वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमरः । युगेन द्वन्द्वेन । बाष्पजलमश्रूणि । निजशोक एव शङ्कुः शल्यं तस्योत्पाटनं तत्क्षमं समर्थम् । कनीयान् । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति कनादेशः । आत्मजः पुत्रः । अग्रहारे नृपात्प्रतिग्रहेण लब्धभूमिप्रदेशे ग्रामादौ वा । भूसुरस्य द्विजस्य । विवाह्य परिणीय । सासूयमिति क्रियाविशेषणम् । धात्र्युपमाता । मिषेण व्याजेन । तटिन्यां नद्याम् । प्लवमाना तरन्ती । भोगी सर्पः । अदंशि । कर्मणि लुङ् । भूरुहो वृक्षः । गरलस्य विषस्य । उद्दीपनतया प्रबलतरतया । शरण्यो रक्षिता । विषमं दुर्धम् । अविषह्यमित्यर्थः । विषज्वालाभिर्वलीढा व्याप्ता अवयवा यस्याः सा । धरणी पृथ्वी । दयाविष्टं हृदयं यस्मैतादृशः । मन्त्रबलेन मन्त्रसामर्थ्येन । अपनेतुं दूरीकर्तुम् । कुञ्जेषु निकुञ्जेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितौदरे' इत्यमरः । व्युत्क्रान्तजीवितां मृताम् । तदनु ततः । पावक

त्यवर्मवृत्तान्तश्रवणवेलायां तन्निवासाग्रहारनामधेयस्याश्रुततया त-
दन्वेषणमशक्यमित्यालोच्य भवदमात्यतनयस्य भवानेवाभिरक्षि-
तेति भवन्तमेनमनयम्' इति । तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्य-
गनिश्चिततया खिन्नमानसो नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमद-
त्तं नाम तदनुजतनयमर्पितवान् । सोऽपि सोदरमागतमिव मन्य-
मानो विशेषेण पुपोष ।

एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन बालकेलीरनुभवन्नधिरूढानेक-
वाहनो राजवाहनोऽनुक्रमेण चौलोपनयनादिसंस्कारजातमलभत ।
ततः सकललिपिज्ञानं निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं षडङ्गसहितवे-
दसमुदायकोविदत्वं काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकेतिहासचित्रक-
थासहितपुराणगणनैपुण्यं धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशा-
स्त्रनिकरचातुर्यं कौटिल्यकामन्दकीयादिनीतिपटलकौशलं वीणा-
द्यशेषवाद्यदाक्ष्यं संगीतसाहित्यहारित्वं मणिमन्त्रौषधादिमायाप्र-

संस्कारं विरच्याभिसंस्कारं कृत्वा । चिताधिरोपणेन तस्याः शरीरमग्निसात्कृत्वेत्यर्थः ।
शोकेनाकुलं चेतो यस्य तथा । अगतिमशरण्यम् । अनाथमित्यर्थः । सोदरं भ्रातरम् ।
एवमिति । मिलितेनैकत्र समापतितेन । कुमारमण्डलेन कुमारसमुदायेन । केलीः
क्रीडाः । अधिरूढान्यनेकवाहनानि येन सः । चौलं चोपनयनं च चौलोपनयने ।
एते आदी यस्य तत्संस्कारजातम् । चौलमुपनयनमन्यसंस्कारांश्चेत्यर्थः । तत्र चौलं
चूडाकर्म । 'तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा' इति सूत्रम् । जन्मप्रभृति तृतीये
वर्षे कुलधर्ममादृत्यान्यस्मिन्वा केशसंनिवेशाभां कारणम् । उपनयनं प्रसिद्धम् ।
लिपिरक्षरसंस्थानं तस्य ज्ञानम् । षडङ्गसहितस्य वेदसमुदायस्य कोविदत्वं ज्ञातृत्वम् ।
'शिक्षाकल्पौ व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः । छन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद-
उच्यते' इति । काव्यानि रघुवंशकिरातादीनि । नाटकानि शाकुन्तलरत्नावल्या-
दीनि । आख्यानकानि चूर्णकानि । आख्यायिकाः कादम्बरीवासवदत्तादयः ।
इतिहासः पुरावृत्तकथनम् । चित्रकथा रम्यकथाः । एतेः सर्वैः सहिते पुराणगणे
ब्राह्मण्यादिपुराणसमुदाये नैपुण्यम् । धर्मशास्त्रं स्मृतयः । शब्दशास्त्रं व्याकरणम् ।
ज्योतिःशास्त्रं प्रसिद्धम् । तर्कशास्त्रं न्यायः । मीमांसा पूर्वोत्तरभेदेन प्रसिद्धं शास्त्रम् ।
निकरः समूहः । कौटिल्यश्चाणक्यस्तत्प्रणीतं कामन्दकीयमिति प्रसिद्धम् । दाक्ष्यं
दक्षता । साहित्यं शिल्पं नृत्यादिकलाः । हारित्वं मनोहारित्वम् । मायाप्रपञ्चः क-

पञ्चचञ्चुत्वं मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवं विविधायुधप्रयोगच-
णत्वं चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वं च तत्तदाचार्येभ्यः सम्य-
गलब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं कृत्येष्वनलसं तं कुमारनिकरं निरी-
क्ष्य महीवल्लभः सः 'अहं शत्रुजनदुर्लभः' इति परमानन्दमम-
न्दमविन्दत ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते कुमारोत्पत्तिर्नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुमसायकसंशयि-
तसौन्दर्येण कल्पितसौन्दर्येण साहसापहसितकुमारेण सुकुमारेण
जयध्वजातपवारणकुलिशाङ्कितकरेण कुमारनिकरेण परिवेष्टितं
राजानमानतशिरसं समभिगम्य तेन तां कृतां परिचर्यामङ्गीकृत्य
निजचरणकमलयुगलमिलन्मधुकरायमाणकाकपक्षं विदलिष्यमा-
णविपक्षं कुमारचयं गाढमालिङ्ग्य मितसत्यवाक्येन विहिताशीर-

पटप्रबन्धः । चञ्चुत्वं कुशलत्वम् । 'तेन वित्तश्चञ्चुपूचणपौ' इति चञ्चुप् । मातङ्गो
गजः । तुरङ्गोऽश्वः । पाटवं पटोर्भावः । चणत्वं कौशलम् । 'तेन वित्त-' इति च-
णप् । दुरोदरं द्यूतम् । तत्तदाचार्येभ्यस्तेषु तेषु शास्त्रेषु निष्णातेभ्य आचार्येभ्य इत्य-
र्थः । विलसन्तं शोभमानम् । अनलसमुद्यमशीलम् । महीवल्लभो राजा राजहंसः ॥
इति श्रीदशकुमारचरितपूर्वपीठिकाटीकायां पददीपिकाभि-
धायाम् प्रथम उच्छ्वासः ।

अथेति । सकलकलासु कुशलस्तेन । कुसुमसायकः कामः । संशयितं संशया-
कुलम् । कल्पितं रचितं सौन्दर्यं बन्धुता । साहस्यमिति यावत् । येन तथा । साहसेना-
पहसितो धिक्कृतः कुमारो गुहो येन सः । जयध्वजः पताका । आतपवारणं छत्रम् ।
कुलिशं वज्रम् । एतै रेखामात्रैरङ्कितौ करौ यस्य तेन । परिवेष्टितं परिवृतम् ।
आनतं शिरो यस्य तम् । अङ्गीकृत्य प्रतिपद्य । निजौ (अर्थाद्द्वामदेवस्य) चरणौ
तावैव कमले तयोर्युगलं तस्मिन्मिलन्तः संयुक्ता ये मधुकरा इवाचरन्तः काकप-
क्षाः शिखण्डकाः (अर्थात्कुमाराणां) यस्य तम् । विदलिष्यमाणा उद्धरिष्यमाणा
विपक्षाः शत्रवो येन तम् । चयं समुदायम् । गाढं निर्भरम् । मितं च सत्यं च य-

भ्यभाषत—‘भूवल्लभ, भवदीयमनोरथफलमिव समृद्धलावण्यं तारुण्यं नुतमित्रो भवत्पुत्रोऽनुभवति । सहचरसमेतस्य नूनमेतस्य दिग्विजयारम्भसमय एषः । तदस्य सकलक्लेशसहस्य राजवाहनस्य दिग्विजयप्रयाणं क्रियताम्’ इति । कुमारामाराभिरामा रामाद्यपौरुषा रुषाभस्मीकृतारयो रयोपहसितसमीरणा रणाभियानेन यानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षुः । तत्साचिव्यमितरेषां विधाय समुचितां बुद्धिमुपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिवारं कुमारं विजयाय विससर्ज ।

राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं विलोकयन्देशं कंचिदतिक्रम्य विन्ध्याटवीमध्यमविशत् । तत्र हेतिहतिकिणाङ्गं कालायसकर्कशकायं यज्ञोपवीतेनानुमेयविप्रभावं व्यक्तकिरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि पुरुषं ददर्श । तेन विहितपूजनो राजवाहनो-

द्वाक्यं तेन । ‘सत्यं मृदु प्रियम्’ इति सत्यशब्दप्रयोगः । विहिताशीर्येन सः । भवदीयानां मनोरथानामिच्छानां फलम् । समृद्धं संबद्धं लावण्यं यस्मिन् । नुतानि मित्राणि येन सः । सहचराः सखायः । नूनं निश्चयेन । दिशां विजयस्तस्यारम्भस्तस्य समयः कालः । सकलक्लेशसहस्य । सत्त्वशीलसंपन्नत्वात् । दिग्विजयप्रयाणमिति । दिग्विजयं कर्तुमयं प्रहीयतामत्यर्थः । मारः कंदर्प इवाभिरामाः सुन्दराः । रामौ दाशरथिः स आद्यो येषां ते रामाद्यास्तेषां पौरुषमिव पराक्रम इव पौरुषं येषां ते । रुषा क्रोधेन भस्मीकृता नाशिता अरयः शत्रवो यैः । रयेण वेगेन । आवेशेनेति यावत् । उपहसितो न्यकृतः समीरणो वायुर्यैः । रणमभियातीत्येतादृशेन । यानेन गमनेन । अभ्युदयस्य वृद्धेराशंसा विद्यते यस्य तम् । साचिव्यं सचिवस्य भावस्तथा । इतरेषां कुमारानाम् । मुहूर्ते समये । परिवारेण सहितम् । विजयाय । ‘तुमर्थाच्च भाववचनात्’ इति चतुर्थी । विजयं कर्तुमित्यर्थः । विससर्ज विसृष्टवान् । राजवाहन इति । मङ्गलं शुभोदकं सूचयति तथा । शुभशकुनं निमित्तम् । अतिक्रम्य गत्वा । हेतिभिः शस्त्रैर्या हतिः प्रहारस्तस्य किणा व्रणजचिह्नानि तेषामङ्गं यस्मिन् । कालायसं लोहं तदिव कर्कशः कठिनः कायो देहो यस्य तथा । यज्ञोपवीतेनेति प्रसिद्धम् । अनुमातुं योग्यो विप्रभावो विप्रत्वं यसेति तथा । व्यक्तः स्पष्टः किरातप्रभावो वनचरबलं यस्य । लोचनयोः परुषं कर्कशम् । दुर्द-

ऽभाषत—‘ननु मानव, जनसङ्गरहिते मृगहिते घोरप्रचारे कान्तारे विन्ध्याटवीमध्ये भवानेकाकी किमिति निवसति । भवदं-
सोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति । हेतिहतिभिः किरात-
रीतिरनुमीयते । कथय किमेतत्’ इति । ‘तेजोमयोऽयं मानुष-
मात्रपौरुषो नूनं न भवति’ इति मत्वा स पुरुषस्तद्वयस्यमुखात्राम-
जनने विज्ञाय तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत्—‘राजनन्दन, केचि-
दस्यामटव्यां वेदादिविद्याभ्यासमपहाय निजकुलाचारं दूरीकृत्य स-
त्यशौचादिधर्मव्रातं परिहृत्य किल्बिषमन्विष्यन्तः पुलिन्दपुरो-
गमास्तदन्नमुपभुञ्जाना बहवो ब्राह्मणब्रुवा निवसन्ति । तेषु कस्य-
चित्पुत्रो निन्दापात्रचारित्र्यो मातङ्गो नामाहं सह किरातबलेन ज-
नपदं प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः स्त्रीबालसहितानानीयाटव्यां बन्धने
निधाय तेषां सकलधनमपहरन्नुद्धृत्य वीतदयो व्यचरम् । कदा-

शनमिति यावत् । विहितं कृतं पूजनं सत्कारो यस्य सः । जनसङ्गेन रहिते विव-
र्जिते । मृगेभ्यो हितमनुकूलं तस्मिन् । घोरः प्रचारः संचारो यस्मिन्निति तथा ।
एकाक्येककः । ‘एकादाकिनिचासहाये’ इत्याकिनिचप्रत्ययः । असौ भुजशिरः ।
उपनीतं गतं प्राप्तम् । भूसुरभावं विप्रवृत्तम् । द्योतयति प्रकटयति । हेतिहतिभिः
शस्त्रप्रहारचिह्नैः । किरातरीतिर्वनचरवृत्तिः । अनुमीयत उच्यते तर्क्यते । तेजोमय-
स्तेजःप्रचुरः । ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ इति मयट् । मानुषमात्रं मानुषप्रमाणं पौरुषं
पराक्रमो यस्येति तथा । ‘प्रमाणे द्वयसज्जदघ्न-’ इति प्रमाणार्थे मात्रच् । वयस्या
मित्राणि । नाम च जननं च ते । विज्ञाय विशेषतो ज्ञात्वा । वेदादि । आदिश-
ब्देन स्मृतिपुराणादीनि गृह्यन्ते । अपहाय त्यक्त्वा । निजकुलाचारं विप्रविहितध-
र्मान् । दूरीकृत्य पृष्ठतः कृत्वा । सत्यमवितथभाषित्वम् । शौचं शुचित्वम् । आ-
दिशब्देन दयादमशान्तिक्षान्त्यादि गृह्यते । धर्मव्रातं कुलधर्मसमुदायम् । ‘स्तोमौ-
घनिकरव्रात-’ इत्यमरः । परिहृत्य वर्जयित्वा । किल्बिषं पापम् । ‘पापं किल्बि-
षकल्मषम्’ इत्यमरः । पुलिन्दा म्लेच्छजातिष्वेका जातिः । ते पुरोगमा नेतारो
येषां ते । उपभुञ्जाना भक्षयन्तः । ब्राह्मणब्रुवा ब्राह्मणाधमाः । कुत्सनार्थेऽन्न
ब्रुवपदम् । निन्दापात्रं गर्ह्यं चारित्र्यं यस्यैतादृशः । बलेन सैन्येन । जनपदं नीवृ-
त्तम् । बन्धने निधाय कारागृहे क्षिप्त्वा । उद्धृत्य(?) । वीता दया यस्य सः । जि-

चिदेकस्मिन्कान्तारे मदीयसहचरगणेन जिघांस्यमानं भूसुरमेक-
मवलोक्य दयायत्तचित्तोऽब्रुवम्—‘ननु पापाः, न हन्तव्यो ब्राह्म-
णः’ इति । ते रोषारुणनयना मां बहुधा निरभर्त्सयन् । तेषां
भाषणपारुष्यमसाहिष्णुरहमवनिसुररक्षणाय चिरं प्रयुध्य तैरभिह-
तो गतजीवितोऽभवम् । ततः प्रेतपुरीमुपेत्य तत्र देहधारिभिः पुरुषैः
परिवेष्टितं सभामध्ये रत्नखचितसिंहासनासीनं शमनं विलोक्य
तस्मै दण्डप्रणाममकरवम् । सोऽपि मामवेक्ष्य चित्रगुप्तं नाम
निजामात्यमाहूय तमवोचत्—‘सचिव, नैषोऽमुष्य मृत्युसमयः ।
निन्दितचरितोऽप्ययं महीसुरनिमित्तं गतजीवितोऽभूत् । इतः
प्रभृति विगलितकल्मषस्यास्य पुण्यकर्मकरणे रुचिरुद्देष्ट्यति ।
पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातनाविशेषं विलोक्य पुनरपि पूर्वशरीर-
मनेन गम्यताम्’ इति । चित्रगुप्तोऽपि तत्रतत्र संतप्तेष्वायसस्त-
म्भेषु बध्यमानान्, अत्युष्णीकृते विततशरावे तैले निक्षिप्यमाणा-
न्, लगुडैर्जर्जरीकृतावयवान्, निशितटङ्कैः परितक्ष्यमाणानपि द-
र्शयित्वा पुण्यबुद्धिमुपदिश्य माममुञ्चत् । तदेव पूर्वशरीरमहं प्राप्तो

घास्यमानं हन्तुमिष्यमाणम् । रोषेणारुणानि रक्तवर्णानि नयनानि येषां ते । बहुधा
बहुविधम् । निरभर्त्सयस्तर्जितवन्तः । भाषणपारुष्यं कठोरवचांसि । असाहिष्णुः
सौदुमसमर्थः । ‘अलंकृन्निराकृञ्-’ इतीष्णुच् । अवनिसुरो विप्रस्तस्य रक्षणाय
तं रक्षितुम् । प्रयुध्य युद्धं कृत्वा । अभिहतस्ताडितः । गतजीवितोऽभवमग्नये ।
प्रेतपुरीं यमनगरीम् । रत्नैः खचितं प्रत्युप्तं यत्सिंहासनं तत्रासीनम् । शमनं यमम् ।
‘शमनो यमराज्यमः’ इत्यमरः । दण्डप्रणामं दण्डवद्भूमौ शयित्वा प्रणाममित्यर्थः ।
अमात्यं मन्त्रिणम् । निन्दितं चरितं यस्मेति तथा । इतः प्रभृतीन् आरभ्य ।
विगलितं तटं कल्मषं पापं यस्य तस्य । ‘पापं किल्बिषकल्मषम्’ इत्यमरः । पुण्य-
कर्मणः करणे । रुचिः प्रीतिः । उद्देष्ट्यत्युत्पत्सते । अतिशयेन पापाः पापिष्ठाः ।
‘अतिशायने तमविष्ठनौ’ इतीष्टन् । यातनाः कारणाः । तास्ता यातना इत्यर्थः ।
अयस इमे आयसश्च ते स्तम्भास्तेषु । विततो विस्तीर्णो यः शरावः पात्रविशेषः ।
‘कटई’ इति भाषायाम् । तद्गते तैले स्नेहमध्ये निक्षिप्यन्ते तादृशान् । लगुडैः
काष्ठदण्डैः । जर्जरीकृताः । अर्थात्प्रहारैः । अवयवा येषां तान् । निशितास्तीक्ष्णास्ते-
जिताष्टङ्काः पाषाणदारणास्तेः । परितक्ष्यमाणान्परितस्तक्षणेन तनूक्रियमाणान् । पुण्या

महाटवीमध्ये शीतलोपचारं रचयता महीसुरेण परीक्ष्यमाणः शि-
लायां शयितः क्षणमतिष्ठम् । तदनु विदितोदन्तो मदीयवंशबन्धु-
गणः सहसागत्य मन्दिरमानीय मामपक्रान्तव्रणमकरोत् । द्विज-
न्मा कृतज्ञो मद्यमक्षरशिक्षां विधाय विविधागमतन्त्रमाख्याय
कल्मषक्षयकारणं सदाचारमुपदिश्य ज्ञानेक्षणगम्यमानस्य शशि-
खण्डशेखरस्य पूजाविधानमभिधाय पूजां मत्कृतामङ्गीकृत्य नि-
रगात् । तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं बन्धुकुलवर्गमुत्सृज्य स-
कललोकैकगुरुमिन्दुकलावतंसं चेतसि स्मरन्नस्मिन्कानने दूरीकृ-
तकलङ्को वसामि । देव, भवते विज्ञापनीयं रहस्यं किञ्चिदस्ति ।
आगम्यताम्' इति । स वयस्यगणादपनीय रहसि पुनरेनमभा-
षत—'राजन्, अतीते निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसंनिहितो नि-
द्रामुद्रितलोचनं विबोध्य प्रसन्नवदनकान्तिः प्रश्रयानतं मामवो-
चत्—'मातङ्ग, दण्डकारण्यान्तरालगामिन्यास्तटिन्यास्तीरभूमौ
सिद्धसाध्याराध्यमानस्य स्फटिकलिङ्गस्य पश्चादद्रिपतिकन्यापदप-

चासौ बुद्धिश्च ताम् । शीतलश्वासावुपचारस्तम् । रचयता कुर्वता । महीसुरेण
विप्रेण । तदनु तदनन्तरम् । विदित उदन्तो वार्ता येन तथा । अपक्रान्ताश्चि-
कित्सिता व्रणाः प्रहारस्थानानि यस्य तादृशः । द्विजन्मा विप्रः । कृतं जानातीति
कृतज्ञः । अक्षराणां शिक्षोपदेशः । विविधागमेषु शास्त्रेषु तन्त्रं प्रधानम् । आख्याय
कथयित्वा । कल्मषस्य पापस्य यो क्षयस्तस्मिन्कारणं निमित्तभूतम् । सदाचारं
सद्भिरुपदर्शितं मार्गम् । ज्ञानेक्षणेन न तु चर्मचक्षुषा गम्यमान आसाद्यः प्राप्य-
स्तस्य । शशिनः खण्डः कला सा शेखरोऽवतंसो यस्य तस्य । धूर्जटेरित्यर्थः । वि-
धानं विधिम् । अभिधाय कथयित्वा । तदारभ्य ततः प्रभृति । किरातैः कृतः
संसर्गो येन तथा । सकललोकानामेकं मुख्यं गुरुम् । इन्दुकलावतंसः शिरोभूषणं
यस्य तम् । चेतसि स्मरन्ध्यायन् । काननेऽरण्ये । दूरीकृतकलङ्को निष्पापः ।
रहस्यं गुह्यम् । वयस्यगणान्मित्रमण्डलात् । अपनीय दूरं नीत्वा । रहस्येकान्ते ।
निशाया अन्ते । गौर्याः पतिः शिवः । स्वप्ने संवेशे संनिहितः संनिकर्षे प्राप्तः ।
निद्रया मुद्रिते निर्मीलिते लोचने यस्य तम् । प्रसन्ना वदनकान्तिर्यस्य तथा । प्रश्र-
येण विनयेनानतं प्रह्वम् । अन्तरालं मध्यम् । तटिन्या नद्याः । सिद्धाश्च साध्याश्च
तैराराध्यमानस्य पूज्यमानस्य । 'पिशाचो गुह्यकः सिद्धः,' 'महाराजिकसाध्याश्च'

ङ्किचिद्वितस्याश्मनः सविधे विधेराननमिव किमपि बिलं विद्यते ।
 तत्प्रविश्य तत्र निक्षिप्तं ताम्रशासनं शासनं विधातुरिव समा-
 दाय विधिं तदुपदिष्टं दिष्टविजयमिव विधाय पाताललोकाधीश्व-
 रेण भवता भवितव्यम् । भवत्साहाय्यकरो राजकुमारोऽद्य श्वो
 वा समागमिष्यति' इति । तदादेशानुगुणमेव भवदागमनमभूत् ।
 साधनाभिलाषिणो मम तोषिणो रचय साहाय्यम्' इति ।
 'तथा' इति राजवाहनः साकं मातङ्गेन नमितोत्तमाङ्गेन विहाया-
 र्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं मित्वगणं वनान्तरमवाप । तदनु तदनुचराः
 कल्ये साकल्येन राजकुमारमनवलोकयन्तो विषण्णहृदयास्तेषुतेषु
 वनेषु सम्यगन्विष्यानवेक्षमाणा एतदन्वेषणमनीषया देशान्तरं
 चरिष्णवोऽतिसहिष्णवो निश्चितपुनःसंगमसंकेतस्थानाः परस्परं
 वियुज्य ययुः ।

इत्युभयत्राप्यमरः । तत्र सिद्धा देवयोनिविशेषाः, साध्या गणदेवताः । स्फटिक-
 लिङ्गस्य स्फटिकनिर्मितलिङ्गस्य विशिष्टाकृतेः शंकरशरीरस्य । अद्रिपतिर्हिमालय-
 स्तत्कन्या पार्वती तस्याः पदपङ्क्त्या चिह्नितस्य । अश्मनो घ्रावणः । सविधे समीपे ।
 विधेर्ब्रह्मणः । आननं मुखम् । निक्षिप्तं स्थापितम् । ताम्रशासनं ताम्रपटम् । शास-
 नमाज्ञा । विधातुर्ब्रह्मणः । समादाय गृहीत्वा । विधिं कल्पम् । तदुपदिष्टं तेन
 ताम्रशासनेनोपदिष्टम् । 'तदुपरिष्ठम्' इति पाठे तदुपरि तिष्ठतीयसौ तम् । दिष्टम-
 दृष्टम् । पाताललोकोऽधोभुवनम् । अधीश्वरः । 'राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्या-
 दधीश्वरः' इत्यमरसिंहः । अनुगुणमनुरूपम् । साधनं सिद्धिमभिलषतीति तथा ।
 तोषिण आनन्दयुक्तस्य । रचय । कुर्वित्यर्थः । साकमित्यन्वयं सहेत्यर्थे । नमितमुत्त-
 माङ्गं शीर्षं येन तेन । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा । अर्ध-
 रात्रे निशीथे । निद्रापरतन्त्रं निद्राधीनम् । अनुचराः सचिवा अनुगामिनः ।
 कल्ये प्रातःकाले । 'प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि' इत्यमरः । साकल्येन
 समग्रतः । विषण्णं खिन्नं हृदयं येषां ते । तेषुतेष्वखिलेषु । मनीषया बुद्ध्या ।
 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । चरिष्णवो गन्तुमनसः । 'अलंकृञ्-' इतीष्णुच्-
 प्रत्ययः । पुनः संगमः पुनःसंगमस्तस्य संकेतस्थानम् । निश्चितं निर्णीतं पुनःसं-
 गमसंकेतस्थानं यैस्ते । वियुज्य वियुक्ता भूत्वा । ययुः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लिट् ।

लोकैकवीरेण कुमारेण रक्ष्यमाणः संतुष्टान्तरङ्गो मातङ्गोऽपि विलं शशिशेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं निःशङ्कं प्रविश्य गृहीतताम्र-
शासनो रसातलं पथा तेनैवोपेत्य तत्र कस्यचित्पत्तनस्य निकटे केली-
काननकासारस्य विततसारस्य समीपे नानाविधेनेशशासनवि-
धानोपपादितेन हविषा होमं विरच्य प्रत्यूहपरिहारिणि सविस्मयं वि-
लोकयति राजवाहने समिदाज्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने पुण्यगेहं देहं
मन्त्रपूर्वकमाहुतीकृत्य तडित्समानकान्तिं दिव्यां तनुमलभत । तद-
नु मणिमयमण्डनमण्डलमण्डिता सकललोकललनाकुलललामभूता
कन्यका काचन विनीतानेकसखीजनानुगम्यमाना कलहंसगत्या
शनैरागत्यावनिसुरोत्तमाय मणिमेकमुज्ज्वलाकारमुपायनीकृत्य ते-
न 'का त्वम्' इति पृष्ट्वा सोत्कण्ठा कलकण्ठस्वनेन मन्दमन्दमुद-
ञ्जलिरभाषत—'भूसुरोत्तम, अहमसुरोत्तमनन्दिनी कालिन्दी

लोकैकेति । लोकेष्वेकवीरः प्रधानयोधः । रक्ष्यमाणः । कर्मणि शानच् । संतु-
ष्टान्तरङ्गो हृष्टमनाः । शशिशेखरो महादेवः । अभिज्ञानं चिद्धम् । निःशङ्कं शङ्का-
रहितम् । रसातलं पातालम् । 'अधोभुवनपातालं बलिसन्न रसातलम्' इत्यमरः ।
पथा । तृतीयेयम् । पत्तनं नगरम् । 'पत्तनं पुटभेदनम्' इत्यमरः । केलीकाननं
क्रीडावनम् । कासारः सरः । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । वितता बहवः
सारसाः पक्षिविशेषा यत्र । 'विगत—' इति पाठे नष्टा इत्यर्थः । नानाविधेनानेक-
प्रकारेण । ईशः शिवः । विधानं विधिः । उपपादितेन संपादितेन । हविषा हूयते
तद्धविस्तेन । आज्यादियाज्यद्रव्येन । विरच्य कृत्वा । प्रत्यूहो विघ्नः । 'विघ्नो-
ऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । विलोकयति सति । समिधश्चाज्यं च तैः समुज्ज्व-
लिते दीपिते । ज्वलनेऽग्नौ । पुण्यस्य गेहं वसतिस्थानम् । देहविशेषणम् । मन्त्र-
पूर्वकं समन्त्रम् । आहुतीकृत्याग्नौ क्षिप्त्वा । तडिद्विद्युत् । दिव्यां देवतार्हाम् ।
तनुं शरीरम् । मणिमयानि मणिप्रचुराणि । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति मयट् ।
मण्डनानि भूषणानि । मण्डितोपशोभिता । ललामभूता भूषणभूता । विनीता
नम्रा । कलहंसस्य गत्या । मन्थरगत्येत्यर्थः । अवनिसुरोत्तमाय द्विजश्रेष्ठाय । उज्ज्व-
लाकारं दीप्रम् । उपायनीकृत्य । उपायनं दत्त्वेत्यर्थः । उत्कण्ठया सहिता । कलकण्ठः
कोकिलः । उदञ्जलिः प्रवद्धाञ्जलिः । शासिता पालकः । महाननुभावः प्रभावो

नाम । मम पितास्य लोकस्य शासिता महानुभावो निजपराक्र-
मासहिष्णुना विष्णुना दूरीकृतामरे समरे यमनगरातिथिरकारि ।
तद्वियोगशोकसागरमग्नां मामवेक्ष्य कोऽपि कारुणिकः सिद्ध-
तापसोऽभाषत—‘बाले, कश्चिदिव्यदेहधारी मानवो नवो वल्लभ-
स्तव भूत्वा सकलं रसातलं पालयिष्यति’ इति । तदादेशं नि-
शम्य घनशब्दोन्मुखी चातकी वर्षागमनमिव तवालोकनका-
ङ्क्षिणी चिरमतिष्ठम् । मन्मनोरथफलायमानं भवदागमनमवगम्य
मद्राज्यावलम्बभूतामात्यानुमत्या मदनकृतसारथ्येन मनसा भव-
न्तमागच्छम् । लोकस्यास्य राज्यलक्ष्मीमङ्गीकृत्य मां तत्सपत्नीं
करोतु भवान्’ इति । मातङ्गोऽपि राजवाहनानुमत्या तां तरुणीं
परिणीय दिव्याङ्गनालाभेन हृष्टतरो रसातलराज्यमुररीकृत्य परमा-
नन्दमाससाद ।

वञ्चयित्वा वयस्यगणं समागतो राजवाहनस्तदवलोकनकौतूह-
लेन भुवं गमिष्णुः कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादिक्लेशनाशनं मणिं
साहाय्यकरणसंतुष्टान्मातङ्गाल्लब्ध्वा कंचनाध्वानमनुवर्तमानं तं
विसृज्य विलपथेन तेन निर्ययौ । तत्र च मित्रगणमनवलोक्य भुवं

यस्यैतादृशः । असहिष्णुना सहनसमर्थेन । दूरीकृताः । पराजिता इति यावत् । अमरा
देवा यस्मात् । यमनगरस्यातिथिः प्राघूर्णकोऽकारि कृतः । हत इत्यर्थः । तेन वि-
योगस्तस्मादुद्धूतो यः शोकः स एव सागरस्तस्मिन्मग्ना । कारुणिकोऽनुकम्पावान् ।
सिद्धतापसो हस्तधृतसिद्धिस्तपस्वी । वल्लभो रमणः । घनशब्दो मेघशब्दः । उन्नतं
मुखं यस्या इति तथा । वर्षाणां प्रावृष आगमनम् । फलायमानं फलवदाचरति
तथा । मम राज्यस्यावलम्बभूतानाममात्यानामनुमत्या । मदनेन कृतं सारथ्यं यस्यै-
तादृशः । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । तस्या राज्यलक्ष्म्याः सपत्नीम् ।
परिणीय विवाह्य । अतिशयेन हृष्टो हृष्टतरः । उररीकृत्य स्वीकृत्य । परमतिशय-
वन्तम् । आससाद प्राप्तवान् । ‘षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु’ इति धातुः । लिट् ।
वञ्चयित्वेति । वञ्चयित्वा प्रतार्य । कौतूहलेन कौतुकेन । कालिन्दी रसातल-
गतमातङ्गपत्नी । नाशयतीति नाशनस्तम् । अध्वानं मार्गम् । अनुवर्तमानमाग-
च्छन्तम् । विसृज्य विसर्जयित्वा । उपशल्ये ग्रामान्ते । ‘ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात्’

बभ्राम । भ्रमंश्च विशालोपशल्ये कामप्याक्रीडमासाद्य तत्र विशिभ्रमिषुरान्दोलिकारूढं रमणीसहितमाप्तजनपरिवृतमुद्याने समागतमेकं पुरुषमपश्यत् । सोऽपि परमानन्देन पल्लवितचेता विकसितवदनारविन्दः 'मम स्वामी सोमकुलावतंसो विशुद्धयशोनिधी राजवाहन एषः । महाभाग्यतयाकाण्ड एवास्य पादमूलं गतवानस्मि । संप्रति महान्नयनोत्सवो जातः' इति ससंभ्रममान्दोलिकाया अवतीर्य सरभसपदविन्यासविलासिहर्षोत्कर्षचरितस्त्रिचतुरपदान्युद्गतस्य चरणकमलयुगलं गलदुल्लसन्मलिकाब्रलयेन मौलिना पस्पर्श । प्रमोदाश्रुपूर्णो राजा पुलकिताङ्गं तं गाढमालिङ्ग्य 'अये सौम्य सोमदत्त' इति व्याजहार । ततः कस्यापि पुंनागभूरुहस्य च्छायाशीतले तले संविष्टेन मनुजनाथेन सप्रणयमभाणि—'सखे, कालमेतावन्तं देशे कस्मिन्, प्रकारेण केनास्थायि भवता, संप्रति कुत्र गम्यते, तरुणी केयम्, एष परिजनः संपादितः कथम्, कथय' इति । सोऽपि मित्रसंदर्शनव्यतिकरापगतचिन्ताज्वरातिशयो मुकुलितकरकमलः सविनयमात्मीयप्रचारप्रकारमवोचत्—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिर्नाम द्वितीय उच्छ्वासः ।

इत्यमरः । आक्रीडमुद्यानम् । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । विशिभ्रमिषुर्विश्रमितुमिच्छुः । आन्दोलिका दोला । रमणी स्त्री । पल्लवितं विकसितम् । प्रसन्नमिति यावत् । चेतोऽन्तःकरणं यस्य तथा । विकसितं प्रफुल्लम् । अरविन्दं कमलम् । सोमकुलस्य चन्द्रवंशस्य । अवतंसो भूषणम् । विशुद्धोऽतिशुद्धो यशोनिधिर्यस्य । 'निधिः राजवाहनः' इति छेदः । महाभाग्यतयानुकूलदैववत्तया । अकाण्डे सहसा । ससंभ्रमं संत्वरं सादरं च । रभसेन सहेति सरभसः । सरभसो यः पदविन्यासस्तस्य यो विलासस्तद्वान् । हर्षोत्कर्षो हर्षातिरेकश्चरिते यस्य सः । पश्चात्कर्मधारयः । त्रिचतुरपदानि त्रीणि वा चत्वारि वा । उद्गतस्योद्यातस्य । मल्लिका पुष्पविशेषः । मौलिना शीर्षेण । प्रमोदाश्रुभिः पूर्णः । पुलकितं हृषिततनूरुहमङ्गं यस्य तम् । गाढं दृढम् । सौम्यो मित्रम् । व्याजहारोवाच । पुंनागः केसरः । भूरुहो वृक्षः । संविष्टेनोपविष्टेन । व्यतिकरो व्यापारः । 'व्यतिकरः समाख्यातो व्यसनव्यतिषङ्गयोः' इति विश्वः । मुकुलितकरकमलः संयोजितकरयुगलः । बद्धाञ्जलिरिति यावत् । प्रचारो यात्रा । भूभ्रमणम् ॥ इति श्रीदशकुमारचरितपूर्वपीठिकाटीकायां पददीपिकाभिधायीं द्वितीय उच्छ्वासः ।

तृतीयोच्छ्वासः ।

‘देव, भवच्चरणकमलसेवाभिलाषीभूतोऽहं भ्रमन्नेकस्यां वनावनौ पिपासाकुलो लतापरिवृतं शीतलं नदसलिलं पिबन्नुज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् । तदादाय गत्वा कंचनाध्वानमम्बरमणेरत्युष्णतया गन्तुमक्षमो वनेऽस्मिन्नेव किमपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेतं स्थविरमहीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयोऽहमपृच्छम् । कार्पण्यविवर्णवदनो महदाशापूर्णमानसोऽवोचदग्रजन्मा—‘महाभाग, सुतानेतान्मातृहीनाननेकैरुपायै रक्षन्निदानीमस्मिन्कुदेशे भैक्ष्यं संपाद्य दददेतेभ्यो वसामि शिवालयेऽस्मिन्’ इति । ‘भूदेव, एतत्कटकाधिपती राजा कस्य देशस्य, किं नामधेयः, किमत्रागमनकारणमस्य’ इति पृष्टोऽभाषत महीसुरः—‘सौम्य, मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीरत्नमसमानलावण्यं श्रावंश्रावमवधूतदुहितृप्रार्थनस्य तस्य नगरीमरौत्सीत् । वीरकेतुरपि भीतो महदुपायनमिव तनयां मत्तकालायादात् । तरुणीलाभहृष्टचेता लाटपतिः ‘परिणेया निजपुर एव’ इति निश्चित्य गच्छ-

देवेति । वनावनौ काननभूमौ । पातुमिच्छा पिपासा तयाकुलः । नदेत्यदन्तशब्दः । उज्ज्वल आकारो यस्य तम् । अद्राक्षम् । लुङ् । अम्बरमणिः सूर्यः । देवतायतनं मन्दिरम् । दीनं दैन्यव्याप्तमाननं यस्य । समेतं युक्तम् । स्थविरो वृद्धः । महीसुरो द्विजः । उदितोत्पन्ना दया यस्य सः । कार्पण्यं कृपणस्य भावः । दैन्यमित्यर्थः । विवर्णं विगतवर्णं पाण्डु । महदाशेति प्रयोगश्चिन्त्यः । महति कार्ये याशा । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । भैक्ष्यं भिक्षावृत्त्या संपादितमन्नादि । दददहम् । कटकस्य निवेशितसैन्यस्य । किं नामधेयं यस्येति बहुव्रीहिः । लाट इति देशनाम । तरुणीषु रत्नम् । ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते’ इति । असमानमनुपमं लावण्यं सौन्दर्यं यस्य तत् । श्रावंश्रावमिति णमुलन्तमेतत् । असकृच्छ्रुत्वैत्यर्थः । ‘आभीक्ष्ये णमुल् च’ इति णमुल् । अवधूता तिरस्कृता दुहितुः प्रार्थना तत्कृताभ्यर्थना येन । अरौत्सीदभिधुयोज । उपायनं प्राशृतम् । परिपूर्वकः ‘णीञ् प्रापणे’

त्रिजदेशं प्रति संप्रति मृगयादरेणात्र वने सैन्यवासमकारयत् ।
 कन्यासारेण नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्वी मानधनश्च-
 तुरङ्गबलसमन्वितोऽन्यत्ररचितशिविरस्तं निजनाथावमानखिन्नमा-
 नसोऽन्तर्विभेद' इति । 'विप्रोऽमौ बहुतनयो विद्वान्निर्वनः स्थ-
 विरश्च दानयोग्यः' इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् । परमा-
 ह्लादविकसिताननोऽभिहितानेकाशीः कुत्रचिदग्रजन्मा जगाम ।
 अध्वश्रमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् । तदनु पश्चा-
 त्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः कशाघातचिह्नितगात्रोऽनेकनै-
 खिशिकानुयातोऽभ्येत्य माम् 'असौ दस्युः' इत्यदर्शयत् । परित्य-
 क्तभूसुरा राजभटा रत्नावाप्तिप्रकारं मदुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां
 गाढं नियम्य रज्जुभिरानीय कारागारम् 'एते तव सखायः' इति
 निगडितान्कांश्चिन्निर्दिष्टवन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः ।
 किंकर्तव्यतामूढेन निराशक्लेशानुभवेनावोचि मया—'ननु पुरुषा
 वीर्यपुरुषाः, निमित्तेन केन निर्विशथ कारावासदुःखं दुस्तरम् ।

इति धातुविवाहार्थं वर्तते । मृगयादरेण मृगयानुरोधेन । कन्यासारेण । कन्यैव
 सारो धनं तेन । 'सारो बले स्थिरांशे च मज्जिन पुंसि जले धने' इति मेदिनी-
 करः । मान एव धनं यस्मेति तथा । शिविरं सैन्यवासस्थानम् । 'तळ' इति
 ख्यातम् । नाथः स्वामी राजा । विभेद भेदं चकार । करुणापूर्णमना अहम् ।
 अदाम् । 'हुदाञ् दाने' । लुब्ध् । 'गातिस्थायु-' इति सिचो लुक् । अभिहिता
 उच्चारिताः । दत्ता इति यावत् । अनेकाशिषो येन सः । निरवेश्युपमुक्तम् । अहं नि-
 द्रावशोऽभवम् । अस्वपमित्यर्थः । पश्चात्पृष्ठदेशे निगडितं बाहुयुगलं यस्मेति तथा ।
 दत्तपश्चाद्वन्ध इत्यर्थः । भूसुरो विप्रः । कशायाः कशया वा घात आघातो वा
 ताडनम् । 'अश्वादेस्ताडनी कशा' इत्यमरः । नैखिशिकाः खड्गधारिणः । दस्यु-
 श्रौरः । परित्यक्तो बन्धनान्मुक्तो भूसुरो यैस्ते । रत्नस्यावाप्तेः प्रकारम् । रज्जु-
 भिर्दोरकैः । कारागार बन्धनगृहम् । निगडितान्बद्धान् । किंकर्तव्यतायां तद्विषये
 मूढः । किं कर्तव्यमित्यजानतेत्यर्थः । वीर्येण पराक्रमेण पुरुषाः कठिनाः । निमि-
 त्तेन कारणेन । निर्विशयानुभविष्यथ । व्याख्याय कथयित्वा । चोराश्च ते वीराश्च ।

यूयं वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः, किमिदम्' इति । तथाविधं माष-
वेक्ष्य भूसुरान्मया श्रुतं लाटपतिवृत्तान्तं व्याख्याय चोरवीरः पु-
नरवोचन्—'महाभाग, वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किकरा
वयम् । तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरुङ्गाद्वारेण तदगारं
प्रविश्य तत्र राजाभावेन विषण्णा बहुधनमपहृत्य महाटवीं प्रावि-
शाम । अपरेद्युश्च पदान्वेषिणो राजानुचरा बहुकोऽभ्येत्य धृत-
धनचयानस्मान्परितः परिवृत्य दृढतरं बद्धा निकटमानीय समस्त-
वस्तुशोधनवेलायामेकस्थानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मद्वधाय माणिक्या-
दानायास्मान्कलाशृङ्खलयन्' इति । श्रुतस्तरत्नावलोकनस्थानोऽहम्
'इदं तदेव माणिक्यम्' इति निश्चित्य भूदेवदाननिमित्तां दुरव-
स्थामात्मनो जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं चाभाष्य
समयोचितैः संलापैर्मैत्रीमकार्षम् । ततोऽर्धरात्रे तेषां मम च शृ-
ङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य तैरनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्थमणस्यायु-
धजालमादाय पुररक्षान्पुरतोऽभिमुखागतान्पटुपराक्रमलीलयाभि-
द्राव्य मानपालशिविरं प्राविशम् । मानपालो निजकिंकरेभ्यो मम
कुलाभिमानवृत्तान्तं तत्कालीनं विक्रमं च निशम्य मामार्चयत् ।
परेद्युर्मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्य 'मन्त्रिन्,
मदीयराजमन्दिरे सुरुङ्गा बहुधनमपहृत्य चोरवीरा भवदीयं क-
टकं प्राविशन् । तानर्पय । नो चेन्महाननर्थः संभविष्यति' इति

सुरुङ्गा विलपथः । अगारं गृहम् । रात्रौऽभावस्तैन । विषण्णाः खिन्नाः । अपरे-
द्युरन्यस्मिन्दिवसे । पदानि पादप्रतिमास्ता अन्विष्यन्तीति पदान्वेषिणः । धृतो
धनचयो यैस्तान् । शोधनमन्वेषणम् । अनर्घ्यममूल्यम् । महामूल्यमित्यर्थः । वधो
नाशः । माणिक्यस्य दानं यावत् । अशृङ्खलयन्शृङ्खलाभिर्निगडितानकुर्वन् । श्रुतं
रत्नस्य रत्नावलोकनस्य च स्थानं येन सः । भूदेवोति । विप्रदानोद्धृताम् । दुरवस्थां
संकटम् । नामधेयं नाम । युष्मच्छब्देन राजवाहनग्रहणम् । द्वारि तिष्ठन्ति ते
द्वाःस्थास्तेषां गणस्तस्य । आयुधजालं समूहम् । पुररक्षान्पुररक्षणनियुक्तपुरुषान् ।
अभिद्राव्य प्रपलाप्य । तत्काले भवं तत्कालीनम् । प्रेषिताः प्रहिताः । भवदीयं

क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन् । तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्री 'लाटप-
तिः कः, तेन मैत्री का, पुनरस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम्' इति
साग्निरभर्त्सयत् । ते च मानपालेनोक्तं विप्रलापं मत्तकालाग्र तथै-
वाकथयन् । कुपितोऽपि लाटपतिर्दोर्वीर्यगर्वेणाल्पसैनिकसमेतो
योद्धुमभ्यगात् । पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी मानपालः संनद्धयो-
धो युद्धकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात् । अहमपि सबहुमानं म-
न्त्रिदत्तानि बहुलतुरंगमोपेतं चतुरसारथिं रथं च दृढतरं कवचं
मदनुरूपं चापं च विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं रणसमुचितान्यायु-
धानि गृहीत्वा युद्धसंनद्धो मदीयबलविश्वासेन रिपूद्धरणोत्तुक्तं
मन्त्रिणमन्वगाम् । परस्परमत्सरेण तुमुलसंगरकरमुभयसैन्यम-
तिक्रम्य समुल्लसद्भुजाटोपेन घ्राणवर्षं तदङ्गे विमुञ्चन्नरातीन्प्राह-
रम् । ततोऽतिरयतुरंगमं मद्ग्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेतत-
दीयरथोऽहमरातेः शिरःकर्तनमकार्षम् । तस्मिन्पतिते तदव-
शिष्टसैनिकेषु पलायितेषु नानाविधहयगजादिवस्तुजातमादाय
परमानन्दसंनतौ मन्त्री ममानेकविधां संभावनामकार्षीत् । मान-
पालप्रेषितात्तदनुचरादेनमखिलमुदन्तजातमाकर्ण्य संतुष्टमना रा-
जाभ्युद्धतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवममात्यबान्ध-
वानुमत्या शुभदिने निजतनयां मद्यमदात् । ततो यौवराज्याभि-

युष्माकम् । रोषेणारुणिते नेत्रे यस्य तथा । वराकस्य नीचस्य । निरभर्त्सयद्विक्र-
कार । विप्रलापं विरोधोक्तिम् । दोर्वीर्यं भुजबलम् । सैनिका योद्धारः । कृतरण-
निश्चयः कृतयुद्धव्यवसायः । संनद्धाः सज्जाः । वर्मिता इति यावत् । योधा यस्य सः ।
चतुरसारथिमिति बहुव्रीहिः । कवचं वर्म । 'चिखलत्' इति भाषायाम् । तूणीर
इषुधिः । 'भाता' इति ख्यातः । उद्धरणमुच्छेदः । तुमुलः संकुलः । संगरो युद्धम् ।
समुल्लसन्त्यौ भ्राजमाने । भुजे बाहु । आटोपो गर्वः । बाणानां वर्षो वृष्टिः । अ-
रातीञ्छन्नून् । अतिरया वेगवन्तस्तुरंगमा यस्य तम् । लङ्घनमाक्रमणम् । तद्ग्रथं
गत्वैत्यर्थः । अरातेः शत्रोः । शिरःकर्तनमिति । शिरोऽच्छिन्नमित्यर्थः । संनतो
युक्तः । संभावनां संस्कारम् । अभ्युद्धतः समानार्थं प्रत्युद्यातः । युवा चासौ राजा

पित्तोऽहमनुदिनमाराधितमहीपालचित्तो वामलोचनयानया सह
नानाविधं सौख्यमनुभवन्भवद्विरहवेदनाशल्यसुलभवैकल्यहृदयः
सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकालनिवासिनः
परमेश्वरस्याराधनायाद्य पत्नीसमेतः समागतोऽस्मि । भक्तवत्स-
लस्य गौरीपतेः कारुण्येन त्वत्पदारविन्दसंदर्शनानन्दसंदोहो मया
लब्धः' इति ।

तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराधदण्डे दै-
वमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास । तस्मिन्नवसरे पु-
रतः पुष्पोद्भवं विलोक्य ससंभ्रमं निजनिटिलतटस्पृष्टचरणाङ्गुलि-
मुदञ्जलिममुं गाढमालिङ्गयानन्दबाष्पसंकुलसंकुललोचनः 'सौम्य
सोमदत्त, अयं स पुष्पोद्भवः' इति तस्मै तं दर्शयामास । तौ
च चिरविरहदुःखं विसृज्यान्योन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् । तत-
स्तस्यैव महीरुहस्य च्छायायामुपविश्य राजा सादरहासमभाष-
त—'वयस्य, भूसुरकार्यं करिष्णुरहं मित्रगणो विदितार्थः सर्वथा-
न्तरायं करिष्यतीति निद्रितान्भवतः परित्यज्य निरगाम् । त-
दनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य मदन्वेषणाय कुत्र ग-
तवान् । भवानेकाकी कुत्र गतः' इति । सोऽपि ललाटतटचु-
म्बदञ्जलिपुटः सविनयमलपत्—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सोमदत्तचरितं नाम तृतीय उच्छ्वासः ।

चेति युवराजः । तस्य भावः । आराधितं संतोषितम् । शल्यं शङ्कुम् । वैकल्यं
विह्वलत्वम् । महाकालेत्याख्यस्थले निवसतीति तम् । संदोहोऽतिशयः । लब्धः
प्राप्तः । तदिति । निशम्य श्रुत्वा । अभिनन्दितः स्तुतः पराक्रमो येन । दैवमद-
ष्टम् । उपालभ्य गृहीत्वा । निटिलं ललाटम् । अन्तरायं विघ्नम् । अल्पद्वभाषि ॥
इति श्रीदशकुमारचरितपूर्वपीठिकाटीकायां पददीपिकाभिधा-
यां तृतीय उच्छ्वासः ।

चतुर्थोच्छ्वासः ।

‘देव, महीसुरोपकारायैव देवो गतवानिति निश्चित्यापि दे-
वेन गन्तव्यं देशं निर्णेतुमशक्नुवानो मितगणः परस्परं त्रियुज्य
दिक्षु देवमन्वेष्टुमगच्छत । अहमपि देवस्यान्वेषणाय महीमट-
न्कदाचिदम्बरमध्यगतस्याम्बरमणेः किरणमसहिष्णुरेकस्य गिरि-
तटमहीरुहस्य प्रच्छाद्यशीतले तले क्षणमुपाविशम् । मम पुरोभा-
गे दिनमध्यसंकुचितसर्वावयवां कूर्माकृति मानुषच्छायां निरीक्ष्यो-
न्मुखो गगनतलान्महारयेण पतन्तं पुरुषं कंचिदन्तराल एव द-
योपनतदृष्टोऽहमवलम्ब्य शनैरवतितले निक्षिप्य दूरापातवीत-
संज्ञं तं शिशिरोपचारेण विबोध्य शोकातिरेकेणोद्वृत्तवाष्पलोच-
नो तं भृगुपतनकारणमपृच्छम् । सोऽपि कररुहैरश्रुकणानपनयन्न-
भाषत— ‘सौम्य, मगधाधिनाथामात्यस्य पद्मोद्भवस्यात्मसंभवो
रलोद्भवो नामाहम् । वाणिज्यरूपेण कालयवनद्वीपमुपेत्य कामपि
वणिक्कन्यकां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन्नुद्यौ तीरस्थानतिदूर
एव प्रवहणस्य भयतया सर्वेषु निमग्रेषु कथंकथमपि देवानुकू-
ल्पेन तीरभूमिमभिगम्य निजाङ्गनाधियोगदुःस्वार्णवे पूजमात्रः
कस्मापि सिद्धतापसस्याद्देशादरेण षोडशहायनानि कथंचिन्नीत्वा
दुःखस्य पारमनवेक्षमाणो गिरिपतनमकार्षम्’ इति । तस्मिन्नेवा-
वसरे किमपि नारीकूजितमश्रावि—‘न खलु समुचितमिदं यत्सि-

देवेति । अम्बरमध्य आकाशमध्यः । अम्बरमणेः सूर्यस्य । दिनस्य दिवस-
स्य । संकुचिताः सर्वेऽवयवा यस्याः सा । रयेण वेगेन । वीतसंज्ञं नष्टछेद्यम् । वि-
बोध्य प्रकृतिमापाद्य । अतिरेकोऽतिशयः । भृगोः पतनस्य कारणं हेतुम् । ‘प्र-
पातस्तदतो भृगुः’ इत्यमरः । कररुहैर्नखैः । आत्मसंभवः पुत्रः । अम्बुद्यौ
सागरे । प्रवहणस्य पोतस्य । कथंकथमपि महतायासेन । अङ्गना भार्या । हाय-
नानि वत्सरान् । ‘हायनोऽस्त्री शरत्समाः’ इत्यमरः । कूजितं शब्दः । अश्रावि ।
‘श्रु श्रवणे’ । कर्मणि लुङ् । समुचितं युक्तम् । योग्यमित्यर्थः । सिद्धेनादिष्टे क-

द्वादिष्टे पतितनयमिलने विरहमसहिष्णुवैश्वानरं विशसि' इति । तन्निशम्य मनोविदितजनकभावं तमवादिषम्—'तात, भवते विज्ञापनीयानि बहूनि सन्ति । भवन्तु । पश्चादखिलमाख्यातव्यम् । अधुना नारीकूजितमनुपेक्षणीयं मया । क्षणमात्रमत्र भवता स्वीयताम्' इति । तदनु सोऽहं त्वरया किञ्चिदन्तरमगमम् । तत्र पुरतो भयंकरज्वालाकुलद्रुतभुगवगाहनसाहसिकां मुकुलिताञ्जलिपुटां वचितां काञ्चिदवलोक्य ससंभ्रममनलादपनीय कूजन्या वृद्धया सह मत्पितुरभ्यर्णमभिगमय्य स्यचिरमवोचम्—'वृद्धे, भवत्यौ कुत्रत्ये । कान्तारे निमित्तेन केन दुरवस्थानुभूयते । कथ्यताम्' इति । सा सगद्गदमवादीत्—'पुत्र, कालयवनद्वीपे कालगुप्तनाम्नो वणिजः कस्यचिदेषा सुता सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेनागच्छन्ती जलधौ मग्ने प्रवहणे निजधात्र्या मया सह फलकमेकमवलम्ब्य दैवयोगेन कूलमुपेतासन्नप्रसवसमया कस्याञ्चिदटव्यामात्मजमसूत । मम तु मन्दभाग्यतया बाले वनमातङ्गेन गृहीते महितोया परिभ्रमन्ती 'षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसंगमो भविष्यति' इति सिद्धवाक्यविश्वासादेकस्मिन्पुण्याश्रमे तावन्तं समयं नीत्वा शोकमपारं सोढुमक्षमा समुज्ज्वलिते वैश्वानरे शरीरमाहुतीकर्तुमुद्युक्तासीत्' इति । तदाकर्ण्य निजजवनीं ज्ञात्वा तामहं दण्डवत्प्रणम्य तस्मै मदुदन्तमखिलमाख्याय धात्रीभाषणफु-

थिते । वैश्वानरं वहिम् । मनसा विदितो जनकभावो यस्य तम् । विज्ञापनीयानि विज्ञापयितुं योग्यावि । अनुपेक्षणीयमुपेक्षितुं न योग्यम् । ज्वालाभिगकुलः । द्रुतभुगग्निः । अवगाहनं प्रवेशः । अवगाहनसाहस उद्यतामित्यर्थः । अनलाद्गद्गदः । अभ्यर्णं समीपम् । अभिगमय्य प्रापय्य । णिजन्ताल्ल्यप् । कुत्रत्ये कुत आगते । दुरवस्था सव्यसनिता । सगद्गदं गद्गदस्वरेण । प्रवहणे पोते । धात्र्युपमाता । दैवमदृष्टम् । कूलं तीरम् । आसन्नः प्राप्तः प्रसवस्य समयो यस्याः सा । आत्मजं तनयम् । वनमातङ्गेन वन्यकरिणा । अहं द्वितीया सहायभूता यस्याः सा । तावन्तं समयं षोडशाब्दान् । अक्षमासमर्था । समुज्ज्वलिते समिद्धे । वैश्वानरे वह्नौ । दण्डः काष्ठदण्डः । साष्टाङ्गप्रणिपातं कृत्वेत्यर्थः । उदन्तं वार्ताम् । सभिज्ञानम-

लवदनं विस्मयविकसिताक्षं जनकमदर्शयम् । पितरौ तौ साभि-
 ज्ञानमन्योन्यं ज्ञात्वा मुदितान्तरात्मानौ विनीतं मामानन्दाश्रुवर्षे-
 णाभिषिच्य गाढमाश्लिष्य शिरस्युपाग्राय कस्यांचिन्महीरुहच्छा-
 यायामुपाविशताम् । 'कथं निवसति महीवल्लभो राजहंसः' इति
 जनकेन पृष्ठोऽहं तस्य राज्यच्युतिं त्वदीयजननं सकलकुमारावाप्तिं
 तव दिग्विजयारम्भं भवतो मातङ्गानुयानमस्माकं युष्मदन्वेषणका-
 रणं सकलमभ्यधाम् । ततस्तौ कस्यचिदाश्रमे मुनेरस्थापयम् । ततो
 देवस्थान्वेषणपरायणोऽहमखिलकार्यनिमित्तं वित्तं निश्चित्य भव-
 दनुग्रहाल्लब्धस्य साधकत्वस्य साहाय्यकरणदक्षं शिष्यगणं निष्पाद्य
 विन्ध्यवनमध्ये पुरातनपत्तनस्थानान्युपेत्य विविधनिधिसूचकानां
 महीरुहाणामधोनिक्षिप्तान्वसुपूर्णान्कलशान्सिद्धाजनेन ज्ञात्वा र-
 क्षिषु परितः स्थितेषु खननसाधनैरुत्पाद्य दीनारानसंख्यान्राशीकृत्य
 तत्कालगतमनतिदूरेनिवेशितवणिक्कटकं कंचिदभ्येत्य तत्र बलिनो
 बलीवर्दान्गोणीश्च क्रीत्वान्यद्रव्यमिषेण वसु तद्गोणीसंचितं तैरु-
 ह्यमानं शनैः कटकमनयम् । तदधिकारिणा चन्द्रपालेन केनचिद्व-
 णिक्पुत्रेण विरचितसौहृदोऽहममुनैव साकमुज्जयिनीमुपाविशम् ।
 मत्पितरावपि तां पुरीमभिगमय्य सकलगुणनिलयेन बन्धुपालना-
 न्योन्यप्रत्यभिज्ञादर्शकचिह्नानि दृष्ट्वा पृष्ट्वा च । मुदितो हृष्टोऽन्तरात्मा ययोस्तौ ।
 विनीतं प्रश्रयावनतम् । च्युतिर्भ्रशः । परायणस्तत्परः । वित्तं द्रव्यम् । दक्षश्चतुरः ।
 पुरातनानि पुराणानि । पत्तनानि नगराणि । निधिः शेषधिः । सिद्धाजनेन सि-
 द्धादिष्टेन दत्तेन वाजनेन । रक्षिषु रक्षकेषु । खननसाधनैः खनित्रादिभिः । दी-
 नारानेतत्संशकनाणकान् । वणिक्कटकं वणिक्समाजम् । बलिनो बलवतः । बली-
 वर्दीन्द्रप्रभान् । 'उक्षा भद्रो बलीवर्दः' इत्यमरः । गोणीर्धान्यावपनानि ।
 'जानपदकुण्डगोण-' इति ङीष् आवपनार्थे । अन्यद्रव्यमिषेणान्यद्रव्यमिति क-
 थयित्वा । वसु द्रव्यम् । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः । उह्यमानम् । 'वह
 प्रापणे' । कर्मणि शानच् । अधिकारी स्वामी मुख्यः । विरचितं कृतम् । सौ-
 हृदं मैत्री । साकं सह । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । निलयो गृहं वास-

आ चन्द्रपालजनकेन नीयमानो मालवनाथदर्शनं विधाय तदनुम-
त्या गूढवसतिमकरवम् । ततः काननभूमिषु भवन्तमन्वेष्टुमुद्युक्तं
मां परममित्रं बन्धुपालो निशम्यावदत्—‘सकलं धरणीतलमपार-
मन्वेष्टुमक्षमो भवान्मनोग्लानिं विहाय तूष्णीं तिष्ठतु । भवन्नाय-
कालोकनकारणं शुभशकुनं निरीक्ष्य कथयिष्यामि’ इति । तल-
पितामृताश्वासितहृदयोऽहमनुदिनं तदुपकण्ठवर्ती कदाचिदिन्दु-
मुखीं नवयौवनावलीढावयवां नयनचन्द्रिकां बालचन्द्रिकां नाम
तरुणीरत्नं वणिञ्जन्दिरलक्ष्मीं मूर्तीमिवावलोक्य तदीयलावण्याव-
धूतधीरभावो लतान्तबाणबाणलक्ष्यतामयासिषम् । चकितबालकु-
रङ्गलोचना सापि कुसुमसायकसायकायमानेन कटाक्षवीक्षणेन
मामसकृन्निरीक्ष्य मन्दमारुतान्दोलिता लतेवाकम्पत । मनसाभिमु-
खैः समाकुञ्चितै रागलज्जान्तरालवर्तिभिः साङ्गवर्तिभिरीक्षणवि-
शेषैर्निजमनोवृत्तिमकथयत् । चतुरगूढचेष्टाभिरस्या मनोनुरागं
सम्यग्ज्ञात्वा सुखसंगमोपायमचिन्तयत् । अन्यदा बन्धुपालः

स्थानम् । गूढवसतिं गुप्तवासम् । काननभूमिषु वनप्रदेशेषु । न विद्यते पारोऽन्तो
यस्य तत् । ग्लानिं हर्षक्षयं निर्वेदम् । विहाय त्यक्त्वा । तूष्णीं जोषम् । लपितं
भाषितम् । उपकण्ठवर्ती समीपवर्ती । अवलीढा व्याप्ताः । नयनयोश्चन्द्रिका ज्यो-
त्स्ना । मूर्ती मूर्तिमतीम् । तदीयेति । तस्या लावण्येन सौन्दर्येणावधूतश्चालितो
धीरभावो धैर्यं यस्यैतादृशः । लतान्ता बाणा यस्य स लतान्तबाणः कामस्तस्य
बाणास्तेषां लक्ष्यतां शरव्यत्वम् । लावण्यवतीं तां दृष्ट्वा कामबाणैर्विद्धोऽभवमिति
तात्पर्यार्थः । चकितो भीतः । कुरङ्गो मृगः । ‘मृगे कुरङ्गवातायु-’ इत्यमरः ।
बालशब्देनातिकातरत्वमतिलोलत्वं च नयनयोर्दर्शितम् । कुसुमानि सायका यस्य
स कामस्तस्य सायक इवाचरतीति तथा तेन । कटाक्षवीक्षणेन चेष्टाविशेषेणापा-
ङ्गदर्शनेन । ‘कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने’ इत्यमरः । असकृद्भारवारम् । आन्दोलिता
कम्पिता । रागश्च लज्जा च तयोरन्तराले मध्ये वर्तन्ते ताभिः । ‘सा अङ्गवर्तिभिः’
इति च्छेदः । ‘साङ्गभङ्गिभिः’ इति पाठेऽङ्गभङ्गिभिः सहिताभिः । ‘व्याजच्छलनिभे
भङ्गिः’ इति रभसः । विशेषावस्थानशोभिभिरित्यर्थः । मनोवृत्तिं मनोव्यापारम् ।
अभिलाषमिति यावत् । अनुरागं प्रीतिम् । सुखेन संगमसोपायस्तम् । अन्यदैक-

शकुनैर्भवद्वृत्तिं प्रेक्षिष्यमाणः पुरोपान्तविहारवनं मया सहोपेत्य
 कस्मिंश्चिन्महीरुहे शकुन्तवचनानि शृण्वन्नतिष्ठत् । अहमुत्कलि-
 काविनोदपरायणो वनान्तरे परिभ्रमन्सरोवरतीरे चिन्तयाक्रान्त-
 चित्तां दीनवदनां मन्मनोरथैकभूमिं बालचन्द्रिकां व्यलोकयम् ।
 तस्याः ससंभ्रमप्रेमलज्जाकौतुकमनोरमं लीलाविलोकनसुखमनु-
 भवन्सुदत्ता वदनारविन्दे विषण्णभावं मदनकदनखेदानुभूतं
 ज्ञात्वा तन्निमित्तं ज्ञास्यंल्लीलया तदुपकण्ठमुपेत्यावोचिषम्—‘सुसु-
 खि, तव मुखारविन्दस्य दैन्यकारणं कथय’ इति । सा रहस्य-
 संजातविश्रम्भतया विहाय लज्जाभये शनैरभाषत—‘सौम्य,
 मानसारो मालवाधीश्वरो वार्द्धकस्य प्रबलतया निजनङ्गनं दर्प-
 सारमुज्जयिन्यामभ्यपिञ्चत् । स कुमारः सप्तसागरपर्यन्तं मही-
 मण्डलं पालयिष्यन्निजपैतृष्वसेयावुदण्डकर्माणौ चण्डवर्मदारुव-
 र्माणौ धरणीभरणे नियुज्य तपश्चरणाय राजराजगिरिमभ्यगात् ।
 राज्यं सर्वमसपत्नं शासति चण्डवर्मणि दारुवर्मा मातुलाग्रज-
 न्मनोः शासनमतिक्रम्य पारदार्यपरद्रव्यापहरणादि दुष्कर्म कुर्वा-

स्मिन्काले । शकुनैर्नमितैः । गतिम् । ‘गतिर्माणं दशायां च ज्ञाने पात्राभ्युपा-
 ययोः । नाङ्गिणसरण्यां च’ इति विश्वः । उपान्तैः समीपे । विहारवनं क्रीडोद्या-
 नम् । शकुन्ताः पक्षिणः । उत्कलिकोत्कण्ठा । विनोदोऽपनोदः । परायणस्तत्परः ।
 वनान्तरेऽन्यस्मिन्वने । चिन्तयाक्रान्तं पर्याकुलं चित्तं यस्याः । दीनवदनां विष-
 ण्णमुखीम् । एकभूमिं मुख्यस्थानम् । मदनकदनं सुरतम् । उपकण्ठं समीपम् ।
 रहस्यविषये संजात उत्पन्नो विश्रम्भस्तत्तया । वार्द्धकस्य जरायाः । पैतृष्वसेयौ
 पितुः स्वसायास्तनयौ । ‘मातृपितृभ्यां स्वसा’ इति स्वसुः सस्य पत्वम् । उदण्डं घोरं
 कर्म ययोः । चण्डवर्मदारुवर्मैति तन्नामनी । धरणीभरणे पृथ्वीभरे । राज्यं इत्यर्थः ।
 राजराजः कुबेरस्तस्य गिरिः कैलासः । असपत्नं निर्जितशत्रुम् । निष्कण्टकमिति
 यावत् । शासति सति । मातुलो मातुर्भाता, अग्रजन्मा ज्येष्ठान्भाता, तयोः ।
 ‘मातुर्दुलच्-’, ‘पितृव्यमातुल-’ इति निपातः । शासनमतिक्रम्य तन्निदेशमतिवृत्त्य ।
 उलङ्घयेत्यर्थः । पारदार्यं परदारमभिमर्शः । परद्रव्येति स्पष्टम् । मन्मथः

णो मन्मथसमानस्य भवतो लावण्यायत्तचित्तां सामेकदा विलोक्य
कन्यादूषणदोषं दूरीकृत्य बलात्कारेण रन्तुमुद्युक्ते । तच्चिन्तया
‘दैन्यमगच्छम्’ इति । तस्या मनोगतम्, मयि रागोद्रेकम्, मन्मनो-
रथसिद्धयन्तरायं च निशम्य बाष्पपूर्णलोचनां तामाश्वास्य दारु-
वर्मणो मारणोपायं च त्रिचार्यं वल्लभासवोचम्—‘तरुणि, भवद-
भिलाषिणं दुष्टहृदयमेनं निहन्तुं मृदुरूपयः कश्चिन्मया चिन्त्यते ।
यक्षः कश्चिदधिष्ठातृ बालचन्द्रिकां निवसति । तदाकारसंपदा-
शाशूङ्गलितहृदयो यः संबन्धयोग्यः साहसिको रतिमन्दिरे तं यक्षं
निर्जित्य तयैकसखीसमेतया मृगाक्ष्या संलापामृतसुखमनुभूय
कुशली निर्गमिष्यति, तेन चक्रवाकसंशयाकारपयोधरा विवाह-
नीयेति सिद्धेनैकेनावादीति पुरजनस्य पुरतो भवदीयैः सत्य-
वाक्यैर्जनैरसकृत्कथनीयम् । तदनु दारुवर्मा वाक्यानीत्यंविधानि
श्रावंश्रावं तूष्णीं यदि भिया स्थास्यति तर्हि वरम् । यदि वा दौ-
र्जन्येन त्वया सङ्गमङ्गीकरिष्यति, तदा स भवदीयैरित्थं वाच्यः—
‘सौम्य, दर्पसारवसुधाधिपामात्यस्य भवतोऽस्मन्निवासे साहस-
करणमनुचितम् । पौरजनसाक्षिकं भवन्मन्दिरमानीतया तोयजा-
क्ष्या सह क्रीडन्नायुष्मान्यदि भविष्यसि तदा परिणीय तरुणीं म-
नोरथान्निविश’ इति । सोऽप्येतदङ्गीकरिष्यति । त्वं सखीवेषधा-
रिणा मया सह तस्य मन्दिरं गच्छ । अहमेकान्तनिकेतने मुष्टि-
जानुपादायातैस्तं रभसान्निहत्य पुनरपि वयस्याभिषेण भवतीमनु-
निःशङ्कं निर्गमिष्यामि । तदेनमुपायमङ्गीकृत्य विगतसाध्वसलज्जा

कामः । मनो मथनातीति मन्मथः । आयत्तमधीनम् । रागोद्रेकं प्रीत्यतिशयम् ।
अन्तसयं विघ्नम् । वल्लभां प्रियाम् । दुष्टं हृदयं यस्य । मृदुः कोमलः पेशलः ।
‘अग्निशीङ्स्थातां कर्म’ इति कर्मत्वम् । तस्या आकारसंपदः शोभनाकृतेराशा
तया शृङ्गलितं हृदयं यस्य सः । साहसिकः साहसं कर्तुमुद्यतः । सत्यं वाक्यं येषां
तैः । आपैरित्यर्थः । श्रावंश्रावं ध्रुत्वा ध्रुत्वा । णमुल् । तोयजं कमलम् । निवि-
शोपभुङ्क्ष्व । निकेतने गृहे । रभसाद्वेगेन । अनुनयेस्तोषयैः । लिङ् । वंशसंपञ्च

भवज्जनकजननीसहोदराणां पुरत आवयोः प्रेमातिशयमाख्याय
 सर्वथास्मत्परिणयकरणे ताननुनयेः । तेऽपि वंशसंपन्नावप्याख्याय
 यूने मह्यं त्वां दास्यन्त्येव । दारुवर्मणो मारणोपायं तेभ्यः कथ-
 यित्वा तेषामुत्तरमाख्येयं मञ्चम्' इति । सापि किञ्चिदुत्फुल्लसर-
 सिजानना मामब्रवीत्—'सुभग, क्रूरकर्माणं दारुवर्माणं भवानेव
 हन्तुमर्हति । तस्मिन्हते सर्वथा युष्मन्मनोरथः फलिष्यति । एवं
 क्रियताम् । भवदुक्तं सर्वमहमपि तथा करिष्ये' इति मामसकृ-
 द्विवृत्तवदना विलोकयन्ती मन्दमन्दमगारमगात् । अहमपि ब-
 न्धुपालमुपेत्य शकुनज्ञात्तस्मात् 'त्रिंशद्विवसानन्तरमेव भवत्स-
 ङ्गः संभविष्यति' इत्यशृणवम् । तदनु मदनुगम्यमानो बन्धुपालो
 निजावासं प्रविश्य मामपि निलयाय विससर्ज । मन्मायोपायवा-
 गुरापाशलग्नेन दारुवर्मणा रतिमन्दिरे रन्तुं समाहृता बालचन्द्रि-
 का तं गमिष्यन्ती दूतिकां मन्त्रिकटमभिप्रेषितवती । अहमपि म-
 णिनूपुरमेखलाकङ्कणकटकताटङ्गहारक्षौमकज्जलं वनितायोग्यं म-
 ण्डमजातं निपुणतया तत्तत्स्थानेषु निक्षिप्य सम्यगङ्गीकृतमनो-
 ज्ञवेषो वल्लभया तया सह तदागारद्वारोपान्तमगच्छम् । द्वाःस्थक-
 थितास्मदागमनेन सादरं विहिताभ्युद्गतिना तेन द्वारोपान्तनिवा-
 रिताशेषपरिवारेण मदन्विता बालचन्द्रिका संकेतागारमनीयत ।
 नगरव्याकुलां यक्षकथां परीक्षन्नागरिकजनोऽपि कुतूहलेन दारु-
 वर्मणः प्रतीहारभूमिमगमत् । विवेकशून्यमतिरसौ रागातिरेकेण

लावण्यं च ताभ्यामाख्याय युक्ताय संपन्नाय वा । सरसिजं कमलम् । अलुक्त्स-
 मासः । विवृत्तं परावृत्तं वदनं मुखं यस्याः सा । अगारं गृहम् । निलयाय । गृहं
 गन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । माया कपटम् । वागुरा
 बन्धनम् । नूपुरो मञ्जीरः पादभूषणम् । मेखला काञ्चीदाम कटिभूषणम् । कङ्कणं
 कटकं च हस्तभूषणे । ताटङ्गं कर्णभूषणम् । क्षौमं दुकूलम् । तत्तत्स्थानेषु योग्य-
 स्थानेषु । विहिताभ्युद्गतियेन । नगरव्याकुलां पुरप्रसृताम् । परीक्षन्निति प्रयोग-
 प्रमादः । परीक्षमाण इति वक्तव्यम् । कुतूहलेन कौतुकेन । प्रतीहारभूमिं द्वार-

रत्नखचितहेमपर्यङ्के हंसतूलगर्भशयनमानीय तरुणीं तस्यै मर्त्यं
तमिस्रासम्यगनवलोकितपुंभावाय मनोरमस्त्रीवेषाय च चामीकर-
मणिमयमण्डनानि सूक्ष्माणि चित्रवस्त्राणि कस्तूरिकामिलितं ह-
रिचन्दनं कर्पूरसहितं ताम्बूलं सुरभीणि कुसुमानीत्यादिवस्तुजातं
समर्प्य मुहूर्तद्वयमात्रं हासवचनैः संलपन्नतिष्ठत् । ततो रागान्ध-
तया समुखीकुचग्रहणे मतिं व्यधत् । रोषारुणितोऽहमेनं पर्यङ्क-
तलान्निःशङ्को निपात्य मुष्टिजानुपादाघातैः प्राहरम् । नियुद्धरभस-
विकलमलंकारं पूर्ववन्मेलयित्वा भयकम्पितां नताङ्गीमुपलालयन्म-
न्दिराङ्गणमुपेतः साध्वसकम्पित इवोच्चैरकूजमहम्—‘हा, बालच-
न्द्रिकाधिष्ठितेन घोराकारेण यक्षेण दारुवर्मा निहन्यते । सहसा
समागच्छत । पश्यतेमम्’ इति । तदाकर्ण्य मिलिता जनाः समु-
द्यद्वाष्पा हाहानिनादेन दिशो बधिरयन्तः ‘बालचन्द्रिकामधिष्ठितं
यक्षं बलवन्तं शृण्वन्नपि दारुवर्मा मदान्धस्तामेवायाचत । तदसौ
स्वकीयेन कर्मणा निहतः । किं तस्य विलापेन’ इति मिथो लपन्तः
प्राविशन् । कोलाहले तस्मिंश्चटुललोचनया सह नैपुण्येन सहसा
निर्गतो निजावासमगाम् । ततो गतेषु कतिपयदिनेषु पौरजनस-
मक्षं सिद्धादेशप्रकारेण विवाह्य तामिन्दुमुखीं पूर्वसंकल्पितान्सु-

प्रदेशम् । विवेकेन शून्या रहिता मतिर्यस्य । हेम सुवर्णम् । पर्यङ्कः खट्वा । हंस-
तूलो गर्भे यस्य तत् । तमिस्रा तामसी रात्रिः । एवमेवामरः । अनवलोकितो
न दृष्टः पुंभावः पुंस्त्वं यस्य तस्मै । चामीकरं सुवर्णम् । ‘चामीकरं जातरूपम्’
इत्यमरः । मण्डनान्यलंकारान् । चित्राणि रमणीयानि । मुहूर्तो द्वादशक्षणावधिः
कालः । ‘क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशस्त्रियाम्’ इत्यमरः । कुचः स्तनः । नियुद्धं
बाहुयुद्धम् । ‘नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ’ इत्यमरः । मेलयित्वा स्थाने स्थाने पर्यवस्थाप्य ।
उपलालयन्स्तान्त्वयन् । अङ्गणमजिरम् । साध्वसं भयम् । अकूजमाक्रोशं कृत-
वान् । घोर आकारो यस्य । समुद्यन्ति बाष्पाणि येषां ते । हाहानिनादेन
हा हा इति शब्देन । ‘शब्दे निनादनिनद-’ इत्यमरः । दिशो बधिरयन्त
उच्चैराक्रोशन्तः । चटुले चञ्चले । एवमिति । निजकटकं स्ववासस्थानम् ।

रतविशेषान्यथेष्टमन्वभूवम् । बन्धुपालशकुननिर्दिष्टे दिवसेऽस्मि-
न्निर्गत्य पुराद्बहिर्वर्तमानो नेत्रोत्सवकारि भवदवलोकनसुखमप्य-
नुभवामि' इति ।

एवं मित्रवृत्तान्तं निशम्याम्लानमानसो राजवाहनः स्वस्य च
सोमदत्तस्य च वृत्तान्तमस्मै निवेद्य सोमदत्तम् 'महाकालेश्वरारा-
धनानन्तरं भवद्वलभां सपरिवारां निजकटकं प्रापय्यागच्छ' इति
निषुज्य पुष्पोद्भवेन सेव्यमानो भूस्वर्गायमानमवन्तिकापुरं विवेश ।
तत्र 'अयं मम स्वामिकुमारः' इति बन्धुपालादये बन्धुजनाय
कथयित्वा तेन राजवाहनाय बहुविधां सपर्यां कारयन्संकलकलाकु-
शलो महीसुरवर इति पुरि प्रकटयन्पुष्पोद्भवोऽमुष्य राज्ञो मज्ज-
नभोजनादिकमनुदिनं स्वमन्दिरे कारयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते पुष्पोद्भवचरितं नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

पञ्चमोच्छ्वासः ।

अथ मीनकेतनसेनानायकेन मलयगिरिमहीरुहनिरन्तरावा-
सिभुजंगमभुक्तावशिष्टेनेव सूक्ष्मतरेण धृतहरिचन्दनपरिमलभ-
रेणेव मन्दमतिना दक्षिणानिलेन वियोगिहृदयस्थं मन्मथानलमु-
भवि स्वर्गं इव भवति तम् । सपर्यां पूजां सत्कारं वा । महीसुरवरो द्विज-
श्रेष्ठः । प्रकटयन्प्रथयन् । मज्जनं स्नानम् । अनुदिनं दिवसे दिवसे ॥ इति
श्रीदशकुमारचरितपूर्वपीठिकाटीकायां पददीपिकाभिधायाम् च-
तुर्थ उच्छ्वासः ।

अथेति । मीनो मत्स्यः केतनो ध्वजो यस्य । काम इत्यर्थः । तस्य सेनाया
नायकोऽङ्गवीरः । सेनापतिरित्यर्थः । दक्षिणानिलस्यात्युद्दीपकत्वान्नायक इत्युक्तिः ।
मलय एतत्संज्ञको दक्षिणदेशवर्ती कोऽपि गिरिः । महीरुहा वृक्षाः । निरन्तरम-
न्तरेण विना । निविडमित्यर्थः । भुजंगमैः सर्पैः । सर्पा वाताशिन इत्यनिलस्य
भुक्तावम् । अनिलः सूक्ष्मतरोऽल्पोऽतीव मन्दः । मन्दत्वे पूर्वपदं हेतुः । एवमु-
त्तरत्रापि । धृतहरीति मन्दगतित्वे हेतुभूतम् । परिमल आमोदः । यो भाराक्रा-
न्तः स मन्दं यातीति स्वभावोक्तिः । अनिलो वायुः । वियोगिनो विरहिणः ।

ज्ज्वलयन्, सहकारकिसलयमकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधु-
करकलकण्ठानां काकलीकलकलेन दिक्चक्रं वाचालयन्, मानि-
नीमानसोत्कलिकामुपनयन्, माकन्दसिन्दुवाररक्ताशोककिंशुक-
तिलकेषु कलिकामुपपादयन्, मदनमहोत्सवाय रसिकमनांसि स-
मुल्लासयन्, वसन्तसमयः समाजगाम । तस्मिन्नतिरमणीये का-
लेऽवन्तिसुन्दरी नाम मानसारनन्दिनी प्रियवयस्यया बालचन्द्रि-
कया सह नगरोपान्तरम्योद्याने विहारोत्कण्ठया पौरसुन्दरीसम-
वायसमन्विता कस्यचिच्चूतपोतकस्य च्छायाशीतले सैकततले ग-
न्धकुसुमहरिद्राक्षतचीनाम्बरादिनानाविधेन परिमलद्रव्यनिकरेण
मनोभवमर्चयन्ती रेमे । तत्र रतिप्रतिकृतिमवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुकामः
काम इव वसन्तसहायः पुष्पोद्भवसमन्वितो राजवाहनस्तदुपवनं
प्रविश्य तत्रतत्र मलयमारुतान्दोलितशाखानिरन्तरसमुद्भिन्नकिस-
लयकुसुमफलसमुल्लसितेषु रसालतरुषु कोकिलकीरालिकुलमधुक-
राणामालापाञ्चश्रावंश्रावं किञ्चिद्विकसदिन्दीवरकह्वारकैरवराजी-

मन्मथानलं कामाग्निम् । उज्ज्वलयन्दीप्तं कुर्वन् । उज्ज्वलयन्, वाचालयन्नित्या-
दीनि वसन्तसमयस्य विशेषणानि । सहकार आम्रवृक्षः । किसलयः पल्लवः । मक-
रन्दः पुष्परसः । एवमेवामरः । रक्तो रागयुक्तः । मधुकरा भ्रमराः । कलकण्ठाः
कोकिलाः । 'काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे' इत्यमरः । कलकलः
कोलाहलः । दिक्चक्रं दिङ्मण्डलम् । वाचालयन्मुखरं कुर्वन् । मानिन्यो मानवृत्यः
स्त्रियः । उत्कलिकोत्कण्ठा । उपनयन्प्रापयन् । माकन्दः । 'माकन्दः सहकारे
स्यात्' इति मेदिनी । सिन्दुवारो निर्गुण्डी । किंशुकः पलाशः । तिलकस्तिलवृक्षः ।
कलिका कोरकः । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । उपपादयञ्जनयन् । रसि-
कशब्देनात्र कामिजना गृह्यन्ते । समुल्लासयन्नृत्साहयन् । मानसार इति मालवेश्व-
रनाम । वयस्या सखी । चूत आम्रः । पोतको बालवृक्षः । सैकतः सिकतामयः
प्रदेशः । चीनाम्बरं सूक्ष्मवस्त्रम् । मनोभवं कामम् । रेमे । 'रमु क्रीडायास्' । लिट् ।
प्रतिकृति प्रतिमाम् । वसन्तः सहायो यस्येति तथा । मलयमारुतो दक्षिणानिलः ।
आन्दोलिताश्चालिताः । रसालतरुआम्रवृक्षः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः ।
कीराः शुकाः । अलयो भ्रमराः । आलयः पङ्क्त्यो वा । आलापान्तरवान् । इन्दीवरं
नीलम् । कह्वारं शुक्लम् । कैरवमपि सितम् । राजीवमिति कमलसामान्यनाम ।

वराजिकेलिलोलकलहंससारसंकारण्डवचक्रवाकचक्रवालकलस्व-
व्याकुलविमलशीतलसलिलललितानि सरांसि दर्शदशममन्दलील-
या ललतासमीपमवाप । बालचन्द्रिकया 'निःशङ्कमित आगम्यताम्'
इति हस्तसंज्ञया समाहूतो निजतेजोनिर्जितपुरुहूतो राजवाहनः
कृशोदर्या अवन्तिसुन्दर्या अन्तिकं समाजगाम । या वसन्तस-
हायेन समुत्सुकतया रतेः केलीशालभञ्जिकाविधित्सया कंचन ना-
रीविशेषं विरच्यात्मनः क्रीडाकासारशारदारविन्दसौन्दर्येण पा-
दद्वयम्, उच्चानवनदीर्घिकामत्तमरालिकागमनरीत्या लीलालसगति-
विलासम्, तूणीरलावप्येन जङ्घे, लीलामन्दिरद्वारकदलीलालित्येन
मनोज्ञमूरुयुगम्, जैत्ररथचातुर्येण घनं जघनम्, किंचिद्विकसलीला-
वतंसकहारकोरककोटरानुवृत्त्या गङ्गावर्तसनाभिं नाभिम, सौधारो-
हणपरिपाठ्या वलित्रयम्, मौर्वीमधुकरपङ्क्तिनीलिमलीलया रोमाव-
लिम्, पूर्णसुवर्णकलशशोभया कुचद्वन्द्वम्, लतामण्डपसौकुमार्येण
बाहू, जयशङ्खाभिरुयया कण्ठम्, कैमनीयकर्णपूरसहकारपल्वरागे-

केलिः क्रीडा । लोला आसक्ता । कलहंसो हंसजातिः पक्षिविशेषः । सारसः पु-
ष्कराङ्गः । कारण्डवो महुः । 'पाणकोवडा' इति ख्यातः । 'महुः कारण्डवः प्लवः'
इत्यमरः । चक्रवाकः प्रसिद्धः । चक्रवालं मण्डलम् । कलोऽव्यक्तमधुरः स्वरः ।
व्याकुलानि व्याप्तानि । विमलान्यकलुषाणि । ललितानि सुन्दराणि । दर्शदर्शम् । वारं-
वारं दृष्टेत्यर्थः । णमुल् । निजतेजसा स्वानुभावेन निःशेषं जितः पुरुहूत इन्द्रो येन ।
कृशमुदरं यस्याः । अवन्तिसुन्दरीति राजनन्दिनीनाम् । येति । प्रथमोच्छ्वासे व्य-
ख्यातत्वादत्र व्याख्यानाद्विरम्यते । विशेषस्तु वक्ष्यते । वसन्तसहायेन कामेन । स्तेः
कामपत्न्याः । केलीशालभञ्जिका क्रीडार्थं निर्मिता पुत्रिका । विधातुं कर्तुमिच्छा
विधित्सा तथा । 'सनि मीमाधुरभलभ-' इत्यच इत्यभ्यासलोपश्च । कासारः सरः ।
शारदं शरत्संबन्धि । दीर्घिका नापी । मरालिका हंसी । तूणीरो विषट्ठः । लालि-
त्येन सौन्दर्येण । जयवशीलो जैत्रः । कोटरं निष्कूहः । मध्य इति यावत् । अनु-
वृत्तिः सादृश्यम् । सौधः सुधानिर्मितं शिरोग्रहं प्रासादतलं वा । परिपाठ्यनुक्रमः ।
सोपानपङ्क्तिद्वयार्थः । वलीनामुदरस्थानां त्रयम् । मौर्वी ज्या । नीलिमा नीलत्वम् ।
रोमावलिं रोमपङ्क्तिम् । पूर्णाः । जलेनेति शेषः । सुवर्णकलशा अनङ्गद्वारदेशस्था

ण प्रतिबिम्बीकृतबिम्बं रदनच्छदम्, बाणायमानपुष्पलावण्येन शु-
चिस्मितम्, अग्रदूतिकाकलकण्ठिकाकिलालापमाधुर्येण वचनजात-
म्, सकलसैनिकनायकमलयमारुतसौरभ्येण निःश्वासपवनम्, जय-
ध्वजमीनदर्पेण लौचनयुगलम्, चापयष्टिश्रिया भ्रूलते, प्रथमसुहृदः
सुधाकरस्यापनीतकलङ्कया कान्त्या वदनम्, लीलामयूरबर्हभङ्गया
केशपाशं च विधाय समस्तमकरन्दकस्तूरिकासंमितेन मलयजर-
सेन प्रक्षाल्य कर्पूरपरागेण संमृज्य निर्मितेव रराज । सा मूर्तिम-
तीव लक्ष्मीर्मालवेशकन्यका स्वेनैवाराध्यमानं संकल्पितवरप्रदाना-
याविर्भूतं मूर्तिमन्तं मन्मथमिव तमालोक्य मन्दमारुतान्दोलि-
ता लतेव मदनावैशद्यती चक्रम्पे । तदनु क्रीडाविश्रम्भान्निवृत्ता
लज्जया कानिकान्यपि भावान्तराणि व्यधत् । ‘ललनाजनं सृ-
जता विधात्रा नूनमेषा घुणाक्षरन्यायेन निर्मिता । नो चेदब्जभूरे-
वंविधनिर्माणनिघुणो यदि स्यात्तर्हि तत्समानलावण्यामन्यां तरुणीं
किं न करोति’ इति सविस्मयानुरागं विलोकयतस्तस्य समक्षं स्थातुं
लज्जिता सती किञ्चित्सखीजनान्तरितगात्रा तन्नयनाभिमुखैः किं-

मङ्गलसूचकाः । अभिख्या शोभा । कमनीयः सुन्दरः । कर्णपूरः कर्णभूषणम् ।
प्रतिबिम्बीकृतं बिम्बं येनैतादृशः । बिम्बफलमधरनिर्माणायाग्विम्बमासीत् । अ-
धुना तु तत्प्रतिबिम्बं जातम् । बिम्बफलादप्यस्या अधरोष्ठेऽधिको राग इति ता-
त्पर्यम् । रदनच्छदमोष्ठम् । बाणवदाचरति तत् । शुचि शुद्ध शुभ्रं वा । अग्रदूति-
का प्रथमदूती । कलकण्ठिका कौकिला । वचनं वचः । जातं समूहः । नायको ने-
ता । सुरभेर्भावः सौरभ्यम् । दर्पेणाहंकारेण । सुधाकरश्चन्द्रः । अपनीतः कलङ्को-
ऽङ्को यस्यास्तया । बर्हं पिच्छम् । भङ्गी रचना । पाशं कलापम् । ‘पाशः पक्षश्च ह-
स्तश्च कलाप्रार्थाः कचात्परे’ इत्यमरः । समस्त एकीकृतः । संमितेन युक्तेन । म-
लये जातं मलयजं चन्दनम् । परागो धूलिः । रराज । ‘राजृ दीप्तौ’ । लिङ् । मू-
र्तिमती साक्षात् । संकल्पितस्य मनसि चिन्तितस्य वरस्य प्रदानाय । आविर्भूतमा-
गतम् । मन्मथः कामः । विश्रम्भो विश्वासः । यथा घुणसंज्ञः कीटः काष्ठं विध्यञ्ज-
क्षराकृतिं निर्मातुं यदृच्छया कदापि प्रभवति तथा । काकतालीयन्यायेनेत्यर्थः । नो
चेद्यद्येवं न स्यात्तर्हि । अब्जभूर्ब्रह्मा । अन्तरितान्यावृतानि । रेचिता(?) । कुरङ्गो

चिदाकुञ्चितै रेचितभ्रूलतैरपाङ्गवीक्षितैरात्मनः कुरङ्गस्यानायमानलावण्यं राजवाहनं विलोकयन्त्यतिष्ठत् । सोऽपि तस्यास्तदोत्पादितभावरसानां सामग्र्या लब्धबलस्येव विषमशरस्य शरव्यायमाणमानसो बभूव । सा मनसीत्थमचिन्तयत्—‘अनन्यसाधारणसौन्दर्येणानेन कस्यां पुरि भाग्यवतीनां तरुणीनां लोचनोत्सवः क्रियते । पुत्ररत्नेनामुना पुरंध्रीणां पुत्रवतीनां सीमन्तिनीनां कानाम् सीमन्तमौक्तिकीक्रियते । कास्य देवी । किमत्रागमनकारणमस्य । मन्मथो मामपहसितनिजलावण्यमेनं विलोकयन्तीमसूययेवातिमात्रं मध्नन्निजनाम सान्वयं करोति । किं करोमि । कथमयं ज्ञातव्यः’ इति । ततो बालचन्द्रिका तयोरेन्तरङ्गवृत्तिभावविवेकैर्ज्ञात्वा कान्तासमाजसंनिधौ राजनन्दनोदन्तस्य सम्यगाख्यानमनुचितमिति लोकसाधारणैर्वाक्यैरभाषत—‘भर्तृदारिके, अयं सकलकलाप्रवीणो देवतासान्निध्यकरण आहवनिपुणो भूसुरकुमारो मणिमन्त्रौषधिज्ञः परिचर्यार्हो भवत्या पूज्यताम्’ इति । तदाकर्ण्य निजमनोरथमनुवदन्त्या बालचन्द्रिकया संतुष्टान्तरङ्गातरङ्गावली मन्दानिलेनेव संकल्पजेनाकुलीकृता राजकन्या जितमारं कुमारं समुचितासनासीनं विधाय सखीहस्तेन शस्तेन गन्धकुसुमाक्षतधनसारताम्बूलादिनाभाजातिवस्तुनिचयेन पूजां तस्मै

मृगः । आनायो जालम् । समग्रस्य भावस्तया । लब्धं बलं येनेति तथा । विषमाः पञ्च कठिनास्तीत्रा वा शरा यस्य । कामस्येत्यर्थः । शरव्यं लक्ष्यम् । पुरंध्रीणां पतिपुत्रवतीनाम् । ‘कुटुम्बिनी पुरंध्री’ इत्यमरः । सीमन्तिनी नारी । ‘नारी सीमन्तिनी वधूः’ इत्यमरः । सीमन्तः केशवेशः । सीमन्तोति । काधुरि तिष्ठतीति तात्पर्यार्थः । असूययाक्षमया । निजनामेति । मामप्यनङ्गं करोति किमिति शङ्कते । अन्तरङ्गवृत्तिं मनोवृत्तिम् । भावो मानसो विकारः । ‘विकारो मानसो भावः’ इत्यमरः । उदन्तो वृत्तान्तः । सान्निध्यकरणो देवतासाक्षात्कारवान् । आहवो युद्धम् । परिचर्या पूजासत्कारः । अनुवदन्त्या सदृशं वदन्त्या । जितो मारः कंदर्पो येन । त-

कारयामास । राजवाहनोऽप्येवमचिन्तयत्—‘नूनमेषा पूर्वजन्म-
नि मे जाया यज्ञवती । नो चेदेतस्यामेवंविधोऽनुरागो मन्मनसि
न जायेत । शापावसानसमये तपोनिधिदत्तं जातिस्मरत्नमावयोः
समानमेव । तथापि कालजनितविशेषसूचकवाक्यैरस्या ज्ञानमु-
त्पादयिष्यामि’ । तस्मिन्नेव समये कोऽपि मनोरमो राजहंसः
केलीविधित्सया तदुपकण्ठमगमत् । समुत्सुकया राजकन्यया
मरालग्रहणे नियुक्तां बालचन्द्रिकामवलोक्य ‘समुचितो वाक्या-
वसरः’ इति संभाषणनिपुणो राजवाहनः सलीलमलपत्—‘सखि,
पुरा शाम्बो नाम कश्चिन्महीवल्लभो मनोवल्लभया सह विहारवा-
ञ्छया कमलाकरमवाप्य तत्र कोकनदकदम्बसमीपे निद्राधीन-
मानसं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा विसगुणेन तस्य चरणयुगलं निग-
डयित्वा कान्तामुखं सानुरागं विलोकयन्मन्दस्मितविकसितैकक-
पोलमण्डलस्तामभाषत—‘इन्दुमुखि, मया बद्धो मरालः शान्तो मु-
निवदास्ते । स्वेच्छयानेन गम्यताम्’ इति । सोऽपि राजहंसः शा-
म्बमशपत्—‘महीपाल, यदस्मिन्नम्बुजखण्डेऽनुष्ठानपरायणतया
परमानन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं मामकारणं राज्यगर्वेणावमानितवा-
नसि तदेतत्पाप्मना रमणीविरहसंतापमनुभव’ इति । विषण्णव-
दनः शाम्बो जीवितेश्वरीविरहमसहिष्णुर्भूमौ दण्डवत्प्रणम्य सवि-
नयमभाषत—‘महाभाग, यदज्ञानेनाकरवं तत्क्षमस्व’ इति । स
तापसः करुणाकृष्टचेतास्तमवदत्—‘राजन्, इह जन्मनि भवतः
शापफलाभावो भवतु । मद्बचनस्यामोघतया भाविनि जनने श-
रीरान्तरं गताया अस्याः सरसिजाक्षया रसेन रमणो भूत्वा मुहु-

पोनिधिर्मुनिः । जातिस्मरत्वं पूर्वजातिस्मरणम् । विधित्सा कर्तुमिच्छा । मरालो
हंसः । महीवल्लभो राजा । कमलाकरः सरः । कोकनदं रक्तोत्पलम् । विसानां
मृणालतन्तूनां गुणो रज्जुः । तन्निर्मित इत्यर्थः । खण्डे समुदाये । नैष्ठिकं ब्रह्मच-
रिणम् । पाप्मना पापेन । ‘अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा’ इत्यमरः । शापफलाभाव
इति । मम शापो न त्वां बाधतामित्यर्थः । अमोघतया निष्फलतया । जनने ज-

तेद्वयं मच्चरणयुगलबन्धकारितया मासद्वयं शृङ्खलानिगलितचरणौ
 रमणीवियोगविषादमनुभूय पश्चादनेककालं बलभया सह राज्य-
 सुखं लभस्व' इति । तदनु जातिस्मरत्त्वमपि तयोरन्वगृह्णात् ।
 तस्मान्मरालबन्धनं न करणीयं त्वया' इति । सापि भर्तृदारिका
 तद्वचनाकर्णनाभिज्ञातस्वपुरातनजननवृत्तान्ता 'नूनमयं मत्प्राणव-
 ल्लभः' इति मनसि जानती रागपल्लवितमानसा समन्दहासमवो-
 चत्—'सौम्य, पुरा शास्वो यज्ञवतीसंदेशपरिपालनाय तथाविधं
 हंसबन्धनमकार्षीत् । तथा हि लोके पण्डिता अपि दाक्षिण्येना-
 कार्यं कुर्वन्ति' इति कन्याकुमारावेवमन्योन्यपुरातनजनननामधेये
 परिचिते परस्परज्ञानाय साभिज्ञमुक्त्वा मनोजररागपूर्णमानसौ
 बभूवतुः ।

तस्मिन्नवसरे मालवेन्द्रमहिषी परिजनपरिवृता दुहितृकेली-
 विलोकनाय तं देशमवाप । बालचन्द्रिका तु तां दूरतो विलोक्य
 ससंभ्रमं रहस्यनिर्भेदभिया हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भवसेव्यमाने राजवा-
 हनं वृक्षवाटिकान्तरितगात्रमकरोत् । सा मानसारमहिषी सखी-
 समेताया दुहितुर्नानाविधां विहारलीलां अनुभवन्ती क्षणं स्थित्वा
 दुहित्रा समेता निजागारगमनायोद्युक्ता बभूव । मातरमनुगच्छ-
 न्यवन्तिसुन्दरी 'राजहंसकुलतिलक, विहारवाञ्छया केलीवने
 मदन्तिकमागतं भवन्तमकाण्ड एव विसृज्य मया समुचितमिति
 जनन्यनुगमनं क्रियते । तदवेन भवन्मनोरागोऽन्यथा मा भूत्'
 इति मरालमिव कुमारमुद्दिश्य समुचितालापकलापं वदन्ती पुनः-
 पुनः परिवृत्तदीननयना वदनं विलोकयन्ती निजमन्दिरमगात् ।
 तत्र हृदयवल्लभकथाप्रसङ्गे बालचन्द्रिकाकथिततदन्वयनामधेया
 न्मनि रसेनानुसारेण । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुरोधः । तस्मिन्निति । महिषी
 पट्टाभिषिक्ता । रहस्यं भिद्येदिति भिया । वाटिका गृहोद्यानम् । 'वाटी वास्तौ गृ-
 होद्यानकट्योः' इति हैमः । राजहंसस्य पक्षिविशेषस्य कुले तिलक इव भूषणभूतः ।
 पक्षे राजहंसस्यैतन्नाम्नो राज्ञः कुले तिलकः । अकाण्डे सहसा । बहुलपक्षः कृष्ण-

मन्मथबाणपतनव्याकुलमानसा विरहवेदनया दिनेदिने बहुलप-
क्षशशिकलेव क्षामक्षामाहारादिसकलं व्यापारं परिहृत्य रहस्यम-
न्दिरे मलयजरसक्षालितपल्लवकुसुमकल्पिततल्पतल्लवर्तितनूलता
बभूव । तत्र तथाविभावस्थामनुभवन्तीं मन्मथानलसंतप्तां सुकु-
मारीं कुमारीं निरीक्ष्य खिन्नो वयस्यामणः काञ्चनकलशसंचितानि
हरिचन्दनोशीरघनसारमिलितानि तदभिषेककल्पितानि सलिलाणि
विसतन्तुमयानि वासांसि च नलिनीदलमयानि तालवृन्तानि च
संतापहरणानि बहूनि संपाद्य तस्याः शरीरमशिशिरयत् । तदपि
शीतलोपचरणं सलिलमिव तप्तनैले तदङ्गे दहनमेव समन्तादावि-
श्रकार । किंकर्तव्यतामूढां विषण्णां बालचन्द्रिकामीषदुन्मीलितेन
कटाक्षवीक्षितेन बाष्पकणाकुलेन विलोक्य विरहानलोष्णनिःश्वा-
सरलपिताभरया नताङ्गया शनैः सगद्गदं व्यलापि—‘प्रियसखि,
कामः कुसुमायुधः पञ्चबाण इति नूनमसत्यमुच्यते । इयमहमयो-
मयैरसंख्यैरिषुभिरनेन हन्ये । सखि, चन्द्रमसं वाडवानलादति-
तापकरं मन्ये । यदस्मिन्नन्तः प्रविशति शुष्यति पारावारः, सति
निर्गते तदैव वर्धते । दोषाकरस्य दुष्कर्म किं वर्ण्यते मया । यद-
नेन निजसोदर्या पद्मालयाया गेहभूतमपि कमलं विहन्यते । विर-
हानलसंतप्तहृदयस्पर्शेन नूनमुष्णीकृतः स्वल्पीभवति मलयानिलः ।
नवपल्लवकल्पितं तल्पमिदमनङ्गाग्निशिखापटलमिव संतापं तनोस्त-
नोति । हरिचन्दनमपि पुरा निजयष्टिसंश्लेषवदुरगरदनलिप्तोल्ब-

पक्षः । शशी चन्द्रः । क्षामक्षामातिकृशा । तल्पं शय्या । उशीरो नलदः । ‘वाळा’
इति ख्यातः । अभिषेकः स्नानम् । तालवृन्तानि व्यजनानि । वयस्यामणोऽशिशि-
रयदिति संबन्धः । दहनमग्निम् । अयोमयैर्लोहनिर्मितैः । इषुभिर्वाणैः । वाडवानला-
त्सागरान्तर्गताद्वहेः । पारावारः समुद्रः । तदैव तस्मिन्नेव काले । दोषा रात्रिस्तां
करोतीति तथा । दोषाणामाकरश्च । सोदरी भगिनी । पद्मालया लक्ष्मीः । गेहं गृहम् ।
निजशब्देन चन्दनग्रहणम् । संश्लेषवन्त आश्लेषिणः । रदना दन्ताः । गरलं विषम् ।

णगरलसंकलितमिव तापयति शरीरम् । तस्मादलमलमायासेन
 शीतलोपचारे । लावण्यजितमारो राजकुमार एवागदंकारो मन्म-
 थज्वरापहरणे । सोऽपि लब्धुमशक्यो मया । किं करौमि' इति ।
 बालचन्द्रिका मनोज्ज्वरावस्थापरमकाष्ठां गतां कोमलाङ्गीं तां राज-
 वाहनलावण्याधीनमानसामनन्यशरणामवेक्ष्यात्मन्यचिन्तयत्—
 'कुमारः सत्वरमानेतव्यो मया । नो चेदेनां स्मरणीयां गतिं ने-
 ष्यति मीनकेतनः । तत्रोद्याने कुमारयोरन्योन्यावलोकनवेलाया-
 मसमसायकः समं मुक्तसायकोऽभूत् । तस्मात्कुमारानयनं सुक-
 रम्' । ततोऽवन्तिसुन्दरीरक्षणाय समयोचितकरणीयचतुरं स-
 खीगणं नियुज्य राजकुमारमन्दिरमवाप । पुष्पबाणबाणतूणीरा-
 यमाणमानसोऽनङ्गतप्रावयवसंपर्कपरिम्लानपल्लवशयनमधिष्ठितो
 राजवाहनः प्राणेश्वरीमुद्दिश्य सह पुष्पोद्भवेन संलपन्नागतां प्रि-
 यवयस्यामालोक्य पादमूलमन्वेषणीया लतेव बालचन्द्रिकागतेति
 संतुष्टमना निटिलतटमण्डनीभवदम्बुजकोरकाकृतिलसदञ्जलिपु-
 टाम् 'इतो निषीद' इति निर्दिष्टसमुचितासनासीनामवन्तिसुन्द-
 रीप्रेषितं सकर्पूरं ताम्बूलं विनयेन ददतीं तां कान्तावृत्तान्तमपृ-
 च्छत् । तया सविनयमभाणि—'देव, क्रीडावने भवदवलोकन-
 कालमारभ्य मन्मथमध्यमाना पुष्पतरुपादिषु तापशमनमलभमाना
 वामनेनेवोन्नततरुफलमलभ्यं त्वदुरःस्थलालिङ्गनसौख्यं स्मरान्ध-
 तया लिप्सुः सा स्वयमेव पत्रिकामालिख्य 'वल्लभायैनामर्पय' इति
 मां नियुक्तवती' । राजकुमारः पत्रिकां तामादाय पपाठ—

संकलितं व्यासम् । अगदंकारो भिषक् । 'कारे सत्यागदस्य' इति मुम् । स्मरणीयां
 गतिं नेष्यति कथीकृतवपुषं करिष्यति । असमसायको मदनः । सममेककाले ।
 मुक्तसायकोऽभूद्देशमकरोत् । अन्वेषणीया महौषधत्वादन्वेषणार्हा । निटिलं ललाटम् ।
 वामनो ह्रस्वाकृतिर्नरः । उन्नत उच्चः । लिप्सुर्लब्धुमिच्छति तथा । सुभगेति सु-

‘सुभग कुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं विलोक्य ते रूपम् ।

मम मानसमभिलषति त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥’

इति पठित्वा सादरमभाषत—‘सखि, छायावन्मामनुवर्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वल्लभा त्वमेव तस्या मृगीदृशो बहिश्चराः प्राणा इव वर्तसे । त्वच्चातुर्यमस्यां क्रियालतायामालवालमभूत् । तदखिलं करिष्यामि । नताङ्गया मन्मनःकाठिन्यमाख्यातम् । यदा केलीवने कुरङ्गलोचना लोचनपथमवर्तत तदैवापहृतमदीयमानसा सा स्वमन्दिरमगात् । सा चेतसो माधुर्यकाठिन्ये स्वयमेव जानाति । दुष्करः कन्यान्तःपुरप्रवेशः । तदनुरूपमुपायमुपपाद्य श्वः परश्वो वा नताङ्गीं संगमिष्यामि । मदुदन्तमेवमाख्याय शिरीषकुसुमसुकुमाराया यथा शरीरबाधा न जायेत तथाविधमुपायमाचर’ इति । बालचन्द्रिकापि तस्य प्रेमगर्भितं वचनमाकर्ण्य संतुष्टा कन्यापुरमगच्छत् । राजवाहनोऽपि यत्र हृदयवल्लभावलोकनसुखमलमततदुद्यानं विरहविनोदाय पुष्पोद्भवसमन्वितो जगाम । तत्र चकोरलोचनावचितपल्लवकुसुमनिकुरम्बं महीरुहसमूहं शरदिन्दुमुख्या मन्मथसमाराधनस्थानं च नताङ्गीपदपङ्क्तिचिह्नितं शीतलसैकततलं च सुदतीभुक्तमुक्तं माधवीलतामण्डपान्तरपल्लवतल्पं च विलोकयंल्ललनातिलकविलोकनवेलाजनितशेषाणि स्मारंस्मारं मन्दरेति कोमलामन्त्रणे । कुसुममिव सुकुमारं पेलवम् । जगति निर्दोषम् । यथा तव वपुः कोमलं न तथा तव चित्तमिति तद्विषया प्रार्थना । अत एवाग्र उक्तम्—‘नताङ्गया मन्मनःकाठिन्यमाख्यातम्’ इति । बहिश्चरन्ति ते । त्वं तस्याः प्राणतुल्या । ते प्राणा अन्तर्निवसन्ति, त्वद्रूपा बहिश्चरन्तीत्येव भेदः । क्रियैव लता तस्याम् । आलवालमावालम् । ‘अल्ले’ इति भाषायाम् । लोचनपथमवर्तत । दृष्टेत्यर्थः । अनुरूपं योग्यम् । उपपाद्य संपाद्य । श्व आगामिनि दिवसे । परश्वस्ततः परस्मिन्दिवसे । प्रेमगर्भितं प्रेमयुक्तम् । चकोराविव लोचने यस्याः सा । हृदयवल्लभेत्यर्थः । निकुरम्बं समूहम् । ललनातिलकशब्देन सैव गृह्यते । स्मारंस्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा । दर्शदर्श दृष्ट्वा

१ यत्तद्वाभीष्टं येन क्रियामनोरथः फलिष्यति तदखिलम्. २ गतमनाः कुरङ्गलोचना.

न्दमारुतकम्पितानि नवचूतपलवानि मदनाग्निशिखा इव चकितो
दर्शदर्शं मनोजकर्णेजपानामिव कौकिलकीरमधुकराणां कणितानि
श्रावंश्रावं मारविकारेण कचिदप्यवस्थातुमसहिष्णुः परिवश्राम ।

तस्मिन्नवसरे धरणीसुर एकः सूक्ष्मचित्तनिवसनः स्फुरन्म-
णिकुण्डलमण्डितो मुण्डितमस्तकमानवसमेतश्चतुरवेष्टमनोरमो य-
दृच्छया समागतः समन्ततोऽभ्युलसत्तेजोमण्डलं राजवाहनमा-
शीर्वादपूर्वकं ददर्श । राजा सादरम् 'को भवाम्, कस्यां विद्यायां
निपुणः' इति तं पप्रच्छ । स च 'विद्येश्वरनामधेयोऽहमैन्द्रजा-
लिकविद्याकौविदो विविधदेशेषु राजमनोरञ्जनाय श्रमब्रुज्जयि-
नीमद्यागतोऽस्मि' इति शशंस । पुनरपि राजवाहनं सम्यगालो-
क्य 'अस्यां लीलावनौ पाण्डुरतानिमित्तं किम्' इति साभिप्रायं
विहस्यापृच्छत् । पुष्पोद्भवश्च निजकार्यकरणं तर्कयन्नेमादरेण
बभाषे—'ननु सतां सख्यस्याभाषणपूर्वतयाचिरं रुचिरभाषणो भ-
वानस्माकं प्रियवयस्यो जातः । सुहृदामकथ्यं च किमस्ति । के-
लीवनेऽस्मिन्वसन्तमहोत्सवायागताया मालवेन्द्रसुताया राजन-
न्दनस्यास्य चाकस्मिकदर्शनेऽन्योन्यानुसगातिरेकः समजायत ।
सततसंभोगसिद्ध्युपायाभावेनासावीदृशीमवस्थामनुभवति' इति ।
विद्येश्वरो लज्जाभिरामं राजकुमारमुखमभिवीक्ष्य विरचितमन्द-

दृष्ट्वा । कर्णेजपः सूचकः । अलुक्समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सूत्रम् ।
तस्मिन्निति । धरणीसुरो विप्रः । सूक्ष्मं चित्रं च निवसनं वासो यस्य । मणि-
निर्मिताभ्यां कुण्डलाभ्यां कर्णभूषणाभ्यां मण्डितः शोभितः । मुण्डितं मस्तकं यस्यै-
तादृशेनापरेण मानवेन समेतो युक्तः । यदृच्छयाकस्मात् । उल्लसत्तेजसोमण्डलं यस्य
तम् । आशीर्वाद आशीर्वचनम् । स पूर्वं यस्मिन्यथा तथा । ऐन्द्रजालिकविद्या
गारुडम् । कौविदो ज्ञाता । शशंस कथयामास । लीलायाः क्रीडाया अवनिर्भूमिः ।
आभाषणं पूर्वं यस्मिन्तत्तस्य भावस्तथा । अकथ्यं कथनायोग्यम् । सततो नित्यः ।
नित्यसंभोगसिद्ध्यर्थो भवेत्तथोपायं न लभत इत्यर्थः । लज्जयाभिरामं सुन्दरम् । वि-

हासो व्याजहार—‘देव, भवदनुचरे मयि तिष्ठति तव कार्यम-
सार्धं किमस्ति । अहमिन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं मोहयन्पौरजन-
समक्षमेव तत्तनयापरिणयं रचयित्वा कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारयि-
ष्यामीति वृत्तान्त एष राजकन्यकायै सखीमुखेन पूर्वमेव क-
थयितव्यः’ इति । संतुष्टमना महीपतिरनिमित्तं मिलं प्रकटीकृ-
तकृत्रिमक्रियापाटवं विप्रलम्भकृत्रिमप्रेमसहजसौहार्दवेदिनं तं वि-
द्येश्वरं सबहुमानं विससर्ज ।

अथ राजवाहनो विद्येश्वरस्य क्रियापाटवेन फलितमिव मनो-
रथं मन्यमानः पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं बालच-
न्द्रिकामुखेन निजवल्लभायै महीसुरक्रियमाणं संगमोपायं वेदयि-
त्वा कौतुकाकृष्टहृदयः ‘कथमिमां क्षपां क्षपयामि’ इत्यतिष्ठत् ।
परेद्युः प्रभाते विद्येश्वरो रसभावरीतिगतिचतुरस्तादृशेन महता
निजपरिजनेन सह राजभवनद्वारान्तिकमुपेत्य दौवारिकनिवेदि-
तनिजवृत्तान्तः सहसोपगम्य सप्रणामम् ‘इन्द्रजालिकः समागतः’
इति द्वाःस्थैर्विज्ञापितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्सुकावरोधस-
हितेन मालवेन्द्रेण समाहूयमानो विद्येश्वरः कक्षान्तरं प्रविश्य
सविनयमाशिर्षं दत्त्वा तदनुज्ञातः परिजनताड्यमानेषु वाद्येषु न-
दत्सु गायकीषु मदकलकोकिलामञ्जुलध्वनिषु, समधिकरागरञ्जि-

रचितः कृत्रः । अनिमित्तं निष्कारणम् । प्रकटीकृतं दर्शितं कृत्रिमक्रियायां पाटवं
कुशलत्वं येन तम् । विप्रलम्भं च कृत्रिमप्रेम च सहजसौहार्दं च वेत्तीति तथा ।
सबहुमानम् । बहुमानपुरःसरमित्यर्थः । अथेति । विद्येश्वरस्यैतन्नामकस्यैन्द्रजालि-
कस्य । क्रियतेऽसौ क्रियमाणः । क्षपां रात्रिम् । क्षपयामि नयामि । ‘क्षे क्षये’ इति
धातुः । पिजन्तम् । ‘आदेच उपदेशे—’ इत्यात्वम् । ‘अर्तिही’ इत्यादिना पुगागमः ।
मित्राद्भस्वः । परेद्युरन्येद्युः । प्रभाते प्रातः । रसाः शृङ्गारादयः । भावोऽभिप्राय-
सूचनम् । रीतिगतय इन्द्रजालविद्यान्तर्गताः । दौवारिको द्वाःस्थः । अवरोधः
शुद्धान्तः । राजस्त्रिय इत्यर्थः । कक्षान्तरमन्यां कक्षाम् । गायक्यो गानकर्त्र्यः
स्त्रियः । मदेन कलोऽव्यक्तमधुरस्वनो यः कोकिलस्तद्वन्मञ्जुलो ध्वनिर्यासां तासु

तसामाजिकमनोवृत्तिषु पिच्छिकाभ्रमणेषु स परिवारं परिवृतं
 भ्रामयन्मुकुलितनयनः क्षणमतिष्ठत् । तदनु विषमं विषमुल्बणं व-
 मन्तः फणालंकरणा रत्नराजिनीराजितराजमन्दिराभोगा भोगिनो
 भयं जनयन्तो निश्चेरुः । गृध्राश्च बहवस्तुण्डैरहिपतीनादाय दिवि
 समचरन् । ततोऽग्रजन्मा नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्दैत्येश्वरस्य
 विदारणमभिनीय महदाश्चर्यान्वितं राजानमभाषत—‘राजन्,
 अवसानसमये भवता शुभसूचकं द्रष्टुमुचितम् । ततः कल्याणप-
 रम्परावाप्तये भवदात्मजाकारायास्तरुण्या निखिललक्षणोपेतस्य रा-
 जनन्दनस्य विवाहः कार्यः’ इति । तदवलोकनकुतूहलेन महीपाले-
 नानुज्ञातः स संकल्पितार्थसिद्धिसंभावनसंपुल्लवदनः सकलमोहज-
 नकमञ्जनं लोचनयोर्निक्षिप्य परितो व्यलोकयत् । सर्वेषु ‘तदैन्द्र-
 जालिकमेव कर्म’ इति साद्भुतं पश्यत्सु रागपल्लवितहृदयेन राजवा-
 हनेन पूर्वसंकेतसमागतामनेकभूषणभूषिताङ्गीमवन्तिसुन्दरीं वै-
 वाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्येनाग्निं साक्षीकृत्य संयोजयामास । क्रियाव-
 साने सति ‘इन्द्रजालपुरुषाः, सर्वे गच्छन्तु भवन्तः’ इति द्विज-
 न्मनोच्चैरुच्यमाने सर्वे मायामानवा यथायथमन्तर्भावं गताः ।

सत्सु । सामाजिकाः सभ्याः प्रेक्षकजनाः । पिच्छिकाः पिच्छगुच्छाः । इन्द्रजालि-
 कानामुपकरणभूता एताः । परिवृतं मण्डलाकारम् । ‘परिवृढम्’ इति पाठे बहूने-
 कविधं वेत्यर्थः । मुकुलिते पिहिते ईषदुन्मीलिते वा । उल्बणं तीव्रम् । रत्नानां
 शिरःस्थितानामित्यर्थः राजयः पङ्क्तयस्ताभिनीराजितो राजमन्दिरप्रदेशो यैस्ते ।
 भोगिनः सर्पाः । तुण्डैर्मुखैः । अहिपतीन्भोगिश्रेष्ठान् । आदाय गृहीत्वा । दिव्या-
 काशे । अग्रजन्मा द्विजः । नरसिंहस्य प्रसिद्धविष्णुरूपस्य । विदारणं नखैः पाट-
 नम् । अभिनीय दर्शयित्वा भूमिकादिग्रहणेन । महदाश्चर्यान्वितमिति प्रामादिकम् ।
 कल्याणानां परम्परा तस्या अवाप्तिस्तस्यै । आत्मजा दुहिता । निखिलानि सर्वाणि ।
 संकल्पितस्यार्थस्य सिद्धेः संभावना संभवस्तेन संपुल्लं वदनं यस्य सः । इन्द्रजालस्यैदमै-
 न्द्रजालिकम् । साद्भुतमिति क्रियाविशेषणम् । पश्यत्सु सत्सु । वैवाहिका विवाह-
 संबन्धिनः । तन्त्राणि नानाविधदेवतोपासनामार्गप्रतिपादका ग्रन्थविशेषाः । अव-
 सानमन्तः । इन्द्रजालपुरुषा मायापुरुषाः । अन्तर्भावमदर्शनम् । वाडवाय ब्राह्म-

राजवाहनोऽपि पूर्वसंकल्पितेन गूढोपायचातुर्येणैन्द्रजालिकपुरुष-
वत्कन्यान्तःपुरं विवेश । मालवेन्द्रोऽपि तदद्भुतं मन्यमानस्तस्मै
वाडवाय प्रचुरतरं धनं दत्त्वा विद्येश्वरम् 'इदानीं साधय' इति
विसृज्य स्वयमन्तर्मन्दिरं जगाम । ततोऽवन्तिसुन्दरी प्रियसह-
चरीवरपरिवारा वल्लभोपेता सुन्दरं मन्दिरं ययौ । एवं दैवमानु-
षबलेन मनोरथसाफल्यमुपेतो राजवाहनः सरसमधुरचेष्टाभिः
शनैःशनैर्हरिणलोचनाया लज्जामपनयन्सुरतरागमुपनयन्रहो
विश्रम्भमुपजनयन्संलापे तदनुलापपीयूषपानलोलश्चित्रचित्रं चित्त-
हारिणं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं श्रावयामास ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽवन्तिसुन्दरीपरिणयो नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

समाप्तेयं दशकुमारचरितपूर्वपीठिका ।

णाय । साधय गच्छ । दैवं च तन्मानुषं च । पीयूषममृतम् । चित्रचित्रमतिशयेन
चित्रम् । श्रावयामास श्रावयति स्म ॥ इति श्रीदशकुमारचरितपूर्व-
पीठिकाटीकायां पददीपिकाभिधायी पञ्चम उच्छ्वासः ॥

१ विद्येश्वर, त्वमिदानीं साधयेति तं विसृज्य.

दशकुमारचरितम् ।

प्रथमोच्छ्वासः ।

श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तमुत्तमाङ्गना विस्मयविकसिताक्षी स-
स्मितमिदमभाषत—‘दयित, त्वत्प्रसादादद्य मे चरितार्थो श्रो-
त्रवृत्तिः । अद्य मे मनसि तमोपहृस्त्वया दत्तो ज्ञानप्रदीपः ।
पक्रमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम् । अस्य च त्वत्प्रसादस्य
किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती भवेयम् । अभवदीयं हि नैव किञ्चि-
न्मत्संबद्धम् । अथवास्त्येवास्यापि जनस्य कचित्प्रभुत्वम् । अश-
क्यं हि मदिच्छया विना सरस्वतीमुखग्रहणोच्छेषणीकृतो देशन-

पदचन्द्रिका ।

श्रुत्वेति । भुवनवृत्तान्तं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तम् । पातालवृत्तान्तमित्यप्यर्थः ।
‘विष्टपं भुवनं जगत्’ इत्यमरः । ‘वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः’ इत्यपि । उत्तमाङ्गना ना-
यिका । ‘स्त्री योषिदबला—’ इत्युपक्रम्य ‘विशेषास्त्वङ्गना भीरुः’ इत्यमरः । विस्म-
येन विकसिते अक्षिणी लोचने यस्याः सेति । ‘विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यम्’ इत्यमरः ।
‘लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी’ इत्यमरः । सस्मितमिति क्रियाविशेषणम् ।
सहासमित्यर्थः । ‘स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाविस्मतम्’ इत्यमरः । इदं
वक्ष्यमाणम् । अभाषत । ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ । लङ्धात्मनेपदम् । तदेवाह—
दयितेति । चरितार्था । सफलेत्यर्थः । तमोपहोऽज्ञानहन्ता । ‘अज्ञानान्धकारयो-
स्तमसी’ इति महीपः । पकं परिणतम् । परिचर्योपासना । ‘परिचर्याप्युपासना’
इत्यमरः । किमुपकृत्य । कमुपकारं कृत्वेत्यर्थः । प्रत्युपकृतवती । कृतप्रत्युपकारे-
त्यर्थः । भवेयमिति । ‘भू सत्तायाम्’ । विधिलिङ् । उत्तमपरस्मैपदैकवचनम् । अ-
भवदीयम् । न भवदीयमेवेत्यर्थः । मत्संबद्धम् । मदीयमेवेत्यर्थः । ममैव भवदीयत्वादिति
भावः । अथवेति पूर्वापरितोषे । अस्यापि जनस्य मल्लक्षणस्य जनस्य कचित्प्रभुत्व-
मस्त्येव । तदेव विशदयति—अशक्यमिति । मदिच्छया विना । ‘पृथग्विना—’

च्छद एष चुम्बयितुम् । अम्बुजासनास्तनतटोपभुक्तमुरःस्थलं
चेदमालिङ्गयितुम्' इति प्रियोरसि प्रावृडिव नभस्युपास्तीर्णगुरुप-
योधरमण्डला प्रौढकन्दलीकुञ्जलमिव रूढरागरूपितं चक्षुरुल्लास-
यन्ती बर्हिबर्हावलीविडम्बयता कुसुमचन्द्रकशारेण मधुकरकु-
लव्याकुलेन केशकलापेन स्फुरदरुणकिरणकेसरकरालं कैदम्ब-
मुकुलमिव कान्तस्याधरमणिमधीरमाचुचुम्ब । तदारम्भस्फुरितया
च रागवृत्त्या भूयोऽप्यावर्ततातिमात्रचित्रोपचारशीफरो रतिप्रब-
न्धः । सुरतखेदसुप्तयोस्तु तयोः स्वप्ने विसगुणनिगडितपादो
जरठः कश्चिज्जालपादोऽदृश्यत । प्रत्यबुद्धवेतां चोभौ । अथ तस्य

इति तृतीया । सरस्वत्या मुखग्रहणेनोच्छेषणीकृत उच्छिष्टीकृतः । यदे(ए)षः । भ-
वदीय इत्यर्थः । दशनच्छद ओष्ठः । 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्य-
मरः । 'उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः' इति स्मृतेः । चुम्बयितुम् ।
भिजन्तम् । अम्बुजासना लक्ष्मीस्तस्याः स्तनतटोपभुक्तमिदमुरःस्थलम् । त्वदी-
यमित्यर्थः । इत्युक्त्वेति शेषः । प्रियोरसि प्रावृडिव नभसि । 'स्त्रियां प्रावृट्' इत्य-
मरः । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यपि । पयोधरमण्डलं स्तनमण्डलम् । पक्षे मेष-
मण्डलम् । 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इति । प्रौढा या कन्दली द्रोणपर्णी । 'द्रोण-
पर्णी स्निग्धगन्धा कन्दली भूतकन्दली' इति शब्दार्णवः । तस्याः कुञ्जला मुकुलाः ।
'कुञ्जलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । रूपितम् । युक्तमित्यर्थः । 'लूष लूष भूषायाम्' ।
कर्मणि क्तः । बर्ही मयूरः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । तस्य बर्हाणि पि-
च्छानि । 'पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यपि । विडम्बयता निर्भर्त्सयता । कुसुमान्येव
चन्द्रकास्तैः शारेण विचित्रेण । 'शबले मारुते शारः' इति विश्वः । केशकलापे-
नोपलक्षितेति तृतीयोपलक्षणे । स्फुरन्तोऽरुणा ये किरणास्त एव केसराणि किञ्ज-
ल्कानि । 'किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तैः करालमुन्नतम् । 'करालो
दन्तुरे तुङ्गे' इति विश्वः । तदारम्भेण । चुम्बनारम्भेणेत्यर्थः । अतिमात्रम् । 'अ-
तिवैलभ्रशात्यर्थातिमात्रोद्वादनभिर्भरम्' इत्यमरः । शीफरो रम्यः । 'शीफरः स्फीत-
रम्ययोः' इत्यजयः । सुरतेति । विसगुणेन मृणालतन्तुना । 'मृणालं विसम्'
इत्यमरः । निगडितः । 'तदस्य संजातं-' इतीतच् । जरठो वृद्धः । जालपादो
हंसः । जरठग्रहणमशुभसूचकम् । 'जालपादः श्वेतगरुचक्राङ्गो मानसौकसः' इति

राजकुमारस्य कमलमूढशशिकिरणरज्जुदामनिगृहीतमिव रजत-
 शृङ्खलोपगूढं चरणयुगलमासीत् । उपलभ्यैव च 'किमेतत्' इत्य-
 विपरित्रासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द राजकन्या । येन च
 तत्सकलमेव कन्यान्तःपुरमग्निपरीतमिव पिशाचोपहतमिव वेप-
 मानमनिरूप्यमाणतदात्वायतिविभाममगण्यमानरहस्यरक्षासमयम-
 वनितलविप्रविध्यमानगात्रमाक्रन्दविदीर्यमाणकण्ठमश्रुस्रोतोऽव-
 गुण्ठितकपोलतलमाकुलीविभूव । तुमुले चास्मिन्समयेऽनियन्त्रि-
 तप्रवेशाः 'किं किम्' इति सहस्रोपसृत्य त्रिविशुरन्तर्वेशिकपुरु-
 षाः । ददृशुश्च तदवस्थं राजकुमारम् । तदनुभावनिरुद्धनिग्रहे-
 ष्छास्तु सद्य एव ते तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयांचक्रुः । सोऽपि
 कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशाम्योत्पन्नप्रत्य-
 भिज्ञः 'कथं स एवैष मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः पापाया बाल-
 चन्द्रिकायाः पत्युरत्यभिनिविष्टवित्तदर्पस्य वैदेशिकवणिक्पुत्रस्य
 पुष्पोद्भवस्य मित्रं रूपमत्तः कलाभिमानि नैकविधविप्रलम्भोपाय-
 वैजयन्ती । अदृश्यतेति । ताभ्यामर्थादध्याहार्यम् । अथेति । कमलमूढः क-
 मलत्वेन भ्रान्तो यः शशी तस्य किरणरज्जुदाम समुदायस्तेन निगृहीतमिव । मुक्त-
 कण्ठमुच्चैःस्वरम् । 'स्वरः कण्ठः प्रकीर्तितः' इति रत्नकोशः । आचक्रन्द । 'कदि
 क्रदि क्रुदि आह्वाने रोदने च' इति । भ्वादेआ(रा)ङ्पूर्वस्य लिटि परस्मैपदे रू-
 पम् । येन चेति । 'तदात्वं तु तदानीं सादायतिः काल उत्तरः' इत्यमरः । वि-
 भागः कृत्यम् । 'कृत्यांशयोर्विभागः स्यात्' इत्यजयः । रहस्यमेकान्तोद्भूतम् । आ-
 क्रन्दं रोदनं मतम् । अश्रूणां स्रोतः प्रवाहः । 'स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः' इत्यमरः ।
 अवगुण्ठितं वेष्टितम् । तुमुले संकुले । अनियन्त्रितप्रवेशा अनिवारितप्रवेशाः ।
 अन्तर्वेशिकाः । 'अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः' इत्यमरः । तदव-
 स्थम् । निगडितपादमित्यर्थः । ददृशुः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । लिटि प्रथमे परस्मैपदब-
 हुवचनम् । तस्य राजकुमारस्यानुभावेन सामर्थ्येन । 'अनुभावः प्रभावे च निश्चये
 भावसूचके' इति वैजयन्ती । निरुद्धा निग्रहेच्छा येषां ते । अन्तर्वेशिका इत्यर्थः ।
 निवेदयांचक्रुः । सोऽपीति । सोऽपि । चण्डवर्मैत्यर्थः । दहनगर्भयामिगर्भया ।
 निशाम्य । 'शम लक्ष आलोचने' । अस्मात्स्वार्थ्यन्तात्वाप्रत्यये समासे ल्यप् ।

पाटवार्जितमूढपौरजनमिथ्यारोपितवितथदेवतानुभावः कपटध-
र्मकञ्चुको निगूढपापशीलश्चपलो ब्राह्मणब्रुवः । कथमिवैनमनुरक्ता
मादृशेष्वपि पुरुषसिंहेषु सावमाना पापेयमवन्तिसुन्दरी । पश्य-
तु पतिमद्यैव शूलावतंसितमियमनार्यशीला कुलपांसनी' इति
निर्भर्त्सेयन्भीषणभ्रुकुटिदूषितललाटः काल इव काललोहदण्डक-
र्कशेन बाहुदण्डेनावलम्ब्य हस्ताम्बुजे रेखाम्बुजरथाङ्गलाञ्छने
राजपुत्रं सरभसमाचकर्ष । स तु स्वभावधीरः सर्वपौरुषातिभू-
मिः सहिष्णुतैकप्रतिक्रियां दैवीमेव तामापदमवधार्य 'स्मर तस्या
हंसगामिनि, हंसकथायाः । सहस्र वासु, मासद्वयम्' इति प्राण-
परित्यागरागिणीं प्राणसमां समाश्वास्थारिवश्यतामयासीत् ।

अथ विदितवार्तावार्तो महादेवीमालवेन्द्रौ जामातरमाकारप-
क्षपातिनावात्मपरित्यागोपन्यासेनारिणा जिघांस्यमानं ररक्षतुः ।
न शेकतुस्तु तमप्रभुत्वादुत्तारयितुमापदः । स किल चण्डशी-

द्वेत्यर्थः । नैकविधा अनेकविधा ये विप्रलम्भोपायास्तेषु यत्पाटवं पटोर्भावस्तेना-
वर्जितो वशीकृतो मूढो यः पौरजनस्तेन मिथ्यारोपितो वितथो निष्फलो देवतानु-
भावो यस्मिन्निति । कपटमेव धर्मकञ्चुकं यस्येति । निगूढं गुप्तम् । ब्राह्मणब्रुव
आत्मानं ब्राह्मणं ब्रूतेऽसी तथा । सावमाना हेलनापरा । 'पाषाणके कुत्सितैः' इति
साधुः । शूलावतंसितं शूलारोपितम् । कुलपांसनी कुलदूषणी । भ्रुकुटिर्भूः । 'भ्रुकु-
टिर्भूकुटिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । काल इव यम इव । 'कालो दण्डधरः श्राद्धदेवः'
इत्यमरः । कालं श्यामायसम् । रेखारूपाण्यम्बुजाणि रथाङ्गानि चक्राणि लाञ्छ-
नानि यस्मिन्निति । सरभसं सवेगम् । स त्विति । सर्वपौरुषाणां पुरुषार्थानाम-
तिभूमिरधिष्ठानम् । सहिष्णुतैव सहनशीलतैवैका प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्या इति ।
दैवीमेवादृष्टकृतामेव । हंसगामिनीति नायिकासंशोधनम् । तस्या हंसकथाया इति
'अधीगर्थदयेशां-' इति कर्मणि षष्ठी । अरिवश्यताममित्राधीनताम् । अयासीत् ।
'या प्रापणे' इत्यस्य रूपम् । अथेति । विदितवार्तो ज्ञातवृत्तान्तौ । आर्तो पीडि-
तौ । आत्मपरित्यागस्य देहपरित्यागस्योपन्यासेन । वचनेनेत्यर्थः । 'उपन्यासस्तु वाङ्म-
सम्' इत्यमरः । आकारेण सौन्दर्येण पक्षपातिनाविति महादेवीमालवेन्द्रयोर्विशेष-
णम् । न शेकतुरिति । 'शक्नु शक्तौ' । लिटि परस्मैपदे रूपम् । तं राजपुत्रम् ।

लश्चण्डवर्मा सर्वमिदमुदन्तजातं राजराजगिरौ तपस्यते दर्प-
 साराय संदिश्य सर्वमेव पुष्पोद्भवकुटुम्बकं सर्वस्वहरणपूर्वकं
 सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा कृत्वा च राजवाहनं राजकेसरिकि-
 शोरकमिव दारुपञ्जरनिबद्धं मूर्धजजालविलीनचूडामणिप्रभाव-
 विक्षिप्तक्षुत्पिपासादिखेदं च तमवधूतदुहितृप्रार्थनस्याङ्गराजस्यो-
 द्दरणायाङ्गानभियास्यन्ननन्यविश्वासान्निनाय । रुरोध च बलभर-
 दत्तकम्पश्चम्पाम् । चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मा सिंह इवासह्यविक्रमः
 प्राकारं भेदयित्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूतव्रा-
 ताहूतानां साहाय्यदानायातिसत्त्वरमापततां धरापतीनामचिरका-
 लभाविन्यपि संनिधावदत्तापेक्षः साक्षादिवावलेपो वपुष्मानक्षमा-
 परीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राह । जगृहे च महति संपराये क्षीण-
 सकलसैन्यमण्डलः प्रचण्डप्रहरणशतभिन्नमर्मा सिंहवर्मा करिणः
 करिणमवपुत्यातिमानुषप्राणबलेन चण्डवर्मणा । स च तदुहितर्य-
 म्बालिकायामबलारत्नसमाख्यातायामतिमात्राभिलाषः प्राणैरेनं न

अप्रभुत्वादसामर्थ्यात् । स किलेति । उदन्तजातं वृत्तान्तजातम् । 'वार्ता प्रवृ-
 त्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः । राजराजगिरौ कुबेरपर्वते । तपस्यते तपस्यां
 कुर्वते । बन्धने कारागृहे । केसरिणः सिंहस्य किशोरकमिव बालकमिव । दारु-
 पञ्जरे काष्ठपञ्जरे । मूर्धजजाले केशसमूहे विलीनो यश्चूडामणिस्तस्य प्रभावेन वि-
 क्षिप्तो दूरीकृतः क्षुत्पिपासादिखेदो यस्येति तम् । अवधूतेति । अवधूता दूरी-
 कृता दुहितुः कन्यायाः प्रार्थना येनेति तस्याङ्गराजस्योद्दरणायोन्मूलनायाङ्गान्देशा-
 नभियास्यन्गच्छन्ननन्यविश्वासादन्यविश्वासाभावान्निनायेत्यन्वयः । रुरोधेति ।
 'रुधिर् आवरणे' । सिंहवर्मेति । प्राकारं सालम् । 'प्राकारो वरणः सालः' इ-
 त्यमरः । न दत्तापेक्षा येनेति । अवलेपो गर्वः । संपराये युद्धे । 'संपरायः समीकं
 सांपरायिकम्' इति हैमः । क्षीणं सकलं सैन्यमण्डलं सेनासमूहो यस्येति तथा ।
 मानुषमतिक्रम्य वर्तत इत्यतिमानुषं प्राणबलं यस्येति । जगृहे । 'ग्रह उपादाने' ।
 स चेति चण्डवर्मा । तदुहितरि सिंहवर्मकन्यायाम् । अम्बालिकेति नाम्ना प्रसि-
 द्धायाम् । रत्नत्वेनोत्कृष्टत्वेन । अतिमात्रमभिलाषो यस्येति तथा । एनं सिंहवर्मा-

व्ययूयुजत् । अपि त्वनीनयदपनीताशेषशल्यर्मकल्यसंधो बन्ध-
नम् । अजीगणञ्च गणकसंधैः 'अद्यैव क्षपावसाने विवाहनीया
राजदुहिता' इति । कृतकौतुकमङ्गले च तस्मिन्नेकपिङ्गाचलात्प्रति-
निवृत्त्यैणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो दर्पसारस्य प्रतिसंदे-
शमावेदयत्—'अयि मूढ, किमस्ति कन्यान्तःपुरदूषकेऽपि क-
श्चित्क्षपावसरः । स्थविरः स राजा जराविलुप्तमानावमानचित्तो
दुश्चरितदुहितृषक्षपाती यदेव किञ्चित्प्रलपति त्वयापि किं तदनु-
मत्या स्थातव्यम् । अविलम्बितमेव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रव-
धवार्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सवोऽस्माकं विधेयः । सा च दुष्टकन्या
सहानुजेन कीर्तिसारेण निगडितचरणा चारके निरोद्धव्या' इति ।
तच्चाकर्ण्य 'प्रातरेव राजभवनद्वारे स च दुरात्मा कन्यान्तःपुर-
दूषकः संनिधापयितव्यः । चण्डपोतश्च मातङ्गपतिरुपचितकल्प-

णम् । न व्ययूयुजदिति । 'युजिर् योगे' । हेतुमणिजन्तालुडि रूपम् ।
अपि त्विति । अनीनयत् । 'णीञ् प्रापणे' । णिजन्तालुडि प्रथमपुरुषे परस्मै-
पदैकवचनम् । अकल्या संधा प्रतिज्ञा यसेति स तथा । बन्धनं, कारागृहम् । अ-
जीगणत् । 'गण संख्याने' । गणकसंधैर्ज्योतिषिकसमूहैः । 'दैवज्ञगणकादेशिज्ञानि-'
इति हैमः । क्षपावसाने प्रातःकाले । कृतकौतुकमङ्गले बद्धकङ्कणबन्धे । तस्मि-
न्चण्डवर्मणि । एकपिङ्गस्य कुबेरस्य । 'यक्षैकपिङ्गैलविल-' इत्यमरः । अचलात्प-
र्वतात् । एणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः । शीघ्रगामीत्यर्थः । 'जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ'
इत्यमरः । 'जङ्घालोऽतिजवो जङ्घाकरिको जाङ्घिको जवी' इति हैमः । दर्पसारस्य
प्रतिसंदेशं प्रयुत्तरम् । आवेदयत् । कथयामासेत्यर्थः । अयीति कोमलामन्त्रणे । मूढे-
त्यात्मीयतया संबोधनम् । कन्यान्तःपुरदूषके दूषणोद्भाविने । स्थविरो वृद्धः ।
'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । जरया विलुप्तो मानावमानौ यस्यैवविधं चित्तं
यसेति । दुश्चरिता दुराचारा । 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः । किमित्याक्षेपे ।
सा चेति । सा दुष्टकन्या । अनुजेन कीर्तिसारेण सहेति । निगडितचरणा कृत-
बन्धना । चारके बन्धनागारे । 'चारकं बन्धनालयः' इति वैजयन्ती । तच्चेति ।
स च दुरात्मा कन्यान्तःपुरदूषकः संनिधापयितव्यः । संनिधौ स्थापनीय इत्यर्थः ।

नोपपन्नस्तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यश्चोत्थायाहमेव
तमनार्यशीलं तस्य हस्तिनः कृत्वा क्रीडनकं तदधिरूढ एव
गत्वा शत्रुसाहाय्यकाय प्रत्यासीदतो राजन्यकस्य सकोशवाहन-
स्यावग्रहणं करिष्यामि' इति पार्श्वचरानवेक्षांचक्रे । निन्ये चा-
सावहन्यन्यस्मिन्नुन्मिषत्येवोषोरागे राजपुत्रो राजाङ्गणं रक्षिभिः ।
उपतस्थे च क्षरितगण्डश्चण्डपोतः । क्षणे च तस्मिन्मुमुचे तद-
द्वियुगलं रजतशृङ्खलाया । सा चैनं चन्द्रलेखाच्छविः काचिद-
प्सरो भूत्वा प्रदक्षणीकृत्य प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत्—'देव, दीयताम-
नुग्रहार्द्रं चित्तम् । अहमस्मि सोमरश्मिसंभवा सुरतमञ्जरी नाम
सुरसुन्दरी । तस्या मे नभसि नलिनलुब्धमुग्धकलहंसानु-
बद्धवक्त्रायास्तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नविगलिता हारयष्टिर्यदृच्छ-

चण्डपोतनामा मातङ्गपतिः । 'मातङ्गवारणमहामृगसामयोनयः' इति हैमः । करी ।
उपचिता याः कल्पनाः साधनानि तैरुपपन्नो युक्तः । तत्रैव द्वारे । तमनार्यशीलं
दुष्टस्वभावं तस्य हस्तिनः क्रीडनकं खेलनं कृत्वेति । शत्रुसाहाय्यकाय वैरिसाहा-
य्यार्थम् । प्रत्यासीदत आगच्छतः । राजन्यकस्य क्षत्रियसमूहस्य । कोशो भाण्डा-
गारम् । वाहनानि हस्त्यश्वादीनि । अवग्रहणं बन्धनम् । पार्श्वचरान्वीरान् । अवे-
क्षांचक्रे । ददर्शेत्यर्थः । निन्ये चेति । द्विकर्मकोऽयं धातुः । असौ राजपुत्रो
राजवाहन इति । उपोरागे प्रातःकालसंबन्धिनि लौहिये । 'उषःप्रत्युषसी' इत्यमरः ।
राजाङ्गणम् । 'अङ्गणं चत्वरजिरे' इत्यमरः । 'अङ्गणं चाङ्गणम्' इति द्विरूपकोशः ।
उपतस्थे । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । प्रापेत्यर्थः । 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणप-
थिषु' इति वक्तव्यम् । 'वा लिप्सायाम्' इति चेत्यन्यतरेणात्मनेपदम् । क्षरितः
स्रवन्गण्डः कटो यस्येति । 'गण्डः कटः' इत्यमरः । मुमुचे । 'मुच्छ मोक्षणे' ।
भावे कर्तरि लिट् । सा चेति । सा च रजतशृङ्खला । व्यजिज्ञपत् । सोमरश्मिसं-
भवेत्येतन्नामकगन्धर्वोत्पन्ना । सुरतमञ्जरीति नाम । तस्या मे नभस्याकाशे । न-
लिने पद्मे । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इत्यमरः । मुग्धो मूढः । 'मुग्धः सुन्दरम्-
दयोः' इत्यमरः । यः कलहंसस्तत्रानुबद्धं लभं वक्तुं यस्याः । तन्निवारणं कलहंस-
निवारणम् । विच्छिन्ना त्रुटितात एव विगलिता । हारयष्टिर्हारलता । 'यष्टिर्हारल-

या जातु हैमवते मन्दोदके ममोन्मग्नस्य महर्षेर्मार्कण्डेयस्य
मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् । पातितश्च कोपितेन
कोऽपि तेन मयि शापः—‘प्रापे, भजस्व लोहजातिमजातचैतन्या
सती’ इति । स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पादपद्मद्वयस्य मासद्वयमात्रं
संदानतामेत्य निस्तरणीयामिमामापदमपरिक्षीणशक्तित्वं चेन्द्रि-
याणामकल्पयत् । अनल्पेन च पाप्मना रजतशृङ्खलीभूतां मामै-
क्ष्वाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः, पुत्रो मानसवेगस्य, वीरशेखरो
नाम विद्याधरः शंकरगिरौ समध्यगमत् । आत्मसात्कृता च
तेनाहमासम् । अथासौ पितृप्रयुक्तवैरे प्रवर्तमाने विद्याधरचक्र-
वर्तिनि वत्सराजवंशवर्धने नरवाहनदत्ते विरसाशयस्तदपकारक्ष-
मोऽयमिति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत । प्रतिश्रुतं च
तेन तस्मै स्वसुरवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् । अन्यदा तु वियति

ताशस्त्रभेदयोः’ इति विश्वः । कर्तृपदमिदम् । जातु कदाचित् । ममोन्मग्नस्य स्नानं
कुर्वतः । मणिकिरणैर्द्विगुणितमसंख्यातीकृतं पलितं जराजातशौक्यमिति क्रिया-
विशेषणम् । अपतत् । ‘पल्ल पतने’ । कोपितेन कोपः संजातो यस्येति तथा । ‘त-
दस्य संजातं—’ इतीतच् । कोऽपि शापः । ‘शप आक्रोशे’ । लोहजातिं लोहत्वम् ।
‘जातिजातं च सामान्यम्’ इत्यमरः । न जातं चैतन्यं चेतनधर्मो यस्याः सेति ।
स मार्कण्डेयः । मासद्वयमात्रं मासद्वयप्रमाणम् । ‘प्रमाणे द्वयसच्—’ इति मात्रच्-
संदानतां पादबन्धनताम् । ‘संदानं पादबन्धनम्’ इत्यमरः । निस्तरणीयम् । स-
मापनीयमित्यर्थः । इन्द्रियाणां मनःप्रभृतीनाम् । अनल्पेनेति बहुना । पाप्मना ।
पापेनेत्यर्थः । ‘अस्त्री पङ्क्तं पुमान्पाप्मा पापम्’ इत्यमरः । रजतशृङ्खलीभूताम् । ‘अ-
भूत—’ इति च्विः । इक्ष्वाकोरयमैक्ष्वाकः । वेगवतस्तन्नाम्नो राज्ञः । शंकरगिरौ शं-
करपर्वते । मां समध्यगमत् । प्रापेत्यर्थः । तेन वीरशेखरेणाहमात्मसादात्माधीना ।
तदधीने सातिः । अथेति । असौ वीरशेखरो विद्याधरः । पित्रा प्रयुक्तं यद्वैरं त-
स्मिन् । प्रवर्तमाने । कुर्वाण इत्यर्थः । नरवाहनदत्ते विरसाशयः परुषान्तःकरणः ।
तस्य नरवाहनदत्तस्यापकारे निग्रहे क्षमः समर्थ इति । दर्पसारेण समसृज्यत । संगतो-
ऽभूदित्यर्थः । तेन दर्पसारेण । तस्मै वीरशेखराय । स्वसुर्भगिन्याः । प्रदानं विवाहः ।

व्यवदायमानचन्द्रिके मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुरव-
शेन्द्रियस्तदिन्द्रमन्दिरद्युतिं कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितश्च
तिरस्करिण्या विद्यया स च तां तदा त्वदङ्कापाश्रयां सुरतखेदसु-
प्तगात्रीं त्रिभुवनसर्गयात्रासंहारसंबद्धाभिः कथाभिरमृतस्यन्दि-
नीभिः प्रत्यानीयमानरागपूरां न्यरूपयत् । स तु प्रकुपितोऽपि
त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः समालिङ्गयेत्तरेतरमत्य-
न्तसुखसुप्तयोर्युवयोर्दैवदत्तोत्साहः पाण्डुलोहशृङ्खलात्मना मया
पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा सरोषरभसमपासरत् । अव-
सितश्च ममाद्य शापः । तच्च मासद्वयं तव पारतन्त्र्यम् । प्रसी-
देदानीम् । किं तव करणीयम्' इति प्रणिपतन्ती 'वार्तयानया
मत्प्राणसमां समाश्वासय' इति व्यादिश्य विससर्ज ।

तस्मिन्नेव क्षणान्तरे 'हतो हतश्चण्डवर्मा सिंहवर्मदुहितुरम्बा-

अन्यदेति । व्यवदायमानचन्द्रिके निर्मलज्योत्स्ने । 'दैप् शोधने' । मनोरथैः
प्रियतमाम् । दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुः । उपासरत् । 'स गतौ' इत्यस्य रूपम् । तिरस्क-
रिण्यान्तर्धानकारिण्या विद्यया । स चेति वीरशेखरः । तामवन्तिसुन्दरीम् ।
त्वदङ्केऽपाश्रयो यस्या इति । 'अपाश्रयः शिरोभागः' इति वैजयन्ती । त्रिभुवनस्य
त्रैलोक्यस्य । सर्ग उत्पत्तिः । यात्रा । व्यवहारस्थितिरिति यावत् । संहारः प्रलयः ।
तत्संबद्धाभिः कथाभिः । अमृतस्यन्दिनीभिरमृतप्रसाविणीभिः । प्रत्यानीयमानः
परागवृत्त्या साध्यमानो रागपूरो यस्यास्ताम् । न्यरूपयत् । दृष्टवानित्यर्थः । 'विलो-
कनं निरीक्षणं निभालनं निरूपणम्' इत्यजयः । स त्विति । स तु विद्याधरो
वीरशेखरः । त्वदनुभावेन त्वत्सामर्थ्येन प्रतिबद्धो निवारितो निग्रहान्तराध्यवसायो
निग्रहे मारणादावध्यवसायो निश्चयात्मिका बुद्धिर्यस्य । युवयोस्त्वं च सावन्तिसु-
न्दरी चेति तयोः । दैवेन दत्त उत्साहो यस्येति स विद्याधरः । पाण्डुलोहं रजतम् ।
'सर्वं च तैजसं लोहम्' इत्यमरः । शृङ्खलात्मना शृङ्खलास्वरूपया । निगडयित्वा ।
बद्धेत्यर्थः । सरोषरभसं सक्रोधवेगम् । अपासरत् । जगामेत्यर्थः । अवसितः स-
मार्तिं प्राप्तः । परतन्त्र्यस्य भावः पारतन्त्र्यम् । 'परतन्त्रः पराधीनः' इत्यमरः । अ-
नया मत्प्राणसमां मत्प्राणतुल्यामवन्तिसुन्दरीं समाश्वासयेति व्यादिश्य कथयित्वा
विससर्जेति । तस्मिन्निति । क्षणान्तरेऽवसरान्तरे । 'उत्सवेऽवसरे क्षणः' इति

लिकायाः पाणिस्पर्शरागप्रसारिते बाहुदण्ड एव बलवदवलम्ब्य
 सरभसमाकृष्य केनापि दुष्करकर्मणा तस्करेण नखप्रहारेण राज-
 मन्दिरोद्देशं च शवशतमयमापादयन्नचकितगतिरसौ विहरति
 इति वाचः समभवन् । श्रुत्वा चैतत्तमेव मत्तहस्तिनमुदस्ताधो-
 रणो राजपुत्रोऽधिरुह्य रंहसोत्तमेन राजभवनमभ्यवर्तत । स्तम्बे-
 रमरयावधूतपदातिदत्तवर्त्मा च प्रविश्य वेशमाभ्यन्तरमदभ्राभ्रनि-
 र्घोषगम्भीरेण खरेणाभ्यधात्—‘कः स महापुरुषो येनैतन्मानुष-
 मात्रदुष्करं महत्कर्मनुष्ठितम् । आगच्छतु । मया सहेमं मत्त-
 हस्तिनमारोहतु । अभयं मदुपकण्ठवर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्णा-
 नस्य’ इति । निशम्यैवं स पुमानुपोढहर्षो निर्गत्य कृताञ्जलिरा-
 क्रम्य संज्ञासंकुचितं कुञ्जरगात्रमसक्तमध्यरुक्षत् । आरोहन्तमे-
 वैनं निर्वर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः ‘अये, प्रियसखोऽयमपहारवर्मैव’ इति

महीपः । त्रिशत्कलात्मकः क्षणः । ‘तास्तु त्रिशत्क्षणः’ इत्यमरः । सरभसं संवेगम् ।
 दुष्करकर्मणासुकरकर्मणा । नखप्रहारेण छुरिकाघातेन । ‘एकेनैव नखप्रहारेण’
 इति पाठे नखरश्छुरिका । राजमन्दिरोद्देशं राजगृहप्रवेशम् । शवशतमयं शवानां
 निष्प्राणानां शतानि तन्मयम् । आपादयन्कुर्वन् । अचकितगतिरत्रस्तगमनः ।
 श्रुत्वेति । तमेव चण्डवर्माधिष्ठितमेव । उदस्तो दूरीकृत आधोरणो हस्तिपको
 येनेति । ‘आधोरणा हस्तिपंकाः’ इत्यमरः । उत्तमेन रंहसा वेगेन । ‘रयो वेगो
 जवो रंहः’ इति वैजयन्ती । ‘रंहस्तरसी तु रयः स्रदः । जवः’ इत्यमरः । स्तम्बे-
 रमो हस्ती तस्य रयो वेगस्तेनावधूता दूरीकृता ये पदातयस्तैर्दत्तं कर्म यस्येति ।
 अदभ्रं बहुलम् । अभ्रनिर्घोषगम्भीरेण मेघरसितगम्भीरेण । ‘अभ्रं मेघो वारिवाहः’
 इत्यमरः । ‘निर्घोषे रसितादि च’ इत्यमरः । विगृह्णानस्य विरोधं कुर्वतः । उपोढ-
 हर्षो वर्धमानहर्षः । संज्ञया संकेतेन संकुञ्चितम् । कुञ्जरगात्रं पूर्वपदजङ्घाप्रदेशम् ।
 ‘द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात्’ इत्यमरः । असक्तम् । त्वरितमित्यर्थः ।
 अध्यरुक्षत् । आरुरोहेत्यर्थः । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । ‘निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकने-
 क्षणम्’ इत्यमरः । अये इति । ‘अतर्कापतिते त्वये’ इति केशवः । प्रियस-
 खोऽयमिति ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ इत्यदन्तता । अपहारवर्मैति तन्नाम ।

पश्चान्निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितममेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास । स्वयं च पृष्ठतो वलिताभ्यां भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् । तत्क्षणोपसंहतालङ्घनव्यतिकरश्चापहारवर्माचापचक्रकणपर्कपर्णप्रासपट्टिशमुसलतोमरादिप्रहरणजातमुपयुञ्जानान्बलावलिप्तान्प्रतिबलवीरान्बहुप्रकारायोधिनः परिक्षिपतः क्षितौ विचिक्षेप । क्षणेन चाद्राक्षीत्तदपि सैन्यमन्येन समन्ततोऽभिमुखमभिधावता बलनिकायेन परिक्षिप्तम् ।

अनन्तरं च कश्चित्कर्णिकारगौरः कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः कमलकोमलपाणिपादः कर्णचुम्बिदुग्धधवलस्निग्धनीललोचनः कटितटनिविष्टरत्ननखः पट्टनिवसनः कृशाकृशोदरोरःस्थलः कृतह-

वलिताभ्यां वलिताभ्याम् । 'बल चलने' । वक्रिताभ्यामित्यर्थः । तत्क्षण इति तस्मिन्नेव समये । उपसंहत आलिङ्घनव्यतिकर आश्लेषसंपर्को येनेति तथा । चापो धनुः । चक्रम् । 'चक्रं भ्रमं कुण्डलम्' इति वैजयन्ती । 'चक्रं रथाङ्गे सेनायां छद्मन्यस्त्रान्तरेऽपि च' इति भागुरिश्च । कणपो लोहस्तम्भः । 'लोहस्तम्भस्तु कणपः' इति वैजयन्ती । कर्पणः सरावः । 'कुटिलाग्रस्तु कर्पणः' इति च । प्रासः कुन्तः । 'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः । पट्टिशः शस्त्रविशेषः । भाषया 'पट्टा' इति प्रसिद्धः । 'पट्टिशः स्याद्विशालाग्रः' इति वैजयन्ती । मुसलं कण्डनसाधनकाष्ठतुल्यमायसायुधम् । मुशलमिति वा । तोमरो लोहगुच्छः । भाषया 'गुर्जे' इति । 'तोमरो वेगदण्डवान्' इति वैजयन्ती । प्रहरणजातं शस्त्रसमूहम् । उपयुञ्जानान्प्रेरयतः । प्रतिबलवीरान्प्रतिस्पर्धिवीरान् । बहुप्रकारमनेकयुक्त(विध)मायोधिनो युद्धं कुर्वतः । परिक्षिपतः । लोकानिति शेषः । विचिक्षेप । पतितवानित्यर्थः । क्षणेनेति । समन्ततः सर्वतः । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । बलनिकायेन सेनासमूहेन । 'स्यान्निकायः पुञ्जराशी' इत्यमरः । 'निकायो निवहो व्यूहः समूहो विसरो वज्रः' इति । अनन्तरमिति । कर्णिकारो द्रुमोत्पलस्तद्वद्गौरः । कुरुविन्देन सवर्णाः समानाः कुन्तलाः केशा यस्येति कुरुविन्दो नीलगुच्छः । नीलमणिरिति यावत् । कटितटे निविष्टो रत्नयुक्तो नखः नखर इति वा । छुरिका यस्येति । पट्टं दुकुलं निवसनं यस्येति तथा । कृशाकृशे

स्ततया रिपुकुलमिषुवर्षेणाभिवर्षन्पादाङ्गुष्ठनिष्ठुरावधृष्टकर्णमूलेन
 प्रजविना गजेन संनिकृष्य पूर्वोपदेशप्रत्ययात् 'अयमेव स देवो
 राजवाहनः' इति प्राञ्जलिः प्रणम्यापहारवर्मणि निविष्टदृष्टि-
 राचष्ट—'त्वदादिष्टेन मार्गेण संनिपातितमेतदङ्गराजसाहाय्यदा-
 नायोपस्थितं राजकम् । अरिबलं च विहतविध्वस्तं स्त्रीबालहार्य-
 शस्त्रं वर्तते । किमन्यत्कृत्यम्' इति । दृष्टस्तु व्याजहारापहारव-
 र्मा—'देव, दृष्टिदानेनानुगृह्यतामयमाज्ञाकरः । सोऽयमेव ह्यमुना
 रूपेण धनमित्राख्यया चान्तरितो मन्तव्यः । स एवायं निर्ग-
 मय्य बन्धनादङ्गराजमपवर्जितं च कोशवाहनमेकीकृत्यास्मदृष्ट्येना-
 मुना सह राजन्यकेनैकान्ते सुखोपविष्टमिह देवमुपतिष्ठतु यदि
 न दोषः' इति । देवोऽपि 'यथा ते रोचते' इति तमाभाष्य
 गत्वा च तन्निर्दिष्टेन मार्गेण नगराद्बहिरतिमहतो रोहिणद्रुमस्य
 कैस्यचित्क्षौमावदातसैकते गङ्गातरङ्गपवनपातशीतले तले द्विरदा-

उदरोरःस्थले यस्येति स तथा । कृशादरः स्थूलोरःस्थलश्चेति योज्यम् । कृतहस्त-
 तथा शिक्षितहस्ततया । 'शिक्षितं कृतमर्थवत्' इति भागुरिः । इषुवर्षेण बाणवृष्ट्या ।
 अङ्गुष्ठाभ्यां निष्ठुरं यथा तथावधृष्टं घर्षित कर्णमूलं यस्येति तेन । प्रजविना सवेगेन ।
 संनिकृष्य । संनिकर्षे कृत्वेत्यर्थः । निविष्टदृष्टिर्दत्तदृष्टिः । आचष्ट । 'चक्षिङ्' ।
 त्वदादिष्टेनेति । 'अथ राजकम् । राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्र-
 मात्' इत्यमरः । राजकं राजसमूहम् । स्त्रीबालैर्हार्यते तत् । आज्ञाकरः सेवकः ।
 सोऽयमेव हीति । धनमित्राख्यैतन्नाम्ना । अन्तरितः । भिन्न इत्यर्थः । स
 एव धनमित्रोऽङ्गराजानं(जं) सिंहवर्माणं बन्धनान्निर्गमय्य निष्क्रामय्य । अपवर्जि-
 तम् । इतस्ततो गतमित्यर्थः । कोशवाहनमेकीकृत्य । एकत्र कृत्वेत्यर्थः । अस्मदृष्ट्ये-
 नास्मत्पक्षस्थेन । 'गृह्यः पक्षस्थ उच्यते' इति वैजयन्ती । राजन्यकेन क्षत्रियस-
 मूहेन । सह साकम् । देवम् । त्वामिति यावत् । उप समीपे तिष्ठतु । देव इति ।
 देवो राजवाहनः । त इति तुभ्यम् । 'रुच्यर्थानां—' इति चतुर्थी । तमपहारवर्मा-
 णम् । तन्निर्दिष्टेनापहारवर्मकथितेन मार्गेण । रोहिणद्रुमस्य वटवृक्षस्य । 'वटवृक्षस्तु
 रोहिणः' इति वैजयन्ती । क्षौमवदवदातं शुद्धं यत्सैकतं सिकतामयं तस्मिन् ।

देवततार । प्रथमसमवतीर्णेनापहारवर्मणा च स्वहस्तसत्वरसमी-
कृते मातङ्ग इव भागीरथीपुलिनमण्डले सुखं निषसाद । तथा
निषण्णं च तमुपहारवर्मार्थपालप्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुतैर्मैथि-
लेन च प्रहारवर्मणा, काशीभर्त्रा च कामपालेन, चम्पेश्वरेण सिं-
हवर्मणा सहोपागत्य धनमित्रः प्रणिपपात । देवोऽपि हर्षाविद्ध-
मभ्युत्थितः 'कथं समस्त एष मित्रगणः समागतः, को नामायम-
भ्युदयः' इति कृतयथोचितोपचारान्निर्भरतरं परिरेभे । काशी-
पतिमैथिलाङ्गराजांश्च सुहृन्निवेदितान्पितृवदपश्यत् । तैश्च हर्षक-
म्पितपालितं सैरभसोपगूढः परमभिननन्द । ततः प्रवृत्तासु प्री-
तिसंकथासु प्रियवयस्यगणानुयुक्तः स्वस्य च सोमदत्तपुष्पोद्भव-
योश्चरितमनुवर्ण्य सुहृदामपि वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्ताव-
स्तांश्च तदुक्तावन्वयुङ्क्त । तेषु प्रथमं प्राह स्म किलापहारवर्मा—
इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते राजवाहनचरितं नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

द्वितीयोच्छ्वासः ।

देव, त्वयि तदावतीर्णे द्विजोपकाराग्रासुरविवरं त्वदन्वेष-
णप्रसृते च मित्रगणेऽहमपि सहीमद्वज्रेषु गङ्गातटे बहिश्चम्पा-
प्रथमेति । स्वहस्तेनात्मकरेण सत्वरं सवेगं समीकृते समतां प्रापिते । निषसाद ।
'षट्क गत्यवसाद—' इत्यस्य रूपम् । तथेति । तं राजवाहनम् । उपहारवर्मादिवि-
श्रुतान्त्यैः षड्भिर्दशकुमारसमूहैः । मैथिलेन मिथिलाधिपेन । प्रहारवर्मणा कामपा-
लेन सिंहवर्मणा सह धनमित्रः । धनमित्रसमूहान्तर्वर्ती काशीपतिमैथिलीऽङ्गराज-
सौखिभिः प्रहारवर्मकामपालसिंहवर्मैभिः । निर्भरतरं दृढतरम् । तत इति ।
सोमदत्तपुष्पोद्भवयोश्चरितमाचरणं पूर्वपीठिकायामनुवर्ण्य । सुहृदां सर्वेषाम् । कृ-
तप्रस्तावः कृतोपक्रमः । तदुक्तौ सुहृद्वृत्तान्तोक्तौ । अन्वयुङ्क्त । योजितवानित्यर्थः ।
तेषु सुहृत्सु मध्ये प्रथममपहारवर्मा प्राह स्मेत्यन्वयः ॥ इति श्रीदशकुमार-
टीकायां पदचन्द्रिकाभिधायीनां प्रथम उच्छ्वासः ॥

किमाहापहारवर्मा—देवेति । असुरविवरं दैत्याविवरम् । 'सुषिरं विवरं विलम्'

याः 'कश्चिदस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुर्मरीचिर्नाम महर्षिः'
इति कुतश्चित्संलपतो जनसमाजादुपलभ्यामुतो बुभुत्सुस्त्वद्गतिं त-
मुद्देशमगमम् । न्यशामयं च तस्मिन्नाश्रमे कस्यचिच्चूतपोतकस्य
च्छायायां कमप्युद्विग्नवर्णं तापसम् । अमुना चातिथिबहुपचरितः
क्षणं विश्रान्तः 'कासौ भगवान्मरीचिः, तस्मादहमुपलिप्सुः प्र-
सङ्गप्रोषितस्य सुहृदो गतिम्, आश्चर्यज्ञानविभवो हि स महर्षि-
र्मह्यां विश्रुतः' इत्यादिषम् । अथासावुष्णमायतं च निःश्वसा-
शंसत्—'आसीत्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेकदा काममञ्ज-
री नामाङ्गपुंरीवतंसस्थानीया वारयुवतिरश्रुबिन्दुतारकितपयोधरा
सनिर्वेदमभ्येत्य कीर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिरभ्यवन्दिष्ट । तस्मिन्नेव
च क्षणे मानृप्रमुखस्तदाप्तवर्णः सानुक्रोशमनुप्रधावितस्तत्रैवावि-
च्छिन्नपातमपतत् । स किल कृपालुस्तं जनमार्द्रया गिराश्वास्या-

इत्यमरः । प्रसृते परितश्चरिते । दिव्यचक्षुरतीन्द्रियद्रष्टा । संलपतो मिथो वदतः ।
'संलापो भाषणं मिथः' इत्यमरः । उपलभ्य ज्ञात्वा । अमुतः । मुनेरित्यर्थः । बुभुत्सु-
र्बोद्धुमिच्छुः । त्वद्गतिम् । त्वन्मार्गमित्यर्थः । तमुद्देशं महर्ष्यधिष्ठितप्रदेशम् । अग-
मम् । 'गम्य गतौ' इत्यस्य रूपम् । न्यशामयमपश्यम् । उद्विग्नवर्णमुद्विग्नस्य वर्णं
इव वर्णः कान्तिर्यस्येति स तम् । 'उद्विग्नो भ्रान्तमानसः' इति वैजयन्ती । वर्णः
कान्तिः । अमुना तापसेन । उपचरितः सत्कृतः । तस्मान्मरीचिः । उपलिप्सुरुप-
लब्धुमिच्छुः । प्रसङ्गप्रोषितस्य केनापि कारणेन गतस्य । 'प्रसङ्गः कारणं हेतुः' इति
वैजयन्ती । आश्चर्यश्चमत्कारकारी ज्ञानविभवो ज्ञानसामर्थ्यं यस्य तथा । विश्रुतो
विख्यातः । अत्रादिषम् । उक्तवानित्यर्थः । अथेति । असौ तापसः । तं महर्षिम् ।
अङ्गपुंरीवतंसस्थानीया तन्नगरीशेखरभूता । 'वष्टि भागुरि—' इत्यकारलोपः । 'रत्नं
पुंसवतंसो वा कर्णपुरेऽपि शेखरे' । वारयुवतिर्वेश्या । अश्रुबिन्दुतारकितपयोधराश्रु-
बिन्दुभिस्तारकितौ पयोधरौ यस्या इति । तास्काः संजाता इति व्युत्पत्तिः । सनि-
र्वेदं सर्वत्रोपेक्षासहितम् । 'द्वेषः सर्वत्र निर्वेदः' इति वैजयन्ती । कीर्णशिखण्डास्ती-
र्णभूमिः कीर्णः प्रसृतो यः शिखण्डः केशपाशस्तेनास्तीर्णा कृतास्तरणा भूमिर्ययेति ।
अभ्यवन्दिष्ट । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इति । तस्मिन्निति । तस्या वारा-
ङ्गनायाः । सानुक्रोशं सङ्कपम् । सर्वजनस्य यथा कृपा स्यात्तथेत्यर्थः । 'कृपा

र्तिकारणं तां गणिकामपृच्छत् । सा तु सत्रीडेव सविषादेव स-
गौरवेव चाब्रवीत्—‘भगवन्, ऐहिकस्य सुखस्याभाजनं जनो-
ऽयमामुष्मिकाय श्रोवसीयायार्ताभ्युपपत्तिवित्तयोर्भगवत्पादयोर्मूलं
शरणमभिप्रपन्नः’ इति । तस्यास्तु जनन्युदञ्जलिः पलितशारशि-
खण्डबन्धस्पृष्टमुक्तभूमिरभाषत—‘भगवन्, अस्या मे दोषमे-
षा वो दासी विज्ञापयति । दोषश्च मम स्वाधिकारानुष्ठापनम् ।
एष हि गणिकामातुरधिकारो यद्बुहितुर्जन्मनः प्रभृत्येवाङ्गक्रिया,
तेजोबलवर्णमेधासंवर्धनेन दोषाग्निधातुसाम्यकृता मितेनाहारेण
शरीरपोषणम्, आपञ्चमाद्वर्षात्पितुरप्यनतिदर्शनम्, जन्मदिने पु-
ण्यदिने चोत्सवोत्तरो मङ्गलविधिः, अध्यापनमनङ्गविद्यानां सा-
ङ्गानाम्, नृत्यगीतवाद्यनाट्यचित्रास्वाद्यगन्धपुष्पकलासु लिपिज्ञा-
नवचनकौशलादिषु च सम्यग्विनयनम्, शब्दहेतुसमयविद्यासु

दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि’ इत्यमरः । आर्तिकारणं पीडानिदानम् । सेति ।
ऐहिकस्येह भवं तथा तस्य । अभाजनमपात्रम् । ‘सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं
च भाजनम्’ इत्यमरः । अमुत्र जातमामुष्मिकम् । पारलौकिकायेत्यर्थः । श्रोव-
सीयाय । ‘श्वःश्रेयसं स्यात्कल्याणं श्रोवसीयं शिवं शुभम्’ इति हलायुधः । आर्ता-
भ्युपपत्तिवित्तयोरार्तानां पीडितानामभ्युपपत्तिरनुग्रहस्तद्वित्तयोः ख्यातयोः । चर-
णविशेषणम् । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । तस्या इति । तस्या वाराङ्ग-
नायाः । जननी माता । उदञ्जलिरूर्ध्वोक्ताञ्जलिः । पलितेन जरसा शौक्येन
शारश्चित्रो यः शिखण्डबन्धस्तेनादौ स्पृष्टा पश्चान्मुक्ता भूमिर्यया । ‘पूर्वकालैक-’
इति समासः । भगवन्निति । मे दोषं मद्दूषणम् । एषेति पुरोवांतिनी । वो
युष्माकं दासी । मत्कन्येत्यर्थः । स्वाधिकारानुष्ठापनं स्वोचितकर्माचरणप्रेरणम् ।
अङ्गक्रियोद्वर्तनादिः । ‘अङ्गक्रिया यदङ्गेषु हरिद्रातैलमर्दनम्’ इति वात्स्यायने ।
तेजः प्रभावः । ‘तेजः प्रभावः’ इति महीपः । बलं शारीरम् । वर्णो रूपम् ।
मेधा धारणावती बुद्धिः । एतेषां सम्यग्वर्धनेन पोषणेन । दोषा वातपित्तश्लेष्माणः ।
अग्निर्जाठरः । घातवः सप्त । एतेषां साम्यकृतवैषम्यकृता । आहारेण भक्षणेन ।
आ पञ्चमात् । पञ्चमवर्षादुत्तरमित्यर्थः । ‘आङ् मर्यादाभिविध्योः’ इति । अनति-
दर्शनमत्यन्तदर्शनाभावः । जन्मदिने उत्पत्तिदिवसे । पुण्यदिने संक्रमणादौ ।
अनङ्गविद्यानां कामप्रतिपादकविद्यानाम् । विनयनं शिक्षणम् । शब्दो व्याकरणम् ।

वार्तामात्रावबोधनम्, आजीवज्ञाने क्रीडाकौशले सजीवनिर्जी-
वासु च द्यूतकलास्वभ्यन्तरीकरणम्, अभ्यन्तरकलासु वैश्वासि-
कजनात्प्रयत्नेन प्रयोगग्रहणम्, यात्रोत्सवादिष्वादरप्रसाधितायाः
स्फीतपरिबर्हीयाः प्रकाशनम्, प्रसङ्गवत्यां संगीतादिक्रियायां पू-
र्वसंगृहीतैर्ग्राह्यवाग्भिः सिद्धिलम्भनम्, दिङ्मुखेषु तत्तच्छिल्पवि-
त्तकैर्यशःप्रख्यापनम्, कार्तान्तिकादिभिः कल्याणलक्षणोद्घोषणम्,
पीठमर्दविटविदूषकैर्भिक्षुक्यादिभिश्च नागरिकपुरुषसमवायेषु रू-
पशीलशिल्पसौन्दर्यमाधुर्यप्रस्तावना, युवजनमनोरथलक्ष्यभूतायाः
प्रभूततमेन शुल्केनावस्थापनम्, स्वतो रागान्धाय तद्भावदर्शनोन्मा-
दिताय वा जातिरूपवयोऽर्थशक्तिशौचत्यागदाक्ष्यदाक्षिण्यशिल्प-
शीलमाधुर्योपपन्नाय स्वतन्त्राय प्रदानम्, अधिकगुणायास्वतन्त्राय

हेतुस्तर्कः । समयः सिद्धान्तः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तवाचकाः' इत्य-
मरः । अवबोधनं ज्ञानम् । आजीवो जीविका । [क्रीडाकौशले] नर्मभाषणनैपुणे ।
'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः । सजीवाः कुक्कुटादियोधनानि, निर्जीवाश्च-
तुरङ्गाद्याः । अभ्यन्तरीकरणं स्वायत्तीकरणम् । अभ्यन्तरकलासु रतकलासु ।
'साभ्यन्तरकला यन्तु स्पृश्याङ्गस्पर्शनं रतौ' इति वात्स्यायनः । वैश्वासिकजनादा-
सजनात् । प्रयोगः कर्तव्यता । प्रसाधिताया अलङ्कृतायाः । 'प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च
भूषितश्च परिष्कृतः' इति वैजयन्ती । परिबर्हः परिच्छदः । 'परिबर्हस्तु राजाहं
वस्तुन्यपि परिच्छदे' इत्यपि । सेवकजन इति यावत् । ग्राह्यवाग्भिः शिक्षकैः ।
'ग्राह्यवागुपलालकः' इति वैजयन्ती । सिद्धिलम्भनं सिद्धिप्रापणम् । शिल्पवि-
त्तकैः कलाप्रसिद्धैर्मार्दङ्गिकमौरजिकादिभिः । 'प्रतीति प्रथितख्यातवित्तविज्ञात-
विश्रुताः' इत्यमरः । कार्तान्तिका लक्षणज्ञाः । 'कार्तान्तिको लक्षणज्ञः' इत्यपि ।
उद्घोषणं ख्यापनम् । पीठमर्दो नटविशेषः । 'पीठमर्दो विटश्चेति तथा चेदविदू-
षकौ' इत्युक्तेष्वातिधृष्टो नायकप्रियः पीठमर्द इति । 'पीठमर्दोऽतिधृष्टे स्यान्ना-
ट्योक्त्या नायकप्रिये' इति विश्वः । विट एकविद्यः । विदूषकः । 'विकृताङ्गव-
चोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः' इति । भिक्षुकी श्रमणा । 'श्रमणा भिक्षुकी मुण्डा'
इति हैमः । नागरिका निपुणाः । समवायेषु समुदायेषु । 'समुदायः समुदयः
समवायश्च यो गणः' इत्यमरः । प्रभूततमेन प्रचुरतरेण । शुल्को मौल्यम् ।
उन्मादित उन्मादं प्रापितस्तस्मै । शौचं शुद्धता । 'शौचमर्थेष्ववश्चनम्' इति

प्राज्ञतमायाल्पेनापि बहुव्यपदेशेनार्पणम्, अस्वतन्त्रेण वा गान्धर्वसमागमेन तद्गुरुभ्यः शुल्कापहरणम्, अलामेऽर्थस्य कामस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे च साधनम्, रक्तस्य दुहितैकचारिणीव्रतानुष्ठापनम्, नित्यनैमित्तिकप्रीतिदायकतया हृतशिष्टानां गम्यधनानां चित्रैरुपायैरपहरणम्, अददता लुब्धप्रायेण च विगृह्यासनम्, प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेन लुब्धस्य रागिणस्त्यागशक्तिसंभुक्षणम्, असारस्य वाक्संतक्षणैर्लोकोपक्रोशनैर्दुहितृनिरोधनैर्ब्राह्मोत्पादनैरन्याभियोगैरवमानैश्चापवाहनम्, अर्थदैरनर्थप्रतिघातिभिश्चानिन्धैरिभ्यैरनुबद्धार्थानर्थसंशयान्विचार्य भूयोभूयः संयोजनमिति । गणिकायाश्च गम्यं प्रति सज्जतैव न सङ्गः । सत्यामपि प्रीतौ न मातुर्मृतकाया वा शासनातिवृत्तिः । एवं स्थितेऽनया प्रजापतिविहितं स्वधर्ममुलङ्घ्य कचिदागन्तुके रूपमात्रधने विप्रयूनि स्वेनैव धनव्ययेन रममाणया मासमात्रमत्यवाहि । गम्यजनश्च भूयानर्थयोग्यः प्रत्याचक्षाणयानया प्रकोपितः । स्वकुटुम्बकं चावसादितम् । 'एषा कुमतिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्यां मयि वनवासाय कोपात्प्रस्थिता । सा चेदियमहार्यनिश्चया सर्व एष जनोऽत्रैवानन्यगतिरनशनेन संस्थास्यते' इत्यरोदीत् । अथ सा वारयुवतिस्तेन तापसेन 'भद्रे, ननु दुःखाकरोऽयं वनवासः । तस्य फलमपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः प्रकृष्टज्ञानसाध्यः प्रायो दुःवैजयन्ती । दाक्षिण्यं परिचितपरित्यागाक्षमत्वम् । गान्धर्वसमागमेन । गान्धर्वविवाहेनेत्यर्थः । कामस्वीकृते स्वायत्तीकृते । स्वामिन्यधिकारिणि । अधिकरणे चौत्तरादौ । रक्तस्य । अनुरक्तस्येत्यर्थः । एकचारिणीव्रतं पातिम्रत्यम् । हतशिष्टानां गृहीतावशिष्टानाम् । गम्यधनानाम् । गम्या भुजङ्गाः । 'गम्यो विटः पाल्लविको भुजङ्गः' इति भागुरिः । आसनं क्षेपणम् । प्रतिहस्त्यासन्नगृहवेद्यापतिः । 'प्रतिहस्ती प्रातिवेश्यः' इति वैजयन्ती । त्यागशक्तेः संभुक्षणमुद्दीप्तीकरणम् । असारस्य निर्धनस्य । वाक्संतक्षणैर्वचनतिरस्कारैः । लोकोपक्रोशनैर्लोकेषु निन्दनैः । अपवाहनं दूरीकरणम् । अनर्थप्रतिघातिभिरुपद्रवनिवारकैः । इभ्यैर्धनिकैः । 'इभ्य

संपाद एव, द्वितीयस्तु सर्वस्यैव सुलभः कुलधर्मानुष्ठायिनः । त-
दशक्यारम्भादुपरम्य मातुर्मते वर्तस्व' इति सानुकम्पमभिहिता
'यदीह भगवत्पादमूलमशरणम्, शरणमस्तु मम कृपणाया हि-
रण्यरेता देव एव' इत्युदमनायत । स तु मुनिरनुविमृश्य गणि-
कामावरमवदत्—'संप्रति गच्छ गृहान् । प्रतीक्षस्व कानिचि-
द्दिनानि यावदियं सुकुमारा सुखोपभोगसमुचिता सत्यरण्यवा-
सव्यसनेनोद्वेजिता भूयोभूयश्चास्माभिर्विवेक्यमाना प्रकृतावेव स्था-
स्यति' इति । 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा गणिका त-
मृषिमलघुभक्तिर्धौतोद्गमनीयवासिनी नात्याहतशरीरसंस्कारा वन-
तरूपोतालवालपूरणैर्देवतार्चनकुसुमोच्चयावचयप्रयासैर्नैकविकल्पो-

आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । सज्जता संगतिविषयता । मातृकाया मातामह्याः ।
'मातुर्माता तु मातृका' इति वैजयन्ती । अतिवृत्तिस्त्यागः । गम्यजनो विटजनः ।
प्रत्याचक्ष्णया प्रत्याख्यानं कुर्वत्या । अवसादितं नाशितम् । अहार्यनिश्चया दृढ-
निश्चया । संस्थास्यते । मरिष्यतीत्यर्थः । 'संस्थानं मरणं मतम्' इति वैजयन्ती ।
अथेति । दुःखाकरो दुःखजनकः । 'दुःखात्प्रातिलोम्ये' इति डाक्षप्रत्ययः ।
प्रथमोऽपवर्गः । दुःसंपादो दुःसाध्यः । कुलधर्मानुष्ठायिनः स्वकुलोचितकर्मकारिणः ।
अशक्यारम्भात्तपस इत्यर्थः । अशरणमरक्षित । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' । 'हिरण्य-
रेता दहनः' इत्यमरः । उदमनायतोन्मना अभवत् । स इति । स मुनिः ।
संप्रतीदानीम् । गृहान् । 'गृहाः पुंसि च भूष्येव' इत्यमरः । प्रकृतौ स्वभावे ।
अलघुभक्तिर्दृढभक्तिः । धौतोद्गमनीयेति । धौतं यदुद्गमनीयं तद्वसते सा
तद्वासिनी । 'तत्स्यादुद्गमनीयं यद्वौतयोर्वैद्ययोर्युगम्' इत्यमरः । धौतोद्गमनीयमि-
त्यत्र 'विशिष्टवाचकानाम्' इति वचनाद्विशेष्यपरतया व्याख्येयम् । नात्याह-
तेति । नात्याहत आदरितः शरीरस्य संस्कारः परिकर्मादिर्यया सा । वनतरूणां
पोता बालवृक्षास्तेषामालवालानि । देवतार्चनं देवपूजा तदर्थं कुसुमानि पुष्पाणि
तेषामुच्चयः समूहस्तस्यावचयो ग्रहणं तत्प्रयासैः श्रमैः । नैका अनेका ये विकल्पा
भेदाः । 'विकल्पः संशये भेदे' इति वररुचिः । उपहारकर्मभिर्बलिकर्मभिः ।
'बलिः पूजोपहारः स्यात्' इत्यमरः । कामशासनो महादेवस्तदर्थं तन्निमित्तम् ।
त्रिवर्गा धर्मार्थकामाः । अध्यात्मवादेरात्मानमधिकृत्य ये वादास्तत्त्वबुभुत्सुकाः ।

पहारकर्मभिः कामशासनार्थे च गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतवाद्या-
दिभिः क्रियाभिरेकान्ते च त्रिवर्गसंबन्धिनीभिः कथाभिरध्यात्म-
वादैश्चानुरूपैरल्पीयसैव कालेनान्वरञ्जयत् । एकदा च रहसि
रक्तं तमुपलक्ष्य 'मूढः खलु लोको यत्सह धर्मेणार्थकामावपि
गणयति' इति किञ्चिदस्मयत । 'कथय वासु, केनांशेनार्थका-
मातिशायी धर्मस्तवाभिप्रेतः' इति प्रेरिता मरीचिना लज्जाम-
न्धरमारभताभिधातुम्—'इतः किल जनाद्भगवतस्त्रिवर्गबलाब-
लज्ञानम् । अथवैतदपि प्रकारान्तरं दासजनानुग्रहस्य । भवतु,
श्रूयताम् । ननु धर्मादृतेऽर्थकामयोरनुत्पत्तिरेव । तदनपेक्ष एव
धर्मो निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरात्मसमाधानमात्रसाध्यश्च । सोऽर्थ-
कामवद्वाह्यसाधनेषु नात्यायतते । तत्त्वदर्शनोपबृंहितश्च यथाक-
थंचिदप्यनुष्ठीयमानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते । बाधितोऽपि
चाल्पायासप्रतिसमाहितस्तमपि दोषं निर्हेत्य श्रेयसेऽनल्पाय क-
ल्पते । तथाहि पितामहस्य तिलोत्तमाभिलाषः, भवानीपतेर्मुनि-
पत्नीसहस्रसंदूषणम्, पद्मनाभस्य षोडशसहस्रान्तःपुरविहारः,
प्रजापतेः स्वदुहितर्यपि प्रणयप्रवृत्तिः, शचीपतेरहल्याजारता,

अल्पीयसैवाल्पेन । अन्वरञ्जयत् । अनुरञ्जयामासेत्यर्थः । एकदेति । रहस्येकान्ते ।
रक्तमनुरक्तम् । किञ्चिदल्पम् । अस्मयत । कथयेति । वासु बाले । 'अथ
बाला स्याद्वासूः' इत्यमरः । 'अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः' इति संबुद्धौ ह्रस्वता । अर्थ-
कामावतिक्रम्य वर्तत इति तथा । अभिप्रेतः संमतः । इतो जनान्मलक्षणात् ।
तदनपेक्ष एवार्थकामनिरपेक्ष एव । स्वतन्त्र एवेत्यर्थः । निवृत्तिसुखं मोक्षसुखं
तदुद्भवहेतुः । आत्मसमाधानं बुद्धेरेकाग्रतामात्रम् । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः
स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च' इत्यमरादयः । स धर्मः । नात्यायतते नात्यन्तमधीनो
भवतीत्यर्थः । 'यती प्रयत्ने' । उपसर्गादन्योऽर्थः । तत्त्वदर्शनेनोपबृंहितो बाधितो
धर्मोऽर्थकामाभ्यां न बाध्यते । बाधितोऽपि धर्मोऽल्पायासेनाल्पप्रयत्नेन प्रतिस-
माहितः समाधानं प्रापितः । श्रेयसे मोक्षाय । तथाहीति । तिलोत्तमाप्सरो-
विशेषः । संदूषणं गमनम् । प्रणयेन प्रीत्या प्रवृत्तिः प्रवर्तनम् । अहल्या गौतम-

शशाङ्कस्य गुरुतल्पगमनम्, अंशुमालिनो वडवालङ्घनम्, अनिलस्य केसरिकलत्रसमागमः, बृहस्पतेरुतथ्यभार्याभिसरणम्, पराशरस्य दाशकन्यादूषणम्, पाराशर्यस्य भ्रातृदारसंगतिः, अत्रे-
र्मृगीसमागम इति । अमराणां च तेषुतेषु कार्येष्व्वासुरविप्रलम्भ-
नानि ज्ञानबलान्न धर्मपीडामावहन्ति । धर्मपूते च मनसि नभ-
सीव न जातु रजोऽनुषज्यते । तन्मन्ये नार्थकामौ धर्मस्य शतत-
मीमपि कलां स्पृशतः' इति । श्रुत्वैतद्विषिरुदीर्णरागवृत्तिरभ्य-
धात्—'अयि विलासिनि, साधु पश्यसि । न धर्मस्तत्त्वदर्शिनां
विषयोपभोगेनोपरुध्यत इति । किंतु जन्मनः प्रभृत्यर्थकामवा-
र्तानभिज्ञा वयम् । ज्ञेयौ चेमौ किंरूपौ किंपरिवारौ किंफलौ च'
इति । सा त्ववादीत्—'अर्थस्तावदर्जनवर्धनरक्षणात्मकः, कृषि-
पाशुपाल्यवाणिज्यसंधिविग्रहादिपरिवारः, तीर्थप्रतिपादनफलश्च ।
कामस्तु विषय्यतिसक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्पर्शवि-

पत्नी । गुरुतल्पं बृहस्पतिभार्या । 'तल्पं शय्यादृदारेषु' इत्यमरः । वडवाश्विनी ।
अनिलस्य वायोः । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । अंशुमाली सूर्यः । केसरी
वानरभेदः । उतथ्यो बृहस्पतेर्ज्येष्ठभ्राता । अभिसरणं गमनम् । पराशरस्य
व्यासपितुः । दाशः कैवर्तः । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । तत्कन्या योजनगन्धा
तदूषणं तद्गमनम् । पाराशर्यस्य भ्राता विचित्रवीर्यः । आसुरविप्रलम्भनान्यकृत्या-
चरणानि । 'अकृत्याचरणं यत्तदासुरं विप्रलम्भनम्' इत्यजयः । ज्ञानबलात्तत्पा-
बल्यात् । धर्मपूते धर्मपवित्रे । यथा नभसि रजो नानुषक्तं भवति तथेत्यर्थः ।
श्रुत्वेति । उदीर्णा वृद्धिं गता रागवृत्तिर्यस्येति । रागवृत्तिरिच्छावृत्तिः । अयि
विलासिनीति सानुरक्तिः । तत्त्वदर्शिनां तत्त्वसाक्षात्कारिणाम् । जन्मनः प्रभृतिः ।
आ जन्मेत्यर्थः । अनभिज्ञा अज्ञातारः । नोपरुध्यते नोपक्षीयते । धर्मो विषयोप-
भोगेन रुद्याशुपभोगेन । ज्ञेयौ चेमावर्थकामौ ज्ञातव्याविति । रूपं स्वरूपम् ।
परिवारः परिकरः । सा त्ववादीदिति । अर्जनं संपादनम् । वर्धनं वृद्धिः
कलादिभिः । रक्षणं पालनम् । कृषिः कर्षणकर्म । पाशुपाल्यं पशुपालनम् ।
तीर्थेषु सत्पात्रेषु । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । कामस्तु
स्त्रीपुंसयोरिति । 'अचतुर—' इत्यादिना निपातनाददन्तता । निरतिशयः । श्रेष्ठ

शेषः । परिवारस्त्वस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलं च । फलं पुनः
परमाहादनम्, परस्परविमर्दजन्म, स्मर्यमाणमधुरम्, उदीरिता-
भिमानमनुत्तमम्, सुखमपरोक्षं स्वसंवेद्यमेव । तस्यैव कृते वि-
शिष्टस्थानवर्तिनः कष्टानि तपांसि, महान्ति दानानि, दारुणानि
युद्धानि, भीमानि समुद्रलङ्घनादीनि च नराः समाचरन्ति' इति ।
निशम्यैतन्निर्यतिबलाञ्चु तत्पाठवाञ्चु स्वबुद्धिमान्द्याञ्चु स्वनियममना-
दत्य तस्यामसौ प्रासजत् । सा सुदूरं मूढात्मानं च तं प्रवहणेन
नीत्वा पुरमुदारशोभया राजवीथ्या स्वभवनमनैषीत् । अभूच्च
घोषणा 'श्वः कामोत्सवः' इति । उत्तरेद्युः स्नातानुलिप्तमारचित-
मैशुमालमारब्धकामिजनवृत्तं निवृत्तस्ववृत्ताभिलाषं क्षणमात्रे
गतेऽपि तथा विना दूयमानं तमृषिमृद्धिमता राजमार्गेणोत्सव-
समाजं नीत्वा कचिदुपवनोद्देशे युवतिजनशतपरिवृतस्य राज्ञः सं-
निधौ स्मितमुखेन तेन 'भद्रे, भगवता सह निषीद' इत्यादिष्टा

इत्यर्थः । यावदिति साकल्ये । परस्परविमर्दजन्मान्योन्यालिङ्गनचुम्बनादिजन्म ।
अपरोक्षं प्रत्यक्षम् । तस्यैव सुखस्यैव निमित्तम् । कृत इत्यव्ययं तादर्थ्ये । 'अर्थे
कृतेऽव्ययं ताक्तादर्थ्ये वर्तते द्वयम्' इति । विशिष्टस्थानवर्तिनः सत्तीर्थवासिनः ।
नरा मानवाः । निशम्य श्रुत्वा । नियतिर्देवम् । तस्याः काममञ्जर्याः पाठवं
पटुत्वम् । मान्यं मन्दत्वम् । नुः सर्वत्र वितर्के । स्वनियमं मुनिसमयम् । असौ
मरीचिस्तस्यां काममञ्जर्यां प्रासजत् । प्रसक्तोऽभूदित्यर्थः । सेति । सा काममञ्जरी ।
मूढात्मानं मूर्खबुद्धिम् । तं मुनिम् । प्रवहणेन कर्णारिथेन । 'कर्णारिथः प्रवहणम्'
इत्यमरः । उदारशोभयोत्कृष्टशोभया । राजवीथ्या राजमार्गेण । स्वभवनं स्वगृहम् ।
अभूच्चेति । घोषणा डिण्डिमः । 'दांडोरा' इति प्रसिद्धः । श्व आगामिनि
दिवसे । उत्तरेद्युरित्युत्तरदिवसे । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तस्तथा तम् । आरचिता
धृता मञ्जु मनोज्ञा माला येनेति तम् । मनोज्ञं मञ्जुलम् । वृत्तं वर्तनम् । निवृत्तो
दूरापास्तः स्ववृत्ते स्वाचरणेऽभिलाषो यस्य तम् । दूयमानं खिद्यमानम् । ऋद्धि-
मता समृद्धेन । उत्सवसमाजं क्रीडासभाम् । स्मितमुखेन तेन । राज्ञेत्यर्थः ।

१ उज्ज्वल वस्तु. २ निमित्तबलाञ्चु. ३ मुण्डमालम्. ४ संनिधौ
समासदत्तम्.

सविभ्रमं कृतप्रणामा सस्मितं न्यषीदत् । तत्र काचिदुत्थाय ब-
द्धाञ्जलिरुत्तमाङ्गना 'देव, जितानयाहम् । अस्यै दास्यमद्यप्रभृत्य-
भ्युपेतं मया' इति प्रभुं प्राणंसीत् । विस्मयहर्षमूलश्च कोलाहलो
लोकस्योदजिहीत । हृष्टेन च राज्ञा महार्है रत्नालंकारैर्महता च
परिवर्हेणानुगृह्य विसृष्टा वारमुख्याभिः पौरमुख्यैश्च गणशः
प्रशस्यमाना स्वभवममगतैव तमृषिमभाषत—'भगवन्, अयम-
ञ्जलिः, चिरमनुगृहीतोऽयं दासजनः, स्वार्थे इदानीमनुष्ठेयः' इति ।
स तु राणादशमिहत इवोद्गाम्याब्रवीत्—'प्रिये, किमेतत् । कुत
इदमौदासीन्यम् । क्व गतस्तव मय्यसाधारणोऽनुरागः' इति ।
अथ सा सस्मितमवादीत्—'भगवन्, ययाद्य राजकुले मत्तः
पराजयोऽभ्युपेतस्तस्याश्च मम च कस्मिंश्चित्संघर्षे 'मरीचिमाव-
र्जितवतीव श्लाघसे' इति तयास्म्यहमभिक्षिप्ता । दास्यपणबन्धेन
चास्मिन्नर्थे प्रावर्तिषि । सिद्धार्था चास्मि त्वत्प्रसादात्' इति । स
तथा तथावधूतो दुर्मतिः कृतानुशयः शून्यवच्यवर्तिष्ट । यस्तथैवं

भगवता मुनिना सह । निषीदेत्युपविशेति । तत्रेति । तत्र सभायाम् । अनया
काममञ्जया । दास्यं दासत्वम् । अभ्युपेतमङ्गीकृतम् । प्रभुं राजानम् । प्राणंसी-
त्प्रणाममकरोत् । प्रणताभूदित्यर्थः । विस्मय आश्चर्यम् । 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यम्'
इत्यमरः । कोलाहलः कलकलः । एवमेवामरः । उदजिहीत । 'ओहाइ गतौ'
इत्यस्य । उदृतोऽभूदित्यर्थः । अर्हो मौल्यम् । परिवर्हः परिकरः । सेवकजन
इति यावत् । अनुगृह्यानुग्रहं कृत्वा । प्रशस्यमाना स्तूयमाना । अनुगृहीतोऽनु-
ग्रहविषयीकृतः । अयं दासजनो मल्लक्षणः । स्वार्थस्तपश्चरणादिः । स त्विति ।
स तु मुनिः । अज्ञानिः खङ्गः । 'दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । उदासीनस्य
भाव औदासीन्यम् । अथेति । संघर्षो वैरम् । आवर्जितवती । वशीकृतवती-
वेत्यर्थः । पणबन्धः प्रतिज्ञा । अस्मिन्नर्थे भवद्वशीकरणरूपेऽर्थे । प्रावर्तिषि
प्रवर्तिता । सिद्धार्था कृतार्था । अवधूतो दूरीकृतः । कृतानुशयः कृतपश्चात्तापः ।
'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः । शून्यवच्छून्यहृदय इव ।
न्यवर्तिष्ट । परावृत्तोऽभूदित्यर्थः । य इति । तपस्व्यनुकम्प्यः । 'तपस्वी

कृतस्तपस्वी तमेव मां महाभाग, मन्यस्व । स्वशक्तिनिषिक्तं राग-
मुद्धृत्य तयैव बन्धक्या महद्वैराग्यमर्पितम् । अचिरादेव शक्य
आत्मा त्वदर्थसाधनक्षमः कर्तुम् । अस्यामेव तावद्वसाङ्गपुर्यां
चम्पायाम्' इति ।

अथ तन्मनश्च्युततमःस्पर्शभियेवास्तं खिरगात् । ऋषिमुक्तश्च
रागः संध्यात्वेनास्फुरत् । तत्कथादत्तवैराग्याणीव कमलवनानि
समकुचन् । अनुमतमुनिशासनस्त्वहममुनैव सहोपास्य संध्या-
मनुरूपाभिः कथाभिस्तमनुशय्य नीतरात्रिः प्रत्युन्मिषत्युदयप्रस्थ-
दावकल्पे कल्मडुमकिसलयावधीरिण्यरुणाचिषि तं नमस्कृत्य
नगरायोदचलम् । अदर्शं च मार्गाभ्यासवार्तिनः कस्यापि क्षप-
णकविहारस्य बहिर्विवित्ते रक्ताशोकखण्डे निषण्णमस्पृष्टसमा-
धिमाधिक्षीणमग्रगण्यमनभिरूपाणां कृपणवर्णं कमपि क्षपणकम् ।

चानुकम्पार्हः' इत्यमरः । महाभागेत्यपहारवर्मसंबोधनम् । तमेव मरीचिमेव ।
मां मन्यस्व । जानीहीत्यर्थः । स्वशक्तिनिषिक्तं स्वसामर्थ्येन निषिक्तं निक्षिप्तम् ।
रागमनुरागम् । उद्धृत्य दूरीकृत्य । बन्धक्या पुंश्र्वल्या । 'पुंश्र्वली धर्षणी बन्ध-
क्यसती कुलटेवरी' इत्यमरः । त्वदर्थसाधनक्षमस्त्वत्प्रयोजनसंपादनसमर्थः ।
अथेति । तस्य मुनेर्यन्मनस्तस्माच्च्युतं गलितं यत्तमोऽज्ञानं तत्स्पर्शभियेव
सूर्यतमसोवैरादिति भियेवेत्यर्थः । ऋषिमुक्तः स रागः काममजरीविषयकः ।
संध्यात्वेनास्फुरदिति प्रकटीबभूवेत्यर्थः । तत्कथा मुनिवार्तास्ताभिर्दत्तवैराग्याणीव
कमलवनानि समकुचन्संकुचितानि बभूवुः । इवशब्दोऽत्रोत्प्रेक्षायाम् । अनुमत-
मङ्गीकृतं मुनिशासनं येनेति सः । अमुना सह मुनिना सह । सहयोगे तृतीया ।
अनुरूपाभिरनुकूलाभिः । तमनुशय्य । तेन सह शयित्वेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे-'
इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' । प्रत्युन्मिषत्युदयति
सतीति सप्तम्यन्तम् । उदयः पूर्वपर्वतः । एवमेवामरः । तस्य प्रस्थं सानुः ।
'स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । तत्र दावकल्पे वह्निसदृशे । 'दवदावौ
वनानिलौ' इत्यमरः । कल्पडुमस्य किसलयानि पल्लवानि । 'पल्लवोऽस्त्री किसल-
यम्' इत्यमरः । अवधीरिणि तिरस्कारकारिणि । अरुणाचिषि सूर्ये । तं मुनिम् ।
नगराय । नगरं प्रतीत्यर्थः । 'उदश्वरः सकर्मकात्' इति । उदचलम् । चलित इत्यर्थः ।

उरसि चास्य शिथिलितमलनिचयान्मुखान्निपततोऽश्रुविन्दूनल-
क्षयम् । अप्राक्षं चान्तिकोपविष्टः—‘क तपः, क च रुदितम् ।
न चेद्रहस्यमिच्छामि श्रोतुं शोकहेतुम्’ इति । सोऽब्रूत—‘सौम्य,
श्रूयताम् । अहमस्यामेव चम्पायां निधिपालितनाम्नः श्रेष्ठिनो
ज्येष्ठसूनुर्वसुपालितो नाम । वैरूप्यात्तु मम विरूपक इति प्रसि-
द्धिरासीत् । अन्यश्चात्र सुन्दरक इति यथार्थनामा कैलागुणैः स-
मृद्धो वसुना नातिपुष्टोऽभवत् । तस्य च मम च वपुर्वसुनी
निमित्तीकृत्य वैरं वैरोपजीविभिः पौरधूतैरुदपाद्यत । त एव क-
दाचिदावयोरुत्सवसमाजे स्वयमुत्पादितमन्योन्यावमानमूलमधिक्षे-
पवचनव्यतिकरमुपशमय्य ‘न वपुर्वसु वा पुंस्त्वमूलम्, अपि तु
प्रकृष्टगणिकाप्रार्थ्ययौवनो हि यः स पुमान् । अतो युवतिललाम-
भूता काममञ्जरी यं वा कामयते स हरतु सुभगपताकाम्’ इति
व्यवास्थापयन् । अभ्युपेत्यावां प्राहिणुव तैस्यै दूतान् । अहमेव

अदर्शमिति दृष्टवान् । मार्गस्याभ्यासं समीपम् । ‘सदेशाभ्याससविधसंनिवृष्टसनी-
हवत्’ इत्यमरः । क्षपणकविहारस्य सौगतावासस्य । बहिर्विविक्ते विजने । ‘वि-
वित्तौ पूतविजनौ’ इत्यमरः । रक्ताशोकखण्डे रक्ताशोककदम्बे । ‘कदम्बे खण्ड-
मस्त्रियाम्’ इत्यमरः । अस्पृष्टसमाधिं नियमरहितम् । ‘समाधिर्नियमे ध्याने’
इति विश्वः । आधिक्षीणं मानसपीडादुर्बलम् । अनभिरूपाणां कुरुपाणाम् ।
कृपणवर्णं दीनवर्णम् । क्षपणकं बौद्धम् । शिथिलितो मलनिचयो यत्रेति तथा
तस्मात् । अप्राक्षम् । इत्यवोचमित्यर्थः । अन्तिकोपविष्टः समीपस्थितः । न
चेद्रहस्यं न चेद्गोप्यम् । तच्छ्रोतुं श्रवणविषयीकर्तुम् । सोऽब्रूतेति । श्रेष्ठिनो
वणिग्वरस्य । अन्यः कश्चन । वसुना नातिपुष्टः । दरिद्र इति यावत् । तस्य
सुन्दरकस्य मम च वपुर्वसुनी शरीरद्रव्ये । वैरोपजीविभिर्वैरेणोपजीवन्ति तथोक्तैः ।
उदपाद्यत । उत्पादितमित्यर्थः । त इति । आवयोः । स चाहं चावां तयो-
रावयोः । स्वयं तैः पौरधूतैः । अन्योन्यावमानमूलं परस्परावज्ञानिदानम् । अधि-
क्षेपवचनव्यतिकरं तिरस्कारवाक्यप्रसरम् । उपशमय्य शा(श)मयित्वा । प्रकृष्ट-
गणिकयोत्तमवेरयया प्रार्थ्यमानं यौवनं यस्मेति स तथा । युवतिललामभूता युवति-
भूषणभूता । सुभग इति पताकाम् । चिह्नमिति यावत् । व्यवास्थापयन्निति

किलामुष्याः स्मरोन्मादहेतुरासम् । आसीनयोश्चावयोर्मामेवोपगम्य
 सा नीलोत्पलमयमिवापाङ्गदामाङ्गे मम मुञ्चन्ती तं जनमपत्रपया-
 धोमुखं व्यधत् । सुभगं मन्येन च मया स्वधनस्य स्वगृहस्य स्वग-
 णस्य स्वदेहस्य स्वजीवितस्य च सैवेश्वरीकृता । कृतश्चाहमनया
 मलमलकशेषः । हृतसर्वस्वतया चापवाहितः प्रपद्य लोकोपहास-
 लक्ष्यतामक्षमश्च सोढुं धिकृतानि पौरवृद्धानामिह जैनायतने मु-
 निनैकेनोपदिष्टमोक्षवर्त्मा सुकर एष वेषो वेशनिर्गतानामित्युदी-
 र्णवैराग्यस्तदपि कौपीनमजहाम् । अथ पुनः प्रकीर्णमलपङ्कः
 प्रबलकेशलुञ्चनव्यथः प्रकृष्टतमक्षुत्पिपासादिदुःखः स्थानासनश-
 यनभोजनेष्वपि द्विप इव नवग्रहो बलवतीभिर्न्यन्त्रणाधिरुद्वेजितः
 प्रत्यवामृशम् । 'अहमस्मि द्विजातिः । अस्वधर्मो ममैष पाख-
 णिडपथावतारः । श्रुतिस्मृतिविहितेनैव वर्त्मना मम पूर्वजाः प्रा-
 वर्तन्त । मम तु मन्दभाग्यस्य निन्द्यवेषममन्ददुःखायतनं हरि-
 मर्यादां चक्रुरित्यर्थः । अभ्युपेत्याङ्गीकृत्य । प्राहिणुवागमयाव । अहमिति ।
 [अमुष्याः] काममञ्जर्याः । आसम् । 'अस् भुवि' इति । आवयोरुभयोर्मध्ये मां
 प्रत्युपगम्य । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तम् । तं जनं मत्प्रतिद्वन्द्विनं सुन्दरकम् । अपत्र-
 पयान्यतो लज्जया । 'लज्जा सापत्रपान्धतः' इत्यमरः । अधोमुखं नम्रवदनम् ।
 व्यधत् कृतवती । सुभगमिति । आत्मानं सुभगं मनुते स तथा । सैव काम-
 मञ्जरी । ईश्वरीकृता स्वामिनीकृता । च्यवन्तमेतत् । मलमलकं कौपीनम् ।
 'आच्छादनं सपिधानं कौपीनं मलमलकम्' इति वैजयन्ती । अपवाहितो बहि-
 ष्कृतः । प्रपद्य । प्राप्येत्यर्थः । लोकानामुपहासास्तेषां लक्ष्यतां स्थानताम् । धिकृ-
 तानि तिरस्कारवचनानि । पौरवृद्धानां नागरिकश्रेष्ठानाम् । जैनायतने क्षणक-
 देवतागारे । वेशो वेश्यागृहम् । 'वेशो वेश्याजनसमाश्रयः' इत्यमरः । तस्मान्निर्ग-
 तानाम् । उदीर्णवैराग्योऽधिकवैराग्यः । कौपीनमजहामत्याक्षम् । अथेति ।
 प्रकीर्णः प्रसृतः । लुञ्चनमुत्पाटनम् । व्यथा दुःखम् । प्रकृष्टतमः । 'अतिशयने
 तमविष्टनौ' इति तमम् । क्षुत्क्षुधा । पिपासा तृषा । द्विप इव हस्तीव । नवग्रहो
 नूतनं ग्रहणमुपादानं यस्येति । प्रत्यवामृशमवि(व्य)चारयम् । द्विजातिर्वैश्यः ।
 अस्वधर्मः । स्वधर्मो न भवतीत्यर्थः । पाखण्डिपथावतारः पाखण्डानां पन्था इति
 पथः । 'ऋक्पूर-' इत्यवन्तता । बौद्धमार्गावतरणम् । प्रावर्तन्त प्रवृत्ता आसन् ।
 अमन्ददुःखायतनं महदुःखस्थानम् । अपवादो निन्दा । श्रवणस्य नैरन्तर्यामि

हरहिरण्यगर्भादिदेवताप्रवादश्रवणनैरन्तर्यात्रेत्यापि निरयफलम् ।
 अफलं विप्रलम्भप्रायमीदृशमिदमधर्मवर्त्म धर्मवत्समाचरणीय-
 मासीत्' इति प्रत्याकलितस्वदुर्नेयः पिण्डीखण्डं विविक्तमेतदासाद्य
 पर्याप्तमश्रु मुञ्चामि' इति । श्रुत्वा चैतदनुकम्पमानोऽब्रवम्—
 'भद्र, क्षमस्व । कंचित्कालमत्रैव निवस । निजेन द्युम्नेनासावेव
 वेश्या यथा त्वां योजयिष्यति तथा यतिष्ये । सन्त्युपायास्तादृ-
 शाः' इत्याश्वास्य तमनूत्थितोऽहम् । नगरमाविशन्नेव चोपलभ्य
 लोकवादाबुद्धसमृद्धपूर्णं पुरमित्यर्थानां नश्वरत्वं च प्रदर्श्य प्रकृ-
 तिस्थानमून्विधास्यन्कर्णीसुतप्रहिते पथि मतिमकरवम् । अनुप-
 विश्य च द्यूतसभामक्षधूर्तैः समगंसि । तेषां च पञ्चविंशतिप्र-
 कारासु सर्वासु द्यूताश्रयासु कलासु कौशलमक्षभूमिहस्तादिषु
 चात्यन्तदुरुपलक्ष्याणि कूटकर्माणि तन्मूलानि सावलेपान्यधिक्षे-
 पवचनानि जीवितनिरपेक्षाणि संरम्भविचेष्टितानि सभिकप्रत्यय-

न्तरस्य भावस्तया । अविच्छेदादित्यर्थः । प्रेत्य जन्मान्तरे । 'प्रेत्यामुत्र भवान्तरे'
 इत्यमरः । निरयो नरकः । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
 अफलं निष्फलम् । विप्रलम्भप्रायं वञ्चनाप्रायम् । 'विप्रलम्भो विसंवादो विरहो
 वञ्चना तथा' इति विश्वः । अधर्मवर्त्माधर्ममार्गः । प्रत्याकलितो विचारितः । पि-
 ण्डीखण्डम् । पिण्ड्यशोकः । खण्डं समूहः । 'अशोकः पिण्डिका पिण्डी' इति
 वैजयन्ती । पर्याप्तं यथेष्टम् । श्रुत्वा चैतदिति क्षपणकवृत्तान्तम् । अब्रवमवदम् ।
 भद्रेति संबोधनम् । द्युम्नेन धनेन । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः । यतिष्ये ।
 'यती प्रयत्ने' । प्रयत्नं करिष्य इत्यर्थः । उपायाः साधनानि । तमिति क्षपणकम् ।
 अनु पश्चात् । आविशन्नेवाप्रविशन्नेव । लोकवादाज्जनवाक्याबुद्धा वित्तत्यागा-
 सहाः । समृद्धाः श्रीमन्तः । 'श्रीमानिभ्यः आढ्यः समृद्धश्च' इत्यमरः । अमूर्खो-
 कान् । प्रकृतिस्थानस्वभावस्थान् । कर्णीसुतप्रहिते कर्णीसुतः स्तेयशास्त्रकर्ता ।
 'कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रस्य कारकः' इति वैजयन्ती । तेन प्रहिते प्रवर्तिते
 अक्षधूर्तैः पाशनिपुणैः । 'धूर्तौ निपुणवञ्चकौ' इति वैजयन्ती । समगंसीति संग-
 तोऽभवम् । तेषां चेति । तेषामक्षधूर्तानाम् । अक्षभूमिः शरीस्थापनगृहम् ।
 कूटकर्माणि कपटकर्माणि । तन्मूलानि कूटकर्ममूलानि । सावलेपानि सगर्वाणि

व्यवहारान्प्रायबलप्रतापप्रायानैङ्गीकृतार्थसाधनक्षमान्बलिषु सान्त्वनानि दुर्बलेषु भर्त्सितानि पक्षरचनानैपुणमुच्चावचानि प्रलोभनानि ग्लहप्रभेदवर्णनानि द्रव्यसंविभागौदार्यमन्तरान्तराश्लीलप्रायान्कलकलानित्येतानि चान्यानि चानुभवन्न तृप्तिमध्यगच्छम् । अहसं च किञ्चित्प्रमाददत्तशारे क्वचित्कितवे । प्रतिकितवस्तु निर्दहन्निव क्रोधताम्रया दृशा मामभिवीक्ष्य 'शिक्षयसि रे द्यूतवर्त्म हासव्याजेन । आस्तामयमशिक्षितो वराकः । त्वयैव तावद्विचक्षणेन देविष्यामि' इति द्यूताध्यक्षानुमत्या व्यत्यषजत् । मया जितश्चासौ षोडशसहस्राणि दीनाराणाम् । तदर्थं सभिकाय सभ्येभ्यश्च दत्त्वार्धं स्वीकृत्योदतिष्ठम् । उदतिष्ठंश्च तन्नगतानां हर्षगर्भाः प्रशंसालापाः । प्रार्थयमानसभिकानुरोधाच्च तदगारेऽत्युदारमभ्यवहारविधिमकरवम् । यन्मूलश्च मे दुरोदरावतारः स मे विमर्दको नाम विश्वास्यतरं द्वितीयं हृदयमासीत् । तन्मुखेन च सारतः कर्मतः शीलतश्च सकलमेव नगरमवधार्य धूर्जटिकण्ठ-

वेगोत्पादितानि । 'सभिको द्यूतकारके' इत्यमरः । अङ्गीकृतार्थः स्वीकृतार्थस्तत्साधने क्षमान्समर्थान् । पक्षरचनानैपुणं स्वपक्षीकरणे नैपुण्यम् । सर्वलोकानां स्वायत्तीकरणे कुशलत्वम् । उच्चावचान्येकप्रकाराणि । 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः । प्रलोभनानि मोहनानि । 'मोहनं तु प्रलोभनम्' इत्यमरः । ग्लहः पणः । 'पणोऽक्षेषु ग्लहो मतः' इत्यमरः । अन्तरान्तरा । मध्येमध्य इत्यर्थः । अश्लीलप्रायानसभ्यबहुलान् । 'अश्लीलं ग्राम्यभाषणम्' इति वैजयन्ती । कलकलान्कोलाहलान् । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । नाध्यगच्छं ना(न)प्रापम् । प्रमाददत्तशारे प्रमादेनानवधानतया दत्तः शारः क्षेपकरणं येनेति तस्मिन्निति । 'शारः शारिश्च खेलनी' इति महीपः । प्रतिकितवः प्रतिकूलकितवः । द्यूतवर्त्म द्यूतमार्गम् । हासव्याजेन हासमिषेण । अशिक्षितोऽकुशलः । देविष्यामि । क्रीडिष्यामीत्यर्थः । व्यत्यषजद्वयतिषक्तोऽभूदिति । दीनाराणां निष्काणाम् । सुवर्णानामिति यावत् । 'दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः । तन्नगतानां सभिकसभ्यानां वेति । प्रशंसालापाः प्रशंसावचनानि । अभ्यवहारविधिं भोजनविधिम् । अकरवं कृतवान् । दुरोदरं द्यूतम् । 'दुरोदरं द्यूतकारे पण्ये द्यूतेऽपि पाशके' इति महीपः । धूर्जटीति ।

१ व्यवहारान्प्राय, २ प्रयोजितार्थः, जितार्थः, ३ परपक्षरचनानैपुण्यम्, ४ उपप्रलोभनानि.

कल्माषकालतमे तमसि नीलनिवसनार्धोरुकपरिहितो बद्धतीक्ष्ण-
 कौक्षेयकः फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोग-
 वर्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेको-
 पकरणयुक्तो गत्वा कस्यचिलुब्धेश्वरस्य गृहे संधिं छित्त्वा पट-
 भाससूक्ष्मच्छिद्रालक्षितान्तर्गृहप्रवृत्तिरव्यथो निजगृहमिवानुप्र-
 विश्य नीवीं सारमहतीमादाय निरगाम् । नीलनीरदनिकरपीवर-
 तैमोनिबिडितायां राजवीथ्यां झटिति शतहृदासंपातमिव क्षण-
 मालोकमलक्ष्यम् । अथासौ नगरदेवतेव नगरमोषरोषिता निः-
 संबाधवेलायां निःसृता संनिकृष्टा काचिदुन्मिषद्रूषणा युवतिरा-
 विरासीत् । 'कासि वासु, क यासि' इति सदयमुक्ता वासगद्ग-
 दमगादीत्—'आर्य, पुर्यस्यामर्यवर्यः कुबेरदत्तनामा वसति ।

धूर्जटिर्महादेवः । 'धूर्जटिर्नीललोहितः' इत्यमरः । तत्कण्ठे यत्कल्माषं कालिमा ।
 'सितेतरः स्यात्कल्माषम्' इति शाश्वतः । तद्वत्कालतमेऽतिश्यामले । नीलनिवसनं
 नीलवस्त्रं तस्य यदर्धोरुकमवगुण्ठनवस्त्रम् । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणाम्' इत्यमरः । परि-
 हित आच्छादितः । कौक्षेयकः करवालः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः
 कृपाणवत्' इत्यमरः । येनेति तथा । फणिमुखं सुरङ्गासाधनम् । काकली कर्तरी ।
 संदंशकः । भाषया "सांडशी" इति । पुरुषशीर्षकं पुरुषशीर्षकप्रतिकृतिकाष्ठमयं
 शिरः । योगवर्तिकोपायाज्जनम् । मानसूत्रं प्रमाणरज्जुः । कर्कटको यन्त्रसाधनम् ।
 भाषया 'कर्कोटक' इत्युच्यते । 'कर्कटकस्त्वहौ । बिल्वे कुचन्दने वृक्षे यन्त्राङ्गे रक्त-
 चन्दने' इति महीपः । रज्जुरारोहणसाधनम् । दीपभाजनं भ्रमरकरण्डकं दीपनि-
 र्वापणशलभमाण्डम् । संधिमिष्टकासंधिम् । पटभासो जालान्तरम् । 'पटभासः
 प्रेक्षणकम्' इति वैजयन्ती । नीवीम् । 'नीवी मूलवणिग्धनम् । मूलद्रव्यं परिषणो
 नीवी' इति हैमः । नीलेति । नीला ये नीरदा मेघास्तेषां निकरः समूहस्तेन पी-
 वरं पुटं यत्तमोऽन्धकारस्तन्निबिडितायाम् । शतहृदा विद्युत् । 'शस्पा शतहृदा' इत्यमरः ।
 संपातः स्फुरणम् । 'संपातस्तु समुद्रमः' इत्यमरः । आलोकं प्रकाशम् । अलक्ष्यम् ।
 लक्षितवानित्यर्थः । अथेति । असौ विद्युत्प्रकाशः । नगरस्य मोषश्चौर्यं तेन रो-
 षिता रूष्टा नगरदेवतेव निःसंबाधं निःसंकटम् । 'संकटं ना तु संबाधः' इत्यमरः ।
 उन्मिषद्रूषणा प्रस्फुरद्रूषणा । वासगद्गदं भयविकलम् । अगादीत् । 'गदं व्यक्तायां

अस्म्यहं तस्य कन्या । मां जातमात्रां धनमित्रनाम्नेऽत्रत्यायैव
 कस्मैचिदिभ्यकुमारायान्वजानाद्धार्या मे पिता । स पुनरस्मिन्न-
 त्युदारतया पित्रोरन्ते वित्तैर्निजैः क्रीत्वेवाधिर्गर्गादारिद्र्यं दरिद्रति-
 सत्यथोदारक इति च प्रीतलोकाधिरोपितापरश्लाघ्यनामनि वरय-
 त्येव तस्मिन्मां तरुणीभूतामधन इत्यदत्त्वार्थपतिनाम्ने कस्मैचिदि-
 तरस्मै यथार्थनाम्ने सार्थवाहाय दित्सति मे पिता । तदमङ्गलमद्य
 किल प्रभाते भावीति ज्ञात्वा प्रागेव प्रियतमदत्तसंकेता वञ्चित-
 स्वजना निर्गत्य बाल्याभ्यस्तेन वर्त्मना मन्मथाभिसरा तदगारम-
 भिसरामि । तन्मां मुञ्च । गृहाणैतद्भाण्डम्' इत्युन्मुच्य मद्यम-
 र्पितवती । दयमानश्चाहमब्रवम्—'एहि साध्वि, त्वां नयेयं त्व-
 प्रियावसथम्' इति त्रिचतुराणि पदान्युदचलम् । आपतञ्च दी-
 पिकालोकपरिलुप्यमानतिमिरभारं यष्टिकृपाणपाणि नागरिकबल-
 मनल्पम् । दृष्ट्वैव प्रवेपमानां कन्यकामवदम्—'भद्रे, मा भैषीः ।
 अस्ययमसिद्वितीयो मे बाहुः । अपि तु मृदुरयमुपायस्त्वदपेक्षया

वाचि' । अर्यवर्यो वैश्यवर्यः । 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' इति निघण्टुः । अत्रत्या-
 यैतद्देशमवाय । धनमित्रनाम्ने । अच्यवाच्यप् । इभ्यकुमाराय धनिककुमाराय ।
 अन्वजानात्प्रतिज्ञातवान् । स इति । स पिता । अस्मिन्धनमित्रे । पित्रोरन्ते
 मातापित्रोरवसाने । निजैः स्वकीयैर्वित्तैरार्थिवर्गाद्याचकसमूहादारिद्र्यं क्रीत्वेव
 दरिद्रति सति । प्रीतेन लोकेनाधिरोपितं दत्तमुदारक इत्यपरं श्लाघ्यं नाम यस्य
 तस्मिन् । अधन इति निःस्व इति हेतोः । सार्थवाहाय । 'वैदेशिकः सार्थवाहः'
 इति । दित्सति दातुमिच्छति । तदमङ्गलमर्थपतिदानरूपम् । प्रभाते प्रातःकाले ।
 प्रियतमो धनमित्रनामा तेन दत्तः संकेतो यस्यै सति । मन्मथो मदनीऽभिसरः
 सहायो यस्याः सा । 'सहायोऽनुचरः समाः' इत्यमरः । तदगारं तद्गृहम् । अभिस-
 रामि गच्छामि । एतद्भाण्डमेतद्भूषणम् । 'भाण्डं भूषाश्चभूषयोः' इत्यमरः । उन्मु-
 च्योत्तार्य । दयमानो दयतेऽसौ तथा । कृपावानित्यर्थः । साध्वि पतिव्रते इति
 संबोधनम् । आवसथं गृहम् । उदचलं गतवान् । आपतञ्चेति । दीपिका
 'दिवटी' इति लोकप्रसिद्धा । 'दीपिका हस्तदीपः स्यात्' इति वैजयन्ती । अनल्पं
 बहु । त्वदपेक्षया । त्वदनुरोधेनेत्यर्थः । शये निद्रां करोमि । अमी आगन्तुकाः ।

चिन्तितः । शयेऽहं भावितविषवेगविक्रियः । त्वयाप्यमी वाच्याः
 'निशि वयमिमां पुरीं प्रविष्टाः । दष्टश्च ममैष नायको दर्वीकरे-
 णामुष्मिन्सभागृहकोणे । यदि वः कश्चिन्मन्त्रवित्कृपालुः स ए-
 नमुज्जीवयन्मम प्राणानाहरेदनाथायाः' इति । सापि बाला ग-
 त्यन्तराभावाद्भयगद्गदस्वरा बाष्पदुर्दिनाक्षी बद्धवेपथुः कथंकथमपि
 गत्वा मदुक्तमन्वतिष्ठत् । अशयिषि चाहं भावितविषविक्रियः ।
 तेषु कश्चिन्नरेन्द्राभिमानि मां निर्वर्ण्य मुद्रातन्त्रमन्त्रध्यानादिभि-
 श्रोपक्रम्याकृतार्थः 'गत एवायं कालदष्टः । तथा हि स्तब्धश्या-
 वमङ्गम्, रुद्धा दृष्टिः, शान्त एवोष्मा । शुचालं वासु, श्रो-
 ऽग्निसात्करिष्यामः । कोऽतिवर्तते दैवम्' इति सहेतुरैः प्रायात् ।
 उत्थितश्चाहमुदारकाय तां नीत्वाब्रवम्—'अहमस्मि कोऽपि त-
 स्करः । त्वद्गतेनैव चेतसा सहायभूतेन त्वामिमामभिसरन्तीम-
 न्तरोपलभ्य कृपया त्वत्समीपमनैषम् । भूषणमिदमस्याः' इत्यंशु-
 पटलपाटितध्वान्तजालं तदप्यर्पितवान् । उदारकस्तु तदादाय
 सलज्जं च सहर्षं च ससंभ्रमं च मामभाषत—'आर्य, त्वयैवे-
 यमस्यां निशि प्रिया मे दत्ता । वाक्पुनर्ममापहृता । तथा हि न

निशि रात्रौ । वयमिति द्वयोरपि बहुवचनम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति । दर्वीक-
 रेण सर्पेण । 'दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः' इत्यमरः । सभागृहं बहुतर-
 जनावस्थानगृहं तस्य कोणे । मन्त्रविन्मान्त्रिकः । सापीति । गत्यन्तराभावादुपा-
 यान्तराभावात् । बाष्पदुर्दिनाक्षी बाष्पव्याप्तनेत्रा । बद्धवेपथुः प्राप्तकम्पा । अश-
 यिषि शयितवान् । भाविता प्रकाशिता विषविक्रिया विषविकारो येनेति । नरेन्द्रो
 विषवैद्यः । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति । निर्वर्ण्य । दृष्ट्वेत्यर्थः ।
 उपक्रम्य चिकित्तिस्त्वा । 'उपक्रमश्चिकित्सा स्यात्' इति वैजयन्ती । तथा
 हीति । स्तब्धं निश्चेष्टं श्यावं श्यामलम् । 'श्यावः स्यात्कपिशो धूत्रः' इत्यमरः ।
 अग्निसादभ्यधीनम् । कोऽतिवर्तते दैवम् । न कोऽपीत्यर्थः । इतरैरन्यैः । प्रायाद-
 गच्छत् । उदारकाय धनमित्रनाम्ने । तस्करश्चोरः । 'तस्करश्चोरकर्णयोः' इति । अन्तरा
 मार्गमध्ये । अंशुपटलेन किरणजालेन पाटितं नाशितं ध्वान्तजालमन्धकारसमूहो

जाने वक्तुम् । त्वत्कर्मेतदद्भुतमिति न ते स्वशीलमद्भुतवत्प्रति-
भाति । नैवमन्येनापि कृतपूर्वमिति प्रतिनियतैव वस्तुशक्तिः ।
न हि त्वय्यन्यदीया लोभादयः । त्वयाद्य साधुतोन्मीलितेति तत्प्रा-
यस्त्वपूर्वावदानेभ्यो न रोचते । दृष्टमिदानीमौदार्यस्य स्वरूपमिति
त्वदाशयमननुमान्य न युक्तो निश्चयः । त्वयामुना सुकृतेन क्रीतो-
ऽयं दासजन इत्यसारमतिगरीयसा क्रीणासीति स ते प्रज्ञाधिक्षेपः ।
प्रियादानस्य प्रतिदानमिदं शरीरमिति तदलाभे निधनोन्मुखमिद-
मपि त्वयैव दत्तम् । अथवैतावदत्र प्राप्त रूपम् । अद्यप्रभृति भ-
र्तव्योऽयं दासजनः' इति मम पादयोरपतत् । उत्थाप्य चैनमुर-
सोपश्लिष्याभाषिषि—'भद्र, काद्य ते प्रतिपत्तिः' इति । सो-
ऽभ्यधत्त—'न शक्नोमि चैनामत्र पित्रोरनभ्यनुज्ञयोपयम्य जीवि-
तुम् । अतोऽस्यामेव यामिन्यां देशमिमं जिहासामि । को वाहम्,
यथा त्वमाज्ञापयसि' इति । अथ मयोक्तम्—'अस्त्येतत् । स्वदेशो
देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य पुरुषस्य । किंतु बालेयम-
नल्पसौकुमार्या, कष्टाः प्रत्यवायभूयिष्ठाश्च कान्तारपथाः । शैथि-

येनेति तथा । तद्रूपम् । तथा हीति । अद्भुतमाश्चर्यकारि । प्रतिनियता विष-
यविशेषनिष्ठा । अवदानं महत्कर्म । त्वदाशयं त्वदभिप्रायम् । 'छन्दोऽभिप्राय
आशयः' इत्यमरः । अननुमान्यानुमतिमकारयित्वा । अयं दासजनः । मद्रूप इ-
त्यर्थः । असारं निःसारम् । अतिगरीयसा बहुतरेण । क्रीणासि गृह्णासि । त इति तव ।
प्रज्ञाधिक्षेपो बुद्धिमिन्दा । तदलाभे प्रियाया अप्राप्तौ । निधनोन्मुखम् । निधनं मरणम् ।
इदं मच्छरीरम् । अथवेति । प्राप्त रूपं प्रशस्तं प्राप्तम् । प्रशंसायां रूपम् । उप-
श्लिष्यालिङ्ग्य । प्रतिपत्तिः कर्तव्यता । 'प्रतिपत्तिः कर्तव्ये प्रतिभाविज्ञातगौरवेषु'
इत्यमरः । न शक्नोमीति । अनभ्यनुज्ञयाननुमत्या । उपयम्य विवाहं कृत्वा ।
यामिन्यां रात्रौ । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । जिहासामि त्यकुमिच्छामि ।
अथेति । विदग्धस्य चतुरस्य । अनल्पसौकुमार्या । अत्यन्तसुकुमारित्यर्थः । प्रत्य-
वायो बाधकम् । 'बाधकं प्रत्यवायः स्यात्' इत्यजयः । कान्तारपथा वनमार्गाः ।
'क्लृप्सूः—' इत्यदन्तता । 'कान्तारं वचने विघ्ने दुर्गमार्गेषु भेदयोः' इति महीपः ।

ल्यमिव किञ्चित्प्रज्ञासत्त्वयोरनर्थेनेदृशेन देशत्यागेन संभाव्यते । तत्सहानया सुखमिहैव वस्तव्यम् । एहि । नयावैनां स्वमेवावासम्' इति । अविचारानुमतेन तेन सद्य एवैनां तद्गृहमुपनीय तयैवापसर्पभूतया तत्र मृङ्गाण्डावशेषमचोरयाव । ततो निष्पत्य क्वचिन्मुषितकं निधाय समुच्चलन्तौ नागरिकसंपाते मार्गपार्श्वशायिनं कंचिन्मत्तवारणमुपरिपुरुषमाकृष्याध्यारोहाव । प्रैवेयप्रोतपादयुगलेन च मयोत्थाप्यमान एव पातिताधोरणपृथुलोरःस्थलपरिणतः पुरीतल्लतापरीतदन्तकाण्डः स रक्षिकबलमक्षिणोत् । अध्वंसयाव चामुनैवार्थपतिभवनम् । अपवाह्य च कचन जीर्णोद्याने शाखाग्राहिकया चावातराव । स्वगृहगतौ च स्नातौ शयनमध्यशिथ्रियाव ।

तावदेवोदगादुद्धैरुदयाचलेन्द्रपद्मरागशृङ्गकल्पं कल्पद्रुमहेमपल्लवापोडपाटलं पतङ्गमण्डलम् । उत्थाय च धौतवक्त्रौ प्रगेत-

शैथिल्यं शिथिलता । प्रज्ञा बुद्धिः । सत्त्वं बलम् । आवासं गृहम् । अपसर्पभूतया चरभूतया । 'अपसर्पश्चरः स्पशः' इत्यमरः । तत्र नगरे । अचोरयाव । 'चुर स्तेये' उत्तमपुरुषद्विवचनम् । तत इति । ततो नगरात् । क्वचित्प्रदेशे । मुषितकं चोरितं वस्तुजातम् । नागरिकसंपाते नगरस्थलोकसंमर्दे । उपरिपुरुषमाधोरणम् । आकृष्याधो निष्पात्य । प्रैवेयं कण्ठरज्जुः । 'ग्रीवाविभूषणे रज्जौ प्रैवं प्रैवेयमित्यपि' इति वैजयन्ती । भाषया 'किलावा' इति प्रसिद्धम् । प्रोतं प्रवेशितम् । पातितो य आधोरणो हस्तिपक्षस्तस्य पृथुलं विशालं यदुरःस्थलं तत्र परिणतो दन्तेन तिर्यक्प्रहारी । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः । पुरीतल्लतान्नवल्ली । 'अन्नं पुरीतम्' इत्यमरः । परीतं दन्तकाण्डं यस्येति तथा । अक्षिणोत्क्षिपितवान् । अमुनैव गजेनैव । अपवाह्य नीत्वा । शाखाग्राहिकया । शाखां गृहीत्वेत्यर्थः । अवातरावोत्तीर्णविति । अध्यशिथ्रियावाधिष्ठितवन्तौ । तावदिति । पद्मरागो रक्तमणिस्तस्य शृङ्गं शिखरं तत्कल्पं तत ईषन्मूढम् । कल्पद्रुमस्य हेमपल्लवाः सुवर्णपल्लवास्तेषामपीडः समूहः । 'आपीडः शेखरे व्राते' इति वैजयन्ती । पाटलमनेकवर्णम् । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । पतङ्गमण्डलं सूर्यबिम्बम् । 'पतङ्गः

नानि मङ्गलान्यनुष्ठायास्मत्कर्मतुमुलं पुरमनुविचरन्तावशृणुव वर-
वधूगृहेषु कोलाहलम् । अथार्थैरर्थपतिः कुबेरदत्तमाश्रास्य कुल-
पालिकाविवाहं मासावधिकमकल्पयत् । उपह्वरे पुनरित्यशिक्षयं
धनमित्रम्—‘उपतिष्ठ सखे, एकान्त एव चर्मरत्नभस्त्रिकाभिमां
पुरस्कृत्याङ्गराजम् । आचक्ष्व च जानात्येव देवो नैककोटिसा-
रस्य वसुमित्रस्य मां धनमित्रं नामैकपुत्रम् । सोऽहं मूलहरत्व-
मेत्यार्थिवर्गादस्म्यवज्ञातः । मदर्थमेव संवर्धितायां कुलपालिकायां
मदारिद्र्यदोषात्पुनः कुबेरदत्तेन दुहितर्यर्थपतये दित्सितायामुद्वेगा-
दुज्झितुमसूनुपनगरभवं जरद्वनमवमाह्य कण्ठन्यस्तशस्त्रिकः के-
नापि जटाधरेण निवार्यैवमुक्तः—‘किं ते साहसस्य मूलम्’ इति ।
मथोक्तम्—‘अवज्ञासोदर्यं दारिद्र्यम्’ इति । स पुनरेवं कृपालु-
रन्वग्रहीत्—‘तात, मूढोऽसि । नान्यत्पापिष्ठतममात्मत्यागात् ।
आत्मानमात्मनानवसाद्यैवोद्धरन्ति सन्तः । सन्त्युपाया धनार्जनस्य
बहवोः, नैकोऽपि च्छिन्नकण्ठप्रतिसंधानपूर्वस्य प्राणलाभस्य । कि-

पक्षिसूर्ययोः’ इत्यमरः । प्रगेतनानि प्रातःकालोचितानि । ‘तुमुलरवो व्याकुलरवः’
इति हैमः । अथेति । अर्थपतिर्वरः । अर्थैर्द्रव्यैः । कुबेरदत्तं कन्यापितरम् ।
मासावधिकम् । मासोत्तरमित्यर्थः । उपह्वरे । ‘रहोऽन्तिकमुपह्वरे’ इत्यमरः । सखे
धनमित्र । चर्मरत्नमुत्तमचर्म । ‘रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि’ इति कोशः । भस्त्रिका
‘भाता’ इति भाषया प्रसिद्धा । ‘प्रसेविकोच्यते भस्त्रा’ इति । अङ्गराजम् । नैकको-
टिसारस्य । अनेककोटिद्रव्यस्येत्यर्थः । वसुमित्रस्यैकपुत्रम् । अर्थिवर्गाद्याचक्रसमूहात् ।
कुलपालिकायां कन्यायाम् । ‘कन्या तु कुलपालिका’ इत्यमरः । दित्सितायां दा-
तुमारब्धायाम् । उद्वेगाच्छोकात् । ‘उद्वेगौ शोकसंभ्रमौ’ इति वैजयन्ती । असू-
न्प्राणान् । उज्झितुं त्यक्तुम् । उपनगरभवं नगरसमीपस्थम् । जरद्वनं प्रचाररहितं
वनम् । केनाप्यविदितनाम्ना । साहसस्योद्योगस्य । अवज्ञा हेलना तस्याः सोदर्यः ।
बन्धुरित्यर्थः । ‘समानोदर्यसोदर्य-’ इत्यमरः । स इति । स जटाधरः । तात ।
अर्मकैत्यर्थः । ‘तातस्तु जनकेऽर्मके’ इति कोशः । अनवसाद्याविनाश्य । एको-
ऽप्युपायश्छिन्नो यः कण्ठस्तस्य यत्प्रतिसंधानं पुनःसंबन्धस्तत्पूर्वस्य प्राणलाभस्य प्राण-

मनेन । सोऽस्म्यहं मन्त्रसिद्धः । साधितेयं लक्षग्राहिणी चर्म-
रत्नभस्त्रिका । चिरमहमस्याः प्रसादात्कामरूपेषु कामप्रदः प्रजा-
नामवात्सम् । मत्सरिण्यां जरसि भूमिस्वर्गमत्रोद्देशे प्रवेक्ष्यन्ना-
गतः । तामिमां प्रतिगृहाण । मदन्यत्र चेयं वणिग्भ्यो वारमु-
ख्याभ्यो वा दुग्धे इति हि तद्रता प्रतीतिः । किंतु यत्सकाशाद-
न्यायापहतं तत्तस्मै प्रत्यर्पणीयम् । न्यायार्जितं तु देवब्राह्मणेभ्य-
स्त्याज्यम् । अथेयं देवतेव शुचौ देशे निवेश्यार्च्यमाना प्रातः-
प्रातः सुवर्णपूर्णैव दृश्यते । स एष कल्पः' इति बद्धाञ्जलये म-
ह्यमेनां दत्त्वा किमपि प्रावच्छिद्रं प्राविशत् । 'इयं च रत्नभूता
चर्मभस्त्रिका देवायानिवेद्य नोपजीव्येत्यानीता । परंतु देवः प्रमा-
णम्' इति । राजा च नियतमेव वक्ष्यति—'भद्र, प्रीतोऽस्मि ।
गच्छ । यथेष्टमिमां मुपभुङ्क्ष्व' इति । भूयश्च ब्रूहि—'यथा न कश्चि-
देनां मुष्णाति तथानुगृह्यताम्' इति । तदप्यवश्यमसावभ्युपेक्ष्यति ।
ततः स्वगृहमेत्य यथोक्तमर्थत्यागं कृत्वा दिने दिने वरिवस्यमानां

प्राप्तेर्नेति नास्तीत्यर्थः । किमनेन प्राणत्यागेन । लक्षग्राहिणी लक्षं ग्राहयतीति तथा ।
कामरूपेषु देशेषु । कामप्रदो मनोरथदाता । अवात्सं वसतिमकरवम् । मत्सरिण्यां
मत्सरकारिण्याम् । जरसि वार्द्धके । भूमिस्वर्गं भूम्यां स्वर्गं इव स्वर्गस्तम् । अत्रो-
द्देशेऽस्मिन्प्रदेशे । इमां चर्मरत्नभस्त्रिकाम् । मदन्यत्र । मां विहायान्यत्रेत्यर्थः ।
इयं चर्मरत्नभस्त्रिका । वणिग्भ्यो वैश्येभ्यः । वारमुख्याभ्यो वाराङ्गनाभ्यः । दुग्धे ।
'दुह प्रपूरणे' । पूरयतीत्यर्थः । इत्येवम् । तद्रता चर्मभस्त्रिकागता । प्रतीतिः
ख्यातिः । अथेयमिति । इयं चर्मभस्त्रिका । अर्च्यमाना पूज्यमाना । प्रातः-
प्रातरिति वीप्सायाम् । प्रतिप्रातःकाले । कल्पः प्रकारः । बद्धाञ्जलये कृतप्रणामाय
प्रावच्छिद्रं पर्वतच्छिद्रम् । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः ।
देवाय राज्ञे । अनिवेद्याकथयित्वा । नोपजीव्यापजीवितुमशक्या । प्रमाणं निर्ण-
यकर्ता । प्रमाणं हेतुमर्यादाशब्देयत्ताप्रमादृषु' इत्यमरः । वक्ष्यति वदिष्यति । इमां
भस्त्रिकाम् । मुष्णाति चोरयति । असौ राजा । अभ्युपेक्ष्यत्यङ्गीकरिष्यति । तत
इति । अर्थत्यागं द्रव्यदानम् । वरिवस्यमानां सेव्यमानाम् । 'वरिवस्या तु शुश्रू-

स्तेयलब्धैरर्थैर्नक्तमापूर्य प्राप्ते लोकाय दर्शयिष्यसि । ततः कुबे-
रदत्तस्मृणाय मत्वार्थपतिमर्थलुब्धः कन्यकया स्वयमेव त्वामुपस्था-
स्यति । अथ कुपितोऽर्थपतिर्व्यवहर्तुमर्थगर्वाद्भियोक्ष्यते । तं च
भूयश्चित्रैरुपायैः कौपीनावशेषं करिष्यावः । स्वकं चौर्यमनेनैवा-
भ्युपायेन सुप्रच्छन्नं भविष्यति' इति । हृष्टश्च धनमित्रो यथोक्त-
मन्वतिष्ठत् । तदहरेव मन्त्रियोगाद्विमर्दकोऽर्थपतिसेवाभियुक्तस्त-
स्योद्धारके वैरमभ्यवर्धयत् । अर्थलुब्धश्च कुबेरदत्तो निवृत्त्यर्थ-
पतेर्धनमित्रायैव तनयां सानुनयं प्रादित्सत् । प्रत्यबध्नाच्चार्थपतिः ।

एष्वेव दिवसेषु काममञ्जरीः स्वसा यवीयसी रागमञ्जरी नाम
पञ्चवीरगोष्ठे संगीतकमनुष्ठास्यतीति सान्द्रादरः समागमन्नागर-
जनः । स चाहं सह सख्या धनमित्रेण तत्र संन्यधिषि । प्रवृ-
त्तनृत्यायां च तस्यां द्वितीयं रङ्गपीठं ममाभून्मनः । तद्दृष्ट्विभ्र-
मोत्पलवनसत्त्वापाश्रयश्च पञ्चशरो भावरसानां सामग्र्यात्समुदित-

षा' इत्यमरः । स्तेयलब्धैश्चौर्यप्राप्तैः । नक्तं रात्रौ । कुबेरदत्तः कन्यापिता । स्मृणाय
मत्वा तृणप्रायं मत्वा ज्ञात्वा । 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु' इति चतुर्थी । उपस्था-
स्यत्याराधयिष्यति । अथेति । अर्थगर्वाद्व्योन्मादात् । अभियोक्ष्यते द्वेषं करिष्यति ।
'अभियोगः स्मृतो द्वेषः' इति । तमर्थपतिम् । चित्रैरनेकैः । हृष्टो हर्षे प्राप्तः ।
तदिति । तदहरेव तस्मिन्नेव दिवसे । विमर्दक एतन्नाम्ना ख्यातः । अर्थपति-
सेवायामभियुक्तः संनद्धः । तस्यार्थपतेः । उद्धारके धनमित्रे । वैरं द्वेषम् । अभ्य-
वर्धयदभिवर्धितवान् । कुबेरदत्तः कन्यापिता । अर्थपतेः सकाशान्निवृत्य परावृत्य ।
धनमित्रायैव तनयां कन्याम् । प्रादित्सत् दत्तवान् । प्रत्यबध्नात् । प्रतिबन्धं चकारेत्यर्थः ।
एष्विति । एतेष्वेव दिवसेषु । पञ्चवीरगोष्ठे जानपदे सदसि । 'तत्पञ्चवीरगोष्ठं
तु यच्च जानपदं सदः' इति कौशसारः । संगीतकं गीतादि । 'गीतं वाद्यं च नृत्यं
च त्रिभिः संगीतमुच्यते' इति संगीतसर्वस्वे । नागरजनो नागरिकलोकः । अहम-
पहारवर्मा । धनमित्रेण । तत्र सभायाम् । रङ्गपीठं नृत्यस्थानम् । सत्रमाच्छादनम् ।
'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इति विश्वः । तस्मादपगत आश्रयो यस्ये-
ति । उत्पलवनसत्रमात्राश्रय इति भावः । पञ्चशरः कामः । भावरसानाम् । भावा

बल इव मामतिमात्रमव्यथयत् । अथासौ नगरदेवतेव नगरमो-
षरोषिता लीलाकटाक्षमालाशृङ्खलाभिर्नीलोत्पलपलाशश्यामलाभि-
र्मामबध्नात् । नृत्योत्थिता च सा सिद्धिलाभशोभिनी,—किं वि-
लासात्, किमभिलाषात्, किमकस्मादेव वा, न जाने,—असकृन्मां
सखीभिरप्यनुपलक्षितेनापाङ्गप्रेक्षितेन सविभ्रमारेचितभ्रूलतमभिवी-
क्ष्य, सापदेशं च किञ्चिदाविष्कृतदशनचन्द्रिकं स्मित्वा, लोकलो-
चनमानसानुयाता प्रातिष्ठत् । सोऽहं स्वगृहमेत्य दुर्निवारयोत्कण्ठ-
या दूरीकृताहारस्पृहः शिरःशूलस्पर्शनमपदिशन्विविक्ते तल्पे मुक्तै-
रवयवैरशयिषि । अतिनिष्णातश्च मदनतन्त्रे मामभ्युपेत्य धनमि-
त्रो रहस्यकथयत्—‘सखे, सैव धन्या गणिकादारिका, यामेवं
भवन्मनोऽभिनिविशते । तस्याश्च मया सुलक्षिता भाववृत्तिः ।

विभावादयः । रसाः शृङ्गारादयः । तेषाम् । सामर्थ्यं समग्रस्य भावस्तया । समुदि-
तबल इव मिलितबल इव । अतिमात्रं निर्भरम् । ‘अतिमात्रोद्गाढनिर्भरम्’ इत्यमरः ।
अथेति । असौ रागमञ्जरी । नगरमोषो नगरचौर्यं तेन रोषितेव रुष्टा । लीलाक-
टाक्षमाला एव शृङ्खलास्ताभिः । नीलोत्पलपलाशानि नीलोत्पलपत्राणि । ‘पत्रं पलाशं
छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्’ इत्यमरः । तद्वच्छ्यामलाः । ‘कालश्यामलमेचकाः’
इत्यमरः । अबध्नात् । बबन्धेत्यर्थः । सिद्धिलाभशोभिनी समृद्धिफलप्राप्तिशोभिनी ।
अनुपलक्षितेनाज्ञातेन । आरेचितभ्रूलतं वक्रीकृतभ्रूलतमिति क्रियाविशेषणम् ।
सापदेशं सव्याजम् । ‘व्याजोऽपदेशः’ इत्यमरः । आविष्कृता दशनचन्द्रिका
दन्तज्योत्स्ना यत्र यस्यामिति । लोकानां लोचनानि नेत्राणि मानसानि चित्तानि
तैरनुयातानुगता । सोऽहमिति । दूरीकृता त्यक्ताहारस्पृहा भक्षणेच्छा येनेति
तथा । शिरःशूलस्पर्शनं शिरोवेदनाप्राप्तिम् । अपदिशन्ख्यापयन् । विविक्ते विजने ।
अशै(शयि)षि । ‘शीङ् स्वप्ने’ । लुब्ध्यात्मनेपद उत्तमपुरुषैकवचनम् । शयितवान् ।
अतिनिष्णातोऽतिनिपुणः । ‘निष्णातो निपुणोऽभिज्ञः’ इति वैजयन्ती । मदनतन्त्रे
मदनशास्त्रे । ‘तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्कारणे च परिच्छदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते’
इति विश्वः । दारिका कन्या । ‘कुमारी दारिका कन्या’ इति वैजयन्ती । एवम-
मुना प्रकारेण । भवन्मनस्त्वदीयं चेतः । कर्तुं । भाववृत्तिश्चित्तवृत्तिः । अयुग्मशरो

तामप्यचिरादयुग्मशरः शरशयने शाययिष्यति । स्थानाभिनिवेशिनोश्च वामयत्नसाध्यः समागमः । किंतु सा किल वारकन्यका गणिकास्वधर्मप्रतीपगामिना भद्रोदारेणाशयेन समगिरत—‘गुणशुल्काहम्, न धनशुल्का । न च पाणिग्रहणादृतेऽन्यभोग्यं यौवनम्’ इति । तच्च मुहुः प्रतिषिध्याकृतार्था तद्गणिनी काममञ्जरी माता च माधवसेना राजानमश्रुकण्ठ्यौ व्यजिज्ञपताम्—‘देव, युष्मद्दासी रागमञ्जरी रूपानुरूपशीलशिल्पकौशला पूरयिष्यति मनोरथानित्यासीदस्माकमतिमहत्याशा । साद्य मूलच्छिन्ना । यदियमतिक्रम्य स्वकुलधर्ममर्थनिरपेक्षा गुणेभ्य एव स्वं यौवनं विचिक्रीषते । कुलस्त्रीवृत्तमेवाच्युतमनुतिष्ठासति । सा चेदियं देवपादाज्ञयापि तावत्प्रकृतिमापद्येत तदा पेशलं भवेत्’ इति । राज्ञा च तदनुरोधात्तथानुशिष्टा सत्यप्यनाश्रवैव सा यदासीत्, तदास्याः स्वसा माता च रुदितनिर्बन्धेन राज्ञे समगिरताम्—‘यदि कश्चिद्भुजङ्गोऽस्मदिच्छया विनैनां बालां विप्रलभ्य नाशयिष्यति स तस्करवद्वध्यः’ इति । तदेवं स्थिते धनादृते न तत्स्वजनोऽनुमन्यते ।

विषमबाणः । शरशयने बाणशयने । शाययिष्यति स्वापयिष्यति । णिजन्तम् । स्थानाभिनिवेशिनोर्युक्ताभिनिवेशिनोः । ‘युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने’ इत्यमरः । अयत्नसाध्यः सुखसाध्यः । किंत्वितिपदं विशेषसूचकम् । गणिकानां वेद्यानां यः स्वधर्मः शुल्कादिग्रहणरूपस्तेन प्रतीपगामिना विरुद्धवर्तिना । ‘वामं प्रसव्यं प्रतीपं प्रति-लोममपष्टु च’ इति हैमः । भद्रोदारेण कल्याणोदारेण । आशयेनाभिप्रायेण । समगिरत । अवदादित्यर्थः । गुणशुल्का गुणमूल्या । कृत इत्यव्ययं विनेत्यर्थम् । अकृतार्थासिद्धार्था । व्यजिज्ञपतां विज्ञापयामासतुः । [शिल्पं] शिल्पकर्म । कुशलस्य भावः कौशलम् । साशा । मूलच्छिन्ना मूलभ्रष्टा । स्वकुलधर्मं धनग्रहणादि । विचिक्रीषते विक्रेतुमिच्छति । वृत्तमाचरणम् । अच्युतं बद्धमूलम् । अनुतिष्ठासत्यनुष्ठातुमिच्छति । प्रकृतिः स्वभावः । पेशलं सुकुमारम् । अनाश्रवा । ‘वचनेस्थित आश्रवः’ इत्यमरः । तथा न भवतीत्यर्थः । यदीति । भुजङ्गो विटः । ‘भुजङ्गः खिङ्गसर्पयोः’ इति विश्वः । विप्रलभ्य प्रतार्य । तत्स्वजनस्तन्मात्रादिः । धनदाय वित्तदायिने । तां कन्यकां गुणैरावर्ज्य वशीकृत्य । तत्स्वजनं तन्मात्रादिकम् । गूढं

न तु धनदायासावभ्युपगच्छतीति विचिन्त्योऽत्राभ्युपायः' इति ।
अथ मयोक्तम्—'किमत्र चिन्त्यम् । गुणैस्तामावर्ज्यं गूढं धनैस्त-
त्स्वजनं तोषयावः' इति ।

ततश्च काञ्चित्काममञ्जरीः प्रधानदूतीं धर्मरक्षितां नाम शा-
क्यभिक्षुकीं चीवरपिण्डदानादिनोपसंगृह्य तन्मुखेन तथा बन्ध-
क्या पणबन्धमकरवम्—'अजिनरत्नमुदारकान्मुषित्वा मया तु-
भ्यं देयम्, यदि प्रतिदानं रागमञ्जरी' इति । सोऽहं संप्रतिपन्ना-
यां च तस्यां तथा तमर्थं संपाद्य मद्रुणोन्मादिताया रागमञ्जरीः
करकिसलयमग्रहीषम् । यस्यां च निशि चर्मरत्नस्तेयवादस्तस्याः
प्रारम्भे कार्यान्तरापदेशेनाहूतेषु शृण्वत्स्वेव नागरमुख्येषु मत्प्र-
णिधिर्विमर्दकोऽर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा धनमित्रमुल्लङ्घ्य बहूतर्ज-
यत् । उक्तं च धनमित्रेण—'भद्र, कस्तवार्थो यत्परस्य हेतोर्मा-
माक्रोशसि । न स्मरामि स्वल्पमपि तवापकारं मत्कृतम्' इति ।
स भूयोऽपि तर्जयन्निवाब्रवीत्—'स एष धनगर्वो नाम, यत्परस्य
भार्यां शुल्कक्रीतां पुनस्तत्पितरौ द्रव्येण विलोभ्य स्वीचिकीर्षसि ।
ब्रवीषि च—'कस्तवापकारो मत्कृतः' इति । ननु प्रतीतमेवैतत्
'सार्थवाहस्यार्थपतेर्विमर्दको बहिश्चराः प्राणाः' इति । सोऽहं त-
त्कृते प्राणानपि परित्यजामि । ब्रह्महत्यामपि न परिहरामि । म-

गुप्तम् । धनैर्वित्तैः । ततश्चेति । प्रधानदूतीं मुख्यदूतीम् । शाक्यभिक्षुकीं बौद्ध-
सिद्धान्ततपस्विनीम् । 'शाक्यस्तु बौद्धेष्वन्यतमः' इति । चीवरपिण्डदानादिना वस्त्र-
खण्डान्नदानादिना । उपसंगृह्य वशीकृत्य । तन्मुखेन दूतीमुखेन । तथा बन्धक्या
कुलट्या । 'बन्धकी कुलटेत्वरी' इत्यमरः । अकरवं कृतवानस्मि । प्रतिदानं प्रत्या-
न्नायदानम् । संप्रतिपन्नायां सम्यगङ्गीकृतायाम् । तमर्थं चर्मभस्त्रिकादानरूपम् ।
मद्रुणैरुन्मादितायाः । करकिसलयं पाणिपल्लवम् । अग्रहीषं गृहीतवान् । यस्यां
चेति । कार्यान्तरापदेशेन कार्यान्तरव्याजेन । आहूतेष्वाकारितेषु । मत्प्रणिधिर्गूढ-
पुरुषो विमर्दको नाम । अर्थपतिगृह्यो तत्पक्षस्थो भूत्वा । धनमित्रमुदारकनामान-
म् । उल्लङ्घयातिक्रम्य । परस्य हेतोः । परार्थमित्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' । आक्रोश-
सि निन्दसि । प्रतीतं प्रसिद्धम् । न परिहरामि । अङ्गीकरोमीति भावः । जागरो

मैकरात्रजागरप्रतीकारस्तवैष चर्मरत्नाहंकारदाहज्वरः' इति । तथा ब्रुवाणश्च पौरमुख्यैः सामर्थं निषिध्यापवाहितोऽभूत् । इयं च वार्ता कृत्रिमार्तिना धनमित्रेण चर्मरत्ननाशमादावेवोपक्षिप्य पार्थिवाय निवेदिता । स चार्थपतिमाहूयोपह्वरे पृष्ठवान्—'अङ्ग, किमस्ति कश्चिद्विमर्दको नामात्रभवतः' इति । तेन च मूढात्मना 'अस्ति देव, परं मित्रम् । कश्च तेनार्थः' इति कथिते राज्ञोक्तम्—'अपि शक्तोषि तमाह्वातुम्' इति । 'बाढमस्मि शक्तः' इति निर्गत्य स्वगृहे वेशवाटे द्यूतसभायामापणे च निपुणमन्विष्यन्नोपलब्धवान् । कथं वोपलभ्येत स वराकः । स खलु विमर्दको मद्भाहितत्वदभिज्ञानचिह्नो मन्त्रियोगात्त्वदन्वेषणायोजयिनीं तदहरेव प्रातिष्ठत । अर्थपतिस्तु तमदृष्ट्वा तत्कृतमपराधमात्मसंबद्धं मत्वा मोहाद्भयाद्वा प्रत्याख्याय पुनर्धनमित्रेण विभाविते कुपितेन राज्ञा निगृह्य निगडबन्धनमनीयत ।

तेष्वेव दिवसेषु विधिना कल्पोक्तेन चर्मरत्नं दोग्धुकामा काम-

जागरणम् । स एव प्रतीकारो यस्येति । एकेनैव जागरेण चर्मरत्नापहारादाहज्वरं दूरीकरोमीति भावः । अपवाहितो निराकृतः । कृत्रिमार्तिः पीडा यस्येति तेन । चर्मरत्ननाशं चर्मरत्नचोरणरूपम् । आदावेव प्रथममेव । उपक्षिप्य प्रस्ताव्य । 'प्रस्तावः स्यादुपक्षेपः' इति वैजयन्ती । स चेति राजा । अर्थपतिं श्रेष्ठिकम् । उपह्वर एकान्ते । अङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययम् । शक्तोषि । शक्तोऽसीत्यर्थः । 'शक्तु शक्तौ' बाढमित्यङ्गीकारे । वेशवाटे वेश्यागृहमार्गे । 'वेशो वेश्यागृहम्' इति । आपणे निषद्यायाम् । 'आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । नोपलब्धवान् । न प्रापेत्यर्थः । स वराकस्तुच्छोऽर्थपतिः । मद्भाहितेति । मयापहारवर्मणा ग्राहितमङ्गीकारितं त्वदभिज्ञानचिह्नं तव राजवाहनस्याभिज्ञानचिह्नं यस्येति स तथा । मन्त्रियोगान्ममाज्ञावशात् । तदहरेव तस्मिन्नेव दिवसे । प्रातिष्ठत प्रस्थितवान् । अर्थपतिस्तं विमर्दकम् । तत्कृतं विमर्दककृतम् । आत्मसंबद्धमात्मीयमेव । मत्वा ज्ञात्वा । प्रत्याख्याय विपरीतमुक्त्वा । 'प्रत्याख्यानं निरसने विपरीतविजल्पिते' इत्यजयः । विभावित आविष्कृते । प्रकटीकृत इत्यर्थः । 'आविष्कारो विभावनम्' । निगडबन्धनं पादबन्धनम् । सप्रश्रयं सविनयम् । 'सप्रत्ययम्' इति पाठे

मञ्जरी पूर्वदुग्धं क्षपणीभूतं विरूपकं रहस्युपसृत्य ततोऽपहृतं सर्व-
मर्थजातं तस्मै प्रत्यर्घ्यं सप्रश्रयं च बहनुनीय प्रत्यागमत् । सोऽपि
कथंचिन्निर्ग्रन्थिकप्रहान्मोचितात्मा मदनुशिष्टो हृष्टतमः स्वधर्ममेव
प्रत्यपद्यत । काममञ्जर्यपि कतिपयैरेवाहोभिरश्मन्तकशेषमजिनर-
त्नदोहाशया स्वमभ्युदयमकरोत् । अथ मत्प्रयुक्तो धनमित्रः पार्थिवं
मित्रो व्यज्ञापयत्—‘देव, येयं गणिका काममञ्जरी लोभोत्कर्षालो-
भमञ्जरीति लोकोपक्रोशपात्रमासीत्, साद्य मुशलोलूखलान्यपि
निरपेक्षं त्यजति । तन्मन्ये मच्चर्मरत्नलाभं हेतुम् । तस्य खलु क-
ल्पस्तादृशः । वणिग्भ्यो वारमुख्याभ्यश्च दुग्धे नान्येभ्य इति हि
तद्गता प्रतीतिः । अतोऽमुष्यामस्ति मे शङ्का’ इति । सा सद्य एव
राज्ञा सह जनन्या समाहूयत । व्यथितवर्णेनेव मयोपह्वरे क-
थितम्—‘नूनमार्थे, सर्वस्वत्यागादतिप्रकाशादाशङ्कनीयचर्मरत्नला-
भा । तदनुयोगायाङ्गराजेन समाहूयसे । भूयोभूयश्च निर्बद्धया
त्वया नियतमस्मि तदागतित्वेनाहमपदेश्यः । ततश्च मे भावी चि-
त्रवधः । मृते च मयि न जीविष्यत्येव ते भगिनी । त्वं च निः-
स्वीभूता । चर्मरत्नं च धनमित्रमेव प्रतिभजिष्यति । तदियमापत्स-
मन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी । तत्किमत्र प्रतिविधेयम्’ इति । तया त-

सशपथम् । सोऽपि क्षपणकवेशधारी विरूपकनामा । निर्ग्रन्थिकप्रहात्क्षपणकसि-
द्धान्तात् । ‘निर्ग्रन्थोऽर्हः क्षपणकः श्रमणो जिन इत्यपि’ इति वैजयन्ती । मदनु-
शिष्टो मया बोधितः । कतिपयैरल्पैः । अश्मन्तकं चुलिः । ‘अश्मन्तमुद्धानमाधि-
श्रयणी चुल्लिरन्तिका’ इत्यमरः । अथेति । मत्प्रयुक्तो मदुपदिष्टः । लोकोपक्रो-
शपात्रम् । लोकनिन्दापात्रमित्यर्थः । तस्य मच्चर्मरत्नस्य । कल्पः प्रकारः । प्रतीतिः
ख्यातिः । उपह्वर एकान्ते । व्यथितवर्णेनेवेतीवकारेण कृत्रिमव्यथात्वं सूचितम् ।
नूनमिति । अतिप्रकाशादतिप्रसिद्धेः । चर्मरत्नलाभे विषयसप्तमीयम् । तदनु-
योगाय तत्प्रश्रयः । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः । निर्बद्धयाग्रहपृष्टया । तदा-
गतित्वेन चर्मरत्नप्राप्तिहेतुत्वेन । अपदेश्यः कथनीयः । तत् इति । भावी भविता ।
निःस्वीभूता दरिद्रीभूता । तत्तस्मात् । समन्ततः सर्वतः । अनर्थानुबन्धिन्यनर्थका-

ज्जनन्या चाश्रूणि विसृज्योक्तम्—‘अस्त्येवैतदस्मद्बालिश्यान्नि-
भिन्नप्रायं रहस्यम् । राज्ञश्च निर्बन्धाद्विचित्रिश्चतुर्निहुत्यापि नियत-
मागतिरपदेश्यैव चोरितस्य त्वयि । त्वयि त्वपदिष्टे सर्वमस्मत्कु-
टुम्बमवसीदेत् । अर्थपतौ च तदपयशो रूढम् । अङ्गपुरप्रसिद्धं
च तस्य कीनाशस्यास्माभिः संगतम् । अमुनैव तदस्मभ्यं दत्तमि-
त्यपदिश्य वरमात्मा गोपायितुम्’ इति मामभ्युपगमय्य राजकु-
लमगमताम् । राज्ञानुयुक्ते च ‘नैष न्यायो वेशकुलस्य यदातुरप-
देशः । न ह्यर्थैर्न्यायार्जितैरेव पुरुषा वेशमुपतिष्ठन्ति’ इत्यसकृद-
तिप्रणुद्य कर्णनासाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्यां दग्धबन्धकीभ्यां स
एव तपस्वी तत्स्करत्वेनार्थपतिरग्राह्यत । कुपितेन च राज्ञा तस्य
प्राणेषूद्यतो दण्डः । प्राञ्जलिना धनमित्रेणैव प्रत्यषिध्यत—‘आ-
र्य, मौर्यदत्त एष वरो वणिजाम् । ईदृशेऽपराधेष्वसुभिरवियो-
गः । यदि कुपितोऽसि हृतसर्वस्वो निर्वासनीयः पाप एषः’ इति ।
तन्मूला च धनमित्रस्य कीर्तिरप्रथत । अप्रीयत च भर्ता । पट-
च्चरच्छेदशेषोऽर्थपतिरर्थमत्तः सर्वपौरजनसमक्षं निरवास्यत । त-

रिणी । अत्रास्मिन्नर्थे । प्रतिविधेयं प्रतिकर्तव्यम् । बालिशस्य भावो बालिश्यं मूर्खत्वम् ।
‘मूर्खवैधेयबालिशः’ इत्यमरः । निहुत्य गोपयित्वा । चोरितस्य पदार्थस्य । त्वयि
भवद्विषये । आगतिरागमनहेतुत्वम् । अपदेश्या । कथनीयेत्यर्थः । अवसीदेन्नश्येत् ।
तदपयशस्तच्चर्मरत्नचौर्यापयशः । रूढं ख्यातम् । संगतं मैत्री । अमुनैवार्थपतिनैव ।
अनुयुक्ते । पृष्टे सतीत्यर्थः । वेशकुलस्य वेश्याजनस्य । दातुरपदेशो दातुर्न नामग्रहणम् ।
न्यायार्जितैर्न्यायप्राप्तैः । असकृद्द्वारंवारम् । अतिप्रणुद्य त्यक्त्वा । ‘प्ररुद्य’ इति
पाठः । कर्णनासस्य च्छेदस्तस्योपक्षेपः प्रस्तावस्तद्भीषिताभ्याम् । कुपितेनेति ।
प्रत्यषिध्यत प्रत्यवार्यत । मौर्यो राजनीतिकर्ता । असुभिः प्राणैः । अवियोगो
वियोगभावः । हृतसर्वस्वो हृतद्रव्यः । निर्वासनीयो बहिःकार्यः । तन्मूला
तत्प्राणरक्षणमूला । अप्रथत । ख्याता बभूवेत्यर्थः । अप्रीयतेति । अप्रीयत ।
प्रीतोऽभूदित्यर्थः । पटच्चरच्छेदशेषो जीर्णवस्त्रखण्डावशेषः । ‘पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्’

स्यैव द्रव्याणां तु केनचिदवयवेन सा वराकी काममञ्जरी चर्मर-
त्नमृगतृष्णिकापविद्धसर्वस्वा सानुकम्पं धनमित्राभिनोदितेन भूपे-
नान्वगृह्यत । धनमित्रश्चाहनि गुणिनि कुलपालिकामुपायंस्त ।
तदेवं सिद्धसंकल्पो रागमञ्जरीगृहं हेमरत्नपूर्णमकरवम् ।

अस्मिंश्च पुरे लुब्धसमृद्धवर्गस्तथा मुषितो यथा कपालपाणिः
स्वैरेव धनैर्मद्विश्राणितैः समृद्धीकृतस्यार्थिवर्गस्य गृहेषु भिक्षार्थम-
भ्रमत् । न ह्यलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखितां लेखामतिक्र-
मितुम् । यतोऽहमेकदा रागमञ्जरीः प्रणयकोपप्रशमनाय सानुनयं
पायितायाः पुनःपुनः प्रणयसमर्पितमुखमधुगण्डूषमास्वादमास्वादं
मदेनास्पृश्ये । शीलं हि मदोन्मादयोरमार्गेणाप्युचितकर्मस्वेव प्रव-
र्तनम् । यदहमुपोढमदः ‘नगरमिदमेकयैव शर्वर्या निर्धनीकृत्य त्व-
द्भवनं पूरयेयम्’ इति प्रव्यथितप्रियतमाप्रणामाञ्जलिशपथशताति-
वर्ती मत्तवारण इव रभसच्छिन्नशृङ्खलः कयापि धात्र्या शृङ्गालि-

इत्यमरः । तस्यैवेति । तस्यार्थपतेः । अवयवेनांशेन । मृगतृष्णिका म-
रीचिका तयापविद्धं दत्तं सर्वस्वं ययेति तथा । अभिनोदितेन प्रेरितेन । धनमित्रो
गुणिन्यहनि । गुणवद्विवस इत्यर्थः । उपायंस्त परिणीतवान् । सिद्धसंकल्पोऽपहार-
वर्मा । अकरवं कृतवानस्मि । अस्मिन्निति । लुब्धसमृद्धवर्गो लुब्धाश्च ते स-
मृद्धाश्च तेषां वर्गः समूहः । कपालं खर्परं पाणौ यस्येति तथा । स्वैरेव धनैरात्मी-
यैरेव धनैः । मद्विश्राणितैर्मदतैः । अभ्रमत् । भ्रमति स्मेत्यर्थः । अतिनिपुणोऽप्य-
तिकुशलोऽपि । नियतिरदृष्टम् । ‘भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः’ इत्यमरः । यत् इति ।
एकदैकस्मिन्काले । ‘एकादाकिनिच्च—’ इति साधुः । प्रणयकोपः प्रीतिकलहस्त-
त्प्रशमनाय तन्नाशाय । पायितायाः पानं कारितायाः । मुखमधु मुखमद्यं तद्गण्डूषं
पीतोऽज्झितम् । ‘पीतशेषं तु गण्डूषम्’ इति हलायुधः । आस्वादमास्वादम् । आस्वा-
द्यास्वाद्येत्यर्थः । णमुल् । अस्पृश्ये स्पृष्टवानस्मि । शीलं स्वभावः । उचितकर्मस्व-
भ्यस्तकर्मसु । ‘अभ्यस्तेऽप्युचिते न्याय्यम्’ इति वैजयन्ती । प्रवर्तनमनुष्ठानम् ।
यदहमिति । उपोढमदोऽधिकमदः । शर्वर्या रात्र्या । ‘अथ शर्वरी । निशा नि-
शीथिनी’ इत्यमरः । निर्धनीकृत्य निर्द्रव्यं कृत्वेत्यर्थः । शपथशतमतिक्रम्य वर्तत
इति तथा । मत्तवारण इव मत्तगज इव । रभसेन वेगेन छिन्ना त्रोटिता शृङ्खला

काख्ययानुगम्यमानो नातिपरिकरोऽसिद्वितीयो रंहसा परेणोदच-
लम् । अभिपततोऽपि नागरिकपुरुषानशङ्कमेव विगृह्य तस्कर
इति तैरभिहन्यमानोऽपि नातिकुपितः क्रीडन्निव मदावसन्नहस्तप-
तितेन निखिंशेन द्वित्रानेव हत्वावधूर्णमानताम्रदृष्टिरपतम् । अ-
नन्तरमार्तरवान्विसृजन्ती शृगालिका ममाभ्याशमगमत् । अ-
बध्ये चाहमरिभिः । आपदा तु मदापहारिण्या सद्य एव बोधि-
तस्तत्क्षणोपजातया प्रतिभया व्यचीचरम्—‘अहो, ममेयं मोह-
मूला महत्यापदापतिता । प्रसृततरं च सख्यं मया सह धनमि-
त्रस्य, मत्परिग्रहत्वं च रागमञ्जर्याः । मदेनसा च तौ प्रोर्णुतौ
श्वो नियतं निग्रहीष्येते । तदियमिह प्रतिपत्तिर्ययानुष्ठीयमानया
मन्त्रियोगतस्तौ परित्रास्येते । मां च कदाचिदनर्थादितस्तारयिष्य-
ति’ इति कमप्युपायमात्मनैव निर्णीय शृगालिकामगादिषम्—
‘अपेहि जरतिके, या तैमर्भलुब्धां दग्धगणिकां रागमञ्जरिकाम-

येनेति तथा । धात्र्युपमाता । ‘धात्री स्यादुपमाता च क्षितिरप्यामलक्यपि’ इत्य-
मरः । परिकरः परिवारः । रंहसा वेगेन । उदचलम् । उच्चलित इत्यर्थः । अभि-
पततः संमुखमागच्छतः । अशङ्क निःशङ्कम् । विगृह्य युद्धं कृत्वा । तस्कर इति
चोर इति । अभिहन्यमानस्ताड्यमानः । मदेनावसन्नः शिथिलो यो हस्तस्तस्मात्प-
तितेन । निखिंशेन खड्गेन । ‘नृशंसखद्गौ निखिंशौ’ इत्यमरः । अवधूर्णमाना वि-
ह्वला । अनन्तरमिति । अभ्याशं समीपम् । अबध्ये । बद्ध इत्यर्थः । मदाप-
हारिण्या मदनाशकर्या । प्रतिभया प्रज्ञया । ‘प्रज्ञा नवनवोच्छासशालिनी प्रतिभा म-
ता’ इति भरतः । व्यचीचरं विचारितवान् । मोहमूलाज्ञानमूला । महत्यातिशयिता
आपतितागता । प्रसृततरं ख्याततरम् । मत्परिग्रहत्वं मत्पत्नीत्वम् । ‘परिग्रहस्तु
स्वीकारे शापे पत्न्यां परिच्छेदे’ इति महीपः ॥ मदेनसा मत्पापेन । ‘कलुषं वृजिनैजो-
ऽघम्’ इत्यमरः । तौ रागमञ्जरधनमित्रौ । प्रोर्णुताव्रभिभूतौ । श्व आगामिनि दिवसे ।
निग्रहीष्येते । निगृहीतौ भविष्यत इत्यर्थः । इयं वक्ष्यमाणा । प्रतिपत्तिः कर्तव्यम् ।
यया प्रतिपत्त्या । नियोगतो नियमात् । परित्रास्येते परिरक्षितौ भविष्यतः । कदा-
चित्पक्षान्तरेण । अगादिषमवदम् । जरतिका वृद्धा । अपेहि । गच्छेत्यर्थः । या

जिनरत्नमत्तेन शत्रुणा मे मित्रच्छद्मना धनमित्रेण संगमितवती,
 सा हतासि । तस्य पापस्य चर्मरत्नमोषादुहितुश्च ते साराभरणा-
 पहारादहमद्य निःशल्यमुत्सृजेयं जीवितम्' इति । सा पुनरुद्ध-
 टितज्ञा परमधूर्ता साश्रुगद्गदमुदञ्जलिस्तान्पुरुषान्सप्रणाममासा-
 दितवती । सामपूर्वं मम पुरस्तादयाचत—'भद्रकाः, प्रतीक्ष्यतां
 कंचित्कालं यावदस्मादस्मदीयं सर्वं मुषितमर्थजातमवगच्छेयम्'
 इति । तथेति तैः प्रतिपन्ने पुनर्मत्समीपमासाद्य 'सौम्य, क्षमस्वा-
 स्य दासीजनस्यैकमपराधम् । अस्तु स कामं त्वत्कलत्राभिमर्शी
 वैरास्पदं धनमित्रः । स्मरंस्तु चिरकृतां ते परिचर्यामनुग्रहीतुमर्ह-
 सि दासीं रागमञ्जरीम् । आकल्पसारो हि रूपाजीवाजनः । त-
 झूहि क निहितमस्या भूषणम्' इति पादयोरपतत् । ततो दयमान
 इवाहमब्रवम्—'भवतु, मृत्युहस्तवार्तिनः किं ममामुष्या वैरानुब-
 न्धेन' इति । तद्भुवन्निव कर्ण एवैनामशिक्षयम्—'एवमेवं प्रति-
 पत्तव्यम्' इति । सा तु प्रतिपन्नार्थेव 'जीव चिरम्, प्रसीदन्तु ते
 देवताः, देवोऽप्यङ्गराजः पौरुषप्रीतो मोचयतु त्वाम्, एतेऽपि भद्रमु-

तामिति । मित्रच्छद्मना कपटमित्रेण । संगमितवती संबन्धं कारितवती । तस्य
 पापस्य धनमित्रस्य । साराभरणानामपहारात्स्तेयात् । सा शृगालिका । उद्धटितज्ञा
 सूचितज्ञा । 'सूचनमुद्धटनं बोधिः' इत्यजयः । उदञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः । अयाचत प्रा-
 र्थितवती । भद्रकाः कल्याणरूपाः । मुषितं चोरितम् । अवगच्छेयं ज्ञास्ये । तैः
 पुरुषैः । प्रतिपन्नेऽङ्गीकृते । क्षमस्व । सहस्वेत्यर्थः । [सः] धनमित्रः । त्वत्कलत्रा-
 भिमर्शी त्वत्स्त्रीगामी । वैरास्पदं वैरस्थानम् । स्मरन्निति । चिरकृतां बहुका-
 लकृताम् । त इति । तवेत्यर्थः । आकल्पसारो भूषणसारः । 'आकल्पवेषौ नेप-
 थ्यम्' इत्यमरः । रूपाजीवा वेश्या । 'वारस्त्री गाणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः ।
 क निहितं क स्थापितम् । दयतेऽसौ दयमानः । कृपयन्निव । भवतु श्रूयताम् ।
 संवादे वर्तमानामिदमव्ययम् । 'भवत्वन्तरसंवादे निर्दोषस्मरणेऽपि च' इत्यजयः ।
 मृत्युहस्तवार्तिनो यमकरगतस्य । अमुष्या रागमञ्जरीः वैरानुबन्धेन वैरसंबन्धेन । एनां
 शृगालिकाम् । अशिक्षयं शिक्षितवान् । प्रतिपत्तव्यं कर्तव्यम् । सा शृगालिका ।
 प्रतिपन्नार्थेव प्राप्तार्थेव । प्रसीदन्तु । प्रसन्ना भवन्स्त्वित्यर्थः । पौरुषप्रीतः पुरुषार्थ-

खास्तव दयन्ताम्' इति क्षणादपासरत् । आनीये चाहमारक्षिक-
नायकस्य शासनाचारकम् ।

अथोत्तरेद्युरागत्य दृष्टतरः सुभगमानी सुन्दरमन्यः पितुर-
त्ययादचिराधिष्ठिताधिकारस्तारुण्यमदादनतिपक्वः कान्तको नाम
नागरिकः किञ्चिदिव भर्त्सयित्वा मां समभ्यधत्त—'न चेद्वनमि-
त्रस्याजिनरत्नं प्रतिप्रयच्छसि, न चेद्वा नागरिकेभ्यश्चोरितकानि
प्रत्यर्पयसि, द्रक्ष्यसि पारमष्टादशानां कारणानामन्ते च मृत्युमु-
खम्' इति । मया तु स्मयमानेनाभिहितम्—'सौम्य, यद्यपि द-
द्यामाजन्मनो मुषितं धनं न त्वर्थपतिदारापहारिणः शत्रोर्मे मित्र-
मुखस्य धनमित्रस्य चर्मरत्नप्रत्याशां पूरयेयम् । अदत्त्वैव तदयुत-
मपि यातनानामनुभवेयम् । इयं मे साधीयसी संधा' इति । तेनैव
क्रमेण वर्तमाने सान्त्वनवर्जनप्राये प्रतिदिनमनुयोगव्यतिकरेऽनु-

संतुष्टः । एतेऽपि पुरोवर्तिनः । [दयन्तां] दयां कुर्वन्तु । रक्षन्त्वित्यर्थः । 'दय दानग-
तिरक्षणेभु' इति धातोः । तवेति । त्वामित्यर्थः । 'अधीगर्थदयेशां'—इति कर्मणि षष्ठी ।
अपासरदप्रसृता । आरक्षिका रक्षणकारकास्तेषां नायकस्य क्रोष्टपालस्य । शासना-
न्नियोगात् । चारकं बन्धनालयम् । अथेति । उत्तरेद्युः परदिवसे । 'सद्यः परतु—'
इति निपातः । दृष्टतरो गर्विततरः । 'गर्वितो दृष्ट उद्धतः' इति वैजयन्ती । सुभ-
गमानी सुभगमात्मानं मन्यमानः । 'सर्वोन्नतत्वं सौभाग्यं तद्वान्सुभग उच्यते'
इति दिवाकरः । सुन्दरमन्यः सौन्दर्याभिमानी । पितुरत्ययात्पितृनाशात् । अचि-
राधिष्ठिताधिकारोऽल्पकालप्राप्ताधिकारः । अनतिपक्वोऽनतिपरिणतः । नागरिकः
कारापतिः । 'कारापतिर्नागरिकः' इति वैजयन्ती । समभ्यधत्तोक्तवान् । न चे-
दिति । प्रतिप्रयच्छसि प्रत्यर्पयसि । नागरिकेभ्यो नगरवासिलोकेभ्यः । कारणानां
यातनानाम् । 'कारणा तु यातना तीव्रवेदना' इत्यमरः । अन्ते यातनावसाने ।
स्मयमानेन स्मितमुखेन । आजन्मनः । जन्ममर्यादीकृत्येत्यर्थः । मे मम शत्रोर्वै-
रिणः । मित्रमुखस्य मित्रच्छन्नः । 'मुखं तु वदने मुख्ये ताम्रे छन्नानि वा पुमान्'
इति भागुरिः । प्रत्याशां पुनःप्राप्तीच्छाम् । 'प्रत्याशा पुनराप्तीच्छा' इति वैज-
यन्ती । अनुभवेयमनुभविष्यामि । साधीयसी दृढतरा । संधा प्रतिज्ञा । 'संधा
स्थितौ प्रतिज्ञायाम्' इति विश्वः । अनुयोगव्यतिकरे प्रश्नप्रकारे । 'संपर्के च व्यति-

गुणान्नपानलाभात्कतिपयैरेवाहोभिर्विरोपितव्रणः प्रकृतिस्थोऽह-
मासम् ।

अथ कदाचिदच्युताम्बरपीतातपत्विषि क्षयिणि वासरे हृष्ट-
वर्णा शृगालिकोज्ज्वलेन वेषेणोपसृत्य दूरस्थानुचरा मामुपश्लि-
ष्यान्नवीत्—‘आर्य, दिष्टया वर्धसे । फलिता तव सुनीतिः ।
यथा त्वयादिश्ये तथा धनमित्रमेलाब्रवम्—‘आर्य, तवैवमापन्नः
सुहृदित्युवाच— ‘अहमद्य वेशसंसर्गसुलभात्पानदोषाद्बद्धः ।
त्वया पुनरविशङ्कमद्यैव राजा विज्ञापनीयः—‘देव, देवप्रसादा-
देव पुरापि तदजिनरत्नमर्थपतिमुषितमासादितम् । अथ तु
भर्ता रागमञ्जरीः कश्चिदक्षधूर्तः कलासु कवित्वेषु लोकवा-
र्तासु चातिवैचक्षण्यान्मया समसृज्यत । तत्संबन्धाच्च वस्त्रा-
भरणप्रेषणादिना तद्भार्या प्रतिदिनमन्ववर्ते । तदसावशङ्किष्ट नि-
कृष्टाशयः कितवः । तेन च कुपितेन हृतं तच्चर्मरत्नमाभरणस-
मुद्रकश्च तस्याः । स तु भूयः स्तेयाय भ्रमन्नगृह्यत नागरिकपु-
रुषैः । आपन्नेन चामुनानुसृत्य रुदत्यै रागमञ्जरीपरिचारिकायै
पूर्वप्रणयानुवर्ति । तद्भाण्डनिधानोद्देशः कथितः । ममापि चर्म-

करः प्रकारेऽपि’ इत्यजयः । अनुगुणान्नपानलाभादनुकूलशनपानप्राप्तेः । विरो-
पितव्रण उपशान्तक्षतः । ‘विरोपित उपशान्तश्चिकित्सितः’ इति बोपालितः ।
अथेति । अच्युतो विष्णुस्तस्याम्बरं वस्त्रं तद्वत्पीता पिशङ्गातपत्विडुद्योतप्रभा
यस्येति । ‘प्रकाशो द्योत आतपः’ इत्यमरः । क्षयिणि क्षीणे । वासरे दिवसे ।
उपश्लिष्य संनिकृष्य । आदिश्य आदिष्टम् । आपन्न आपत्तिं प्राप्तः । ‘आपन्न
आपत्प्राप्तः सात्’ इत्यमरः । अथ त्विति । अक्षधूर्तोऽक्षनिपुणः । सम-
सृज्यत । संगतोऽभूदित्यर्थः । असावक्षधूर्तः । निकृष्टाशयः क्षुद्रान्तःकरणः । कु-
पितेन क्रुद्धेन । तस्या रागमञ्जरीः । समुद्रकः संपुटकः । तथैवामरः । सोऽक्षनि-
पुणः । स्तेयाय चौर्याय । नागरिकपुरुषैः । कारापतिपुरुषैरित्यर्थः । आपन्नेनाप-
त्प्राप्तेन । रुदत्यै रोदनपरायै । तस्या यद्भाण्डं भूषणम् । ‘भाण्डं भूषणमात्रेऽपि
भाण्डं मूलवणिग्धने । नदीमात्रे तुरङ्गाणां भूषणे भाजनेऽपि च’ इति विश्वः ।

रत्नमुपायोपक्रान्तो यदि प्रयच्छेदिह देवपादैः प्रसादः कार्यः' इति । तथा निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मात्रवियोज्योपच्छन्दनैरेव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते । तत्रः पथ्यम्' इति । श्रुत्वैव च त्वदनुभावप्रत्ययादनतिवस्तुना तेन तत्तथैव संपादितम् । अथाहं त्वदभिज्ञानप्रत्यायिताया रागमञ्जर्याः सकाशाद्यधेप्सितानि वसूनि लभमाना राजदुहितुरम्बालिकाया धात्रीं माङ्गलिकां त्वदादिष्टेन मार्गेणान्वरञ्जयम् । तामेव च संक्रमीकृत्य रागमञ्जर्याश्चाम्बालिकायाः सख्यं परमवीवृधम् । अहरहश्च नवनवानि प्राभृतान्युपहरन्ती कथाश्चित्राश्चित्तहारिणीः कथयन्ती तस्याः परं प्रसादपात्रमासम् । एकदा च हर्म्यगतायास्तस्याः स्थानस्थितमपि कर्णकुवलयं स्रस्तमिति समादधती प्रमत्तेव प्रच्याव्य पुनरुत्क्षिप्य भूमेस्तेनोपकन्यापुरं कारणेन केनापि भवनाङ्गणं प्रविष्टस्य कान्तकस्योपरि प्रवृत्तकुहरपारावतत्रासनापदेशात्प्रहसन्ती प्राहार्षम् ।

तस्य निधानोद्देशः स्थापनप्रदेशः । उपायैरुपक्रान्तो वशीकृतः । 'उपक्रमो वशीकोरे समारम्भे चिकित्सने' इति वैजयन्ती । उपच्छन्दनैः सान्त्वनैः । 'सान्त्वनोपच्छन्दने च सामावनुनये' इति केशवः । स्वं चर्मरत्नम् । त इति तुभ्यम् । नोऽस्माकम् । पथ्यमनुगुणम् । त्वदनुभावप्रत्ययात्त्वत्प्रभावज्ञानात् । अनतिवस्तुनातिशयितत्रासरहितेन । 'त्रसिष्टधि—' इति कुप्रत्ययः । तेन धनमित्रेण । अथेति । त्वदभिज्ञानप्रत्यायितायास्त्वत्प्रत्यायकवस्तुविश्वासितायाः । संक्रमीकृत्योपायीकृत्य । 'प्रत्युपाये संक्रमे च निःश्रेण्यां संक्रमो मतः' इत्युत्पलिनी । अम्बालिका राजकन्या । अवीवृधम् । अवर्धयमित्यर्थः । प्राभृतान्युपायनानि । 'प्राभृतं तु प्रदेशनम् । उपायनमुपग्राह्यम्' इत्यमरः । चित्तहारिणीर्मनोहराः । तस्या अम्बालिकायाः । एकदेति । हर्म्यगताया गृहगतायाः । स्थानस्थितमपि यथास्थितमपि । स्रस्तमिति गलितमिति । समादधती सज्जयती । प्रमत्तेवानवहितैव । प्रच्याव्य पातयित्वा । तेन कर्णकुवलयेन । उपकन्यापुरं कन्यान्तःपुस्तमीपे । कान्तकस्य काराषतेः । प्रवृत्तकुहर आरब्धसुरतः । 'कुहरं सुषिरे दम्भे नागलोके रतेऽपि च' इत्यजयः । पारावतः कपोतः । 'पारावतः कलरवः कपोतः' इत्यमरः । तस्य त्रासनापदेशाद्भयोत्पादनमिषात् । प्राहार्षम् । 'हनं हिंसागत्योः' इति धातोः

सोऽपि तेन धन्यमन्यः किञ्चिदुन्मुखः स्मयमानो मत्कर्मप्रहासि-
ताया राजदुहितुर्विलासप्रायमाकारमात्माभिलाषमूलमिव यथा सं-
कल्पयेत्तथा मयापि संज्ञयैव किमपि चतुरमाचेष्टितम् । आकृ-
ष्टधन्वना च मनसिजेन विद्वः सन्दिग्धफलेन पत्रिणातिमुग्धः
कथंकथमप्यपासरत् । सायं च राजकन्याङ्गुलीयकमुद्रितां वास-
ताम्बूलपट्टांशुकयुगलभूषणावयवगर्भां च वङ्गेरिकां कयाचिद्बालि-
कया ग्राहयित्वा रागमञ्जर्या इति नीत्वा कान्तकस्यागारमगाम् ।
अगाधे च रागसागरे मग्नो नावमिव मामुपलभ्य परमहृष्यत् ।
अवस्थान्तराणि च राजदुहितुः सुदारुणानि व्यावर्णयन्त्या मया
स दुर्मतिः सुदूरमुदमाद्यत । तत्प्रार्थिता चाहं त्वत्प्रियाप्रहितमिति
ममैव मुखताम्बूलोच्छिष्टानुलेपनं निर्माल्यं मलिनांशुकं चान्येद्युर-
पाहरम् । तदीयानि च राजकन्यार्थमित्युपादाय छन्नमेवोपोढा-
नि । इत्थं च संधुक्षितमन्मथाग्निः स एवैकान्ते मयोपमन्त्रितो-

(?) । सोऽपि कान्तकः । तेन कर्णकुवलयप्रहारेण । स्मयमानः स्मयतेऽसौ तथा ।
आत्मनि योऽभिलाषः स मूलं कारणं यत्रेति तथा । संकल्पयेच्चिन्तयेत् । चतुर-
माचेष्टितम् । कृतमित्यर्थः । आकृष्टधन्वनाकर्षितधनुषा । विद्वो भिन्नः । दिग्धं
विषलितम् । 'दिग्धलितौ विषाक्ते च' इति वैजयन्ती । फलं शल्यं यसेति स
तथा तेन । सायं चेति । राजकन्याया अङ्गुलीयकं मुद्रिका तथा मुद्रितां कृत-
मुद्राम् । वासताम्बूलं सहकारतैलकर्पूरादिभिः सुगन्धीकृतं ताम्बूलम् । 'घनसारा-
दिभिर्यत्तु वासितं वासमुच्यते' इति वैजयन्ती । पट्टांशुकयुगलं पट्टवस्त्रयुगलम् ।
भूषणावयवाः कतिपयभूषणानि तद्गर्भा । वङ्गेरिकां वेत्रपुटिकाम् । 'झांपी' इति
भाषया । 'वङ्गेरी वेत्रपुटिका' इति वैजयन्ती । अगाधे चेति । अगाधेऽतल-
स्पर्शे । अहृष्यद्वर्षे प्राप । सुदारुणान्यसह्यानि । स दुर्मतिः कान्तकः । सुदूरम-
त्यन्तम् । उदमाद्यत । उन्ममादेत्यर्थः । तत्प्रार्थिता तेन कान्तकेन प्रार्थिता । त्व-
त्प्रियाप्रहितमिति प्रेषितमिति । उच्छिष्टानुलेपनं स्वभुक्तावशिष्टाङ्गरागम् । तदी-
यानि कान्तकसंबन्धीनि । उपादाय गृहीत्वा । छन्नमेव गुप्तम् । अपोढानि त्य-
क्तानि । 'अपोढमपविद्धं च विस्पष्टं त्यक्तमित्यपि' इति वैजयन्ती । इत्थमिति ।
संधुक्षितो वृद्धिं प्रापितः । स एव कान्तक एव । उपमन्त्रित उपदिष्टः । अविंस-

ऽभूत्—‘आर्य, लक्षणान्येव तवाविसंवादीनि । तथा हि मत्प्राति-
वेश्यः कश्चित्कार्तान्तिकः ‘कान्तकस्य हस्ते राज्यमिदं पतिष्यति,
तादृशानि तस्य लक्षणानि’ इत्यादिक्षत् । तदनुरूपमेव च त्वामियं
राजकन्यका कामयते । तदेकापत्यश्च राजा तथा त्वां समागतमुप-
लभ्य कुपितोऽपि दुहितुर्मरणभयान्नोच्छेत्स्यति । प्रत्युत प्रापयिष्य-
त्येव यौवराज्यम् । इत्थं चायमर्थोऽर्थानुबन्धी । किमिति तात,
नाराध्यते । यदि कुमारीपुरप्रवेशाभ्युपायं नावबुध्यसे ननु बन्ध-
नागारभित्तेर्व्यामत्रयमन्तरालमारामप्राकारस्य केनचित्तु हस्तवतै-
कागारिकेण तावतीं सुरङ्गां कारयित्वा प्रविष्टस्योपवनं तवोपरि-
ष्ठादस्मदायत्तैव रक्षा । ‘रक्ततरो हि तस्याः परिजनो न रहस्यं
भेत्स्यति’ इति । सोऽब्रवीत्—‘साधु भद्रे, दर्शितम् । अस्ति
कश्चित्तत्स्करः खननकर्मणि सगरसुतानामिवान्यतमः । स चेह-
ब्धः क्षणेनैतत्कर्म साधयिष्यति’ इति । ‘कतमोऽसौ, किमिति न
लभ्यते’ इति मयोक्ते येन तद्वचमित्रस्य चर्मरत्नं मुषितमिति त्वा-
मेव निरदिक्षत् । ‘यद्येवमेहि, त्वयास्मिन्कर्मणि साधिते चित्रै-
रुपायैस्त्वामहं मोचयिष्यामीति शपथपूर्वं तेनाभिसंधाय सिद्धेऽर्थे

वादीनि विसंवादरहितानि । ‘प्रतिवेशे चरति यः प्रातिवेश्यः स उच्यते’ इति
वैजयन्ती । ‘कार्तान्तिको लक्षणज्ञः’ इति वैजयन्ती । आदिक्षदवोचत् । तदनुरूपं
तदनुकूलम् । कामयते प्रार्थयते । तदेकापत्यः सैवैकमपत्यं यस्येति स तथा । समा-
गतं संगतम् । नोच्छेत्स्यति नोच्छेदं करिष्यति । अर्थानुबन्धी राजरूपार्थसंबन्धी ।
तातेत्यात्मीयतासूचकं संबोधनम् । व्यामत्रयम् । व्यामः परिमाणविशेषः । भाषया
‘वांव’ इति प्रसिद्धः । ‘व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्’ इत्यमरः । आ-
राम उपवनम् । प्राकारो वरणः । ‘प्राकारो वरणः सालः’ इत्यमरः । हस्तवता
शिक्षितहस्तेन । एकागारिकेण चौर्येण । ‘चौरैकागारिकस्तेन दस्युतत्स्करमोषकाः’
इत्यमरः । तावतीं तत्प्रमाणाम् । सुरङ्गा भूम्यन्तर्गतखनितमार्गविशेषः । अस्मदा-
यत्तास्मदधीना । ‘अधीनो निम्न आयत्तः’ इत्यमरः । परिजनः सेवकलोकः ।
रहस्यं गोप्यम् । न भेत्स्यति न प्रकटं करिष्यति । अस्तीति । अन्यतम एकः ।

भूयोऽपि निगडयित्वा 'योऽसौ चोरः स सर्वथोपक्रान्तः, न तु धार्ष्ट्यभूमिः प्रकृष्टवैरस्तदजिनरत्नं दर्शयिष्यति' इति राज्ञे विज्ञाप्य चित्रमेनं हनिष्यसि । तथा च सत्यर्थः सिध्यति, रहस्यं च न स्रवति' इति मयोक्ते सोऽतिहृष्टः प्रतिपद्य मामेव त्वदुपप्रलोभने नियुज्य बहिरवस्थितः । प्राप्तमितः परं चिन्त्यताम्' इति । प्रीतेन च मयोक्तम्—'मदुक्तमल्पम्, त्वन्नय एवात्र भूयान् । आनयैनम्' इति । अथानीतेनामुना मन्मोचनाय शपथः कृतः, मया च रहस्यानिर्भेदाय । विनिगडीकृतश्च स्नानभोजनविलेपनान्यनुभूय नित्यान्धकारात्काराभित्तिकोणादारभ्योरगास्येन सुरङ्गामकरवम् । अचिन्तयं चैवम्—'हन्तुमनसैवामुना मन्मोचनाय शपथः कृतः । तदेनं हत्वापि नासत्यवाददोषेण स्पृश्ये' इति । निष्पततश्च मे निगडनाय प्रसार्यमाणपाणेस्तस्य पादेनोरसि निहत्य पतितस्य तस्यैवासिधेन्वा शिरो न्यकुन्तम् । अकथयं च शृङ्गालिकाम्—'भण भद्रे, कथंभूतः कन्यापुरसंनिवेशो महानयं प्रयासो मा वृथैव भूत् । अमुल्ल किञ्चिच्चोरयित्वा निर्वर्तिष्ये' इति ।

किमिति न लभ्यते किमिति न प्राप्यते । निरदिक्षन्निर्दिष्टवान् । तेन चैरेण सह । अभिसंधाय । प्रतिज्ञायेत्यर्थः । सिद्धेऽर्थे कार्ये संपन्ने । निगडयित्वा बद्धा । उपक्रान्तश्चिकित्सितः । धार्ष्ट्यभूमिर्भृष्टतरः । चित्रमनेकप्रकारम् । हनिष्यसि मारयिष्यसि । न स्रवति न प्रकटीकरोति । प्रतिपद्याभ्युपगम्य । त्वदुपप्रलोभने त्वद्वशीकरणे । प्राप्तं कर्तव्यम् । 'प्राप्तं युग्यं च कर्तव्यम्' इति वैजयन्ती । त्वन्नय एव त्वन्नीतिरेव । आनयैनमिति । एनं कान्तकम् । रहस्यानिर्भेदाय गोप्यस्याप्रकटीकरणाय । विनिगडीकृतः । मुक्त इत्यर्थः । नित्यान्धकारादखण्डतमसः । उरगास्येन फणिमुखाकारखननसाधनेन । अचिन्तयं चैवमेवं वक्ष्यमाणं चिन्तितवान् । हन्तुमनसैव मन्मारणानिश्चितचेतसा । एनं कान्तकम् । निष्पततो निर्गच्छतः । तस्यैव कान्तकस्यैव । असिधेन्वा छुरिकया । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । न्यकुन्तं कृत्तवानस्मि । भण । कथयेत्यर्थः । संनिवेशः संस्थानम् । 'संस्थानं संनिवेशे च स्वरूपे च निगद्यते' इति वररुचिः । अयं प्रयासः सुरङ्गाकरणक्लेशः ।

तदुपदर्शितविभागे चावगाह्य कन्यान्तःपुरं प्रज्वलत्सु मणिप्रदीपेषु
नैकक्रीडाखेदसुप्तस्य परिजनस्य मध्ये महितमहार्हरत्नप्रसुप्तसिं-
हाकारदन्तपादे हंसतूलगर्भशय्योपधानशालिनि कुसुमलवच्छुरि-
तपर्यन्ते पर्यङ्कतले दक्षिणपादपाष्ण्यधोभागौनुवलितेतरचरणाग्रपृ-
ष्ठम्, ईषद्विष्टुत्तमैधुरगुल्फसंधि, परस्पराश्लिष्टजङ्घाकाण्डम्, आकु-
ञ्चितकोमलोभयजानु, किञ्चिद्वेलितोरुदण्डयुगलम्, अधिनितम्ब-
स्रस्तमुक्तैकभुजलताग्रपेशलम्, अपाश्रयान्तनिर्मिताकुञ्चितेतरभुज-
लतोत्तानतलकरकिसलयम्, आभुमश्रोणिमण्डलम्, अतिश्लिष्ट-
चीनांशुकान्तरीयम्, अनतिवलिततनुतरोदरम्, अतनुतरनिःश्र्वा-
सारम्भकम्पमानकठोरकुचकुञ्जलम्, आतिरश्चीनबन्धुरशिरोधरो-
देशदृश्यमाननिष्ठतपनीयसूत्रपर्यस्तपद्मरागरुचकम्, अर्धलक्ष्या-

मा भूत् । '[न] माङ्योगे' इत्यङागमः(?) । अमुत्र कन्यापुरे । तदुपदर्शितविभागे
शृंगालिकाकथितप्रदेशे । नैकक्रीडा बहुक्रीडा । महितानि स्यूतानि महार्घाणि
बहुमूल्यानि रत्नानि तद्युक्ताः प्रसुप्तसिंहाकारा दन्तपादा यस्येति तस्मिन् । हंस-
तूलः पक्षिपक्ष्माणि गर्भे यस्या एवंविधा । शय्यास्तरणम् । उपधानमुपबर्हः । एव-
मेवामरः । 'उशी' इति भाषाप्रसिद्धम् । कुसुमलवैश्चुरितो मिश्रितः पर्यन्तो य-
स्येति । पर्यङ्कः पल्यङ्कः । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । पाष्णिः
पादमूलम् । 'पाष्णिः पाश्चात्यभागेऽपि पादमूलोन्मदस्त्रियोः' इति विश्वः । अनु-
वलितः संवृतः । 'संवृतः स्यात्संवलितो भिन्नोऽनुवलितोऽपि च' इति बोपालितः ।
इतरचरणो वामचरणः । गुल्फं घुटिका । 'तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः । जङ्घा
प्रसिद्धा । काण्डं स्तम्भः । 'कुस्थिते रहसि स्तम्भे काण्डं वर्गेऽप्युदाहृतम्' ।
इति विश्वः । आकुञ्चितं संकुचितम् । वेलितं वक्रितम् । एवमेव वैजयन्ती । अ-
पाश्रयः शिरोभागः । तथैव वैजयन्ती । निमित्तं निक्षिप्तम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' ।
आभुममीषत्कुटिलम् । चीनांशुकस्य चीनदेशीयवस्त्रस्य । अन्तरीयमधोवस्त्रम् ।
'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुकै' इत्यमरः । अनतिवलितं नातिप्रह्वम् ।
तनुतरमतिकृशम् । अतनुतरो महान् । आ ईषत्तिरश्चीनो वक्रः । बन्धुरः सुन्दरः ।
निश्चयं तापितम् । तपनीयं सुवर्णम् । 'तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्मे कर्बुरम्'

१ विभागम्; विभागः. २ महार्हैरत्नप्रत्युप्त; महति महार्हैरत्नप्रत्युप्त. ३ अनुवे-
लित. ४ विवृत. ५ मधुरप्रनिथके. ६ निहित; निमित्त. ७ उत्तरोयम्. ८ नातिव-
लित. ९ अणुतर. १० आसारम्भ.

धरकर्णपाशनिभृतकुण्डलम्, उपरिपरावृत्तश्रवणपाशरत्नकर्णि-
काकिरणमञ्जरीपिञ्जरितविषमव्याविद्धाशिथिलशिखण्डबन्धम्,
आत्मप्रभापटलदुर्लक्ष्यपाटलोत्तराधरविवरम्, गण्डस्थलीसंक्रान्त-
हस्तपल्लवदर्शितकर्णावतंसकृत्यम्, उपरिकपोलादर्शतलनिषिक्तचि-
त्रवितानपत्रजातिजनितविशेषकक्रियम्, आमीलितलोचनेन्दीवर-
म्, अविभ्रान्तभूपताकम्, उद्भिद्यमानश्रमजलपुलकभिन्नशिथिल-
चन्दनतिलकम्, आननेन्दुसंमुखालकलतं च विश्रब्धप्रसुप्तामति-
धवलोत्तरच्छदनिमग्नप्रायैकपार्श्वतया चिरविलसनखेदनिश्चलां श-
रदम्भोधरोत्सङ्गशायिनीमिव सौदामिनीं राजकन्यामपश्यम् । दृ-
ष्ट्वैव स्फुरदनङ्गरागश्रुतश्चोरयितव्यनिस्पृहस्तथैव तावच्चौर्यमाण-
हृदयः किंकर्तव्यतामूढः क्षणमतिष्ठम् । अतर्कयं च—‘न चेदि-

इत्यमरः । सूत्रं तन्तुः । रुचकोऽङ्गुलिकामणिः । एवमेव वैजयन्ती । अधरोऽधः ।
‘अधस्तादपि चाधरः’ इत्यमरः । परावृत्तः समुत्तानः । एवमेव वैजयन्ती । क-
र्णिका कर्णभूषणम् । ‘कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम्’ इत्यमरः ।
पिञ्जरितं पिङ्गटीकृतम् । विषममयथार्थकम् । व्याविद्धो बद्धः । शिखण्डः केश-
कलापः । पाटलः श्वेतरक्तः । उत्तराधर उत्तरोष्ठः । गण्डस्थली गण्डप्रदेशस्तत्र
संक्रान्तो मिलितो हस्तपल्लवः करपल्लवः । कपोल एवाददर्शतलम् । निषिक्तं प्रति-
बिम्बितं यच्चित्रवितानमुल्लोचः । ‘अस्त्री वितानमुल्लोचः’ इत्यमरः । स एव पत्र-
जातिः पत्रक्रिया तथा जनितोत्पादिता विशेषकक्रिया तिलकादिक्रिया । ‘तमाल-
पत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्’ इत्यमरः । अविभ्रान्ता निश्चला । उद्भिद्यमानं
जायमानम् । श्रमजलं घर्मस्तस्य पुलका बिन्दवः । ‘पुलको बिन्दुरोमाच्चयोरपि’
इति वैजयन्ती । अलकलता केशवलिः । इत्येतानि क्रियाविशेषणानि । विश्रब्ध-
प्रसुप्तां विश्वासकृतनिद्राम् । अतिधवलोऽतिश्वेतो य उत्तरच्छद आस्तरणपटः ।
निमग्नप्रायः । निमग्न इत्यर्थः । ‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्राय इतिवा वार्थवाचकाः’ इत्य-
भिधानात् । विलसनं स्फुरणम् । शरदम्भोधरः शरन्मेघः । उत्सङ्गो मध्यम् ।
‘मध्योन्नतिः समुत्सङ्गौ’ इति वैजयन्ती । सौदामिनी विद्युत् । ‘तडित्सौदामिनी
विद्युत्’ इत्यमरः । दृष्ट्वैवेति । स्फुरद्विगुणीभूतोऽनङ्गरागो यस्येति । किंकर्तव्य-
तामूढोऽग्रे किं कर्तव्यमिति ज्ञानरहितः । अतर्कयमिति । मृष्यति सहति ।

मां वामलोचनामाप्रुयां न मृष्यति मां जीवितुं वसन्तबन्धुः ।
 असंकेतितपरामृष्टा चैयमतिबाला व्यक्तमार्तस्वरेण निह्नयान्मे
 मनोरथम् । ततोऽहमेवाग्नीये । तदीयमत्र प्रतिपत्तिः' इति नाग-
 दन्तलग्ननिर्यासकल्कवर्णितं फलकमादाय मणिसमुद्रकादूर्णवर्ति-
 कामुद्रित्य तां तथाशयानां तस्याश्च मामाबद्धाञ्जलिं चरणलग्नमालि-
 खमार्यां चैताम्—

‘त्वामयमाबद्धाञ्जलिं दासजनस्तमिममर्थमर्थयते ।

स्वपिहि मया सह सुरतव्यतिकरखित्रेव मा मैवम् ॥’

हेमकरण्डकाच्च वासताम्बूलवीटिकां कर्पूरस्फुटिकां पारिजातकं
 चोपयुज्यालक्तकपाटलेन तद्रसेन सुधाभित्तौ चक्रवाकमिथुनं निर-

‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति लट् । वसन्तबन्धुर्मदनः । असंकेतितपरामृ-
 ष्टाकृतसंकेता सती परामृष्टा स्पृष्टा । आर्तस्वरेण पीडितस्वरेण । निह्नयात् दूरी-
 कर्षिष्यतीत्यर्थः । आग्नीये हतो भविष्यामि । लिङ्युत्तमपुरुषैकवचनम् । ‘आडो
 यमहनः’ इत्यात्मनेपदम् । तदीयमत्र प्रतिपत्तिरिदमत्र । कर्तव्यमित्यर्थः । नागद-
 न्तोऽवलम्बनकाष्ठम् । ‘खुंटी’ इति भाषया प्रसिद्धम् । ‘नागदन्तो द्विप्रदे गृहा-
 न्निर्गतदारुणि’ इति विश्वः । तत्र लग्नं संस्थापितम् । निर्यासकल्केन चिकुण्ड-
 व्यक्तायेन वर्णितम् । वर्णो रक्तादिः स संजातो यस्मिन्निति तम् । फलकं काष्ठ-
 पट्टिकाम् । हिङ्गुलररक्तपट्टिकामिति यावत् । मणिसमुद्रकाद्रत्नसंपुटकात् । ‘समु-
 द्रकः संपुटकः’ इत्यमरः । वर्तिकां तूलिकाम् । ‘तूलिका वर्णवर्तिका’ इति
 वैजयन्ती । तथाशयानां पूर्वोक्तप्रकारेण निद्रां कुर्वाणाम् । चरणलग्नं पादलग्नम् ।
 आलिखमार्यां च । आर्यालक्षणं मात्रावृत्तरत्नाकरोक्तम्— ‘लक्ष्मैतत्सप्तगणा
 गोपेता भवति नेह विषमे जः’ इति । त्वामयमिति । अयं दासजनो मद्रूपः
 सेवकजनः । आबद्धाञ्जलिं कृताञ्जलीति क्रियाविशेषणम् । त्वामिममर्थम्
 [अर्थयते] प्रार्थयते । द्विकर्मकोऽयम् । सुरतस्य व्यतिकरः संसर्गस्तेन खित्रेव
 मया सह स्वपिहि निद्रां कुरु । एवं सुरतखेदं विना मामेति । ‘मानोनाः प्रतिषेधे’
 इति वचनादादरे वीप्सा । हेमकरण्डकात्सुवर्णपेठकात् । वासताम्बूलवीटिकां
 सुवासितनागवल्लीपत्रवीटिकाम् । कर्पूरस्फुटिकां कर्पूरखण्डम् । पारिजातकं
 सुगन्धखदिरसारम् । उपयुज्य भुक्त्वा । अलक्तकपाटलेन यावत्करक्तेन । तद्र-
 सेन ताम्बूलवीटिकारसेन । सुधाभित्तौ चूर्णकुड्ये । चक्रवाकमिथुनं निरष्टीवम-

धीवम् । अङ्गुलीयकविनिमयं च कृत्वा कथंकथमपि निरगाम् ।
 सुरङ्गया च प्रत्येत्य बन्धनागारं तत्र बद्धस्य नागरिकवरस्य सिंह-
 घोषनाम्नस्तेष्वेव दिनेषु—मित्रत्वेनोपचरितस्य ‘एवं मया हतस्तपस्वी
 कान्तकः, तत्त्वया प्रतिभिद्य रहस्यं लब्धव्यो मोक्षः’ इत्युपदिश्य सह
 शृगालिकया निरक्रामिषम् । नृपतिपथे च समागत्य रक्षिकपुरु-
 षैरगृह्ये । अचिन्तयं च—‘अलमस्मि जवेनापसर्तुमनामृष्ट एवै-
 भिः । एषा पुनर्वराकी गृह्येत । तदिदमत्र प्राप्त रूपम्’ इति तानेव
 चपलमभिपत्य स्वपृष्ठसमर्पितकूर्परः पराङ्मुखः स्थित्वा यद्यहमस्मि
 तत्स्करः, भद्राः, बध्नीत माम् । गुष्माकमयमधिकारः, न पुनरस्या
 वर्षीयस्याः’ इत्यवादिषम् । सा तु तावतैवोन्नीतमदभिप्राया ता-
 न्सप्रणाममभ्येत्य ‘भद्रमुखाः, ममैष पुत्रो वायुग्रस्तश्चिरं चिकि-
 त्सितः । पूर्वद्युः प्रसन्नकल्पः प्रकृतिस्थ एव जातः । जातास्थया
 मया बन्धनान्निष्क्रमय्य स्नापितोऽनुलेपितश्च परिधाप्य निष्प्रवा-
 णियुगलमभ्यवहार्य परमान्नमौशीरेऽद्य कामचारः कृतोऽभूत् ।

म्बूकृतवान् । अङ्गुलीयकविनिमयो व्यत्ययः । बन्धनागारं प्रत्येत्य । नागरिकव-
 रस्य नागरिकश्रेष्ठस्य । उपचरितस्य सेवितस्य । तपस्वी शोच्यः । लब्धव्यः
 प्राप्तव्यः । मोक्षो मोचनम् । समागत्यागत्य । अचिन्तयं चेति चिन्तितवानस्मि ।
 अपसर्तुं पलाय्य गन्तुम् । अलं समर्थः । एभी रक्षकैः । अनामृष्टोऽस्पृष्टः ।
 एषा वराकी दीना शृगालिका । गृह्येत धृता भविष्यति । तदिदमत्र प्राप्त रूपं
 तस्मादिदं वक्ष्यमाणं प्रशस्तं कर्तव्यम् । तानेव । रक्षकान्प्रतीत्यर्थः । चपलं शीघ्रम् ।
 ‘सत्वरं चपलं तूर्णम्’ इत्यमरः । स्वपृष्ठे [समर्पितौ] निहितौ कूर्परौ येनेति सः ।
 गुष्माकं भवताम् । अयमधिकारस्तत्स्करबन्धनरूपः । वर्षीयस्या वृद्धायाः ।
 सा त्विति । सा शृगालिका । तावतैव तावन्मात्रेणैव । उन्नीतस्तर्कितः । मद-
 बिप्रायो मदाशयः । अभ्येत्य संमुखमेत्य । वायुग्रस्तो वातुलः । प्रकृतिस्थः ।
 स्वभावस्थः । जातास्थया जातादरया । निष्प्रवाणियुगलमनाहतवस्त्रयुगलम् ।
 ‘अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे’ इत्यमरः । अभ्यवहार्यं भोजयित्वा ।
 परमान्नं पायसम् । एवमेवामरः । औशीरे शयनासने । ‘औशीरं शयनासनम्’

अथ निशीथे भूय एव वायुनिघ्नः 'निहत्य कान्तकं नृपतिदुहित्रा
रमेयम्' रंहसा परेण राजपथमभ्यपतत् । निरूप्य चाहं पुत्रमेवं-
गतमस्यां वेलायामनुधावामि । तत्प्रसीदत । बद्धैनं मद्यमर्पयत्
इति यावदसौ क्रन्दति तावदहं 'स्थविरे, केन देवो मातरिश्वा
बद्धपूर्वः । किमेते काकाः शौङ्गेयस्य मे निग्रहीतारः । शान्तं पा-
पम्' इत्यभ्यधावम् । असावप्यमीभिः 'त्वमेवोन्मत्ता यानुन्मत्त
इत्युन्मत्तं मुक्तवती । कस्तमिदानीं बध्नाति' इति निन्दिता कद-
र्थिता रुदत्येव मामन्वधावत् । गत्वा च रागमञ्जरीगृहं चिरवि-
रहखेदविह्वलामिमां बहुविधं समाश्वास्य तं निशाशेषमनयम् ।
प्रत्यूषे पुनरुदारकेण च समगच्छे ।

अथ भगवन्तं मरीचिं वेशकृच्छ्रादुत्थाय पुनः प्रैतितप्तपः-
प्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषमुपसंगम्य तेनास्म्येवंभूतत्वदर्शनमवग-
मितः । सिंहघोषश्च कान्तकापचारं निर्भिद्य तत्पदे प्रसन्नेन राज्ञा

इति हलायुधः । कामचारः स्वेच्छाचारित्वम् । अथेति । निशीथेऽर्धरात्रे ।
'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । वायुनिघ्नो वातायत्तः । 'अधीनो निघ्न आयत्तः'
इत्यमरः । रमेयं(य) क्रीडां करोमीति । रंहसा वेगेन । बद्धा बन्धनं कृत्वा ।
मातरिश्वा वायुः । 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । बद्धपूर्वः पूर्वं बद्ध इति
तथा । शौङ्गेयस्य । 'तिलच्छदस्तु शौङ्गेयो विहंगारातिरित्यपि' इति वैजयन्ती ।
'ससाणा' इति प्रसिद्धः । तद्वन्धने काकानामसामर्थ्यमिति भावः । असाविति ।
असौ शृगालिका । कदर्थिता निन्दिता । 'निन्दिता क्लेशने चैव वर्णने च कदर्थने'
इति सज्जनः । गत्वा चेति । चिरं बहुकालं यो विरहखेदो वियोगदुःखं तेन
विह्वलाम् । बहुविधं बहुप्रकारम् । निशाशेषं रात्रिशेषम् । प्रत्यूषे प्रातःकाले ।
'प्रत्यूषोऽहर्मुखम्' इत्यमरः । उदारकेण मित्रेण । अथेति । वेशकृच्छ्राद्वे-
श्याकष्टात् । प्रैतितप्तं यत्तप्तस्य प्रभावात्सामर्थ्यात्प्रत्यापन्नं प्राप्तं दिव्यं चक्षुष्ये-
नेति तथा तम् । उपसंगम्य मिलित्वा । तेन मरीचिना । एवंभूतममुना प्रकारेण ।
त्वदर्शनम् । त्वच्छब्देन राजवाहनस्योपस्थितिः । अवगमितो बोधितः । सिंहघोषः
कारागृहमित्रम् । कान्तकापचारं कारापत्यपकारम् । निर्भिद्य प्रकटीकृत्य ।

प्रतिष्ठापितः । तेनैव चारकसुरङ्गापथेन कन्यापुरप्रवेशं भूयोऽपि मे समपादयत् । समगंसि चाहं शृगालिकामुखविसृतवार्तानुरक्तया राजदुहित्रा । तेष्वेव दिवसेषु चण्डवर्मा सिंहवर्मावधूतदुहितृप्रार्थनः कुपितोऽभियुज्य पुरमवारुणत् । अमर्षणश्चाङ्गराजो यावदरिः पारग्रामिकं विधिमाचिकीर्षति तावत्स्वयमेव प्राकारं निर्भिद्य प्रत्यासन्नानपि सहायानप्रतीक्षमाणो निर्गत्याभ्यधिकबलेन विद्विषा महति संपराये भिन्नवर्मा सिंहवर्मा बलादगृह्यत । अम्बालिकां च बलवदभिगृह्य चण्डवर्मणा हठात्परिणेतुमात्मभवनमनीयत । कौतुकं च स किल क्षपावसाने विवाह इत्यबध्नात् । अहं च धनमित्रगृहे तद्विवाहायैव पिनद्धमङ्गलप्रतिसरस्तमेवमवोचम्—‘सखे, समापतितमेवाङ्गराजाभिसरं राजमण्डलम् । सुगूढमेव संभूय पौरवृद्धैस्तदुपावर्तय । उपावृत्तश्च कृत्तशिरसमेव शत्रुं द्रक्ष्यसि’ इति । ‘तथा’ इति तेनाभ्युपगते गतायुषोऽमुष्य भवनमुत्सवाकुलमुपसमाधीयमानपरिणयोपकरणमितस्ततः प्रवेश-

तत्पदे कान्तकस्थाने । तेनैव मत्कृतमार्गेण । समगंसि । मिलित इत्यर्थः । [शृगालिकामुखविसृतवार्तया] शृगालिकावदननिर्गतगोष्ठ्या । अनुरक्तयासक्तया । तेष्वेवेति । चण्डवर्मा राजवाहनबन्धनकर्ता । सिंहवर्मणाङ्गदेशस्थचम्पानगरराज्ञा । अभियुज्याभिमूय । ‘अभियोगस्त्वभिभवः’ इति । अवारुणत् । रुरोधेत्यर्थः । अमर्षणः सकोपः । अङ्गराजः सिंहवर्मा । प्राकारमावरणभित्तिम् । निर्भिद्य भेदयित्वा । प्रत्यासन्नान्समीपवर्तिनः । अभ्यधिकबलेन बहुतरबलेन । विद्विषा चण्डवर्मणा । संपराये सङ्ग्रामे । भिन्नवर्मा भिन्नतनुवः । ‘तनुव्रं वर्म दंशनम्’ इत्यमरः । सिंहवर्मागृह्यत गृहीतः । अम्बालिकां सिंहवर्मदुहितरम् । कौतुकं मङ्गलसूत्रम् । स किल चण्डवर्मा । अबध्नात् । बबन्धेत्यर्थः । अहमपहारवर्मा । तद्विवाहायाम्बालिकाविवाहाय । पिनद्धमङ्गलप्रतिसरो बद्धमङ्गलहस्तसूत्रः । ‘हस्तसूत्रं प्रतिसरः’ इति वैजयन्ती । तं धनमित्रम् । सखे मित्र । समापतितं समागतम् । अङ्गराजाभिसरमङ्गराजसहायीभूतम् । सुगूढं गुप्तम् । तद्राजमण्डलमुपावर्तय । उपावृत्तश्च पुनरागतः सन् । शत्रुं चण्डवर्माणम् । तेन धनमित्रेण । तथेत्यभ्युपगतेऽङ्गीकृते । गतायुषोऽल्पायुषः । अमुष्य चण्डवर्मणः । उपसमाधीयमानपरिणयोपकरणं संपा-

निर्गमप्रवृत्तलोकसंवाधमलक्ष्यशस्त्रिकः सह प्रविश्य मङ्गलपाठ-
कैरम्बालिकापाणिपल्लवमग्नौ साक्षिण्याथर्वणेन विधिनार्प्यमाणमा-
दिस्मानस्यायामिनं बाहुदण्डमाकृष्य च्छुरिकयोरसि प्राहार्षम् ।
स्फुरतश्च कतिपयानन्यानपि यमविषयमगमयम् । हतबिध्वस्तं
च तद्बृहमनुविचरन्वेपमानमधुरगात्रीं विशाललोचनामभिनिशाम्य
तदालिङ्गनसुखमनुबुभूषुस्तामादाय गर्भगृहमविक्षम् । अस्मिन्नेव
क्षणे तवास्मि नवाम्बुवाहस्तनितगम्भीरेण स्वरेणानुगृहीतः' इति ।

श्रुत्वा च स्मत्वा च देवोऽपि राजवाहनः 'कथमसि कार्क-
श्येन कर्णसुतमप्यतिक्रान्तः' इत्यभिधाय पुनरवेक्ष्योपहारवर्मा-
णम् 'आचक्ष्व, तवेदानीमवसरः' इत्यभाषत । सोऽपि सस्मितं
प्रणम्यारभताभिधातुम्—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽपहारवर्मचरितं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ।

द्यमानविवाहोपयुक्तवस्तुजातम् । इतस्ततः सर्वतः । प्रवेशनिर्गमा गतागतानि
तत्र प्रवृत्त उपक्रान्तौ यो लोकस्तेन संबाधं संकटम् । 'संकटं ना तु संबाधः'
इत्यमरः । अलक्ष्यादृश्या शस्त्रिका च्छुरिका यस्येति स तथा । मङ्गलपाठकैर्ब्राह्मणैः
सह समम् । अग्नौ साक्षिणि सत्यग्निसाक्षिकमित्यर्थः । आथर्वणेन पुरोधसा ।
'आथर्वणः पुरोधाः स्याच्छान्तिपुष्टिकरो द्विजः' इति कामन्दकः । विधिना विध्यु-
क्तप्रकारेण । अर्प्यमाणं दीयमानम् । आदिस्मानस्य गृहीतुकामस्य । आयामिनं
दैर्घ्यवन्तम् । प्राहार्षं हतवान् । यमविषयं यमदेशम् । 'विषयो देशे' इति निपातः ।
'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः । तद्बृहं चण्डवर्मगेहम् । वेपमान-
मधुरगात्रीं कम्पमानसुन्दरशरीराम् । अभिनिशाम्य संमुखं दृष्ट्वा । अनुबुभूषुस्तु-
भवितुमिच्छुः । गर्भगृहं वासगृहम् । 'गर्भागारं वासगृहम्' इत्यमरः । अस्मि-
न्निति । [क्षणे] समये । नवाम्बुवाहो नूतनमेघस्तस्य स्तनितं गजितम् । 'स्तनितं
गजितं मेघनिघोषे रसितादि च' इत्यमरः । कार्कश्येन कर्कशस्य भावस्तेन काठि-
ण्येन । कर्णसुतः स्तेयशास्त्रकर्ता । सोऽप्युपहारवर्मा । अभिधातुं वक्तुम् । इति
श्रीदशकुमारटीकायां पदचन्द्रिकाभिधायं द्वितीय उच्छ्वासः ।

तृतीयोच्छ्वासः ।

एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव बहिः कचिन्मठिकायां विश्रामितुमेत्य कयापि वृद्धतापस्या दत्तपाद्यः क्षणमलिन्दभूमाववास्थिषि । तस्यास्तु महर्शनादेव किमप्याबद्धधारमश्रु प्रावर्तत । ‘किमेतदम्ब, कथय कारणम्’ इति पृष्ट्वा सकरुणमाचष्ट—‘जैवातृक, ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः प्रहारवर्मा नामासीत् । तस्य खलु मगधराजो राजहंसः परं मित्रमासीत् । तयोश्च वल्लभे बलशम्बलयोरिव वसुमतीप्रियंवदे सख्यमप्रतिममधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दितां तां च प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा वसुमतीं सह भर्ता पुष्पपुरमगमत् । तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षां गतिमगमन्मगधराजः । मैथिलेन्द्रस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणितः स्वविषयं प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य संहारवर्मणः सुतैर्विकटवर्मप्रभृतिभिर्व्याप्तं राज्यमाकर्ण्य स्वस्तीयात्सुहृत्पतेर्दण्डावय-

इदानीमुपहारवर्मचरितमभिधातुमुपक्रमते—एषोऽस्मीति । पर्यटनितस्ततो गच्छन् । एकदैकस्मिन्दिवसे । मठिकाल्पमठः । ‘मठश्छात्रादिनिलयः’ इत्यमरः । दत्तपाद्यो दत्तपादोदकः । ‘पाद्यं पादाय वारिणि’ इत्यमरः । अलिन्दभूमौ । ‘प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठकै’ इत्यमरः । अवास्थिषि । आबद्धधारमविच्छिन्नधारम् । अम्ब मातः, सकरुणं करुणासहितम् । जैवातृक आयुष्मन् । ‘जैवातृकः स्यादायुष्मान्’ इत्यमरः । तयो राजहंसप्रहारवर्मणोः । वल्लभे स्त्रियौ । बलश्च शम्बलश्च द्वावप्यसुरौ तयोरिव । एका वसुमती । अपरा प्रियंवदा । इत्युभे । अप्रतिममसदृशम् । अधत्तां दधतुः । अथेति । तां प्रियसखीं वसुमतीम् । प्रियंवदा प्रहारवर्मस्त्री । भर्ता प्रहारवर्मणा सह । पुष्पपुरं वसुमतीभर्तुं राजहंसस्य नगरम् । अगमत् । जगामेत्यर्थः । तस्मिन्निति । मालवेनान्येन राज्ञा । मगधराजस्य राजहंसस्य । जन्यं युद्धम् । ‘युद्धमायोधनं जन्यम्’ इत्यमरः । लेशतः किञ्चित् । सार्वविमक्तिरुक्तसिः । मगधराजो राजहंसः । मैथिलेन्द्रस्तु प्रहारवर्मा । मालवेन्द्रप्रयत्नेन प्राणितो जीवितः । स्वविषयमात्मदेशम् । ज्येष्ठस्य भ्रातुः । स्वस्ती-

वमादित्सुरटवीपथमवगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् । तत्सुतेन
 च कनीयसा हस्तवर्तिना सहैकाकिनी वनचरशरवर्षभयपला-
 यिता वनमगाहिषि । तत्र च मे शार्दूलनखावलीढनिपतितायाः
 पाणिभ्रष्टः स बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत ।
 तच्छवाकर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिपुरिष्वसनयन्त्रमुक्तः क्षणादलि-
 क्षत् । भिल्लदारकैः स बालोऽपाहारि । सा त्वहं मोहसुप्ता के-
 नापि वृष्णिपालेनोपनीय स्वं कुटीरमावेश्य कृपयोपक्रान्तव्रणा
 स्वस्थीभूय स्वभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठात्सुरसहायतया यावद्भ्याकुलीभवामि
 तावन्ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत् । सा
 भृशं रुरोद । रुदितान्ते च सा सार्धघाते स्वहस्तगतस्य राजपु-
 त्रस्य किरातभर्तृहस्तगमनम्, आत्मनश्च केनापि वनचरेण व्रण-
 विरोपणम्, स्वस्थायाश्च पुनस्तेनोपयन्तुं चिन्तिताया निकृष्टजातिसं-
 सर्गवैकल्यात्प्रत्याख्यानपारुष्यम्, तदक्षमेण चामुना विविक्ते विपिने
 स्वशिरःकर्तनोद्यमम्, अनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्म-

याद्भगिनीपुत्रात् । 'स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्' इत्यमरः । दण्डावयवं सैन्यैकदे-
 शम् । 'दण्डौऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसने दमसैन्ययोः' इति भागुरिः । अटवीपथम-
 रण्यमार्गम् । लुब्धका व्याधाः । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्मृगलुब्धकः' इत्य-
 मरः । तत्सुतेन प्रहारवर्मपुत्रेण । वनचराणां भिल्लानां शरवर्षाद्भयं तेन पलायिता ।
 अगाहिष्यालोडितवती । शार्दूलो व्याघ्रः । कपिलाशवस्य मृत्गावः (?) । क्रोडो
 वक्षःस्थलम् । 'क्रोडोरो हृदयस्थानम्' इति हैमः । तच्छवं कपिलाशवम् । इषु-
 र्बाणः । इष्वसनं धनुः । अलिक्षत् । आच्छादयामासेत्यर्थः (?) । वृष्णिपालेन गोपालेन ।
 'वृष्णिर्यदुषु गोपेषु' इत्यजयः । अविपालेनेति वा । 'मेषवृष्णय एडके' इत्यमरः ।
 कुटीरमल्पगृहम् । 'कुटीरामीशुण्डाभ्यो रः' इति रः । उपक्रान्तव्रणा चिकित्सि-
 तक्षता । उपतिष्ठामुर्गन्तुमिच्छुः । तमेवोद्देशं कुटीरप्रदेशम् । सा मत्कन्या । सा-
 र्धघाते संघभ्रंशे । किरातभर्तुर्भिल्लप्रभोः । व्रणविरोपणं कृतसमीकरणम् । तेन वन-
 चरेण । उपयन्तुं परिणेतुम् । प्रत्याख्याने दूरीकरणे । पारुष्यं काठिन्यम् । तद-
 क्षमेण पारुष्यासहेन । विविक्ते विजने । शिरःकर्तनं शिरश्छेदः । अनेन यूना सह
 स्थितेन तरुणेन । हननं मारणम् । [उपयमनं] विवाहः । स तु परिणेता । मैथिले-

नोऽहननम्, आत्मनश्चोपयमनमित्यकथयत् । स तु पृष्ठो मैथिलेन्द्रस्यैव कोऽपि सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी जातः । सह तेन भर्तुरन्तिकमुपसृत्य पुत्रवृत्तान्तेन श्रोत्रमस्य देव्याः प्रियंवदायाश्चादहाव । स च राजा दिष्टदोषाज्येष्ठपुत्रैश्चिरं विगृह्य पुनरसहिष्णुतयातिमात्रं चिरं प्रयुध्य बद्धः । देवी च बन्धनं गमिता । दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्द्धके हतजीवितमपारयन्ती हातुं प्रव्रज्यां किलाग्रहीषम् । दुहिता तु मम हतजीविताकृष्टा विकटवर्ममहादेवी कल्पसुन्दरीं किलाशिश्रियत् । तौ चेद्राजपुत्रौ निरुपद्रवावेवावधिष्येताम्, इयता कालेन तवेमां वयोवस्थामस्प्रक्ष्येताम् । तयोश्च सतोर्न दायादा नरेन्द्रस्य प्रसह्यकारिणो भवेयुः इति प्रेमन्युरभिरुरोद । श्रुत्वा च तापसीगिरमहमपि प्रवृद्धबाष्पो निगूढमभ्यधाम्—‘यद्येवमम्ब, समाश्वसिहि । नन्वस्ति कश्चिन्मुनिस्त्वया तदवस्थया पुत्राभ्युपपादनार्थं याचितस्तेन स लब्धो वर्धितश्च । वार्तेयमतिमहती । किमनया । सोऽहमस्मि । शक्यश्च मयासौ विकटवर्मा यथाकथंचिदुपश्लिष्य व्यापादयितुम् । अनुजाः पुनरतिबहवः, तैरपि घटन्ते पौरजानपदाः । मां तु न कश्चिदिहत्य

न्द्रस्य प्रहारवर्मणः । कारणविलम्बी प्रयोजनविलम्बितः । भर्तुर्मिथिलेन्द्रस्य । अन्तिकं समीपम् । अस्य प्रहारवर्मणः । अदहाव दहतः स्मः (?) । स राजा प्रहारवर्मा । दिष्टं दैवम् । विगृह्य विरोध्य । अतिमात्रमत्यन्तम् । देवी प्रियंवदा । हतजीवितं दुष्टजीवितम् । अपारयन्त्यशकुवती । ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ’ इति धातोः । हातुं त्यक्तुम् । प्रव्रज्यां संन्यासम् । विकटवर्मा प्रहारवर्मज्येष्ठभ्रातृपुत्रः । महादेवीं पटमहिषीम् । निरुपद्रवावुपद्रवरहितौ । अस्प्रक्ष्येतां स्पृष्टौ भविष्यतः । तयोः पुत्रयोः । सतोर्विद्यमानयोः । दायादा बान्धवाः । ‘दायादौ सुतबान्धवौ’ इत्यमरः । प्रसह्यकारिणो बलात्कारकारिणः । प्रमन्युः प्रकृष्टशोका । ‘मन्युशोकौ तु शुक्लश्रियाम्’ इत्यमरः । निगूढं गुप्तम् । समाश्वसिह्याश्वासनं लभस्वेत्यर्थः । स बालः । लब्धः प्राप्तः । वर्धितो वृद्धिः प्रापितः । सोऽहमस्मीत्यात्मनिरूपणम् । उपश्लिष्य संनिधानं प्राप्य । व्यापादयितुं हन्तुम् । ‘व्यापादनं हिसनं च क्षणनं मारणं तथा’

ईदृक्तया जनो जानाति । पितरावपि तावन्मां न संविदाते, कि-
मुतेतरे । तमेनमर्थमुपायेन साधयिष्यामि' इत्यादिषम् । सा तु
वृद्धा सरुदितं परिष्वज्य मुहुः शिरस्युपाघ्राय प्रस्तुतस्तनी सगद्ग-
दमगदत्—'वत्स, चिरं जीव । भद्रं तव । प्रसन्नोऽद्य भगवा-
न्विधिः । अद्यैव प्रहारवर्मण्यधि विदेहा जाताः, यतः प्रलम्ब-
मानपीनबाहुर्भवानपारमेतच्छोकसागरमद्योत्तारयितुं स्थितः । अ-
हो महद्भामधेयं देव्याः प्रियंवदायाः' इति हर्षनिर्भरा स्नानभो-
जनादिना मामुपाचरत् । अशिश्रियं चास्मिन्मटैकदेशे निशि
कटशय्याम् । अचिन्तयं च विनोपधिनायमर्थो न साध्यः । स्ति-
यश्चोपधीनामुद्भवक्षेत्रम् । अतोऽन्तःपुरवृत्तान्तमस्या अवगम्य
तद्वारेण किञ्चिज्जालमाचरेयम्' इति ।

चिन्तयत्येव मयि महार्णवोन्मग्नमार्तण्डतुरंगमश्वासरयावधू-
तेव व्यावर्तत त्रियामा । समुद्रगर्भवासजडीकृत इव मन्दप्रतापो
इति भागुरिः । घटन्ते मिलिष्यन्ति । [इहत्यः ।] 'अव्ययात्यप्' इति सप् । ईदृ-
शस्य भावस्तथा तथा । पितरावपि मातापितरावपि । न संविदाते न जानतः ।
तमेनमर्थं शत्रुमारणरूपम् । उपायेन प्रकारान्तरेण । परिष्वज्यालिङ्ग्य । उपाघ्रा-
याघ्राणं कृत्वा । प्रस्तुतस्तनी क्षरदुग्धस्तनी । भद्रं कल्याणम् । प्रहारवर्मण्यधि
प्रहारवर्माधीनाः । 'अधिरीश्वरे' । 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' ।
यतो यस्मात् । प्रलम्बमानो दीर्घो पीनो पुष्टौ बाहू यस्येति स तथा । एतच्छोक-
सागरं प्रहारवर्मशोकसमुद्रम् । उपाचरदुपचारमकरोत् । अशिश्रियमाश्रितवान् ।
कटशय्यां तृणास्तरणम् । अचिन्तयं चिन्तितवान् । उपधिना कपटेन । 'कपटोऽस्त्री
व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः । उद्भवक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् । अस्या वृद्धायाः
सकाशात् । जालं कपटम् । 'जालं समूह आनाये गवाक्षे कपटेऽपि च' इति
वैजयन्ती । चिन्तयत्येवेति । महार्णवोन्मग्नः समुद्रमध्याग्निः सतो यो मार्तण्डः
सूर्यः । 'विकर्तनार्कमार्तण्डः' इत्यमरः । तत्तुरंगमा अश्वाः । 'घोटके वीतितुरग-
तुरंगाश्चतुरंगमाः' इत्यमरः । तेषां श्वासरयस्तेनावधूतेव कम्पितेव । त्रियामा
रात्रिः । 'त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः । समुद्रगर्भवासः समुद्रमध्यवसतिः । ज-
डीकृतः शीतलीकृतः । 'तुषारः शीतलो जडः' इति वैजयन्ती । मन्दप्रतापः स्व-

दिवसकरः प्रादुरासीत् । उत्थायावसायितदिनमुखनियमविधिस्तां
मे मातरमवादिषम्—‘अम्ब, जाल्मस्य विकटवर्मणः कच्चिदन्तः-
पुरवृत्तान्तमभिजानासि’ इत्यनवसितवचन एव मयि काचिदङ्गना
प्रत्यदृश्यत । तां चावेक्ष्य सा मे धात्री हर्षाश्रुकुण्ठितकण्ठमाच-
ष्ट—‘पुत्रि पुष्करिके, पश्य भर्तृदारकम् । अयमसावकृपया
मया वने परित्यक्तः पुनरप्येवमागतः’ इति । सा तु हर्षनिर्भर-
निपीडिता चिरं प्ररुद्ध बहु विलप्य शान्ता पुनः स्वमात्रा राजा-
न्तःपुरवृत्तान्ताख्याने न्ययुज्यत । उक्तं च तया—‘कुमार, का-
मरूपेश्वरस्य कलिन्दवर्मनाम्नः कन्या कल्पसुन्दरी कलासु रूपे
चाप्सरसोऽप्यतिक्रान्ता पतिमभिभूय वर्तते । तदेकवल्लभः, स तु
बह्वरोधोऽपि विकटवर्मा’ इति । तामवोचम्—‘उपसर्पैनां म-
त्प्रयुक्तैर्गन्धमाल्यैः । उपजनय चासमानदोषनिन्दादिना स्वभर्तृरि-
द्वेषम् । अनुरुषभर्तृगामिनीनां च वासवदत्तादीनां वर्णनेन ग्राह-
यानुशयम् । अवरोधनान्तरेषु च राज्ञो विलसितानि सुगूढान्यपि

ल्पतापः । दिवसकरः सूर्यः । अवसायितः समापितः । दिनमुखनियमविधिः प्रातः-
कालनियमकृत्यम् । तां वृद्धाम् । अवादिषमवोचम् । जाल्मस्य मूढस्य । ‘जडो
जाल्मश्च निर्बुद्धौ स्तब्धे नालोच्यकारिणि’ इति वैजयन्ती । कच्चिदिति प्रश्ने ।
‘कच्चित्प्रश्ने निवेदने’ इति भागुरिः । अनवसितवचनेऽसमापितवचने । तामङ्गनाम्
धात्र्युपमाता । हर्षाश्वानन्दाश्रु तेन कुण्ठितोऽवरुद्धः कण्ठो यथा तथेति क्रिया-
विशेषणम् । पुत्रि कन्ये । भर्तुः प्रहारवर्मणो दारकमपत्यम् । ‘दारको भेदकेऽपत्ये’
इति विश्वः । अकृपया निर्देयया । सा पुष्करिकाख्या विकटवर्मान्तःपुरचारिणी
तापसीकन्या । राजान्तःपुरं विकटवर्मान्तःपुरं तस्य वृत्तान्तो वार्ता तदाख्याने
तत्कथने । न्ययुज्यत नियोजिता । कलासु चतुःषष्टिकलासु । रूपे कान्तौ । अप्स-
रसोऽप्यतिक्रान्तोत्कृष्टेत्यर्थः । अभिभूय पराभूय । तदेकवल्लभः सैवैका वल्लभा यस्येति
स तथा । बह्वरोधोऽपि बहुपत्नीकोऽपि । तां पुष्करिकाम् । एनां कल्पसुन्दरीम् ।
मत्प्रयुक्तैर्मत्प्रेषितैः । उपजनयोत्पादय । असमानोऽतुल्य इति । आदिशब्देन शकुन्त-
लादमयन्त्यादयो ग्राह्याः । अनुशयं पश्चात्तापम् । अवरोधनान्तरेष्वपरस्त्रीषु । राज्ञो

प्रयत्नेनान्विष्य प्रकाशयन्ती मानमस्या वर्धय' इति । पुनरिदम-
म्बामवोचम्—'इत्थमेव त्वयाप्यनन्यव्यापारया नृपाङ्गनासावुप-
स्थातव्या । प्रत्यहं च यद्यत्तत्र वृत्तं तदस्मि त्वयैव बोध्यः' ।
मदुक्ता पुनरियमुदर्कस्वाहुनोऽस्मत्कर्मणः प्रसाधनाय च्छायेवान-
पायिनी कल्पसुन्दरीमनुवर्तताम्' इति । ते च तमर्थं तथैवान्व-
तिष्ठताम् ।

केषुचिदिनेषु गतेष्वाचष्ट मां मदम्बा 'वत्स, माधवीव
पिचुमन्दाश्लेषिणी यथासौ शोच्यमात्मानं मन्येत तथोपपाद्य
स्थापिता । किं भूयः कृत्यम्' इति । पुनरहमभिलिख्यात्मनः प्र-
तिकृतिम् 'इयममुष्पै नेया । नीतां चैनां निर्वर्ण्य सा नियतमेवं
वक्ष्यति । नन्वस्ति कश्चिदीदृशाकारः पुमान्' इति । प्रतिब्रूह्ये-
नाम्—'यदि स्यात्ततः किम्' इति । तस्य यदुत्तरं सा दास्यति
तदहमस्मि प्रतिबोधनीयः' इति । सा 'तथा' इति राजकुलमुप-
संक्रम्य प्रतिनिवृत्ता मामेकान्ते न्यवेदयत्—'वत्स, दर्शितोऽसौ
चित्रपटस्तरस्यै मत्तकाशिन्यै । चित्रीयमाणा चासौ 'भुवनमिदं
सनाथीकृतं यदेवेऽपि कुसुमधन्वनि नेदृशी वपुःश्रीः संनिधत्ते ।

विकटवर्मणः । विलसितानि विलासान् । प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती । अस्याः क-
ल्पसुन्दर्याः । अनन्यव्यापारा त्यक्तसर्वान्यकार्या । असौ नृपाङ्गना । उपस्थातव्या
सेवनीया । तत्र वृत्तं तत्र जातम् । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । त्वयैव वृद्धयैव । म-
दुक्तेयं पुष्करिका । उदर्क उत्तरं फलम् । स्वाहु मधुरं यत्कर्म तस्य प्रसाधनाय
करणाय । अनपायिनी नाशरहिता । कल्पसुन्दरी राजपत्नी । ते च तापसी त-
त्कन्या च । माधवी वासन्ती । 'वासन्ती माधवी लता' इत्यमरः । पिचुमन्दो
निम्बवृक्षः । 'पिचुमन्दश्च निम्बे' इत्यमरः । शोच्यं शोचनीयम् । उपपाद्य सयुक्तिकं
संबोध्य । आत्मन उपहारवर्मणः । प्रतिकृति स्वरूपम् । इयं प्रतिकृतिः । अमुष्पै रा-
जपत्न्यै । एनां प्रतिकृतिं निर्वर्ण्य । सा राजपत्नी । नियतं नियमेन । एवममुना
प्रकारेण । वक्ष्यति वदिष्यति । ईदृश आकारो यस्येति स तथा । प्रतिब्रूहि प्रत्युत्तरं
देहि । सा वृद्धा । सनाथीकृतम् । नाथवत्कृतमित्यर्थः । कुसुमधन्वनि मदने । यद्य-
स्मात् । ईदृश्येतत्सदृशा । वपुःश्रीः शरीरशोभा । न संनिधत्ते । नास्तीत्यर्थः ।

चित्रमेतच्चित्रतरम् । न च तमवैमि य ईदृशमिदमिहल्यो निर्मि-
मीते । केनेदमालिखितम्' इत्याहृतवती व्याहृतवती च । मया
च स्मेरयोदीरितम्—'देवि, सदृशमाज्ञापयसि । भगवान्मकर-
केतुरप्येवं सुन्दर इति न शक्यमेव संभावयितुम् । अथ च वि-
स्तीर्णयमर्णवनेमिः । कचिदीदृशमपि रूपं दैवशक्त्या संभवेत् ।
अथ तु यद्येवंरूपो रूपानुरूपशिल्पशीलविद्याज्ञानकौशलो युवा
महाकुलीनश्च कश्चित्संनिहितः स्यात्, स किं लप्स्यते' इति ।
तयोक्तम्—'अम्ब, किं ब्रवीमि । शरीरं हृदयं जीवितमिति
सर्वमिदमल्पमनर्हं च । ततो न किञ्चिद्विद्मस्यते । न चेदयं विप्र-
लम्भस्तस्यामुष्य दर्शनानुभवेन यथेदं चक्षुश्चरितार्थं भवेत्तथानु-
ग्रहः कार्यः' इति । भूयोऽपि मया दृढतरीकर्तुमुपन्यस्तम्—
'अस्ति कोऽपि राजसूनुर्निगूढं चरन् । अमुष्य वसन्तोत्सवे सह
सखीभिर्नगरोपवनविहारिणी रतिरिव विग्रहिणी यदृच्छया दर्श-
नपथं गतासि । गतश्चासौ कामशरैकलक्ष्यतां मामन्ववर्तिष्ट ।
मया च वामन्योन्यानुरूपैरन्यदुर्लभैराकारादिभिर्गुणातिशयैश्च प्रे-
र्यमाणया तद्रचितैरेव कुसुमशेखरस्रगनुलेपनादिभिश्चिरमुपासि-

चित्रतरस्मिततरामाश्चर्यम् । तं पुरुषम् । नावैमि न जानामि । इहल्योऽत्रत्यः ।
ईदृशं निर्मिमीते करोति । मया चेति । स्मेरया सहासया । उदीरितमुक्तम् । स-
दृशं युक्तम् । मकरकेतुर्मदनः । एवं संभावयितुं सुन्दरत्वेन निदर्शयितुम् । अथ
चेति तथापि । विस्तीर्णा विशाला । अर्णवनेमिः । पृथिवीत्यर्थः । अथ त्विति ।
'अथ त्वित्यभिधेयेऽस्मिन्नास्तामथ तु चाव्ययम्' इत्यजयः । रूपानुरूपं यथानुकू-
लम् । शिल्पं चातुर्यम् । शीलं स्वभावः । विद्याश्चतुर्दशाष्टादश वा । ज्ञानं लिप्यादि ।
युवा तरुणः । तयोक्तं वृद्धयोक्तम् । अनर्हमयोग्यम् । न किञ्चिद्विद्मस्यते प्राप्यते ।
अमुष्य पुरुषस्य । चरितार्थं कृतकृत्यम् । उपन्यस्तम् । उक्तमित्यर्थः । अस्तीति ।
निगूढं गुप्तम् । नगरोपवनं नगरारामः । विग्रहिणी विरोधिनी । यदृच्छया स्नेच्छया ।
दर्शनपथं दर्शनमार्गम् । गतश्चेति । असौ राजपुरुषः । लक्ष्यतां वेध्यताम् । मया
चेति । वामिति युवयोः । अन्योन्यानुरूपैः परस्परानुरक्तैः । प्रेर्यमाणयोद्योजितया ।

तासि । सादृश्यं च स्वमनेन स्वयमेवाभिलिख्य त्वत्समाधिगा-
ढत्वदर्शनाय प्रेषितम् । एष चेदर्थो निश्चितस्तस्यामुष्यातिमा-
नुषप्राणसत्त्वप्रज्ञाप्रकर्षस्य न किञ्चिदुष्करं नाम । तमद्यैव दर्श-
येयम् । संकेतो देयः' इति । तथा तु किञ्चिदिव ध्यात्वा पुन-
रभिहितम्—'अम्ब, तव नैतदिदानीं गोप्यतमम् । अतः कथ-
यामि । मम तातस्य राज्ञा प्रहारवर्मणा सह महती प्रीतिरासीत् ।
मातुश्च मे मानवत्याः प्रियवयस्या देवी प्रियंवदासीत् । ताभ्यां
पुनरजातापत्याभ्यामेव कृतः समयोऽभूत्—'आवयोः पुत्रवत्याः
पुत्राय दुहितृमत्या दुहिता देया' इति । तातस्तु मां जातां प्रन-
ष्टापत्या प्रियंवदेति प्रार्थयमानाय विकटवर्मणे दैवाद्भवान् ।
अयं च निष्ठुरः पितृद्रोही नात्युपपन्नसंस्थानः कामोपचारेष्वल-
ब्धवैचक्षण्यः कलासु काव्यनाटकादिषु मन्दाभिनिवेशः शौर्यो-

तद्रचितैस्तन्निर्मितैः । शेखर आपीडः । स्रग्भाला । अनुलेपनमुद्वर्तनम् । उपासितासि ।
सेवितासीत्यर्थः । सादृश्यं सदृशरूपम् । अनेन पुरुषेण । स्वयमेव । स्वहस्तेनैवेत्यर्थः ।
त्वत्समाधिगाढं त्वद्ग्रहणदृढम् । एष चेदिति पूर्वोक्तोऽयमर्थः । निश्चितो नियतः ।
अतिमानुषो मनुष्यमतिक्रान्तः । प्राणो बलम् । सत्त्वं पराक्रमः । 'सत्त्वोऽस्त्री
जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे' इति वैजयन्ती । प्रज्ञा बुद्धिः । प्रकर्ष आधिक्यं
यस्येति स तथा तस्य । न किञ्चिदुष्करम्, सर्वं सुकरमेवेति भावः । नामेति निश्च-
यार्थः । तं पुरुषम् । अद्यैवेति । स्वस्यैतत्कार्यघटनापटुत्वयोत्तमार्थमेवकारः ।
ध्यात्वा विचार्य । गोप्यतममतिशयेन गोप्यमिति तथा । मम तातस्य मत्पितुः ।
प्रहारवर्मणा राज्ञा । महत्यतिश्रेष्ठा । प्रियवयस्या प्रियसखी । अजातापत्याभ्याम-
नुत्पन्नापत्याभ्याम् । समयः शपथः । आवयोर्द्वयोः । तातो मत्पिता । प्रनष्टापत्या
हतापत्या । अयं विकटवर्मा । निष्ठुरः कठिनः । उपपन्नसंस्थानः । 'उपपन्नं समृद्धे
च संपन्नेऽनुगुणेऽपि च' इति केशवः । 'संस्थानं मरणे गात्रे संनिवेशे च वर्तते' इति
भागुरिः । कामोपचारेषु मदनतन्त्रेषु । अलब्धमप्राप्तं वैचक्षण्यं विचक्षणस्य भावस्त-
था काशलं येनेति स तथा । कलासु चतुःषष्टिषु । काव्येषु श्र(श्रा)व्यरूपेषु नाटका-
दिषु दृश्यरूपेषु । आदिशब्देन रूपकाख्यायिकाचम्पूरूपेषु । मन्दो निश्चलोऽभिनिवेश
आग्रहो यस्येति । शौर्योन्मादी शौर्योन्मत्तः । दुर्विकल्पो दुष्टश्चासौ विकल्पोऽनेति

न्मादी दुर्विकत्थनोऽनृतवादी चास्थानवर्षी । नातिरोचते म एष
भर्ता विशेषतश्चैषु वासरेषु । यदयमुद्याने मदन्तरङ्गभूतां पुष्क-
रिकामप्युपान्तवर्तिनीमनादृत्य मयि बद्धसापत्न्यमत्सरामनात्म-
ज्ञामात्मनाटकीयां रमयन्तिकं नामापत्यनिर्विशेषं मत्संवर्धिताया-
श्चम्पकलतायाः स्वयमवचिताभिः सुमनोभिरलमकार्षीत् । मदुप-
भुक्तमुक्ते चित्रकूटगर्भवेदिकागते रत्नतल्पे तथा सह व्यहार्षीत् ।
अयोग्यश्च पुमानवज्ञातुं च प्रवृत्तः । तत्किमित्यपेक्ष्यते । परलो-
कभयं चैहिकेन दुःखेनान्तरितम् । अविषह्यं हि योषितामन-
ङ्गशरनिषङ्गीभूतचेतसामनिष्टजनसंवासयन्त्वणादुःखम् । अतो-
ऽमुना पुरुषेण मामद्योद्यानमाधवीगृहे समागमय । तद्वार्ताश्र-

तथा । आत्मश्लाघावान् । 'विकत्थनं स्तवः श्लाघा' इति हलायुधः । अनृतवाद्य-
सत्यवक्ता । अस्थानवर्ष्यपात्रदाता । नातिरोचते न रुचिपदं भवतीत्यर्थः । म
इति मह्यम् । 'रुच्यर्थानां—' इति चतुर्थी । विशेषत इति । अयं भर्ता विकटवर्मा ।
उद्यान उपवने । मदन्तरङ्गभूतामाप्तभूताम् । उपान्तवर्तिनीं समीपवर्तिनीम् । अ-
नादृत्य तिरस्कृत्य । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरक्रिया' इत्यमरः । बद्धः स-
पत्नस्य भावः सापत्न्यं तस्य मत्सरोऽसह्यता ययेति तथा । 'अथ मत्सरः । अस-
ह्यपरसंपत्तौ' इति विश्वः । नाटकीयां नर्तकीम् । 'नाटकीयो नृत्तकरः' इत्यजयः ।
अपत्यनिर्विशेषमपत्यतुल्यमिति क्रियाविशेषणम् । मत्संवर्धिताया मत्पालितायाः ।
चम्पकलतायाः । अल्पचम्पकस्येत्यर्थः । स्वयमात्मनैव । अर्वाचिताभिर्लूनाभिः । सुम-
नोभिः पुष्पैः । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः । अलमकार्षीत्पूर्णमकरोत् ।
अलंकृतवानिति वा । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । मदुपभुक्त-
मुक्ते मयादौ भुक्ते पश्चान्मुक्ते । चित्रकूटः क्रीडापर्वतः । तद्गर्भवेदिकागते । रत्न-
तल्पे रत्नमञ्चके । तथा रमयन्तिकया । सह साकम् । व्यहार्षीद्विहारं कृतवान् ।
अयोग्यो मूर्खः । अवज्ञातुमवमानितुम् (?) । ऐहिकेनेह भवं तथा तेन । अन्त-
रितं व्यवधानीकृतम् । अविषह्यं सोढुमशक्यम् । योषितां स्त्रीणाम् । 'स्त्री योषि-
दबला' इत्यमरः । अनङ्गशरा मदनबाणास्तेषां निषङ्गीभूतं तूणीभूतम् । स्थानतां
प्राप्तमिति भावः । चेतश्चित्तं यासामिति तथा तासाम् । अनिष्टजनः शत्रुलोकस्त-
त्संवासस्तत्समागमः स एव यन्त्रणा निर्वन्धस्तदुःखमिति । अमुना पुरुषेण त्वत्क-

वणमात्रेणैव हि ममातिमात्रं मनोऽनुरक्तम् । अस्ति चायमर्थ-
राशिः । अनेनामुष्य पदे प्रतिष्ठाप्य तमेवात्यन्तमुपचर्य जीवि-
ष्यामि' इति । मयापि तदभ्युपेत्य प्रत्यागतम् । अतः परं भर्तृ-
दारकः प्रमाणम्' इति ।

ततस्तस्या एव सकाशादन्तःपुरनिवेशमन्तर्वेशिकपुरुषस्था-
नानि प्रमदवनप्रदेशानपि विभागेनावगम्य, अस्तगिरिकूटपातक्षु-
भितशोणित इव शोणीभवति भानुबिम्बे, पश्चिमाम्बुधिपयःपात-
निर्वापितपतङ्गाङ्गारधूमसंभार इव भरिततमसि नभसि विजृ-
म्भिते, परदारपरामर्षोन्मुखस्य ममाचार्यकमिव कर्तुर्मुत्थिते गुरु-
परिग्रहश्लाघिनि ग्रहाग्रेसरे क्षपाकरे, कल्पसुन्दरीवदनपुण्डरी-

थितेन । अद्यास्मिन्दिवसे । उद्यानमाधवीगृह उपवनवासनिकागृहे । समागम्य ।
मिलापयेत्यर्थः । तद्वार्ता तस्य पुरुषस्य वार्ता गोप्त्री । अतिमात्रमत्यन्तम् । अ-
स्तौति । अर्थराशिर्द्रव्यराशिः । अमुष्य विकटवर्मणः । तमेव पुरुषमेव । उपच-
र्याराध्य । मयापि वृद्धतापसा भर्तृदारकौ राजपुत्रः । तत इति । तस्या एव
वृद्धाया एव । अन्तःपुरनिवेशमन्तःपुरप्रदेशम् । अन्तर्वेशिकपुरुषाः । 'अन्तःपुरे
त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः' इत्यमरः । प्रमदवनप्रदेशानपि क्रीडावनप्रदेशान् ।
'विज्ञेयं प्रमदवनं पुरोपकण्ठे शुद्धान्तैः सह रमते नृपस्तु यस्मिन्' इति हलायुधः ।
विभागेन विवेकेन । अस्तगिरिस्ताचलस्तस्य कूटं शिखरं तस्माद्यः पातः पतनं
तेन क्षुभितं तिःसृतं शोणितं रक्तं यस्येति तथा तस्मिन् । शोणीभवति सति ।
रक्तीभवति सति । भानुबिम्बे सूर्यबिम्बे । पश्चिमाम्बुधिः पश्चिमसमुद्रस्तस्य पय
उदकं तत्र पातः पतनं तेन निर्वापितो दूरीकृतः (?) पतङ्ग एव सूर्य एवाङ्गारः
प्रदीप्तका[ष्ठा]वयवस्तस्य धूमस्तस्य संभारी यस्मिन्निति तथा तस्मिन् । भरितं
पूर्णीकृतं तमो यस्मिन्निति तथा तस्मिन् । नभस्याकाशे । विजृम्भिते विकासं
प्राप्ते । परदारा परस्त्री । परामर्षो गमनम् । तत्रोन्मुखस्योत्कण्ठितस्य । आचार्य-
कमिवाचार्यभावम् । 'मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः' इत्यमरः । इवशब्दोऽत्रोत्प्रेक्षायाम् ।
गुरुपरिग्रहो गुरुपत्न्यभिलाषस्तच्छ्लाघिनि श्लाघतेऽसौ तथा तस्मिन् । ग्रहाग्रेसरे
ग्रहमुख्ये । क्षपाकरे चन्द्रे । 'नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । कल्पसुन्दर्यो राज-

१ अमुं स्वे पदे. २ सनिवेश. ३ भरितनभसि तमसि. ४ उपस्थिते. ५ प-
रिग्रहग्रहण.

केणेव महर्शनातिरागप्रथमोपनतेन स्मयमानेन चन्द्रमण्डलेन
 संधुक्षमाणतेजसि भुवनविजिगीषोद्यते देवे कुसुमधन्वनि, यथो-
 चितं शयनीयमभजे । व्यचीचरं च—‘सिद्धप्राय एवायमर्थः ।
 किंतु परकलत्रलङ्घनाद्धर्मपीडा भवेत्, साप्यर्थकामयोर्द्वयोरुप-
 लम्भे शास्त्रकारैरनुमतैवेति । गुरुजनबन्धमोक्षोपायसंधिना मया
 चैष व्यतिक्रमः कृतः, तदपि पापं निर्हृत्य कियत्यापि धर्मक-
 लया मां समग्रयेदिति । अपि त्वेतदाकर्ण्य देवो राजवाहनः
 सुहृदो वा किं नु वक्ष्यन्ति’ इति चिन्तापराधीन एव निद्रया
 परामृश्ये । अहृश्यत च स्वप्ने हस्तिवक्रो भगवान् । आह
 स्म च—‘सौम्य उपहारवर्मन्, मा स्म ते दुर्विकल्पो भूत् । यत-
 स्त्वमसि मदंशः । शंकरजटाभारलालनोचिता सुरसरिदसौ वर-
 वर्णिनी । सा च कदाचिन्मद्विलोडनासहिष्णुर्मामशपत्—‘एहि

पत्न्याः । वदनपुण्डरीकं मुखकमलम् । महर्शनातिरागो महर्शनेच्छा तेन प्रथमो-
 पनतेन प्रागेव प्राप्तेन । संधुक्षमाणतेजसि प्रवृद्धतेजसि । भुवनविजिगीषा जगद्विजे-
 तुमिच्छा तत्रोद्यते । कुसुमधन्वनि मदने । यथोचितं यथायोग्यम् । शयनीयं
 शय्याम् । अभजेऽधिष्ठितवान् । क्रियाबलादहमिति पदमध्याहार्यम् । व्यचीचरं
 चेति । सिद्धप्राय ईष्यूनः [सिद्धः] । किं त्विति । परकलत्रलङ्घनं परस्त्रीग-
 मनम् । धर्मपीडा धर्मेनाशः । सापि धर्मपीडा । अर्थकामयोरुपलम्भे प्राप्तौ ।
 शास्त्रकारैर्मेन्वादिभिः । अनुमतैवानिषिद्धैव । गुरुजनस्य पितृलोकस्य । मोक्षो-
 पायो मोचनोद्योगस्तत्संधिना । संधिः साधकता । व्यतिक्रमो धर्मेनाशरूपः । त-
 दपि पापम् । समग्रयेत्संपूर्णं करिष्यति । अपि त्विति । एतत्कर्म । आकर्ण्य
 श्रुत्वा । देवो राजवाहनः । सुहृदोऽन्ये । किं नु वक्ष्यन्ति किं नु निन्दां कुर्वन्तीति ।
 अहृश्यतेति । हस्तिवक्रो गजाननः । दुर्विकल्पो दुर्विचारः । सुरसरिद्रज्ञा ।
 सैवासौ कल्पसुन्दरी । वरवर्णिनी । ‘उत्तमा वरवर्णिनी’ इत्यमरः । सा गङ्गा । म-
 द्विलोडनं मत्खेलनं तदसहिष्णुस्तदसहनशीला । मर्त्यत्वं मनुष्यत्वम् । यथा येन

१ अभिसंधिना. २ धर्मः कलया. ३ समाश्रयेत्. ४ अहृश्यत स्वप्ने भगवान्भर्गः
 ५ मडजटा. ६ तां च कदाचिद्रजाननो जलक्रीडां कुर्वन्नतिव्यगाहत । सा च
 सपत्नीतनयविहितां विलोडनामसहमाना तमशपत्.

मर्त्यत्वम्' इति । अशप्यत मया च—'यथेह बहुभोग्या तथा प्राप्यापि मानुष्यकमनेकसाधारणी भव' इति । अभ्यर्थितश्चानया 'एकपूर्वा पुनस्त्वामेवोपचर्य यावज्जीवं रमेयम्' इति । तदयमर्थो भव्य एव भवता निराशङ्क्यः' इति । प्रतिबुध्य च प्रीतियुक्तस्तदहरपि प्रियासंकेतव्यतिकरादिस्मरणेनाहमनैषम् ।

अन्येद्युरमन्यथावृत्तिरनङ्गो मय्येवेषुवर्षमवर्षत् । अशुष्यच्च ज्योतिष्मतः प्रभामयं सरः । प्रासरच्च तिमिरमयः कर्दमः । कार्दमिकनिवसनश्च दृढतरपरिकरः खड्गपाणिरुपहृतप्रकृतोपस्करः

प्रकारेण । इह बहुभोग्या गङ्गात्वेन । तथा तेनैव प्रकारेण । मानुष्यकं मनुष्यशरीरम् । अनेकसाधारणी बहुभोग्या भवेति । अभ्यर्थितः प्रार्थितः । अनया गङ्गाया । एकः पूर्वं यस्या इति तथा । त्वां द्वितीयम् । उपचर्य संसेव्य । यावज्जीवं देहपर्यन्तम् । रमेयं क्रीडां करोमि । तदयमिति । अयमर्थः कल्पसुन्दरीभोगरूपः । भव्य एव कुशल एव । निराशङ्क्यः । नाशङ्कनीय इत्यर्थः । प्रतिबुध्य ज्ञात्वा । तदहस्तद्विनम् । अनैषमगमयम् । अन्येद्युरिति परदिवसे । अनन्यथावृत्तिर्मदेकवृत्तिः । अनङ्गो मदनः । इषुवर्षमिषून्वर्षयित्वेति तथा । णमुल् । अवर्षत् । ववर्षेत्यर्थः । अशुष्यत् । शोषं प्रापेत्यर्थः । ज्योतिष्मतः सूर्यस्य । प्रभामयं दीप्तिरूपं सरः । तद्रूप्ये मयट् । प्रासरत् । प्रसरति स्मेत्यर्थः । तिमिरमयोऽन्धकारमयः । कर्दमः पङ्कः । कार्दमिकनिवसनः कर्दमेनाक्तं कार्दमिकम् । 'तेन रक्तं रागात्' इत्याधिकारे 'लाक्षारोचन—' इति सूत्रे 'शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्' इति ठक् । नीलवस्त्रः । दृढतरः परिकरः संनाहो यस्येति सः । 'कक्षाबन्धः परिकरः' इति वैजयन्ती । उपहतोऽङ्गीकृतः प्रकृतोपस्करो योग्यसामग्री येनेति स तथा । 'साधनं स्यादुपस्करे'

१ सोऽप्यहेतुकशापप्रदानात्कुद्रस्तामशपत् । २ ततस्तेन प्रतिशप्ता सा विलक्षेव सामुपसृत्य सगद्गदमगदत्—'स्वामिन्, अहमनुव्रतभवच्चरणवरिवस्याविधायिनी न शापाहो' इत्याकर्ष्य कृपाक्कान्तमनसा मयोक्तम्—'प्रिये, नास्य शापोऽन्यथा भवितुमर्हति । परं त्वदनुग्रहार्थमहमात्मनोऽंशं द्विधा विभज्य विकटवर्मनृपरूपेण मिथिलापतिप्रहारवर्मात्मजोपहारवर्मात्मना च मर्त्यलोकेऽवतरिष्यामि । त्वं च कामरूपाधिपतेः कलिङ्गवर्मनाम्नः कन्या कल्पसुन्दरी नाम भूत्वा ड्वायसा मदंशेन विकटवर्मणा प्रथममल्पीयांसमनेहसं संगता तस्मिन्विकटवर्मणि मन्मूर्तावेव लयमुपगते पुनरुपहारवर्मात्मकं कनीयांसं मदंशमुपलभ्य तेन साकं विविधसुखोपभोगमनुभविष्यसि । तदयम् ।

स्मरन्मातृदत्तान्यभिज्ञानानि राजमन्दिरपरिखामुदम्भसमुपाति-
ष्ठम् । अथोपखातं मातृगृहद्वारे पुष्करिकया प्रथमसंनिधापितां
वेणुयष्टिमादाय तथा शायितया च परिखाम्, स्थापितया च प्रा-
कारभित्तिमलङ्घयम् । अधिरुह्य पक्केष्टकचितेन गोपुरोपरित-
लाधिरोहेण सोपानपथेन भुवमवातरम् । अवतीर्णश्च बकुलवी-
थीमतिक्रम्य चम्पकावलिवर्त्मना मनागिवोपसृत्योत्तराहिं करुणं
चक्रवाकमिथुनरवमशृणवम् । पुनरुदीचा पाटलिपथेन स्पर्शल-
भ्यविशालसौधकुड्योदरेण शरक्षेपमिव गत्वा पुनः प्राचा पि-
ण्डीभाण्डीरखण्डमण्डितोभयपार्श्वेन सैकतपथेन किञ्चिदुत्तरम-
तिक्रम्य पुनरवाचीं चूतवीथीमगाहिषि । ततश्च गहनतरमुदरोप-

इति वैजयन्ती । मातृदत्तानि धात्रीदत्तानि । परिखां प्राचीरसंनिकृष्टस्वनिम् । उ-
दम्भसमुत्कटजलाम् । उपातिष्ठं समीपमगच्छम् । अथेति । उपखातं खातसो-
पेति तथा । प्रथमसंनिधापितां प्रागेव स्थापिताम् । आदाय गृहीत्वा । तथा वेणुय-
ष्टिकया । शायितया प्रसारितया । स्थापितयोर्ध्वीकृतया च । प्राकारभित्तिमलङ्घ-
यम् । लङ्घितवानित्यर्थः । अधिरुह्यारोहणं कृत्वा । पक्केष्टका भर्जितेष्टकास्ताभिश्चि-
तेन कृतेन । 'इष्टकेषीकामालानां—' इति ह्रस्वता । गोपुरोपरि द्वारेण (?) पुरद्वारो-
परितलं तत्राधिरोहो यस्येति । सोपानपथेन सोपानमार्गेणावातरम् । बकुलवीथीं
बकुलावलीम् । 'वीथिर्गृहाम्ने पङ्क्तौ च' इति वैजयन्ती । चम्पकावलिवर्त्मना च-
म्पकश्रेणिमार्गेण । मनागिवोपसृत्याल्पमिव गत्वा । उत्तराद्युत्तरसां दिशि दूरे
तथा । 'आहि च दूरे' इत्याहिप्रत्ययः । अव्ययम् । करुणं दीनम् । चक्रवाकाः
कोकाः । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाकः' इत्यमरः । रवः शब्दः । उदीचा । उत्तरेणेत्यर्थः ।
पाटलिपथेन कृष्णवृन्तामार्गेण । 'पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी' इत्यमरः । स्पर्शेन [लभ्यं] लक्ष्यम् । विशालं महत् । सौधं
राजसदनम् । कुड्यं भित्तिः । शरक्षेपमिव बाणक्षेपभूमिपर्यन्तम् । प्राचा पूर्वेण ।
पिण्डी तगरः । 'पिण्डी स्यात्तगरेऽलाबूखर्जूरीभेदयोरपि' इति विश्वः । अथवा
'रक्ताशोके तु पिण्डी स्यात्' इति वैजयन्ती । भाण्डीरो मल्लिका । 'भाण्डीरो म-
ल्लिकाबन्धः' इत्यजयः । खण्डं समूहः । तेन मण्डितावुभौ पार्श्वौ यस्येति तेन ।
उत्तरमुत्तरप्रदेशम् । अवाचीं प्रतीचीम् (?) । ततश्चेति । गहनतरमतिगहनम् ।

रचितरत्नवेदिकं माधवीलतामण्डपमीषद्विवृतसमुद्रकोन्मिषित-
भासा दीपवर्त्या न्यरूपयम् । प्रविश्य चैकपार्श्वं फुल्लपुष्पनिरन्तर-
कुरण्टपोतपङ्क्तिभित्तिपरिगतं गर्भगृहम्, अग्निपतितारुणाशोक-
लतामयमभिनवकुसुमकोरकपुलकलाञ्छितं प्रत्यग्रप्रवालपाटलपा-
टलं कपाटमुद्घाट्य प्राविक्षम् । तत्र चासीत्स्वास्तीर्णं कुसुमशय-
नम्, सुरतोपकरणवस्तुगर्भाश्च कमलिनीपलाशासंपुटाः, दन्तम-
यस्तालवृन्तः, सुरभिसलिलभरितश्च भृङ्गारकः । समुपविश्य
मुहूर्तं विश्रान्तः परिमलमतिशयवन्तमाग्रासिषम् । अश्रौषं च
मन्दमन्दं पदशब्दम् । श्रुत्वैव संकेतगृहान्निर्गत्य रक्ताशोकस्क-
न्धपार्श्वव्यवहिताङ्गयष्टिः स्थितोऽस्मि । सा च सुभ्रुः सुषीम-
कामा शनैरुपेत्य तत्र मामदृष्ट्वा बलवदव्यथिष्ट । व्यसृजच्च मत्त-

उदरे मध्य उपरचिता कृता रत्नवेदिका यस्मिन्निति । माधवी वासन्ती । ईषद-
ल्पम् । विवृत उद्घाटितः । समुद्रकः संपुटकः । उन्मिषितभासा निःसृतदीप्त्या ।
न्यरूपयमपश्यम् । एकपार्श्वं एकस्मिन्भागे । फुल्लपुष्पं विकसितप्रसूतम् । निर-
न्तरमन्तररहितम् । कुरण्टपोता अल्पपीतकुरवकाः । 'कुरण्टस्तु सुपीतकः' इत्य-
मरः । तेषां पङ्क्तिः सैव भित्तिस्तत्परिगतं तद्युक्तम् । गर्भगृहं गर्भागारम् । अग्नि-
पतिताः पृथिव्यां लम्बा अरुणा आरक्ता अशोकलता अशोकशाखास्तन्मयम् ।
अभिनवा नूतनाः कुसुमकोरकाः पुष्पमुकुलास्त एव पुलकास्तेर्लाञ्छितं चिह्नि-
तम् । प्रत्यग्रं नूतनं प्रवालपाटलं पलवसमूहस्तेन पाटलं श्वेतरक्तम् । प्राविक्षमवि-
शम् । तत्र चेति । स्वास्तीर्णं सुष्रास्तरणं यस्मिन्तत्र । कुसुमशयनं पुष्पयुक्तं
पर्यङ्कम् । सुरतार्थमुपकरणवस्तूनि गर्भं येषामिति । कमलिनीपलाशानां कमलिनी-
पत्राणाम् । संपुटा द्रोणाः । सुरभिसलिलं सुगन्धोद्भवं तेन भरितः पूरितः । भृ-
ङ्गारकः पात्रम् । 'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । समुपविश्य प्रविश्य (?) ।
मुहूर्तं घटिकाद्वयम् । परिमलं गन्धम् । अतिशयवन्तमाधिक्यवन्तम् । आग्रासि-
षम् । 'ग्रा गन्धोपादाने' । अश्रौषं श्रुतवान् । पदशब्दं चरणशब्दम् । रक्ता-
शोकस्कन्धस्य पार्श्वं व्यवहिताङ्गयष्टिर्यस्येति । सुषीमः शिशिरः कामो यस्याः सा ।
'सुषीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः । शनैर्मन्दम् । तत्र संकेतगृहे । बलवदव्ययम् ।
अव्यथिष्ट । व्यथां प्रापित्यर्थः । व्यसृजत् । विसर्ज्येत्यर्थः । वल्गुः सुन्दरो गद्गदो

राजहंसीव कण्ठरागवल्गुगद्गदां गिरम्—‘व्यक्तमस्मि विप्र-
लब्धा । नास्त्युपायः प्राणितुम् । अयि हृदय, किमिदमकार्यं
कार्यवर्द्धयवस्य तदसंभवेन किमेवमुत्ताम्यसि । भगवन्पञ्चबाण,
कस्तवापराधः कृतो मया यदेवं दहसि, न च भस्मीकरोषि’
इति । अथाहमाविर्भूय विवृतदीपभाजनः ‘भामिनि, ननु बह्व-
पराद्धं भवत्या चित्तजन्मनो यदमुष्य जीवितभूता रतिराकृत्या
कदर्थिता, धनुर्यष्टिर्भूलताभ्याम्, भ्रमरमालामयी ज्या नीलाल-
कद्युतिभिः, अस्त्राण्यपाङ्गवीक्षितवृष्टिभिः, महारजनध्वजपटां-
शुकं दन्तच्छदमयूखजालैः, प्रथमसुहृन्मलयमारुतः परिमल-
पटीयसा निःश्वासपवनेन, परभृत(?)मतिमञ्जुलैः प्रलापैः, पुष्प-
मयी पताका भुजयष्टिभ्याम्, दिग्विजयारम्भपूर्णकुम्भमिथुनमुरो-

यसां तथा ताम् । गिरं वाचम् । व्यक्तं प्रकटम् । विप्रलब्धा प्रतारिता । प्राणितुं
जीवितुम् । अयीति खेदोक्त्या कोमलामन्त्रणे । इदं प्रकृतम् । अकार्यमकृत्यम् ।
अध्यवस्य निश्चित्य । तदसंभवेन कार्यसंभवेन उत्ताम्यस्युत्तप्तं भवसि । पञ्च-
बाण मदन । दहसि दाहमात्रं करोषि । परंतु न भस्मीकरिष्यसीति । भस्मी-
करणे दुःखानुभवव्यथा न स्यादिति भावः । अथाहमिति । आविर्भूय
प्रकटीभूय । विवृतदीपभाजन उद्घाटितदीपपात्रः । भामिनीति सकोपकामिनी-
संबोधनम् । ‘कोपना सैव भामिनी’ इत्यमरः । भवत्या । त्वयेत्यर्थः । चित्त-
जन्मनो मदनस्य । यद्यस्मात् । अमुष्य चित्तजन्मनः । जीवितभूता प्राणभू-
ता । रतिस्तद्धार्या । आकृत्याकारेण कदर्थिताधिक्षेपिता(क्षिता) । धनुर्यष्टिर्भूलता-
भ्यां भूवल्लीभ्याम् । भ्रमरमाला भ्रमरपङ्क्तिस्तन्मयी तत्प्रचुरा । ज्या मौर्वी ।
‘मौर्वी ज्या सिञ्जिनी गुणः’ इत्यमरः । नीला श्यामा येऽलकाः कुन्तलास्तेषां द्यु-
तिभिः कान्तिभिः । अस्त्राणि शस्त्राणि । अपाङ्गवीक्षितं नेत्रप्रान्तदर्शनं तद्वृष्टिभिः ।
महारजनं कुङ्कुमम् । ‘सात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि’ इति [अमरः] ।
तद्युक्तो यो ध्वजपटः पताकावत् तस्यांशुरेवांशुकम् । दन्तच्छद ओष्ठः । प्रथमसुहृ-
न्मुख्यमित्रम् । मलयमारुतो मलयवायुः । ‘समीरमारुतमारुत’ इत्यमरः । परिम-
लपटीयसा सौगन्ध्यसमर्थेन । परभृतं कोकिलम् । अतिमञ्जुलैरतिमनोज्ञैः । ‘मनोज्ञं
मञ्जु मञ्जुलम्’ इत्यमरः । पताकाल्पचिह्नम् । दिग्विजयारम्भे शकुनार्थं पूर्णकु-

जकुम्भयुगलेन, क्रीडासरो नाभिमण्डलेन, संनाह्यरथः श्रोणिमण्डलेन, भवनरत्नतोरणस्तम्भयुगलमूर्त्युगलेन, लीलाकर्णकिसलयं चरणतलप्रभाभिः । अतः स्थान एव त्वां दुनोति मीनकेतुः । मां पुनरनपराधमधिकमायासयतीत्येष एव तस्य दोषः । तत्प्रसीद सुन्दरि, जीवय मां जीवनौषधिभिरिवापाङ्गैरनङ्गभुजंगदष्टम्' इत्याश्लिष्टवान् । अरीरमं चानङ्गरागपेशलविशाललोचनाम् । अवसितार्थी चारक्तवैलितेक्षणामीषस्वेदरेखोद्भेदजर्जरितकपोलमूलामनर्गलकैलकलप्रलापिनीर्मरुणदशनकररुहार्पणव्यतिकरामत्यर्थपरिश्रथाङ्गीमार्तामिव लक्षयित्वा मानसीं शारीरीं च धारणां

म्ममियुने पूर्णघटद्वन्द्वम् । उरोजकुम्भौ स्तनकलशौ तयोर्युगलेन युग्मेन । 'युग्मे तु युगलं युगम्' इत्यमरः । मीनो (?) मत्स्यः । क्रीडासरः खेलासरोवरम् । संनाह्यरथः सङ्ग्रामार्थ(र्थे) सज्जीकृतो रथः । रत्नयुक्तौ तोरणस्तम्भौ तयोर्युगलम् । कर्णकिसलयं कर्णपल्लवम् । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । अतो हेतोः । स्थाने युक्तमित्यर्थः । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । दुनोति दुःखितां करोति । मीनकेतुर्मदनः । अनपराधमपराधरहितम् । अधिकं बहु । आयासयति क्लेशयति । एष मदीयस्वरूपः । तस्य मदनस्य । जीवनौषधिभिरिवापाङ्गैरित्यत्रोपमेयोपमानभावश्चन्द्रमुखवज्ज्ञेयः । अनङ्ग एव भुजङ्गः सर्पस्तेन दष्टम् । मामिति प्रागुदीरितपदेनान्वितम् । आश्लिष्टवान् । आलिलिङ्गेत्यर्थः । अरीरममिति । अनङ्गरागेण मदनरागेण पेशले रम्ये विशाले लोचने यस्यास्ताम् । अवसितः समाप्तोऽर्थो रेतःपतनरूपं प्रयोजनं यस्याः । वलितं वक्रितमीक्षणमवलोकनं यस्याः । 'ईक्षणं दर्शने दृष्टौ' इति विश्वः । स्वेदरेखां घर्मराजिस्तस्या उद्भेदः प्रारम्भस्तेन जर्जरितं क्लिष्टं कपोलमूलं यस्यास्ताम् । अनर्गलोऽप्रतिहतः कलकलः कोलाहलस्तं प्रलपतीति प्रलापिनी ताम् । अरुणदशन आरक्तदन्ते (?) कररुहस्य नखस्यार्पणं दानं तद्व्यतिकरो यस्यास्तामिति व्याख्ययाश्चर्यातिशयद्योतनं व्यज्यते । अरुणं यदशनकररुहं दन्तनखं तस्यार्पणं करणं तद्व्यतिकरो यस्या इति वा । श्लयाङ्गी निःसहायवाम् । लक्षयित्वा दृष्ट्वा । मानसीं शारीरीं च धारणाम् । 'शरीरधारणा यत्तु भौतिकं तु निरीक्षणम् । मानसं तु मुनीनां स्यादाश्रमेषु विसर्पणम् । अभ्यासं धारयेद्रेतो यावत्स्यात्कृतिनिर्वृतिः' इति वात्स्यायने कामशास्त्रे । तया नायिकया ।

१ अनङ्गरागवेशपेशलं विशाललोचनाम्, २ चिकुरितेक्षणा, ३ कलप्रलापिनी.

४ अकरुण.

शिथिलयन्त्रात्मानमपि तथा समानार्थमापादयम् । तत्क्षणविमुक्तसंगतौ रतावसानिकं विधिमनुभवन्तौ चिरपरिचिताविवाति-
गूढविश्रम्भौ क्षणमवातिष्ठावहि । पुनरहमुष्णमायतं च निः-
श्वस्य किञ्चिद्दीनदृष्टिः सचकितप्रसारिताभ्यां भुजाभ्यामेनामन-
तिपीडं परिष्वज्य नातिविशदमचुम्बिषम् । अश्रुमुखी तु सा
'यदि प्रयासि नाथ, प्रयातमेव मे जीवितं गणय । नय मामपि ।
न चेदसौ दासजनो निष्प्रयोजनः' इत्यञ्जलिमवतंसतामनैषीत् ।
अवादिषं च ताम्—'अयि मुग्धे, कः सचेतनः स्त्रियमभिकाम-
यमानां नाभिनन्दति । यदि मदनुग्रहनिश्चलस्तवाभिसंधिराचरा-
विचारं मदुपदिष्टम् । आदर्शय रहसि राज्ञे मत्सादृश्यगर्भं चि-
त्तपटम् । आचक्ष्व च 'किमियमाकृतिः पुरुषसौन्दर्यस्य पार-
मारुढा न वा' इति । 'बाढमारुढा' इति नूनमसौ वक्ष्यति ।
ब्रूहि भूयः—'यद्येवम्, अस्ति कापि तापसी देशान्तरभ्रमणल-
ब्धप्रागल्भ्या मम च मातृभूता । तयेदमालेख्यरूपं पुरस्कृत्या-

समानार्थमापादयं समपादयम् । तदिति । विमुक्तौ च तौ संगतौ चेति । अना-
लिष्टस्थिताविति भावः । रतावसानिकं सुरतान्तसमयोचितम् । [विधिं] व्यापारम् ।
अतिगूढविश्रम्भावतिगुप्तविश्वासौ । क्षणं किञ्चित्कालम् । अवातिष्ठावहीति ।
'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य रूपम् । आयतं दीर्घम् । एनां नायिकाम् । परिष्वज्या-
लिङ्ग्य । अश्रु मुखे यस्या इति । प्रयातमेव गतमेव । गणय । जानीहीत्यर्थः ।
असौ मद्वपः । निष्प्रयोजनोऽकिञ्चित्कर इति यावत् । अञ्जलिं प्रसूतिद्वयमेलनम् ।
'पाणिर्निकुब्जः प्रसूतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । अवतंसतां शिरोभूष-
णताम् । अनैषीत् । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य द्विकर्मकता । अभिकामयमानामभि-
कामयतेऽसौ तथा । स्वयमनुरक्तामित्यर्थः । नाभिनन्दति न स्तौति । यदीति ।
अभिसंधिरभिप्रायः । आचर १ कुर्वित्यर्थः । अविचारं विचाररहितम् । आदर्श-
येति । रहसेकान्ते । [मत्सादृश्यगर्भं] मत्सादृश्यरूपयुक्तम् । इयमाकृतिश्चित्रप-
टस्था । पारमुत्कटताम् । काप्यपरिमितशक्तिः । तापसी तपस्विनी । देशान्तरभ्र-
मणेनानेकदेशगमनेन लब्धं प्रागल्भ्यं प्रगल्भता ययेति सा । तथा तापसा । तादृशः

हमुक्ता—‘सोऽस्ति तादृशो मन्त्रो येन त्वमुपोषिता पर्वणि वि-
 विक्तायां भूमौ पुरोहितैर्हुतमुक्ते सप्तार्चिषि नक्तमेकाकिनी शतं
 चन्दनसमिधः, शतमगुरुसमिधः, कर्पूरमुष्टीः, पट्टवस्त्राणि च
 प्रभूतानि हुत्वा भविष्यस्येवमाकृतिः । अथ चालयिष्यसि घ-
 ण्टाम् । घण्टापुटक्रणितान्हुतश्च भर्ता भवत्यै सर्वरहस्यमाख्याय
 निमीलिताक्षो यदि त्वामालिङ्गेत्, इयमाकृतिरमुमुपसंक्रामेत् ।
 त्वं तु भविष्यसि यथा पुराकारैव । यदि भवत्यै भवत्प्रियाय चैवं
 रोचेत्, न चास्मिन्विधौ विसंवादः कार्यः’ इति । वपुश्चेदिदं
 तवाभिमतं सह सुहृन्मन्त्रिभिरनुजैः पौरजानपदैश्च संप्रधार्य ते-
 षामप्यनुमते कर्मण्यभिमुखेन स्थेयम्’ इति । स नियतमभ्युपै-
 ष्यति । पुनरस्यामेव प्रेमदवनवाटीशृङ्गाटिकायामार्धवर्णिकेन वि-
 धिना संज्ञपितपशुनाभिहुत्य मुक्ते हिरण्यरेतसि तद्द्रूमशमनेन

प्रभाववानित्यर्थः । उपोषिताहारवर्जिता । ‘उपवासः स विज्ञेयः सर्वाहारविवर्जितः’
 इति स्मृतेः । पर्वण्यमावासादौ । विविक्तायां पूतायाम् । विजनायां वा । ‘विविक्तं
 पूतविजनौ’ इति । पूर्वं हुतः पश्चान्मुक्तस्तस्मिन् । सप्तार्चिष्यग्नौ । ‘सप्तार्चिर्दमुनाः
 शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः’ इत्यमरः । नक्तं रात्रौ । एकाकिनी । ‘एकादोकिनि-
 चासहाये’ इत्याकिनिचप्रत्ययः । अद्वितीयेत्यर्थः । समिध इति द्वितीयाबहुवचनम् ।
 ‘काष्ठं दाविन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्त्रियाम्’ इत्यमरः । कर्पूरमुष्टीः । बद्धकर-
 परिमितकर्पूरानित्यर्थः । ‘मुष्टिर्बद्धकरे’ इति विश्वः । प्रभूतानि प्रचुराणि । भवि-
 ष्यसीति । एवमाकृतिश्चित्रफलकलिखिताकृतिः । क्रणितं प्रतिशब्दः । ‘क्रणितं
 प्रतिशब्दः स्याद्वीष्णानादः’ इति । सर्वरहस्यं समस्तगुप्तविषयम् । उपसंक्रामेत् । सं-
 क्रान्ता भविष्यतीत्यर्थः । पुराकारा पूर्वाकृतिः । भवत्यै । तुभ्यमित्यर्थः । भवत्प्रियाय
 त्वद्भर्त्रे । एवं पूर्वोक्तप्रकारोदितम् । अस्मिन्विधावस्मिन्प्रयोजने । विसंवादः । ‘वि-
 संवादोऽन्यथाभावः’ इति वैजयन्ती । अन्यथाभावो न कार्यः । इदं वपुरन्यथाभूतम् ।
 अभिमतं संमतम् । सुहृद्भिर्बान्धवैः । मन्त्रिभिः प्रधेनैः । अनुजैः कनिष्ठभ्रातृभिः ।
 संप्रधार्य निश्चित्य । ‘निर्णयः संप्रधारणम्’ इति । तेषां पूर्वोक्तानाम् । अनुमते
 संमते । कर्मणि कार्ये । शृङ्गाटिकायामल्पचतुष्पथे । ‘शृङ्गाटकचतुष्पथे’ इत्यमरः ।
 आर्धवर्णिकेन पुरोहितेन । संज्ञपितो मारितो यः पशुस्तेन । ‘संज्ञपितं विशसितं

संप्रविष्टेन मयास्मिन्नेव लतामण्डपे स्थातव्यम् । त्वं पुनः प्रगा-
ढायां प्रदोषवेलायामालपिष्यसि कर्णे कृतनर्मस्मिता विकटवर्मा-
णम्—‘धूर्तोऽसि त्वमकृतज्ञश्च । मदनुग्रहलब्धेनापि रूपेण
लोकलोचनोत्सवायमानेन मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि । नाहमा-
त्मविनाशाय वेतालोत्थापनमाचरेयम्’ इति । श्रुत्वेदं त्वद्वचः स
यद्वदिष्यति तन्मह्यमेकाकिन्युपागत्य निवेदयिष्यसि । ततः पर-
महमेव ज्ञास्यामि । मत्पदचिह्नानि चोपवने पुष्करिकया प्रमा-
र्जय’ इति । सा ‘तथा’ इति शास्त्रोपदेशमिव मदुक्तमादृत्यातृप्त-
सुरतरागैव कथंकथमप्यगादन्तःपुरम् । अहमपि यथाप्रवेशं
निर्गत्य स्वमेवावासमयासिषम् ।

अथ सा मत्तकाशिनी तथा तमर्थमन्वतिष्ठत् । अतिष्ठच्च
तन्मते स दुर्मतिः । अभ्रमच्च पौरजानपदेष्वियमदुतायमाना
वार्ता—‘राजा किल विकटवर्मा देवीमन्त्रबलेन देवयोग्यं वपु-
रासादयिष्यति । नूनमेष विप्रलम्भो नातिकल्याणः । कैव कथा

समलब्धम्’ इति वररुचिः । अस्मिदुत्य हुत्वा । हिरण्यरेतस्यग्नौ । ‘हिरण्यरेता हु-
तमुग्दहनः’ इत्यमरः । त्वं पुनरिति । प्रगाढायामतिदृढायाम् । ‘गाढबाढदृढानि
च’ इत्यमरः । प्रदोषवेलायां रजनीमुखसमये । आलपिष्यसि वदिष्यसि । कृतं
नर्मस्मितं परिहासहसितं ययेति सा । ‘द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म
च’ इत्यमरः । धूर्तो वञ्चकः । ‘पापो धूर्तस्तु वञ्चकः’ इति [अमरः] । अकृतज्ञः
कृतज्ञतारहितः । मदनुग्रहलब्धेन मत्प्रसादप्राप्तेन । लोकलोचनानां लोकनेत्राणा-
मुत्सववदाचरतीति तथा तेन । आत्मविनाशाय स्वमरणाय । वेतालोत्थापनं भूत-
विशेषोत्पादनम् । स विकटवर्मा । तत इति । ज्ञास्यामि जानामि प्रमार्जय प्रो-
ञ्छय । अतृप्तसुरतसगैवासपूर्णसुरतेच्छा । कथंकथमपि महता प्रबन्धेन । आवासं
वसतिस्थानम् । अयासिषम(म्) प्रापम् । अथेति । मत्तकाशिन्युत्तमाङ्गना ।
‘वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी’ इत्यमरः । तमर्थं मदुपदिष्टं प्रयोजनम् ।
अन्वतिष्ठत् । अकरोदित्यर्थः । स दुर्मतिर्विकटवर्मा । पौरजानपदेषु नागरिकलो-
कसंघेषु । अदुतायमानाश्चर्यायमाणा । वार्ता प्रवृत्तिः । देवी पट्टराज्ञी । ‘देवी
कृताभिषेकायाम्’ इत्यमरः । मन्त्रबलेन मन्त्रसामर्थ्येन । देवयोग्यं देवार्हम् ।
नातिकल्याणो नातिशुभः । स्वाग्रमहिषी । ‘कृताभिषेका महिषी’ इत्यमरः ।

प्रमादस्य । स्वस्मिन्नेवान्तःपुरोपवने स्वाग्रमहिष्यैव संपाद्यः कि-
लायमर्थः । तथाहि बृहस्पतिप्रतिमबुद्धिभिर्मन्त्रिभिरप्यभ्यूह्यानु-
मतः । यद्येवं भावि नान्यदतः परमस्ति किञ्चिदद्भुतम् । अ-
चिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः' इति प्रसृतेषु लोकप्रवा-
देषु, प्राप्ते पर्वदिवसे, प्रगाढायां प्रौढतमसि प्रदोषवेलायामन्तः-
पुरोद्यानादुदैरयदूर्जटिकण्ठधूम्रो धूमोद्गमः । क्षीराज्यदधितिलगौ-
रसर्षपवसामांसरुधिराहुतीनां च परिमलः पवनानुसारी दिशि-
दिशि प्रावात्सीत् । प्रशान्ते च सहसा धूमोद्गमे तस्मिन्नहमवि-
शम् । निशान्तोद्यानमागमच्च गजगामिनी । आलिङ्ग्य च मां
सस्मितं समभ्यधत्—'धूर्ते, सिद्धं ते समीहितम् । अवसितश्च
पशुरसौ । अमुष्य प्रलोभनाय त्वदादिष्टया दिशा मयोक्तम्—
'कितव, न साधयामि ते सौन्दर्यम् । एवं सुन्दरो हि त्वमप्स-
रसामपि स्पृहणीयो भविष्यसि, किमुत मानुषीणाम् । मधुकर

तथाहीति । बृहस्पतिप्रतिमा गुरुमाना बुद्धिर्येषामिति तैः । मन्त्रिभिः प्र-
धानैः । अभ्यूह्य वितर्क्य । अनुमतोऽनुमोदितः । भावि भविष्यत् । अतः परमेत-
दधिकम् । प्रसृतैष्वितस्ततो गतेषु । लोकप्रवादेषु जनवार्तासु । प्राप्ते पर्वदिवसे-
ऽमावास्यायाम् । प्रौढतमसि गाढतमसि । अन्तःपुरस्योद्यानमुपवनम् । उदैरयदुदगमत् ।
धूर्जटिर्महादेवस्तस्य कण्ठस्तद्बुध्नः कृष्णलोहितः । 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्य-
मरः । धूमोद्गमो धूमप्रारम्भः । क्षीरं दुग्धम् । 'दुग्धं क्षीरं पयः समम्' इत्यमरः ।
आज्यं घृतम् । 'घृतमाज्यं हविः सर्पिः' इत्यमरः । दधि प्रसिद्धम् । तिलाश्च गौरस-
र्षपाः सिद्धार्थीः । 'सिद्धार्थस्त्वेष धवलः' इत्यमरः । वसा वपा । 'हन्मेदस्तु वपा वसा'
इत्यमरः । मांसं पललम् । 'पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिषम्' इत्यमरः ।
रुधिरं रक्तम् । परिमलो गन्धः । पवनानुसारी यथावायुगामी । दिशिदिशि प्रति-
दिशम् । प्रावात्सीत् । आगच्छदित्यर्थः । प्रशान्ते विनष्टे । निशान्तोद्यानं गृहोप-
वनम् । 'निशान्तपस्त्यसदनम्' इत्यमरः । समभ्यधत् । उवाचेत्यर्थः । धूर्तेति सं-
बोधनम् । समीहितमीप्सितम् । अवसितोऽवसानं प्राप्तः । अमुष्य प्रलोभनाय विक-
टवर्मप्रलोभनार्थम् । त्वदादिष्टया दिशा । त्वदादिष्टेन मार्गेणेत्यर्थः । कितवेति ।
स्पृहणीयोऽभिलषणीयः मानुषीणां मनुष्यस्त्रीणाम् । मधुकर इव भ्रमरवत् । चपल-

इव निसर्गचपलो यत्रक्वचिदासज्जति भवादृशो नृशंसः' इति । तेन तु मे पादयोर्निपत्याभिहितम्—'रम्भोरु, सहस्र मत्कृतानि दुश्चरितानि । मनसापि न चिन्तयेयमितः परमितरनारीम् । त्वरस्व प्रस्तुते कर्मणि' इति । तदहमीदृशेन वैवाहिकेन नेपथ्येन त्वामभिसृतवती । प्रागपि रागाग्निसाक्षिकमनङ्गेन गुरुणा दत्तैव तुभ्यमेषा जाया । पुनरपीमं जातवेदसं साक्षीकृत्य स्वहृदयेन दत्ता' इति प्रपदेन चरणपृष्ठे निष्पीड्योक्षितपादपार्ष्णिणरितरेतरव्यतिषक्तकोमलाङ्गुलिदलेन भुजलताद्वयेन कंधरां ममावेष्टय सलीलमाननमानपय्य स्वयमुन्नमितमुखकमला विभ्रान्तविशालदृष्टिरसकृदभ्यचुम्बत् । अथैनाम् 'इहैव कुरण्टकगुल्मगर्भे तिष्ठ, यावदहं निर्गत्य साधयेयं साध्यं सम्यक्' इति विसृज्य तामुपसृत्य होमानलप्रदेशमशोकशाखावलम्बिनीं घण्टामचालयम् । अकूजच्च सा तं जनं कृतान्तदूतीवाहयन्ती । प्रावर्तिषि चाहमगुरुचन्दनप्रमुखानि होतुम् । आयासीच्च राजा यथोक्तं देशम् । शङ्कापन्नमिव किञ्चित्सविस्मयं विचार्य तिष्ठन्तमब्रवम्—'ब्रूहि

श्रृङ्खलः । यत्रक्वचिद्यत्रकुत्रापि । आसन्नत्यासक्तो भवति । भवादृशस्त्वत्सदृशः । नृशंसः क्रूरः । तेन विकटवर्मणा । अभिहितमुक्तम् । सहस्र । 'षह मर्षणे' । आत्मनेपदम् । मत्कृतानि मयाचरितानि । मे मनसापि । इतरनारीमन्यनायिकाम् । त्वरस्व त्वरां कुरु । प्रस्तुत उपक्रान्ते । वैवाहिकेन विवाहसंबन्धना । नेपथ्येन वेषेण । रागाग्निरिच्छाग्निः । अनङ्गेन मदनेन । जातवेदसमग्निम् । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । प्रपदं पादाग्रम् । 'पादाग्रं प्रपदम्' इत्यमरः । इतरेतरं परस्परम् । व्यतिषक्तं मिलितम् । कंधरां ग्रीवाम् । 'शिरोधिः कंधरेत्यपि' इत्यमरः । अथेति । कुरण्टकाः पीतकुरबकाः । 'तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टकः' इत्यमरः । तेषां गुल्मः स्तम्बः । 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरः । साध्यं कार्यम् । अशोकशाखावलम्बिनीमशोकस्कन्धबद्धाम् । अचालयं चालितवानस्मि । सा घण्टा । तं जनं विकटवर्मरूपम् । कृतान्तदूतीव यमदूतीव । प्रावर्तिषि प्रवृत्तोऽभवम् । आयासीदागतवान् । शङ्कापन्नमिव प्राप्तसंशयमिव । तिष्ठन्तं विकट-

सत्यं भूयोऽपि मे भगवन्तं चित्रभानुमेव साक्षीकृत्य । न चेद-
नेन रूपेण मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि ततस्त्वयीदं रूपं संक्राम-
येयम्' इति । स तदैव 'देव्येवेयम्, नोपधिः' इति स्फुटोपजा-
तसंप्रत्ययः प्रावर्तत शपथाय । स्मित्वा पुनर्मयोक्तम्—'किं वा
शपथेन । कैव हि मानुषी मां परिभविष्यति । यद्यप्सरोधिः
संगच्छसे, संगच्छस्व कामम् । कथय कानि ते रहस्यानि ।
तत्कथनान्ते हि त्वत्स्वरूपभ्रंशः' इति । सोऽब्रवीत्—'अस्ति
बद्धो मत्पितुः कनीयान्भ्राता प्रहारवर्मा । तं विषान्नेन व्यापाद्या-
जीर्णदोषं ख्यापयेयमिति मन्त्रिभिः सहाध्यवसितम् । अनुजाय
विशालवर्मणे दण्डचक्रं पुण्ड्रदेशाभिक्रमणाय दित्सितम् । पौर-
वृद्धश्च पाञ्चालिकः परित्रातश्च सार्थवाहः खनतिनाम्नो यवनाद्व-
ज्रमेकं वसुंधरामूल्यं लघीयसार्धेण लभ्यमिति ममैकान्तेऽमन्व-
येताम् । गृहपतिश्च ममान्तरङ्गभूतो जनपदमहत्तरः शतहलिर-
लीकवादशीलमवलपवन्तं दुष्टग्रामण्यमनन्तसीरं जनपदकोपेन

वर्माणम् । चित्रभानुमग्निम् । 'चित्रभानुर्विभावसुः' इत्यमरः । अभिरमयिष्यसि ।
क्रीडयिष्यसि । संक्रामयेयं योजयेयम् । देव्येवेयं राज्येवेयम् । उपधिः कपटम् ।
उपजातसंप्रत्ययः प्राप्तविश्वासः । स्मित्वेषद्वास्यं कृत्वा । मानुषी मनुष्यस्त्री । परिभ-
विष्यति पराभवं करिष्यति । कामं यथेष्टम् । रहस्यानि गोप्यानि । विषान्नेन । विषसं-
पृक्तान्नेन । व्यापाद्य मारयित्वा । अजीर्णदोषं विषूचिकाम् । अध्यवसितं निश्चिती-
कृतम् । दण्डचक्रं सेनाचक्रम् । 'दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः इति विश्वः ।
पुण्ड्रदेशाभिक्रमणाय तद्देशग्रहणाय । दित्सितं दानुमभिलषितम् । पाञ्चालिकस्तन्ना-
मा । परित्रातो रक्षितः । सार्थवाहस्तन्नामा । वज्रं हीरकम् । वसुंधरामूल्यं पृथ्वी-
मूल्यम् । अमन्त्रयेतां कथयेताम् । गृहपतिर्ग्रामाध्यक्षः । 'ग्रामाध्यक्षो गृहपतिः' इति
कोशः । अन्तरङ्गभूतः आत्मभूतः । जनपदमहत्तरो देशश्रेष्ठः । 'नीवृज्जनपदो देश-
विषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः । शतहलिः शतं हला यस्येति तथा । अलीकवादशीलं
मिथ्याभाषणस्वभावम् । अवलेपवन्तं सगर्वम् । दुष्टं ग्रामण्यं यस्येति तम् । अनन्त-
सीरमेतन्नामकम् । जनपदकोपेन लोकक्रोधेन । घातयेयं मारयिष्ये । दण्डधरः

घातयेयमिति दण्डधरानुद्धारकर्मणि मत्प्रयोगान्नियोक्तुमभ्युपाग-
मत् । इत्थमिदमचिरप्रस्तुतं रहस्यम् ।' इत्याकर्ण्य तम् 'इयत्तवायुः ।
उपपद्यस्व स्वकर्मोचितां गतिम्' इति च्छुरिकया द्विधाकृत्य कृत्त-
मात्रं तस्मिन्नेव प्रवृत्तस्फीतसर्पिषि हिरण्यरेतस्यजुहवम् । अभू-
च्चासौ भस्मसात् । अथ स्त्रीस्वभावादीषद्विह्वलां हृदयवल्लभां समा-
श्वास्य हस्तकिसलयेऽवलम्ब्य गत्वा तद्रुहमनुज्ञयास्याः सर्वाण्य-
न्तःपुराण्याहूय सद्य एव सेवां दत्तवान् । सविस्मितविलासिनी-
सार्थमध्ये कंचिद्विहृत्य कालं विसृष्टावरोधमण्डलस्तामेव संहतो-
रूमूरूपपीडं भुजोपपीडं चोपगूह्य तल्पेऽभिरमयन्नल्पामिव तां
निशामत्यनैषम् । अलभे च तन्मुखात्तद्राजकुलस्य शीलम् । उ-
षसि स्नात्वा कृतमङ्गलो मन्त्रिभिः सह समगच्छे । तांश्चाब्रवम्—
'आर्याः, रूपेणैव सह परिवृत्तो मम स्वभावः । य एष वि-
षात्रेण हन्तुं चिन्तितः पिता मे स मुक्त्वा स्वमेतद्राज्यं भूय एव
ग्राहयितव्यः । पितृवदमुष्मिन्वयं शुश्रूषयैव वर्तामहे । न ह्यस्ति
पितृवधात्परं पातकम्' इति । भ्रातरं च विशालवर्माणमाहूयो-
क्तवान्—'वत्स, न सुभिक्षाः सांप्रतं पुण्ड्राः । ते दुःखमोहोप-

सेनापतिः । उद्धारकर्मणि निर्याणकर्मणि । नियोक्तुं नियोजयितुम् । अभ्युपागमत् ।
अचिरप्रस्तुतं शीघ्रप्रक्रान्तम् । आकर्ण्य श्रुत्वा । इयत्तवायुरेतावत्तवायुष्यम् । उप-
पद्यस्व प्राप्नुहि । भस्मसाद्रक्षावशेषः । 'विभाषा सातिः कात्स्न्ये' इति सातिप्र-
त्ययः । ईषद्विह्वलामल्पव्याकुलाम् । हस्तकिसलये पाणिपल्लवे । अवलम्ब्य धृत्वा ।
सविस्मितः साश्चर्यः । विलासिनीसार्थः स्त्रीसमूहः । विहृत्य क्रीडित्वा । विसृष्टा-
वरोधमण्डलो विसर्जितान्तःपुरस्त्रीसमूहः । तामेव कल्पसुन्दरीमेव । उर्वोरूपपीडा
यत्रेति क्रियाविशेषणम् । भुजोपपीडं च गाढालिङ्गनपूर्वकमिति भावः । तन्मुखा-
त्कल्पसुन्दरीमुखात् । शीलं स्वभावम् । उषसि प्रभाते । तान्मन्त्रिणः । आर्याः
श्रेष्ठाः । परिवृत्तः परावृत्तिः प्राप्तः । ग्राहयितव्यः । यथा गृह्णाति तथा कार्यमि-
त्यर्थः । अमुष्मिन्प्रहारवर्मणि । शुश्रूषया सेवया । वत्सेति संबोधनम् । सुभिक्षाः

हतास्त्यक्तात्मानो राष्ट्रं नः समृद्धमभिद्रवेयुः । अतो मुष्टिवधः
 सस्यवधो वा यदोत्पद्यते तदाभियास्यसि । नाद्य यात्रा युक्ता'
 इति । नगरवृद्धावप्यलापिषम्—‘अल्पीयसा मूल्येन महार्हं वस्तु
 मास्तु मे लभ्यं धर्मरक्षायै, तदनुगुणेनैव मूल्येनादः क्रीयताम्’
 इति । शतहलिं च राष्ट्रमुख्यमाहूयाख्यातवान्—‘योऽसावनन्त-
 सीरः प्रहारवर्मणः पक्ष इति निनाशयिषितः, सोऽपि पितरि मे
 प्रकृतिस्थे किमिति नाशयेत, तत्त्वयापि तस्मिन्संरम्भो न कार्यः’
 इति । त इमे सर्वमाभिज्ञानिकमुपलभ्य ‘स एवायम्’ इति निश्चि-
 न्वाना विस्मयमानाश्च मां महादेवीं च प्रशंसन्तो मन्त्रबलानि चो-
 द्दोषयन्तो बन्धनात्पितरौ निष्क्रामय्य स्वं राज्यं प्रत्यपादयन् ।
 अहं च तथा मे धात्र्या सर्वमिदं ममाचेष्टितं रहसि पित्रोरवगमय्य
 प्रहर्षकाष्टाधिरूढयोस्तयोः पादमूलमभजे । अभज्ये च यौवरा-
 ज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया । प्रसाधितात्मा देवपादविरहदुःखदुर्भ-
 गान्भोगान्निर्विशन्भूयोऽस्य पितृसखस्य सिंहवर्मणो लेख्याच्चण्ड-
 वर्मणश्चम्पाभियोगमवगम्य ‘शत्रुवधो मित्ररक्षा चोभयमपि कर-
 णीयमेव’ इत्यलघुना लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेणाभ्यसरम् । अभवं

समृद्धानाः । नोऽस्माकम् । समृद्धं सस्यादिसंपन्नम् । मुष्टिवधो बीजप्रक्षेपघातः ।
 सस्यवधः परिणतधान्यच्छेदः । अभियास्यसि गमिष्यसि । नगरवृद्धौ पाञ्चालिक-
 सार्थवाहौ । अल्पीयसाल्पतरेण । महार्हं बहुमूल्यम् । तदनुगुणेनैव वज्र(?)मनुकू-
 लेनैव । मूल्येन क्रीयतां क्रयेण गृह्यताम् । पक्षः सहायः । ‘पक्षः पार्श्वगरुत्सभ्य-
 सहायबलमितिषु’ इति वैजयन्ती । निनाशयिषितो नाशितुमिष्टः । पितरि प्रहार-
 वर्मणि । प्रकृतिस्थे स्वराज्यस्थिते । तस्मिन्ननन्तसीरनाशे । संरम्भ आदरः ।
 आभिज्ञानिकम् । स्वार्थे ढक् । म्हादेवीं राजपत्नीम् । उद्दोषयन्तः प्रकटयन्तः ।
 स्वं राज्यं प्रत्यपादयन् । ददुरित्यर्थः । ‘प्रदानं प्रतिपादनम्’ इति वैजयन्ती । तथा
 धात्र्या वृद्धतापसीरूपया । प्रहर्षकाष्टा संतोषमर्यादा । प्रसाधितात्मोपयुक्तबुद्धिः (?) ।
 देवस्त्वं राजवाहनः । निर्विशन्नुपभुञ्जन् । ‘निर्वेशो भृतिभोगयोः’ इत्यमरः । चम्पा-
 भियोगं चम्पोपद्रावणम् । अवगम्य ज्ञात्वा । अलघुना बहुतरेण । लघुसमुत्थानेन
 शीघ्रगामिना । ‘लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्’ इत्यमरः । अभ्यसरं गतवान् । त्वत्पादल-

च भूमिस्त्वत्पादलक्ष्मीसाक्षात्क्रियामहोत्सवानन्दराशेः' इति ।

श्रुत्वैतदेवो राजवाहनः सस्मितमवादीत्—'पश्यत पारत-
ल्पिकमुपधियुक्तमपि गुरुजनबन्धव्यसनमुक्तिहेतुतया दुष्टामित्र-
प्रमापणाभ्युपायतया राज्योपलब्धिमूलतया च पुष्कलावर्थधर्माव-
प्यरीरधत् । किं हि बुद्धिमत्प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभाम्' इति ।
अर्थपालमुखे निधाय स्निग्धदीर्घां दृष्टिम् 'आचष्टां भवानात्मीय-
चरितम्' इत्यादिदेश । सोऽपि बद्धाञ्जलिरभिदधे—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरित उपहारवर्मचरितं नाम तृतीय उच्छ्वासः ।

चतुर्थोच्छ्वासः ।

देव, सोऽहमप्येभिरेव सुहृद्भिरेककर्मोर्मिमालिनेमिभूमिव-
लयं परिभ्रमन्नुपासरं कदाचित्काशीपुरीं वाराणसीम् । उपस्पृश्य
मणिभङ्गनिर्मलाम्भसि मणिकर्णिकायामविमुक्तेश्वरं भगवन्तमन्ध-
कमथनमभिप्रणम्य प्रदक्षिणं परिभ्रमन्पुरुषमेकमायामवन्तमाय-

क्ष्मीस्त्वचरणशोभा तस्याः साक्षात्क्रिया प्रत्यक्षीकरणं स एव महोत्सवः । भूमिः
स्थानम् । अभवं जातः । पारतल्पिकं परस्त्रीगमनम् । कर्तुं । उपधियुक्तं कपट-
युक्तम् । गुरुजनः पितृजनः । व्यसनं दुःखम् । प्रमापणं मारणम् । राज्योपलब्धी
राज्यप्राप्तिः । पुष्कलौ बहुतरौ । अरीरधदसाधयत् । 'राध साध संसिद्धौ' । बु-
द्धिमत्प्रयुक्तं बुद्धिमता कृतम् । अर्थपालो दशकुमारेष्वन्यतमः । सोऽप्यर्थपालः ।
अभिदधे वक्तुमुपचक्रमे । इति श्रीदशकुमारटीकायां पदचन्द्रिकाभि-
धायाम् तृतीय उच्छ्वासः ।

इदानीमर्थपालः स्वचरितमभिधातुमुपचक्रमे—देव सोऽहमिति । एककर्मा
ल्यकार्यः । कर्म च भवदन्वेषणमिति । उर्विमालिनेमि समुद्रावधिकां भूमिम् ।
'नेमिस्तु चक्रधारायां सीमधर्मव्यवस्थयोः' इत्यजयः । वलयं भूमण्डलम् । उपा-
सरं गतवान् । उपस्पृश्य स्नात्वा । मणिभङ्गो रत्नशकलं तद्वन्नर्मलं शुद्धमम्भो
जलं यस्यास्तथा ताम् । अन्धकमथनमन्धकासुरसंहारकम् । प्रदक्षिणं परिभ्रमन् ।
परिक्रमं कुर्वन्नित्यर्थः । आयामो दैर्घ्यं तद्वन्तम् । आयमं लोहं तस्य परिघोऽर्गलः ।

सपरिघपीवराभ्यां भुजाभ्यामावध्यमानपरिकरमविरतरुदितोच्छू-
नताम्रदृष्टिमद्राक्षम् । अतर्कयं च—‘कर्कशोऽयं पुरुषः, कार्पण्य-
मिव वर्षति क्षीणतारं चक्षुः, आरम्भश्च साहसानुवादी, नूनमसौ
प्राणनिस्पृहः किमपि कृच्छ्रं प्रियजनव्यसनमूलं प्रतिपत्स्यते । त-
त्पृच्छेयमेतन्म । अस्ति चेन्ममापि कोऽपि साहाय्यदानावकाश-
स्तमेनमभ्युपेत्येत्पृच्छम्—‘भद्र, संताहोऽयं साहसमवगमयति ।
न चेद्गोप्यमिच्छामि श्रोतुं शोकहेतुम्’ इति । स मां सबहुमानं
निर्वर्ण्य ‘को दोषः, श्रूयताम्’ इति कचित्करवीरतले मया सह
पिषण्णः कथामकार्षीत्—‘महाभाग, सोऽहमस्मि पूर्वेषु कामचरः
पूर्णभद्रो नाम गृहपतिपुत्रः । प्रयत्नसंवर्धितोऽपि पित्रा दैवच्छ-
न्दानुवर्ती चौर्यवृत्तिरासम् । अथास्यां काशीपुर्यामर्यवर्यस्य कस्य-
चिद्गृहे चोरयित्वा रूपाभिग्राहितो बद्धः । वध्ये च मयि मत्तहस्ती

‘अर्गलः स्यात्तु परिघः’ इति वैजयन्ती । तद्वत्पीवराभ्यां मांसलाभ्याम् । आवध्य-
मानपरिकरम् । ‘कक्षाबन्धः परिकरः’ इति वैजयन्ती । अविरतं निरन्तरम् ।
उच्छूनोन्नता । कर्कशः कठिनः । कृपणस्य भावः कार्पण्यम् । क्षीणा म्लाना ता-
रका कनीनिका यसेति । आरम्भ उद्योगः । साहसं महत्कर्म । तदनुवादी तद्वोध-
कः । कृच्छ्रं कष्टम् । प्रतिपत्स्यते प्राप्स्यति । तदिति । पृच्छेयम् । पृच्छामीत्यर्थः ।
एनं पुरुषम् । ममापि मत्कर्तृकम् । सहायस्य कर्म भावो वा साहाय्यं तस्य दाना ।
वकाशः समयः । अभ्युपेत्य । गत्वेत्यर्थः । संताहः परिकरः । साहसमुद्योगम् । प्रा-
णनिरपेक्षं कर्म साहसमुच्यते । अवगमयति बोधयति । गोप्यमप्रकाश्यम् । शोक-
हेतुं शोककारणम् । स पुरुषः । सबहुमानं बहुमानेन सहवर्तमानम् । निर्वर्ण्य
दृष्ट्वा । करवीरतले हयमारकवृक्षाधोभागे । ‘प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः -
करवीरे’ इत्यमरः । अकार्षीत् । अकरोदित्यर्थः । पूर्वेषु पूर्वदेशेषु । कामचरः स्वेच्छा
गमनकर्ता । गृहपतिर्ग्रामाध्यक्षः । दैवच्छन्दो दैववशः । ‘अभिप्रायवशी छन्दौ-
इत्यमरः । तदनुवर्ती तदनुसारी । अर्यवर्यस्य वैश्यश्रेष्ठस्य । ‘सादर्यः स्वामिवै-
श्ययोः’ इत्यमरः । रूपाभिग्राहितश्चौर्यवस्तुनाणकेन ग्राहितो धारितः । ‘रूपं
श्लोके यशो नाटकादौ सौन्दर्यशब्दयोः । ग्रन्थावृत्तौ तथाकारे स्वभावे नाणके
मृगे’ इति महीपः । वध्ये वधाहे । मत्तहस्ती मत्तगजः । राजद्वारस्य गोपुरं प्र-

मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी राजगोपुरोपरितलाधिरूढस्य प-
श्यतः कामपालनाम्न उत्तमामाल्यस्य शासनाज्जनकण्ठरवद्विगु-
णितघण्टारवो मण्डलितहस्तकाण्डं समभ्यधावत् । अभिपत्य च
मया निर्भयेन निर्भर्त्सितः परिणमन्दारुखण्डसुषिरानुप्रविष्टोभ-
यभुजदण्डघटितप्रतिमानो भीतवन्न्यवर्तिष्ट । भूयश्च नेत्रा जा-
तसंरम्भेण निकामदारुणैर्वागङ्कुशपादपातैरभिमुखीकृतः । मयापि
द्विगुणाबद्धमन्युना निर्भर्त्स्याभिहतो निवृत्यापाद्रवत् । अथ मयो-
पेत्य सरभसमाकुष्टो रुष्टश्च यन्ता 'हन्त, मृतोऽसि कुञ्जराप-
सद' इति निशितेन वारणेन वारणं मुहुर्मुहुरभिघ्नन्निर्याणभागे
कथमपि मदभिमुखमकरोत् । अथावोचम्—'अपसरतु द्विर्पकीट

तोली । 'गोपुरं हि प्रतोल्यां च नगरद्वारयोरपि' इति महीपः । उपरितलमूर्ध्व-
प्रदेशस्तत्राधिरूढस्य । अमाल्यस्य मन्त्रिणः । जनकण्ठरवो लोकसांनिध्यशब्दः ।
'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वः । द्विगुणितो द्विगुणीकृतः ।
मण्डलितं मण्डलाकारं कृतं हस्तकाण्डं शुण्डादण्ड इति क्रियाविशेषणम् । निर्भर्त्सि-
तस्तर्जितः । परिणमंस्तिर्यग्दन्तप्रहारं कुर्वन् । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो
मतः' इति वैजयन्ती । दारुखण्डं काष्ठखण्डं तस्य सुषिरं बिलं तत्रानुप्रविष्टानुभ-
यभुजदण्डौ ताभ्यां घटितः संघर्षितो यः प्रतिमानः (?) । 'दन्तयोरुभयोर्मध्यं प्र-
तिमानं प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'प्रतिमानमधोऽस्य यत्' इत्यमरश्च । 'वाहि-
त्याधः प्रतिमानम्' इति हैमोऽपि । नेत्राधोरणेन । जातसंरम्भेण जातक्रोधेन ।
निकामदारुणैरतिकठोरैः । वागङ्कुशपादपातैः । वाक्संकेतः । अङ्कुशः सृणिः । पा-
दश्वरणः । तत्पातैः । अभिमुखीकृतः संमुखीकृतः । मयापीति । द्विगुणाबद्धम-
न्युना द्विगुणितक्रोधेन । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' इत्यमरः । निर्भर्त्स्य निर्भर्त्सनं
कृत्वा । अभिहतस्ताडितः । निवृत्य परावृत्य । अपाद्रवत्पलायनपरोऽभूदित्यर्थः ।
अथेति । उपेत्य गत्वा । सरभसं सवेगम् । आकुष्ट आक्रोशं प्रापितः । निन्दित
इत्यर्थः । यन्ता हस्तिपकः । अपसदाधम । 'निहीनोऽपसदो जाल्मः' इति वैज-
यन्ती । निशितेन तीक्ष्णेन । वारणेनाङ्कुशेन । 'वारणस्तु गजे प्रोक्तो वारणं तन्नि-
वारणे' इत्यजयः । वारणं गजम् । अभिघ्नंस्ताडयन् । निर्याणभागेऽपान्नदेशे । 'अ-

१ मण्डलितकरः. २ दण्डचण्डघटित. ३ अनुपत्य. ४ मृतोऽसि क
गच्छसि. ५ द्विरदवराकः.

एषः । अन्यः कश्चिन्मातङ्गपतिरानीयताम्, येनाहं मुहूर्तं विहृत्य
गच्छामि गन्तव्यां गतिम्' इति । दृष्ट्वैव स मां रुष्टमुद्रर्जन्तमुक्ता-
न्तयन्तृनिष्ठुराज्ञः पलायिष्ट । मन्त्रिणा पुनरहमाहूयाभ्यधायिषि—
'भद्र, मृत्युरेवैषे मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी । सोऽयमपि
तावत्त्वयैवंभूतः कृतः । तद्विरम्य कर्मणोऽस्मान्मलीसमात्कि-
मलमसि प्रतिपद्यास्मानार्यवृत्त्या वर्तितुम्' इति । 'यथाज्ञापितो-
ऽस्मि' इति विज्ञापितोऽयं मया मित्रवन्मय्यवर्तिष्ट । पृष्टश्च
मयैकदा रहसि जातविश्रम्भेणाभाषत स्वचरितम्—'आसीत्कु-
सुमपुरे राज्ञो रिपुंजयस्य मन्त्री धर्मपालो नाम विश्रुतधीः श्रु-
तर्षिः । अमुष्य पुत्रः सुमित्रो नाम पित्रैव समः प्रज्ञागुणेषु ।
तस्यास्मि द्वैमातुरः कनीयान्भ्राताहम् । वेशेषु विलसन्तं मामसौ
विनयरुचिरवारयत् । अवार्यदुर्नयश्चाहमपसृत्य दिङ्मुखेषु भ्रम-

पाङ्गदेशो निर्याणम्' इत्यमरः । मदभिमुखं मत्संमुखम् । अपसरतु । गच्छत्वित्यर्थः ।
द्विपकीटो हस्तिकीटः । गन्तव्यां प्राप्तव्यां गतिम् । मरणमित्यर्थः । स गजः ।
रुष्टं क्रुद्धम् । उद्रर्जन्तं दीर्घस्वरं वदन्तम् । उक्तान्तातिक्रान्ता यन्तुराधोरणस्य
निष्ठुरा क्रूराज्ञा येनेति । पलायिष्ट । पलायनपरोऽभूदित्यर्थः । अभ्यधायिष्यमिहितः ।
मृत्युविजय एतन्नामा गजः । एवंभूतः पराभूतः । विरम्य विरामं प्राप्य । अस्मा-
त्कर्मणश्चौर्यरूपात् । मलीमसान्मलिनान् । 'मलीमसं तु मलिनम्' इत्यमरः । अल-
मसि शक्तोऽसि । प्रतिपद्य प्राप्य । आर्यवृत्त्या श्रेष्ठवृत्त्या । अयस्मात्सः । मयेति ।
रहसेकान्ते । विश्रम्भो विश्वासः । आसीदिति । रिपुंजयस्यैतन्नामः । श्रुत-
र्षिरधीतवेदः । 'ऋषिस्तु वेदे भृग्वादौ ज्ञानवृद्धे दिगम्बरे' इति त्रैजयन्ती । 'ऋ-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः (?) । अमुष्य धर्मपालस्य । प्रज्ञागुणेषु धीगुणेषु । ते
गुणाः षट्—'शुश्रूषा ग्रहणं चैव श्रवणं चावधारणम् । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानं च धीगुणाः' इति कामन्दके । द्वैमातुरो द्वयोर्मात्रोरपत्यं तथा । द्विमातृज
इत्यर्थः । कनीयान्कनिष्ठः । वेशेषु वेश्यासु । असौ सुमित्रनामा ज्येष्ठभ्राता ।
अवार्यदुर्नयोऽवार्यो दूरीकर्तुमशक्यो दुर्नयो दुर्नीतिर्यस्येति सः । अपसृत्य । ततो
निर्गत्येत्यर्थः । दिङ्मुखेषु दिगन्तेषु । प्रमदवनेऽन्तःपुरोचितवने । 'स्यादेतदेव प्रम-

न्यदृच्छयास्यां वाराणस्यां प्रमदवने मदनदमनाराधनाय निर्गल्य
सहसखीभिः कन्दुकेनानुक्तीडमानां काशीभर्तुश्चण्डसिंहस्य कन्यां
कान्तिमतीं नाम चकमे । कथमपि समगच्छे च । अथ छन्नं च
विहरता कुमारीपुरे सा मयासीदापन्नसत्त्वा । कंचित्सुतं च प्र-
सूतवती । मृतजात इति सोऽपविद्धो रहस्यनिर्भेदभयात्परिजनेन
क्रीडाशैले । शबर्या च श्मशानाभ्याशं नीतः । तयैव निवर्त-
मानया निशीथे राजवीथ्यामारक्षिकपुरुषैरभिगृह्य तर्जितया द-
ण्डपारुष्यभीतया निर्भिन्नप्रायं रहस्यम् । राजाज्ञया निशीथेऽह-
माक्रीडनगिरिदरीगृहे विश्रब्धप्रसुप्तस्तयोपदर्शितो यथोपपन्नर-
ज्जुबद्धः श्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन कृपाणेन प्राजिहीर्ष्ये ।
नियतिबलाद्धूनबन्धस्तमसिमाच्छिद्यान्त्यजं तमन्यांश्च कांश्चित्प्र-
हृत्यापासरम् । अशरणश्च भ्रमन्नटव्यामेकदाश्रुमुख्या कयापि
दिव्याकारया सपरिचारया कन्ययोपास्थायिषि । सा मामञ्जलि-

दवनमन्तःपुरोचितम्' इत्यमरः । मदनदमनाराधनाय मदनशत्रुर्महादेवस्तत्पूजार्थम् ।
कन्दुकेन क्रीडोपकरणेन । काशीभर्तुर्वाराणसीपतेः । चकमेऽभिलषितवान् । सम-
गच्छे संगतोऽभवम् । अथेति । छन्नं गुप्तम् । सा कान्तिमती । आपन्नसत्त्वा
जातगर्भा । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्भुविष्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । प्रसूतवती ।
सुपुव इत्यर्थः । स बालकः । अपविद्धस्त्यक्तः । रहस्यं गोप्यं तस्य निर्भेदः प्रकटी-
भावस्तस्माद्भयं भीतिः । क्रीडाशैले खेलापवैते । शबर्या भिन्नया । अभ्याशं समी-
पम् । निवर्तमानया परावृत्य गृहं प्रत्यागच्छन्त्या । आरक्षिकपुरुषैः संरक्षणकारक-
पुरुषैः । अभिगृह्य धृत्वा । तर्जितया भीषितया । दण्डपारुष्यं मारणादि । निर्भि-
न्नप्रायं प्रकाशितप्रायम् । निशीथेऽर्धरात्रे । आक्रीडनगिरिदरीगृहे । क्रीडापर्वत-
कन्दरायामित्यर्थः । तया शबर्या । उपदर्शितः प्रदर्शितः । यथोपपन्नरज्जुबद्धो
यथाप्राप्तदोरकबद्धः । मातङ्गश्चण्डालः । 'चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः'
इत्यमरः । कृपाणेन खड्गेन । प्राजिहीर्ष्ये प्रहृतः (१) । नियतिबलाददृष्टप्रभावात् ।
लूनबन्धस्तुटितबन्धनः । तमसि मातङ्गकरकृपाणम् । आच्छिद्यापहस्य । तमन्त्यजं
चण्डालम् । अपासरमगच्छम् । अशरणो गृहरक्षकहीनः । दिव्यः स्वर्ग्य आकारो
यस्यास्तया । उपास्थायिषि समीपवर्त्यासम् । अञ्जलिकिसलयोत्तंसितेनाञ्जलिपल्लव-

किमलपोतंसितेन मुखविलोलकुन्तलेन मूर्ध्ना प्रणम्य मया सह व-
नवट्टदुमस्य कस्यापि महतः प्रच्छाद्यशीतले तले निषण्णा, 'कसि
वासु, कुतोऽस्यामता, कस्य हेतोरस्य मे प्रसीदसि' इति साभिला-
षमाभाविता मया वाक्यं मधुवर्षमवर्षन्—'आर्य, नाभस्य यक्षा-
णां मणिभद्रस्यास्मि दुहिता तारावली नाम । साहं कदाचिदगस्य-
पत्नीं लोपामुद्रां नमस्कृत्याभावर्तमाना मलयगिरेः परेतानसे वारा-
णस्याः कसपि दारकं रुदन्तमद्राक्षम् । आदाय चैनं तीव्रस्नेहा-
न्मम मित्रीः संनिधिमनैषम् । अनैषीच्च मे पिता देवस्यालके-
धरस्मास्थानीम् । अथाहमाहूयाज्जमा हरसखेन, 'बाले, बाले-
ऽस्मिन्कीदृशस्य भावः' इति । 'औरस इवास्मिन्वत्से वत्सलता'
इति मया विज्ञापितः 'सत्यमाह वराकी' इति तन्मूलामतिमहतीं
कथामकरोत् । तत्रैतावन्मयावगतं त्वं किल शौनकः शूद्रकः काम-
पालश्चाभिन्नः । बन्धुमती विनयवती कान्तिमती चाभिज्ञा । वेदिम-
त्यार्यदासी सोमदेवी चैकैव । हंसावली औरसेना सुलोचन्या चानन्या ।

शिवरितेन । मुखे विलोलाः कुन्तलाः केला यस्येति तथा तेन । मूर्ध्ना मस्तकेन ।
प्रच्छाद्यशीतले प्रकुण्डलाग्रविशिरे । कस्य हेतोः । किमर्थमित्यर्थः । साभिलाषं
सानुसंगम् । वाक्यं वाक्यचरम् । मधुवर्षं मधुवृष्टिम् । यक्षाणां नाभस्य । विशा-
धरायैव यक्षरक्षीगन्धर्वकिनराः इत्यमरवचनादुच्यते देवयोगिजातयः । मणिभद्रस्त-
ज्जामा । परेतानसे । महाश्मशान इत्यर्थः । दारकं बालकम् । आदाय ग्रहीत्या ।
एवं बालकम् । अलकेधरश्च कुबेरश्च । आस्थानीं स्थलम् । 'आस्थानीं क्रीडमा-
स्थानम्' इत्यमरः । हरसखेन कुबेरेण । बाले कन्ये इति तथोचनं प्रथमम् ।
बालेऽस्मिन्निति । अस्मिन्बालके इत्यर्थः । भावीवृत्ताभिप्रायः । कीदृशः । कथ-
मित्यर्थः । औरस इति अवस्था । पुत्र इति यावत् । अस्मिन्वत्सेऽस्मिन्बाले ।
वत्सलता स्नेहलता । वराकी कपटिनी । तन्मूलां बालवमूलाम् । तत्रेति । अव-
गतं जातम् । त्वमर्थबालः । बन्धुमती जन्मसु नात्रैव भिन्नः । न तु स्वरूपेणेति ।
औरसावस्थायां बन्धुमती वेदिमती हंसावली नन्दिन्यवत्तलः । शूद्रकावस्थायां
विनयवत्यार्यदासी क्षुतिना हृदयवाक्ता । कामपालावस्थायां कान्तिमती । सोमदेवी
सुलोचनेन्द्रसेना । एतास्तिष्ठोऽभिज्ञा । एकहृषा इत्यर्थः । वेदिमतीप्रभृत्यस्ति-

नन्दिनी रङ्गपताकेन्द्रसेना चापृथग्भूता । या किल शौनकाव-
स्थायामग्निसाक्षिकमात्मसात्कृता गोपकन्या सैव किलार्यदाक्षी
पुनश्चाद्य तारावलीत्यभूवम् । बालश्च किल शूद्रकावस्थे त्वय्यार्य-
दास्यवस्थायां मय्युदभूत् । अवर्ध्यत च विनयवत्या स्नेहवास-
नया । स तु तस्यां कान्तिमत्यवस्थायामद्योदभूत् । एवमनेकमृ-
त्युमुखपरिभ्रष्टं दैवान्मयोपलब्धं तमेकपिङ्गादेशाद्वने तपस्यतो
राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्रवर्तिनो राजवा-
हनस्य परिचर्यार्थं समर्प्य गुरुभिरभ्यनुज्ञाता कृतान्तयोगात्कृता-
न्तमुखभ्रष्टस्य ते पादपद्मशुश्रूषार्थमागतास्मि' इति । श्रुत्वा ता-
मनेकजन्मरमणीमसकृदाश्लिष्य हर्षाश्रुमुखो मुहुर्मुहुः सान्त्व-
यित्वा तत्प्रभावदर्शिते महति मन्दिरेऽहर्निशं भूमिदुर्लभान्भो-
गानन्वभूवम् । द्वित्राणि दिनान्यतिक्रम्य मत्तकाशिनीं तामवा-
दिषम्—'प्रिये, प्रत्यपकृत्य मत्प्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनि-
र्यातनसुखमनुबुभूषामि' इति । तथा सस्मितमभिहितम्—'एहि
कान्त, कान्तिमतीदर्शनाय नयामि त्वाम्' इति । स्थितेऽर्धरात्रे
राज्ञो वासगृहमनीये । ततस्तच्छिरोभागवर्तिनीमादायासियष्टि
प्रबोध्यैनं प्रस्फुरन्तमब्रवम्—'अहमस्मि भवज्जामाता । भव-

सोऽप्यभिन्नाः । हंसावलीप्रभृतयश्चतस्रोऽप्यभिन्नाः । नन्दिनीमुखाश्चेति तिस्रो-
ऽभिन्नाः । शौनकावस्थायाम् । आत्मसात्कृता । परिणीतेत्यर्थः । बालः शिशुः ।
विनयवत्येति कर्तरि तृतीया । तस्यां विनयवत्याम् । कान्तिमत्यवस्थायाम् । दैवा-
ददृष्टात् । एकपिङ्गादेशात्कुबेरादेशात् । कृतान्तयोगादैवयोगात् । 'कृतान्तो यम-
सिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इति विश्वः । कृतान्तमुखभ्रष्टस्य यममुखनिर्गतस्य ।
तत्प्रभावदर्शिते तारावलीसामर्थ्यप्रकटीकृते । अहर्निशं दिवारात्रम् । मत्तकाशिनी-
मुत्तमाम् । अवादिषमवोचम् । प्रत्यपकृत्य । प्रत्यपकारं कृत्वेत्यर्थः । वैरनिर्यातनं
वैरशुद्धिम् । 'निर्यातनं वैरशुद्धौ' इत्यमरः । अनुबुभूषाम्यनुभवितुमिच्छामि । तथा
तारावल्या । वासगृहं गर्भागारम् । अनीये । नीत इत्यर्थः । तत इति । असि-
यष्टि खड्गयष्टिम् । एनं चण्डसिंहम् । प्रस्फुरन्तं कम्पन्तम् (?) । जामाता दुहितुः

दनुमत्या विना तव कन्याभिमर्षी । तमपराधमनुवृत्त्या प्रमार्ष्टु-
मागतः' इति । सोऽतिभीतो मामभिप्रणम्याह—'अहमेव मूढो-
ऽपराद्धः, यस्तव दुहितृसंसर्गानुग्राहिणो ग्रहग्रस्त इवोत्क्रान्तसीमा
समादिष्टवान्वधम् । तदास्तां कान्तिमती राज्यमिदं मम च
जीवितमप्यद्यप्रभृति भवदधीनम्' इत्यवादीत् । अथापरेद्युः प्रकृ-
तिमण्डलं संनिपात्य विधिवदात्मजाया पाणिमग्राहयत् । अश्रावय-
च्च तनयवार्तां तारावली कान्तिमल्यै, सोमदेवीसुलोचनेन्द्रसेनाभ्यश्च
पूर्वजातिवृत्तान्तम् । इत्थमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यमनुभवन्वि-
हरामि विलासिनीभिः' इति । स एवं मादृशेऽपि जन्तौ परिच-
र्यानुबन्धी बन्धुरेकः सर्वभूतानामलसकेन स्वर्गते श्वशुरे, ज्या-
यसि च श्याले चण्डघोषनाम्नि स्त्रीष्वतिप्रसङ्गात्प्रागेव क्षयक्षी-
णायुषि, पञ्चवर्षदेशीयं सिंहघोषनामानं कुमारमभ्यषेचयत् । अव-
र्धयच्च विधिनैनं स साधुः । तस्याद्य यौवनोन्मादिनः पैशुन्यवा-
दिनो दुर्मन्त्रिणः कतिचिदासन्नन्तरङ्गभूताः । तैः किलासावित्थ-

पतिः । भवदनुमत्या विना त्वत्संमतिं विना । 'पृथग्विना—' इति पक्षे तृतीया ।
अनुवृत्त्या सेवया । प्रमार्ष्टु दूरीकर्तुम् । स चण्डासिंहः । अपराद्धः कृतापराधः ।
त्वार्थपालस्य । दुहितृसंसर्गानुग्राहिणः कन्यासंसर्गकृपाकर्तुः । उत्क्रान्तसीमोज्झि-
तमर्यादः । कान्तिमती कन्या । भवदधीनं त्वदधीनम् । अथेति । प्रकृतिमण्डलं
प्रजासमूहम् । संनिपात्य । एकीकृत्येत्यर्थः । विधिवद्विध्युक्तप्रकारेण । आत्मजायाः
कन्यायाः । अग्राहयत् । ग्राहयति स्मेत्यर्थः । इत्थममुना प्रकारेण । मन्त्रिपद-
स्यापदेशो मिथम् । विहरामि क्रीडां करोमि । परिचर्यानुबन्धी सेवानुबन्धी ।
बन्धुः सखा । अलसकेन क्षयेण । 'क्षयस्त्वलसको मतः' इति वैजयन्ती । स्वर्गते
मृते । ज्यायसि ज्येष्ठे । श्याले पत्नीभ्रातरि । 'श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः' इत्य-
मरः । 'सालौ' इति वा पाठः । स्त्रीषु योषित्सु । अतिप्रसङ्गादतियोगादत्यन्तासक्तेः ।
'अतियोगवियोगाद्वा क्षयो भवति जन्मिनः' इति निदानम् । अन्त्यषेचयदभिषेक-
मकारयत् । एनं सिंहघोषनामानम् । स साधुः । अद्य सांप्रतम् । यौवनोन्मादिन-
स्तारुण्योन्मादवतः । दुर्मन्त्रिणो दुष्टप्रधानस्य चण्डघोषनाम्नः । अन्तरङ्गभूता
आसतराः । बभूवुरित्यर्थः । तैरमात्यैः । असौ सिंहघोषः । अग्राहयत् । अबोधयते-

मग्राह्यत—‘प्रसह्यैव स्वसा तवामुना भुजङ्गेन संगृहीता । पुनः प्रसुप्ते राजनि प्रहर्तुमुद्यतासिरासीत् । तेनास्मै तत्क्षणप्रबुद्धेन भीत्यानुनीय दत्ता कन्या । तं च देवज्येष्ठं चण्डघोषं विषेण हत्वा बालोऽयमसमर्थ इति त्वमद्यापि प्रकृतिविश्रम्भणायोपेक्षितः । क्षिणोति च पुरा स कृतघ्नो भवन्तम् । तमेवान्तकपु-
 र्मभिगमयितुं यतस्व’ इति । स तथा दूषितोऽपि यक्षिणीभया-
 त्रामुष्मिन्पापमाचरितुमशकत् । एषु किल दिवसेष्वयथापूर्वमा-
 कृतौ कान्तिमत्याः समुपलक्ष्य राजमहिषी सुलक्षणा नाम सप्र-
 णयमपृच्छत्—‘देवि, नाहमयथातथ्येन विप्रलम्भनीया । कथय
 तथ्यं केनेदमयथापूर्वमाननारविन्दे तवैषु वासरेषु’ इति । सा
 त्ववादीत्—‘भद्रे, स्मरसि किमद्याप्ययथातथ्येन किञ्चिन्मयो-
 क्तपूर्वम् । सखी मे तारावली सपत्नी च किमपि कलुषिताशया
 रहसि भर्ता मद्गोत्रापदिष्टा प्रणयमप्युपेक्ष्य प्रणम्यमानाप्यस्मा-
 भिरुपोढमत्सरा प्रावसत् । अवसीदति च नः पतिः । अतो मे

त्यर्थः । अमुनेति मामुद्दिश्योक्तिः । भुजङ्गेन विटेन । संगृहीता स्वीकृता । प्रसुप्ते निद्रां गते । प्रहर्तुं मारितुम् (?) । उद्यतासिरुर्ध्वीकृतखट्गः । तेन राज्ञा । अस्मै भुजङ्गाय । अनुनीय सान्त्वयित्वा । असमर्थः कार्यक्षमः । प्रकृतयः प्रजाः । विश्रम्भणं विश्वासः । उपेक्षितोऽनासक्तः (?) । क्षिणोति च क्षयिष्यति । पुरेति । ‘यावत्पुरानिपातयोर्लट्’ । स कृतघ्नोऽर्थपाल इति । भवन्तं सिंहघोषम् । अभिगम-
 यितुं प्रापयितुम् । यतस्व प्रयत्नं कुरु । स सिंहघोषः । दूषितो भेदितः । यक्षिणी-
 भयात् । अमुष्मिन्कन्यादूषके । पापं हननरूपम् । अशकत् । शक्तोऽभूदित्यर्थः ।
 आननारविन्दे मुखपद्मे । वासरेषु दिवसेषु । अयथापूर्वमयथाभावम् । नवीन-
 मित्यर्थः । आकृतौ शरीरे । यथातथं वास्तवं तस्य भावः । अयथातथ्येन । अवास्त-
 वेनेत्यर्थः । विप्रलम्भनीया । प्रतारणीयेत्यर्थः । तथ्यं सत्यम् । सा कान्तिमती ।
 भद्रे इति सुलक्षणासंबोधनम् । कलुषिताशया मलिनितबुद्धिः । मद्गोत्रापदिष्टा
 मन्त्रामाहूता । ‘नाम गोत्रं कुलं गोत्रं गोत्रं पर्वतपक्षयोः’ इति कोशः । प्रणयं

१ दैवाचक्षुषः । २ प्रभावात्; प्रभावभयात् । ३ आयथापूर्वम् । ४ आयथा-
 तथ्येन; अयथातथ्येन । ५ आयथापूर्वम् । ६ आननारविन्दम् । ७ अयथातथ्येन ।

दौर्मनस्यम्' इति । तत्प्रायेणैकान्ते सुलक्षणया कान्ताय कथितम् । अथासौ निर्भयोऽद्य प्रियतमोविरहपाण्डुभिरवयवैर्धैर्यस्तम्भिताश्रुपर्याकुलेन चक्षुषोष्मश्वासशोषिताभिरिवानतिपेशलाभिर्वाग्भिर्वियोगं दर्शयन्तम्, कथमपि राजकुले कार्याणि कारयन्तम्, पूर्वसंकेतितैः पुरुषैरभिग्राह्याबन्धयत् । तस्य किल स्थाने-स्थाने दीपानुद्घोष्य तथोद्धरणीये चक्षुषी यथा तन्मूलमेवास्य मरणं भवेत्' इति । अतोऽत्रैकान्ते यथेष्टमश्रु मुक्त्वा तस्य साथीः पुरुः प्राणान्मोक्तुकामो बध्नामि परिकरम्' इति । मयापि तत्पितृव्यसनमाकर्ण्य पर्यश्रुणा सोऽभिहितः—'सौम्य, किं तव गोपायित्वा । यस्तस्य सुतो यक्षकन्यया देवस्य राजवाहनस्य पादशुश्रूषार्थं देव्या वसुमत्या हस्तन्यासः कृतः सोऽहमस्मि । शक्ष्यामि सहस्रमपि सुभटानामुदायुधानां हत्वा पितरं मोचयितुम् । अपि तु संकुले यदि कश्चित्पातयेत्तदङ्गे शस्त्रिकां सर्व एव मे यत्नो भस्मनि हुतमिव भवेत्' इति । अनवसितवचन एव मयि महानाशीविषः प्राकाररन्ध्रेणोदैरयच्छिरः । तसहं मन्त्रौषधबलेनाभिगृह्य पूर्णभद्रमब्रवम्—'भद्र, सिद्धं नः समीहितम् ।

प्रीतिम् । प्रणम्यमानापि नमस्कारपूर्वकं प्रार्थ्यमानापि । उपोदमत्सरा प्ररूढद्वेषा । दौर्मनस्यं दौश्चित्यम् । प्रायेण बाहुल्येन । अथेति । असौ राजा । अवयवैः शरीरावयवैः । अनतिपेशलाभिरनतिकोमलाभिः । पूर्वसंकेतितैः प्रागेव मन्त्रितैः । अभिग्राह्य ग्राहयित्वा । स्थानेस्थाने प्रतिस्थले । उद्घोष्योद्घाव्य । उद्धरणीये निष्कासनीये । अत्रैकान्ते रहसि । मोक्तुकामस्त्यक्तुकामः । 'लुपेदवश्यं मः कृत्ये तु काममनसोरपि' इति मकारलोपः । पर्यश्रुणा कृतरोदनेन । हस्तन्यासो हस्त(नि)-क्षेपः । शक्ष्यामि शक्तो भविष्यामि । उदायुधानामुद्यतशस्त्राणाम् । संकुले संबाधे । तदङ्गे पितुरङ्गे । भस्मनि रक्षायाम् । हुतमिव क्षिप्तमिव । निरर्थकमिवेति भावः । अनवसितवचनेऽसमाप्तवचने । महानतिदीर्घः । आशीविषः सर्पः । 'आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः' इत्यमरः । प्राकाररन्ध्रेण वरणभित्तिच्छिद्रेण । उदैरयत् । ऊर्ध्वमकरोदित्यर्थः । तं सर्पम् । अभिगृह्य गृहीत्वा । समीहितं वाञ्छितम् ।

अनेन तातमलक्ष्यमाणः संकुले यदृच्छया पातितेन नाम दंश-
यित्वा तथा विषं स्तम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत । त्वया तु
मुक्तसाध्वसेन माता मे बोधयितव्या—‘यो यक्ष्या वने देव्या
वसुमत्या हस्तार्पितो युष्मत्सूनुः सोऽनुप्राप्तः पितुरवस्थां मधु-
पलभ्य बुद्धिबलादित्थमाचरिष्यति । त्वया तु मुक्तत्रासया राज्ञे
प्रेषणीयम्—‘एष खलु क्षत्रधर्मो यद्वन्धुरबन्धुर्वा दुष्टः स निर-
पेक्षं निर्ग्राह्य इति । स्त्रीधर्मश्चैष यददुष्टस्य दुष्टस्य वा भर्तुर्ग-
तिर्गन्तव्येति । तदहममुनैव सह चिताग्निमारोक्ष्यामि । युवतिज-
नानुकूलः पश्चिमो विधिरनुज्ञातव्यः’ इति । स एवं निवेदितो
नियतमनुज्ञास्यति । ततः स्वमेवागारमानीय काण्डपटीपरिक्षिप्ते
विविक्तोद्देशे दर्भसंस्तरणमधिशाय्य स्वयं कृतानुमरणमण्डनया
त्वया च तत्र संनिधेयम् । अहं च बाह्यकक्षागतस्त्वया प्रवेश-
यिष्ये । ततः पितरमुज्जीव्य तदभिरुचितेनाभ्युपायेन चेष्टिष्या-
महे’ इति । स ‘तथा’ इति दृष्टतरस्तूर्णमगमत् । अहं तु घोष-
णस्थाने चिञ्चावृक्षं घनतरविपुलशाखमारुह्य गूढतनुरतिष्ठम् ।

अनेन संप्रेण । तातं पितरम् । अलक्ष्यमाणोऽदृश्यमानः । संकुले समर्दे । यदृच्छया
दैवेन । स्तम्भयेयं स्तम्भितं करिष्ये । त्वया पूर्णभद्रेण । मुक्तसाध्वसेन त्यक्तभयेन ।
यक्ष्या यक्षकन्यया । तारावत्येति यावत् । युष्मत्सूनुर्भवत्पुत्रः । मधुपलभ्य मत्तो
ज्ञात्वा । निर्ग्राह्यो निर्गृहीतव्यः । आरोक्ष्याम्यारोहणं करिष्ये । युवतिजनानुकूलः
स्त्रीलोकानुगुणः । ‘अभिजनानुरूपः’ इति पाठे वंशानुरूप इत्यर्थः । ‘संततिर्गोत्र-
जननकुलान्यभिजनान्वयौ’ इत्यमरः । पश्चिमश्चरमः । काण्डपटीपरिक्षिप्ते तिरस्करिणीपरिवृते । ‘अपटी काण्डपटः स्यात्प्रतिसीरा जवन्यपि । तिरस्करिणी’ इति
हैमः । दर्भसंस्तरणं दर्भास्तरणम् । बाह्यकक्षा बहिःप्रकोष्ठः । ‘कक्षा प्रकोष्ठे
हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने’ [इत्यमरः] । तदभिरुचितेन पित्राभिमतेन । स
पूर्णभद्रः । तूर्णं सत्वरम् । ‘सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च’ इत्यमरः । घो-
षणस्थाने डिण्डिमस्थले । चिञ्चावृक्षं तिन्तिणीवृक्षम् । ‘तिन्तिणी चिञ्चाभिलका’
इत्यमरः । गूढतनुर्युगलशरीरः । उच्चावचप्रलाप उच्चनीचवचनः । उदुरध्वनीति

आरूढश्च लोको यथायथमुच्चैःस्थानानि । उच्चावचप्रलापाः प्रस्तु-
ताः । तावन्मे पितरं तस्करमिव पश्चाद्बुद्धभुजमुद्गुरध्वनि महाज-
नानुयातमानीय मदभ्यास एव स्थापयित्वा मातङ्गखिरघोषयत्—
'एष मन्त्री कामपालो राज्यलोभाद्भर्तारं चण्डसिंहम्, युवराजं
चण्डघोषं च विषान्नेनोपांशु हत्वा पुनर्देवोऽपि सिंहघोषः पूर्णयौ-
वन इत्यमुष्मिन्पापमाचरिष्यन्विश्वासाद्ब्रह्मभूमौ पुनरमात्यं शि-
वनागमाहूय स्थूणमङ्गारवर्षं च राजवधायोपजप्य तैः स्वामि-
भक्त्या विवृतगुह्यो राज्यकामुकस्यास्य ब्राह्मणस्यान्धतमसप्रवेशो
न्याय्य इति प्राड्विवाक्यादक्ष्युद्धरणाय नीयते । पुनरन्योऽपि
यदि स्यादन्यायवृत्तिस्तमप्येवमेव यथार्हेण दण्डेन योजयिष्यति
देवः' इति । श्रुत्वैतद्बुद्धकलकले महाजने पितुरङ्गे प्रदीप्तशिरस-
माशीषिषं व्यक्षिपम् । अहं च भीतो नामावपुत्य तत्रैव जनाद-
नुलीनः क्रुद्धव्यालदष्टस्य तातस्य विहितजीवरक्षो विषं क्षणाद-
स्तम्भयम् । अपतच्चैव भूमौ मृतकल्पः । प्रालपं च 'सत्यमिदं
राजावमानिनं दैवो दण्ड एव स्पृशतीति । यदयमक्षिभ्यां वि-
नावनिपेन चिकीर्षितः, प्राणैरेव वियोजितो विधिना' इति । म-

क्रियाविशेषणम् । महाजनविशेषणं वा । मदभ्यास एव मत्समीप एव । मातङ्ग-
श्चण्डालः । चिन्निवारम् । अघोषयत् । अवादयदित्यर्थः । भर्तारं स्वामिनम् ।
उपांशु रहसि । अमुष्मिन्सहघोषे । शिवनायं तन्नामानम् । स्थूणमङ्गारवर्षं चेति
द्वावप्यमात्यौ । उपजप्य भेदं कृत्वा । 'उपजापः कृतो भेदः' इत्यमरः (१) । तैर्ष-
न्त्रिभिः । विवृतगुह्यः प्रकटीकृतमन्त्रः । प्राड्विवाको व्यवहारनिर्णायकः । 'द्रष्टरि
व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ' इत्यमरः । अक्ष्युद्धरणाय नेत्रोत्पाटनाय । अन्या-
यवृत्तिरन्यायकर्ता । यथार्हेण यथायोग्येन । बुद्धकलकले कृतकोलाहले । आशी-
विषं सर्पम् । भीतो नाम मिथ्यैव भयं प्राप्त इति । अवपुत्योद्गीय । जनादनुलीनो
लोकाद्भुतः । 'अन्तर्धौ येनादर्शनं' इत्युपादानम् । अस्तम्भयं स्तम्भितवान् ।
एष तातः । प्रालपम् । अवदमित्यर्थः । दैवो दण्डः । देवानामयं दैवः । अवनि-
पेन राज्ञा । चिकीर्षितः कर्तुमिष्टः । वियोजितो वियुक्तः । निनिन्दुनिन्दां चक्रुः ।

दुक्तं च केचिदन्वमन्यन्त, अपरे पुनर्निनिन्दुः । दर्वीकरस्तु त-
मपि चण्डालं दष्ट्वा रूढत्रासद्रुतलोकदत्तमार्गः प्राद्रवत् ।

अथ मदम्बा पूर्णभद्रबोधितार्था तादृशेऽपि व्यसने नातिवि-
ह्वला कुलपरिजनानुयाता पद्भ्यामेव धीरमागत्य मत्पितुरुत्तमाङ्ग-
मुत्सङ्गेन धारयन्त्यासित्वा राज्ञे समादिशत्—‘एष मे पतिस्त-
वापकर्ता न वेति दैवमेव जानाति । न मेऽनयास्ति चिन्तया
फलम् । अस्य तु पाणिग्राहकस्य गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं
कलङ्कयेयम् । अतोऽनुमन्तुमर्हसि भर्ता सह चिताधिरोहणाय
माम्’ इति । श्रुत्वा चैतत्प्रीतियुक्तः समादिक्षत्क्षितीश्वरः—‘क्रि-
यतां कुलोचितः संस्कारः । उत्सवोत्तरं च पश्चिमं विधिसंस्का-
रमनुभवतु मे भगिनीपतिः’ इति । चण्डाले तु मत्प्रतिषिद्धसक-
लमन्त्रवादिप्रयासे संस्थिते ‘कामपालोऽपि कालदष्ट एव’ इति
स्वभवनोपनयनममुष्य स्वमाहात्म्यप्रकाशनाय महीपतिरन्वमंस्त ।
आनीतश्च पिता मे विविक्तायां भूमौ दर्भशय्यामधिशाय्य स्थितो-
ऽभूत् । अथ मदम्बा मरणमण्डनमनुष्ठाय सकरुणं सखीरामन्त्र्य,
मुहुरभिप्रणम्य भवनदेवता, यत्ननिवारितपरिजनाक्रान्दिता पितुर्मे
शयनस्थानमेकाकिनी प्राविक्षत् । तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोप-

दर्वीकरः सर्पः । दष्ट्वा दंशं कृत्वा । रूढो जातस्त्रासो भयं तेन द्रुतः पलायितो यो
लोकस्तेन दत्तो मार्गो यस्येति स तथा । अथेति । मदम्बा मुन्माता । व्यसने
दुःखे । नातिविह्वला नातिव्याकुला । धीरं निश्चलम् । उत्तमाङ्गं शिरः । उत्सङ्गे-
नाङ्गेन । आसित्वा स्थित्वा । समादिशत् । आदिदेशेत्यर्थः । एष इति । अपक-
र्तापकारकः । अननुप्रपद्यमानाप्राप्तवती । कलङ्कयेयं कलङ्कितं करिष्यामि । अनु-
मन्तुमनुमोदितुम् । समादिक्षत् । आज्ञापयामासेत्यर्थः । मन्त्रवादिनां गारुडिका-
नाम् । संस्थिते मरणं प्राप्ते । कालदष्टः । मृत इति यावत् । अमुष्य कामपालस्य ।
स्वमाहात्म्यप्रकाशनाय स्वधार्मिकत्वकीर्तिप्राकट्यार्थम् । अन्वमंस्तानुमोदितवान् ।
विविक्तायां विजनायाम् । अथेति । मरणमण्डनं मरणकालोचितभूषणम् । तत्र
विविक्तभूमौ । वैनतेयतां गरुडताम् । गतेन प्राप्तेन । प्रस्तुतस्तनी सख्यपयःस्तनी ।

स्थापितेन च मया वैनतेयतां गतेन निर्विषीकृतं भर्तारमैक्षत ।
 दृष्टतमा पत्युः पादयोः पर्यश्रुमुखी प्रणिपत्य मां च मुहुर्मुहुः
 प्रस्तुतस्तनी परिष्वज्य सहर्षवाष्पगद्गदमगदत्—‘पुत्र, योऽसि
 जातमात्रः पापया मया परित्यक्तः, स किमर्थमेवं मामतिनिर्वृ-
 णामनुगृह्णासि । अथवैष निरपराध एव ते जनयिता । युक्तमस्य
 प्रत्यानयनमन्तकाननात् । कूरा खलु तारावली या त्वामुपल-
 भ्यापि तत्त्वतः कुबेरादसमर्प्य मह्यमर्पितवती देव्यै वसुमत्यै ।
 सैव वा सदृशकारिणी । नहि तादृशाद्वाग्यराशेर्विना मादृशो
 जनोऽल्पपुण्यस्तवार्हति कलप्रलापामृतानि कर्णाभ्यां पातुम् । एहि,
 परिष्वजस्व’ इति भूयोभूयः शिरसि जिघ्रन्त्यङ्गमारोपयन्ती, ता-
 रावलीं गर्हयन्त्यालिङ्गयन्त्यश्रुभिरभिषिञ्चन्ती चोत्कम्पिताङ्गयष्टि-
 रैन्यादृशैव क्षणमजनिष्ट । जनयितापि मे नरकादिव स्वर्गम्,
 तादृशाद्व्यसनात्तथाभूतमभ्युदयमारूढः पूर्णभद्रेण विस्तरेण य-
 थावृत्तान्तमावेदितो भगवतो मधवतोऽपि भाग्यवन्तमात्मानम-
 जीगणत् । मनागिव च मत्संबन्धमाख्याय हर्षविस्मितात्मनोः
 पित्रोरकथयम्—‘आज्ञापयतं काच नः प्रतिपत्तिः’ इति । पिता
 मे प्रात्रवीत्—‘वत्स, गृहमेवेदमस्मदीयमतिविशालप्राकारवलय-

परिष्वज्यालिङ्ग्य । जातमात्र उत्पन्न एव । निर्वृणां निष्कृपाम् । जनयितोत्पादकः ।
 प्रत्यानयनं परावृत्त्यानयनम् । अन्तकाननाद्यममुखात् । कूरा कठिना । सैव तारा-
 वली । सदृशकारिणी युक्तकारिणी । कलो मञ्जुलो यः प्रलापः शिशुशब्दः स
 एवामृतम् । गर्हयन्ती निन्दितवती (?) । उत्कम्पिताङ्गयष्टिर्जातोत्कम्पशरीरा ।
 अन्यादृशैवान्यसमा । ‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्’ इति सूत्रे ‘सामान्ययोश्चेति
 वक्तव्यम्’ इति दृशेः कञ् । ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यात्वम् । जनयिता पिता । तादृ-
 शाद्व्यसनान्नेत्रोत्पाटनादिरूपादुःखात् । तथाभूतं पुनर्जीवनपुत्रमिलनरूपम् । मध-
 वत इन्द्रादपि । भाग्यवन्तमदृष्टवन्तम् । अजीगणत् । ‘गणं संख्याने’ । संख्यात-
 वानित्यर्थः । मनागल्पम् । [मत्संबन्धं] स्वसंबन्धम् । प्रतिपत्तिः कर्तव्यता ।
 अतिविशालप्राकारवलयमतिविस्तीर्णवरणमिस्तिमण्डलम् । अक्षय्यायुधस्थानमपरि-

मक्षर्य्यायुधस्थानम् । अलङ्घ्यतमा च गुप्तिः । उपकृताश्च मया-
तिबहवः सन्ति सामन्ताः । प्रकृतयश्च भूयस्यो न मे व्यसनम-
नुरुध्यन्ते । सुभटानां चानेकसहस्रमस्त्येव ससुहृत्पुत्रदारम् । अ-
तोऽत्रैव कतिपयान्यहानि स्थित्वा बाह्याभ्यन्तरङ्गान्कोपानुत्पाद-
यिष्यामः । कुपितांश्च संगृह्य प्रोत्साह्यास्य प्रकृत्यमित्रानुत्थाप्य
सहजांश्च द्विषः, दुर्दान्तमेनमुच्छेत्स्यामः' इति । 'को दोषः, त-
थास्तु' इति तातस्य मतमन्वमंसि ।

तथास्मासु प्रतिविधाय तिष्ठत्सु राजापि विज्ञापितोदन्तो
जातानुतापः पारग्रामिकान्प्रयोगान्प्रायः प्रायुङ्क्त । ते चास्माभिः
प्रत्यहमहन्यन्त । अस्मिन्नेवावकाशे पूर्णभद्रमुखाच्च राज्ञः शय्या-
स्थानमवगम्य तदैव स्वोदवसितभित्तिकोणादारभ्योरगास्येन सु-
रङ्गामकार्षम् । गता च सा भूमिस्वर्गकल्पमनल्पकन्यकाजनं
कमप्युद्देशम् । अव्यथिष्ट च दृष्ट्वैव स मां नारीजनः । तत्र
काचिदिन्दुकलेव स्वलावण्येन रसातलान्धकारं निर्हुवाना, विग्र-

मितायुधगृहम् । अलङ्घ्यतमातिशयेन लङ्घितुमशक्या । गुप्तिर्गोपनम् । 'गुप्तिः
कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणे यमे' इति विश्वः । उपकृताः कृतोपकाराः । सा-
मन्ता अधीश्वराः । 'सामन्तः स्यादधीश्वरः' इत्यमरः । प्रकृतयः प्रजाः । व्यसनं
दुःखम् । सुभटानां वीराणाम् । सुहृदः संबन्धिनः । पुत्राः सुताः । दाराः स्त्रियः ।
तैः सह वर्तमानम् । बाह्याभ्यन्तरङ्गान्बहिरङ्गानन्तरङ्गान् । कुपितान्कोपं प्राप्तान् ।
संगृह्याङ्गीकृत्य । प्रोत्साह्य प्रोत्साहवतो विधाय । दुर्दान्तं दुःखेन दमनीयम् । अ-
न्वमंस्यनुमोदितवान् । तथा प्रतिविधाय प्रतिविधानं कृत्वा । राजा सिंहघोषः ।
उदन्तो वार्ता । अनुतापः पश्चात्तापः । पारग्रामिकान्परग्रामे भवान् । [प्रयोगान्]
कटकप्रेषणादिरूपांस्तथा । प्रायो बहुलान् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये' इति वैजयन्ती ।
प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् । ते परकटकस्थाः । अवकाशेऽवसरे । स्वोदवसितं स्वगृहम् ।
'गृहं गेहोदवसितम्' इत्यमरः । उरगास्येन फणिमुखाकाराग्रसखननसाधनेन । सुरङ्गां
खनिम् । सा सुरङ्गा । भूमिस्वर्गकल्पं भूमिस्वर्गतुल्यम् । उद्देशं प्रदेशम् । अव्य-
थिष्ट । व्यथां प्रापेत्यर्थः । इन्दुकलेव चन्द्रलेखेव । रसातलान्धकारं पातालान्ध-

हिणीव देवी विश्वंभरा, हरगृहिणीवासुरविजयायावतीर्णा, पातालमागता गृहिणीव भगवतः कुसुमधन्वनः, राजलक्ष्मीरिवानेकदुर्नृपदर्शनपरिहाराय महीविवरं प्रविष्टा, निष्टप्तकनकपुत्रिकेवावदातकान्तिः कन्यका, चन्दनलतेव मलयमारुतेन, महर्शनेनोदकस्पत । तथाभूते च तस्मिन्नङ्गनासमाजे, कुसुमितेव काशयष्टिः, पाण्डुशिरसिजा स्थविरा काचिच्चरणयोर्मै निपत्य त्रासदीनमब्रूत—
‘दीयतामभयदानमस्मा अनन्यशरणाय स्त्रीजनाय । किमसि देवकुमारो दनुजयुद्धवृष्ण्या रसातलं विविक्षुः । आज्ञापय कोऽसि । कस्य हेतोरागतोऽसि’ इति । सा तु मया प्रत्यवादि—‘सुदत्यः, मास्म भवत्यो भैषुः । अहमस्मि द्विजातिवृषात्कामपालादेव्यां कान्तिमत्यामुत्पन्नोऽर्थपालो नाम । सत्यर्थे निजगृहानृपगृहं सुरङ्गयोपसरनिहान्तरे वो दृष्टवान् । कथयत काः स्थ यूयम् । कथमिह निवसथ’ इति प्राब्रवम् । सोदञ्जलिरुदीरितवती—‘मर्तुदारक, भाग्यवत्यो वयम्, यास्त्वामेभिरेव चक्षुभिरनघमद्राक्ष्म । श्रूयताम् । यस्तव मातामहश्चण्डसिंहः, तेनास्यां देव्यां लीलावत्यां

कारम् । निहुवाना दूरीकर्तुं शक्ता । विग्रहिणी शरीरधारिणी । विश्वंभरा पृथ्वी । ‘रसा विश्वंभरा स्थिरा’ इत्यमरः । हरगृहिणीव दुर्गेव । कुसुमधन्वनः कामस्य । दुर्नृपदर्शनपरिहाराय दुष्टराजावलोकनपरिहाराय । निष्टप्ता संतापिता । कनकपुत्रिका सुवर्णपुत्तलिका । काशयष्टिः । ‘सरस’ इति प्रसिद्धा । पाण्डुशिरसिजा श्वेतकेशा । स्थविरा वृद्धा । त्रासदीनं भयदीनम् । अनन्यशरणाय । त्वदेकशरणायेत्यर्थः । देवकुमारो देवपुत्रः । दनुजा दैत्याः । ‘असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवा’ इत्यमरः । विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः । कस्य हेतोः । किमर्थमित्यर्थः । सा स्थविरा । सुदत्य इति सर्वाभिप्रायेण संबोधनम् । द्विजातिवृषाद्वाहणश्रेष्ठात् । ‘वृषणे मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषमे वृषः’ इति केशवः । सत्यर्थे । कार्यवस्तुनि सतीत्यर्थः । ‘अर्थोऽभिधेये रैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इति [अमरः] । सुरङ्गया सूम्यन्तमार्गिणोपसरन् । प्राब्रवमुक्तवान् । सा वृद्धा । उदञ्जलिरुर्ध्वीकृताञ्जलिः । उदीरितवत्युक्तवती । मर्तुदारक राजपुत्र । अनघं निष्पापम् । अद्राक्ष्म दृष्टव्यः । अपत्यद्वयं

चण्डघोषः कान्तिमतीत्यपत्यद्वयमुदपादि । चण्डघोषस्तु युवरा-
जोऽत्यासङ्गादङ्गनासु राजयक्ष्मणा सुरक्षयमगादन्तर्वन्त्यां देव्या-
माचारवत्याम् । अमुया चेयं मणिकर्णिका नाम कन्या प्रसूता ।
अथ प्रसववेदनया मुक्तजीविताचारवती पत्युरन्तिकमगमत् । अथ
देवश्चण्डासिंहो मामाहूयोपह्वरे समाज्ञापयत्—‘ऋद्धिमति, कन्य-
केयं कल्याणलक्षणा । तामिमां मालवेन्द्रनन्दनाय दर्पसाराय वि-
धिवद्वर्धयित्वा दित्सामि । विभेमि च कान्तिमतीवृत्तान्तादारभ्य
कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात् । अत इयमरातिव्यसनाय कारि-
ते महति भूमिगृहे कृत्रिमशैलगर्भोत्कीर्णनानामण्डपप्रेक्षागृहे प्र-
चुरपरिबर्हया भवत्या संवर्ध्यताम् । अस्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशते-
नाप्यक्षय्यम्’ इति । स तथोक्त्वा निजवासगृहस्य द्व्यङ्गुलभित्ता-
वर्धपादं किष्कुविष्कम्भमुद्धृत्य तेनैव द्वारेण स्थानमिदमस्मानवी-
विशत् । इह च नो वसन्तीनां द्वादशसमाः समत्ययुः । इयं च

बालकद्वयम् । उदपाद्युत्पादितवान् । ‘चिण् ते पदः’ इति कर्तरि चिण् । राज-
यक्ष्मा क्षयरोगः । सुरक्षयं देवगृहम् । ‘क्षयो रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च’
इति विश्वः । अन्तर्वन्त्यां गर्भिण्याम् । अमुयानया । अथेति । प्रसववेदनया
प्रसवदुःखेन । पत्युरन्तिकं भर्तृसंनिहितम् । अथेति । उपह्वरे रहसि । विधिव-
द्विध्युक्तमार्गेण । दित्सामि दातुमिच्छामि । वृत्तान्तो वार्ता । अरातिव्यसनाय ।
वैरिभूतदुःखायेत्यर्थः । कृत्रिमशैलः कृत्रिमपर्वतः । गर्भो मध्यं तत्रोत्कीर्णः ।
‘समावुत्कीर्णविन्यस्तौ’ इति कोशः । प्रेक्षागृहं नृत्येक्षणगृहम् । ‘प्रेक्षा नृत्येक्षणं
प्रज्ञा’ इति कोशः । प्रचुरपरिबर्हया प्रचुरपरिवारया । ‘परिबर्हं तु राजार्हवस्तुन्यपि
परिच्छदे’ इति विश्वः । संवर्ध्यताम् । अस्तीति । भोग्यं वस्तु । भोगार्हमित्यर्थः ।
अक्षय्यमशक्यक्षयम् । ‘क्षय्यजयौ शक्यार्थे’ इति निपातनात् । ‘क्षि क्षये’ ।
द्व्यङ्गुलभित्तावङ्गुलद्वयपरिमाणभित्तौ । अर्धपादं प्रस्तरपिधानम् । किष्कुविष्कम्भं
हस्तपरिणाहम् । वितस्तिपरिणाहं वा । ‘किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च’ इत्यमरः । ‘परि-
णाहस्तु विष्कम्भः’ इति वैजयन्ती । अस्मान्मत्प्रभृतिकन्याजनान् । अवीविशत् ।
प्रवेशं कारयति स्मेत्यर्थः । समत्ययुरतिक्रान्ताः । जायात्वेन स्त्रीत्वेन । प्राप्त्यर्थः

वत्सा तरुणीभूता । न चाद्यापि स्मरति राजा । काममियं पिता-
महेन दर्पसाराय संकल्पिता । त्वदम्बया कान्तिमत्या चेयं गर्भ-
स्थैव द्यूतजिता स्वमात्रा तवैव जायाखेन समकल्प्यत । तदत्र
प्राप्तरूपं चिन्त्यतां कुमारेणैव' इति । तां पुनरवोचम्—'अद्यैव
राजगृहे किमपि कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो युष्मासु यथार्हं
प्रतिपत्स्ये' इति । तेनैव दीपदर्शितविलपथेन गत्वा स्थितेऽर्धरात्रे
तदर्धपादं प्रत्युद्गुल्य वासगृहं प्रविष्टो विश्रब्धसुप्तं सिंहघोषं जी-
वग्राहमग्रहीषम् । आकृष्य च तमहिवाहिशत्रुः स्फुरन्तममुनैव
भित्तिरन्ध्रपथेन स्त्रैणसेनिधिमनैषम् । आनीय च सभवनमायस-
निगडसंदिग्धचरणयुगलमवनमितमलिनवदनमश्रुवहलरक्तचक्षुष-
मेकान्ते जनयित्रोर्ममादर्शयम् । अकथयं च विलकथाम् । अथ
पितरौ प्रहृष्टतरौ तं निकृष्टाशयं निशाम्य बन्धने नियम्य तस्या
दारिकाया यथार्हेण कर्मणा मां पाणिमग्राहयेताम् । अनायकं च
तद्राज्यमस्मदायत्तमेव जातम् । प्रकृतिकोपभयात्तु मन्मात्रा मुमु-
क्षितोऽपि न मुक्त एव सिंहघोषः । तथास्थिताश्च वयमङ्गराजः
सिंहवर्मा देवपादानां भक्तिमान्कृतकर्मा चेत्यमित्राभियुक्तमेनम-
भ्यसराम । अभूवं च भक्त्यादपङ्कजरज्जोनुप्राह्यः । स चेदानीं भव-

कर्तव्यरूपम् (?) । प्रतिनिवृत्तः परावृत्यागतः । युष्मासु भवतीषु । यथार्हं यथा-
योग्यम् । प्रतिपत्स्ये वार्तिष्ठ्ये । विलपथेन छिद्रमार्गेण । जीवग्राहं जीवं (?) गृही-
त्वेति तथा । णमुल् । अहिमिव सर्पमिव । अहिशत्रुर्गरुडः । अथवाअहिमिव वृत्रा-
सुरमिव । अहिशत्रुरिन्द्रः । स्त्रैण स्त्रीणां समूहस्तथा । 'स्त्रीणुसाभ्यां नञ्ज्ञौ
भवनात्' इति समूहार्थे नञ् । आयसं लोहम् । निगडं शृङ्खला । संदिग्धं बद्धम् ।
'बध्नि निगडितं दितम्' इति वैजयन्ती । चरणयुगले पादद्वन्द्वम् । जनयित्रोर्मो-
तापित्रोः । अदर्शयं दर्शितवान् । अकथयं कथितवान् । तं सिंहघोषम् । निकृष्टा-
शयं नीचचित्तम् । पाणि पाणिग्रहम् (?) । अग्राहयेत् प्राहितवन्ती । अस्मदाय-
त्तमस्मदधीनम् । प्रकृतिकोपभयात्प्रजाक्रोधभयात् । मुमुक्षितोऽपि मोक्तुमिष्टोऽपि ।
भक्तिमान्भक्तियुक्तः । कृतकर्मा कृतकार्यः । एनं सिंहवर्माणम् । अनायोऽश्रेष्ठः

चरणप्रणामप्रायश्चित्तमनुतिष्ठतु सर्वदुश्चरितक्षालनमनार्यः सिंह-
घोषः' इत्यर्थपालः प्राञ्जलिः प्रणनाम । देवोऽपि राजवाहनः
'बहु पराक्रान्तम्, बहूपयुक्ता च बुद्धिः, मुक्तबन्धस्ते श्वशुरः प-
श्यतु माम्' इत्यभिधाय भूयः प्रमतिमेव पश्यन्प्रीतिस्मेरः 'प्र-
स्तूयतां तावदात्मीयं चरितम्' इत्याज्ञापयत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽर्थपालचरितं नाम चतुर्थं उच्छ्वासः ।

पञ्चमोच्छ्वासः ।

सोऽपि प्रणम्य विज्ञापयामास—'देव, देवस्यान्वेषणाय दिक्षु
भ्रमन्नभ्रंकषस्यापि विन्ध्यपार्श्वरूढस्य वनस्पतेरधः, परिणतपतङ्ग-
बालपल्लवावतंसिते पश्चिमदिगङ्गनामुखे पल्वलाम्भस्युपस्पृश्योपास्य
संध्याम्, तमःसमीकृतेषु निम्नोन्नतेषु, गन्तुमक्षमः, क्षमातले
किसलयैरुपरचय्य शय्यां शिशयिषमाणः, शिरसि कुर्वन्नञ्जलिम्
'यास्मिन्वनस्पतौ वसति देवता सैव मे शरणमस्तु शरारुचक्रचा-
रभीषणायां शर्वगलश्यामशर्वरान्धकारपूराध्मातगभीरगह्वरायाम-

सिंहघोषः । प्रस्तूयतामुपक्रम्यताम् । इति श्रीदशकुमारटीकायां पदच-
न्द्रिकाभिधायी चतुर्थं उच्छ्वासः ।

इदानीं प्रमतिः स्वचरितं प्रवक्तुमुपक्रमते—सोऽपि प्रमतिः । अन्वेषणं गवे-
षणम् । अभ्रंकषस्याभ्रलहस्य । उच्चस्येति यावत् । व्योम वा । 'अभ्रं मेघो वा-
रिवाहः' इत्यमरः । 'योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यापि । 'सर्वकूल-' इति खच् ।
मुमागमश्च । वनस्पतेरपुष्पवृक्षस्य । 'तैरपुष्पाद्वनस्पतिः' इत्यमरः । परिणतः पूर्णः ।
पतङ्गः सूर्यः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इत्यमरः(१) । स एव बालपल्लवः सोऽवतंसो
यस्येति स तस्मिन् । पल्वलमल्पसरः । 'वेशन्तः पल्वलं चालपसरः' इत्यमरः ।
उपस्पृश्य । आचम्येत्यर्थः । तमःसमीकृतेषु । अन्धकारपूर्णाकृतेष्वित्यर्थः । किसलयैः
पल्लवैः । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । उपरचय्य । कृत्वेत्यर्थः । शिशयिषमाणः
शयितुकामः । शरारुर्घातुकः । एवमेवामरः । हिंसकः प्राणीति यावत् । शर्वगलो
महादेवकण्ठः । शर्वर्या इदं शर्वरम् । आध्मातं पूरितम् । महादव्यां महारण्ये

स्यां महाटव्यामेकैकस्य मे प्रसुप्तस्य' इत्युपधाय वामभुजमशयि-
षि । ततः क्षणादेवावनिदुर्लभेन स्पर्शेनासुखायिषत किमपि गा-
त्राणि, आह्लादयिषतेन्द्रियाणि, अभ्यमनायिष्ट चान्तरात्मा, वि-
शेषतश्च हृषितास्तनूरुहाः, पर्यस्फुरन्मे दक्षिणभुजः । 'कथं त्वि-
दम्' इति मन्दमन्दमुनिमप्रनुपर्यच्छचन्द्रातपच्छेदकल्पं शुक्लांशु-
कवितानमैक्षिषि । वामतो चलितदृष्टिः समया सौधभित्तिं चि-
त्रास्तरणशायिनमतिविश्रब्धप्रसुप्तमङ्गनाजनमलक्षयम् । दक्षिण-
तो दत्तचक्षुरागलितस्तनांशुकाम्, अमृतफेनपटलपाण्डुरशयनशा-
यिनीम्, आदिवराहदंष्ट्रांशुजाललग्नम्, अंससस्तदुग्धसागरदुकू-
लोत्तरीयाम्, भयसाध्वसमूर्च्छितामिव धरणीम्, अरुणाधरकिर-
णबालकिसलयलास्यहेतुभिराननारविन्दपरिमलोद्वाहिभिर्निःश्वास-
मातरिश्चभिरीश्वरेक्षणदहनदग्धं स्फुलिङ्गशेषमनङ्गमिव संभुक्षय-
न्तीम्, अन्तःसुप्तषट्पदमम्भुजमिव जातनिद्रमामीलितलोचनेन्दी-

एककस्यैकाकिनः । 'एकाकी त्वेक एककः' इत्यमरः । उपधाय । उपधानीकृतत्वे-
त्यर्थः । अशयिषि निद्रामकरवम् । असुखायिषत । सुखानि जातानीत्यर्थः । गात्राणि
शरीराणि । आह्लादयिषत । आह्लादं प्रापुरित्यर्थः । हृषिता उदञ्चिताः । हृषेरुदञ्चने-
ऽर्थे 'हृषेलोमसु' इतीडागमः । तनूरुहा लोमानि । पर्यस्फुरत् । स्फुरितवानित्यर्थः ।
अच्छो निर्मलः । चन्द्रातपश्चन्द्रालोकः । छेदकल्पं भङ्गन्यूनम् । वितानमुल्लोचः
ऐक्षिषि दृष्टवान् । चलितदृष्टिश्चक्रीकृतदृष्टिः । समया सौधभित्तिं सौधभित्तेः समीपे ।
'समयेत्यन्तिकमध्ययोः' इति सामीप्येऽव्ययम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । विश्रब्धो विश्वस्तः ।
दक्षिणत इति । पाण्डुरं श्वेतम् । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डुराः' इत्यमरः ।
अंसः स्कन्धः । सस्तं गलितम् । दुग्धसागरदुकूलं पटुकूलम् । 'दुकूलं स्वम्बरे प-
टुकूले भुजदलेऽपि च' इति महीपः । तस्योत्तरीयं यस्यास्ताम् । भयमनुरागः ।
'भयं भीत्यनुरागयोः' इति कोशः । तेन साध्वसमूर्च्छितामिव । अरुणास्ताम्रो यो-
ऽधरस्तस्य किरणास्त एव बालकिसलयानि तेषां लास्यं नृत्यं तद्धेतुभिः कारणभूतैः ।
परिमलमुद्रहन्ति ते परिमलोद्वाहा (हिन)स्तैः । मातरिश्चभिर्वायुभिः । ईश्वरेक्षणं
महादेवतृतीयनेत्रम् । संभुक्षयन्ती वर्धयन्ती । सुप्ताः षट्पदा भ्रमरा यस्मिस्तत् ।

वरमाननं दधानाम्, ऐरावतमदावलेपलूनापविद्धामिव नन्दनवन-
कल्पवृक्षरत्नवल्लरीं कामपि तरुणीमालोकयम् । अतर्कयं च—
‘क गता सा महाटवी, कुत इदमूर्ध्वाण्डसंपुटोल्लेखि शक्तिध्वज-
शिखरशूलोत्सेधं सौधमागतम्, क च तदरण्यस्थलीसमास्तीर्णं
पल्लवशयनम्, कुतस्त्यं चेदमिन्दुगभस्तिसंभारभासुरं हंसतूलदुकू-
लशयनम् । एष च को नु शीतरश्मिकिरणरज्जुदोलापरिभ्रष्ट-
मूर्च्छित इवाप्सरोगणः खैरसुप्तः सुन्दरीजनः, का चेयं देवीवा-
रविन्दहस्ता शारदशशाङ्कमण्डलामलदुकूलोत्तरच्छदमधिशेते श-
यनतलम् । न तावदेषा देवयोषा, यतो मन्दमन्दमिन्दुकिरणैः
संवाह्यमाना कमलिनीव संकुचति । भग्नवृन्तच्युतरसबिन्दुशब-
लितं पाकपाण्डु चूतफलमिवोद्भिन्नस्वेदरेखं गण्डस्थलमालक्ष्यते,
अभिनवयौवनविदाहदुर्लभोष्मणि कुचतटे वैवर्ण्यमुपैति वर्णकम् ।
वाससी च परिरभोगानुरूपं धूसरिमाणमादर्शयतः, तदेषा मानुष्ये-
व । दिष्ट्या चानुच्छिष्टयौवना, यतः सौकुमार्यमागताः सन्तो-

ऐरावतः सुरगजः । मदावलेपो मदगर्वः । लूनां छिन्नम् । अपविद्धां त्यक्ताम् ।
कल्पवृक्षरत्नमया । वल्लरी मञ्जरी । ‘वल्लरी मञ्जरी स्त्रियौ’ इत्यमरः । उर्ध्वाण्डमूर्ध्व-
कपालम् । आकाशमित्यर्थः । ‘अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् । तदण्ड-
मभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रम्हा सर्वलोकापितामहः । नखै-
र्हिरण्यगर्भः स तदण्डं विभिदे समम् । ताभ्यां स शकलाम्यां च दिवं भूमिं च नि-
र्ममे’ इति मनुः । शक्तिध्वजः सेनानीः । ‘सेनानीः क्रौञ्चशत्रुश्च कुमारः शक्तिक्रन्त-
नः’ इत्यजयः कुतस्त्यं कुत आगतम् । इन्दुगभस्तयश्चन्द्रकिरणाः । ‘किरणोऽसमयूखांशु-
गभस्तिघृणिरश्मयः’ इत्यमरः । दोला हिन्दोलिका । शरदि भवं शारदम् । शशाङ्कमण्डलं
चन्द्रबिम्बम् । देवयोषा देवस्त्री । संवाह्यमानाचर्यमाणा । ‘संवाहनं मर्दनं स्यात्’ इति
कोशः । कमलिनीवेन्दुकिरणैः संकुचति । भग्नवृन्तं नष्टप्रसवबन्धनम् । ‘वृन्तं प्रसवब-
न्धनम्’ इत्यमरः । शबलितं नानावर्णम् । अभिनवं यद्यौवनं तस्य विशिष्टो यो दाहस्तेन
दुर्लभोऽसह्य ऊष्मा यस्मिन् । विवर्णस्य भावो वैवर्ण्यम् । वर्णकमङ्गरागः । ‘वर्णको-
ऽस्त्री विलेपनम्’ इति वैजयन्ती । वाससी वस्त्रे । धूसरिमाणं मलिनत्वम् । संहता

ऽपि संहता इवावयवाः, प्रसिग्धतमापि पाण्डुतानुविद्धेव देह-
च्छविः, सन्तपीडानभिज्ञतया नातिविशदरामो मुखे, विद्रुमद्युति-
रभस्मणिः, अनल्यापूर्णेमारक्तमूलं चम्पककुङ्कुलदलमिव कठोरं
कपोलतलम्, अनङ्गवाणपातमुक्ताशङ्कुं च विश्रब्धमधुरं सुष्यते,
न चैतद्वक्षःस्थलं निर्देशविमर्दविस्तारितमुखस्तनयुगलम्, अस्ति
चानतिक्रान्तशिष्टमयोदचेतसो ममास्यामासक्तिः । आसत्तयनुरूपं
पुनराश्लिष्टा यदि, साष्टमातेरवेणैव सह निद्रां मोक्षयति । अथाहं
न शक्यामि चानुपश्लिष्य शयितुम् । अतो यद्वाचि, तद्रवतु ।
भाग्यमत्र परीक्षिष्ये' इति स्पृष्टास्पृष्टमेव किमप्याविद्वरागसा-
ध्वसं लक्षसुप्तः स्थितोऽस्मि । सापि किमप्युत्कम्पिना रोमोद्भेद-
वता वामपार्श्वेव सुखायमानेन मन्दमन्दजृम्भिकारम्भमन्यराङ्गी,
त्वद्दमपक्ष्मणोश्चक्षुषोरलसतान्ततारकेणानतिप्रकृतिद्राकपायिता-
पाङ्गपरभागेन युगलेनेषदुन्मिषन्ती, त्रासविस्मयहर्षरागशङ्कावि-
लासविभ्रमव्यवहितानि व्रीडान्तराणि कानि कान्यपि कामेनाद्भु-
तानुभावेनावस्थान्तराणि कार्यमाणा, परिजनप्रबोधनोद्यतां गिरं

इव मिलिता इव । पाण्डुतायामनुविद्धेव स्युतेव । विद्रुमं प्रवालं तद्वद्युतिस्तत्कान्तिः । अनल्यापूर्णेभीषत्पूर्णम् । चम्पकस्य कुङ्कुलदलं मुकुलयत्रम् । विश्रब्धं विश्र्वासः । [मधुरं] सुन्दरम् । अनतिक्रान्तादूरीकृता शिष्टमयादा येनैतद्विषं चेतो यस्येति तस्य । अस्यां दुष्टनाविकायाम् । आसत्तिरभिधायः । अथेति । न शक्यामि न तमर्थोऽस्मि । अनुपश्लिष्यानालिहय । शयितुं निद्रां कर्तुम् । भाग्यमदृष्टम् । परीक्षिष्ये परीक्षयामि (१) । पर्यामीत्यर्थः । स्पृष्टास्पृष्टम् । अत्यस्पर्शमित्यर्थः । राग आसक्तिः । साध्वत् भयम् । उत्कम्पिनात्युत्कम्पनशीलेन । जृम्भिका गात्रमहः । 'जृम्भिका गात्रमहः स्यात्' इत्यजया । मन्यराङ्गी सुन्दराङ्गी । 'मन्यरी तन्नसुन्दरी' इति वैजयन्ती । त्वद्दमलव । 'त्वग्नि कम्पने' इति धातुः । त्वद्दमपक्ष्म ययोरिति त्वद्दमपक्ष्मणोः । अनतिप्रकं किंचिदप्रकम् । किंचिदपरिपूर्णम् । निद्रया कर्मायः(धितः) । परममो गुणोत्कर्षः (२) । कानि कानीति बहुमशक्यानि । गिरं वाचम् । कामाविगपरवशं मदनवेगपराधीनम् ।

कामावेगपरवशं हृदयमङ्गानि च साध्वसायाससंबध्यमानस्वेदपु-
लकानि कथंकथमपि निगृह्य, सस्पृहेण मधुरकूणितत्रिभागेण म-
न्दमन्दप्रचारितेन चक्षुषा मदङ्गानि निर्वर्ण्य, दूरोत्सर्पितपूर्वकायापि
तस्मिन्नेव शयने सचकितमशयिष्ट । अजनिष्ट मे रागाविष्टचेत-
सोऽपि किमपि निद्रा । पुनरननुकूलस्पर्शदुःखायत्तगात्रः प्राबुध्ये ।
प्रबुद्धस्य च सैव मे महाटवी, तदेव तरुतलम्, स एव पत्रा-
स्तरः, ममाभूत् । विभावरी च व्यभासीत् । अभूच्च मे मनसि
किमयं स्वप्नः, किं विप्रलम्भो वा, किमियमासुरी दैवी वा कापि
माया । यद्भावि तद्भवतु । नाहमिदं तत्त्वतो नावबुध्य मोक्षयामि
भूमिशय्याम् । यावदायुरत्रत्यायै देवतायै प्रतिशयितो भवामि'
इति निश्चितमतिरतिष्ठम् ।

अथात्रिभूय कापि रविकराभितप्तकुवलयदामतान्ताङ्गयष्टिः,
क्लिष्टनिवसनोत्तरीया, निरलक्तकरुक्षपाटलेन निःश्वासोष्मजर्ज-
रितत्विषा दन्तच्छदेन वमन्तीव कपिलधूमधूमं विरहानलम्, अ-
नवरतसलिलधाराविसर्जनाद्गुधिरावशेषमिव लोहिततरं द्वितयम-
क्ष्णोरुद्धहन्ती, कुलचारित्रबन्धनपाशविभ्रमेणैकवेणीभूतेन केश-

साध्वसं भयम् । आयासः खेदः । अथवा साध्वसमेवायासः । संबध्यमानाः स्वेदपु-
लका येषु तानि । कूणितः संकुचितः । त्रिभागः । नेत्रप्रान्त इत्यर्थः । निर्वर्ण्य ।
दृष्ट्वेत्यर्थः । उत्सर्पितमूर्ध्वीकृतं पूर्वकायं यस्याः । शयन आस्तरणे । दुःखायत्तं त-
दुःखायमानं गात्रं यस्येति सः । विभावरी रात्रिः । 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी
यामिनी तमी' इत्यमरः । व्यभासीत् । विभाताभूदित्यर्थः । असुरस्येयमासुरी ।
देवस्येयं दैवी । तत्त्वतः सत्यत्वेन । यावदायुर्यावदायुष्यम् । प्रतिशयितः कृतशय्यः ।
अथेति । आविर्भूय प्रकटीभूय । रविकरैः सूर्यकिरणैः । अभितप्तं यत्कुवलय-
दाम तद्वतान्ता क्लान्ताङ्गयष्टिः शरीरयष्टिः [यस्याः] । क्लिष्टं जीर्णं निवसनोत्तरीयं
यस्याः सा । दन्तच्छदेनौष्ठेन । कपिलः पिङ्गलः । 'कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ
कदुपिङ्गलौ' इत्यमरः । धूमं किचिदारक्तश्यामम् । 'धूमधूमलौ कृष्णलोहिते' इ-
त्यमरः । लोहिततरमत्यारक्तम् । अनवरतं निरन्तरम् । सलिलधारा जलपरम्परा ।

प्राप्तेन नीलांशुकचरचूडिकापरिवृता पतिव्रतापताकेव संचरन्ती,
 क्षामक्षामापि देवतानुभावादनातिक्षीणवर्णावकाशा सीमन्तिनी,
 प्रणिपतन्तं मां प्रहर्षोत्कम्पितेन भुजलताद्वयेनोत्थाप्य पुत्रवत्परि-
 ष्वज्य शिरस्युपाग्राय वात्सल्यमिव स्तनयुगलेन स्तन्यच्छलात्प्र-
 क्षरन्ती, शिशिरेणाश्रुणा निरुद्धकण्ठी स्नेहगद्गदं व्याहर्षीत्—
 'वत्स, यदि वः कथितवती मगधराजमहिषी वसुमती मम हस्ते
 बालमर्षपालं निधाय कथां च काञ्चिदात्ममर्तृपुत्रसखीजनानुब-
 द्धां राजराजप्रवर्तितां कृत्वान्तर्धानमगादात्मजा मणिभद्रस्वेति,
 साहमस्मि वो जननी । पितुर्वो धर्मपालसूनोः सुमन्त्रानुजस्य
 कामपालस्य पादमूलान्निष्कारणकोपकलुषिताशया प्रोष्यानुशयवि-
 धुरा स्वप्ने केनापि रक्षोरूपेणोपेत्य शप्तास्मि—'चण्डिकायां त्वयि
 वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखाय' इति ब्रुवतैवाहमाविष्टा प्राबुध्ये ।
 गतं च तद्वर्षं वर्षसहस्रदीर्घम् । अतीतायां तु यामिन्यां देवदे-
 वस्य ज्यम्बकस्य श्रावस्त्यामुत्सवसमाजमनुभूय बन्धुजनं च स्था-
 नस्थानेभ्यः संनिपातितमभिसमीक्ष्य मुक्तशपा पत्युः पार्श्वमभि-
 सरामीति प्रस्थितायामैव मयि, त्वमत्राभ्युपेत्य 'प्रतिपन्नोऽस्मि श-
 रणमिहत्यां देवताम्' इति प्रसूतोऽसि । एवं शपदुःखाविष्टया
 तु मया तदा न तत्त्वतः परिच्छिन्नो भवान्, अपि तु शरणागत-
 एकवेणीभूतेनाद्वितीयेन । चूडिका [कूर्पासः] । पताका वज्रयन्ती । क्षामक्षामाप्य-
 तिक्षीणापि । देवतानुभावादिवतासामर्थ्यात् । अनातिक्षीणवर्णा नातिक्षीणा वर्णा य-
 स्याः सेति । प्रणिपतन्तं नमस्कारं कुर्वन्तम् । परिष्वज्यालिङ्ग्य । वत्सलस्य भा-
 यो वात्सल्यम् । स्तने भव स्तन्यं तथा । तस्य छलात् । प्रक्षरन्ती स्रवन्ती । व्या-
 हर्षीत् । अत्र काञ्चिदित्यर्थः । मगधराजस्य महिषी । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः ।
 आत्मजा कन्या । वो वृष्माकम् । जननी माता । निष्कारणकोपो निरर्थकक्रो-
 धः । कलुषिताशया मलिनचिन्ता । प्रोष्य प्रवासं कृत्वा । उपेत्य प्राप्य । शप्तास्मि ।
 दत्तशपास्मीत्यर्थः । आविष्टावेशं प्राप्ता । दीर्घमतिमहत् । यामिन्यां रात्रौ । श्रा-
 वस्त्यामेतन्नाम्ना (?) नगयामि । संनिपातितमागतम् । अभिसमीक्ष्य । दृष्ट्वेत्यर्थः ।

मैविरलप्रमादायामस्यां महाटव्यामयुक्तं परित्यज्य गन्तुमिति मया
 त्वमपि स्वपन्नेवासि नीतः । प्रत्यासन्ने च तस्मिन्देवगृहे पुनरचि-
 न्तयम्—‘कथमिह तरुणेनानेन सह समाजं गमिष्यामि’ इति ।
 अथ राज्ञः श्रावस्तीश्वरस्य यथार्थनाम्नो धर्मवर्धनस्य कन्यां नव-
 मालिकां धर्मकालसुभगे कन्यापुरविमानहर्म्यतले विशालकोम-
 लतलं शय्यातलमधिशयानां यदृच्छयोपलभ्य ‘दिष्टधेयं सुप्ता,
 परिजनश्च गाढनिद्रः । शेतामयमत्र मुहूर्तमात्रं ब्राह्मणकुमारो
 यावत्कृतकृत्या निवर्तेय’ इति त्वां तत्र शाययित्वा तमुद्देशमग-
 मम् । दृष्ट्वा चोत्सवश्रियम्, निर्विश्य च स्वजनदर्शनसुखमभि-
 वाद्य च त्रिभुवनेश्वरमात्मालीकप्रत्याकलनोपारूढसाध्वसं च न-
 मस्कृत्य भक्तिप्रणतहृदयां भगवतीमम्बिकाम्, तथा गिरिदुहित्रा
 देव्या सस्मितम् ‘अयि भद्रे, मा भैषीः । भवेदानीं भर्तृपार्श्वगा-
 मिनी । गतस्ते शापः’ इत्यनुगृहीता सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा
 प्रतिनिवृत्य दृष्ट्वैव त्वां यथावदभ्यजानाम्—‘कथं मत्सुत एवायं
 वत्सस्यार्थपालस्य प्राणभूतः सखा प्रमतिरिति पापया मयास्मिन्न-
 ज्ञानादौदासीन्यमाचरितम् । अपि चायमस्यामासक्तभावः कन्या
 चैनं कामयते युवानम् । उभौ चेमौ लक्षसुप्तौ त्रपया साध्वसेन
 वान्योन्यमात्मानं न विवृण्वाते । गन्तव्यं च मया । कामाघ्रात-

अभिसंरामि गच्छामि । तत्त्वतः सत्यतः । अविरलप्रमादायां बहुतरप्रमादायाम् ।
 प्रत्यासन्ने समीपवर्तिनि । अचिन्तयं चिन्तितवानस्मि । समाजं सधर्मिणां समूहम् ।
 अथेति । श्रावस्तीश्वरस्य धर्मवर्धनस्य तन्नाम्नः । यदृच्छया दैवयोगेन । उपल-
 भ्य प्राप्य । दिष्ट्यादृष्टेन । परिजनः सेवकजनः । मुहूर्तमात्रं घटिकाद्वयमात्रम् ।
 शाययित्वा निद्रां कारयित्वा । उद्देशं प्रदेशम् । आत्मनः स्वस्यालीकमात्मापराधम् ।
 ‘अलीकमपराधः स्यादसत्याप्रिययोरपि’ इति सज्जनः । प्रत्याकलनं साक्षात्करणम् ।
 उपारूढं जातं साध्वसं ययेति क्रियाविशेषणम् । गिरिदुहित्रा पर्वतपुत्र्या । प्रत्याप-
 न्नमहिमा प्राप्तमहिमा । प्राणभूतः प्राणतुल्यः । उदासीनस्य भाव औदासीन्यम् ।
 अपि चायमिति । त्रपया लज्जया । साध्वसेन भयेन । विवृण्वाते । कामाघ्रातया ।

याप्यनया कन्यया रहस्यरक्षणाय न समाभाषितः सखीजनः परिजनो वा । नयामि तावत्कुमारम् । पुनरपीममर्थं लब्धलक्षो यथोपपन्नैरुपायैः साधयिष्यति' इति मत्प्रभावप्रस्थापितं भवन्तमेतदेव पत्रशयनं प्रत्यनैषम् । एवमिदं वृत्तम् । एषा चाहं पितुस्ते पादमूलं प्रत्युपसर्पेयम्' इति प्राञ्जलिं मां भूयोभूयः परिष्वज्य शिरस्युपाग्राय कपोलशोश्रुम्बित्वा स्नेहविह्वला गतासीत् । अहं च पञ्चबाणवश्यः श्रावस्तीमभ्यवर्तिषि ।

मार्गे च महति निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्धकोलाहलो महानासीत् । अहं च तत्र संनिहितः किञ्चिदस्मेषि । संनिधिनिषण्णस्तु मे वृद्धविटः कोऽपि ब्राह्मणः शनकैः स्मितहेतुमपृच्छत् । अब्रवं च—'कथमिव नारिकेलजातेः प्राच्यवाटुकुकुटस्य प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य बलाकाजातिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैवं प्रतिविसृष्टः' इति । सोऽपि तज्ज्ञः 'किमज्ञैरेभिव्युत्पादितैः । तूष्णीमास्व' इत्युपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्धृत्य मद्यं दत्त्वा चित्राः कथाः कथयन्क्षणमतिष्ठत् । प्रायुध्यत चातिसंरब्धमनुप्रहारप्रवृत्तस्वपक्षमुक्तकण्ठीरवरवं विहङ्गमद्वयम् । जित-

मदनस्पृष्टयेत्यर्थः । [रहस्यरक्षणाय] गुह्यरक्षणाय । लब्धलक्षो लब्धावसरः । एवमिति । भूयोभूयो वारंवारम् । पञ्चबाणो मदनः । निगमो वणिग्ग्रामः । 'निगमः सुरे । वेदे वणिक्पथे मार्गे' इति महीपः । नैगमानां वणिजाम् । ताम्रचूडः कुकुटः । 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः' इत्यमरः । अस्मेषि हास्यमकरवम् । संनिधिनिषण्णः समीपस्थितः । नारिकेलजातिरेकः कुकुटः । द्वितीयः कुकुटो बलाकाजातीयः । 'दीर्घग्रीवः सितवपुर्महाप्राणः सवन्मनाः (?) । बलाकाजातिरित्युक्तस्तदन्यो नारिकेलजः' इति वैजयन्ती । उपहस्तिका ताम्बूलस्थापनाय चर्मपेशी । पूगायावपनीं चर्म (ना वस्त्र) भस्त्रिका 'चोपहस्तिका' इति वैजयन्ती । 'उपदस्तिका' इति वा पाठः । स एवार्थः । भाषया 'चन्नी' इति प्रसिद्धा । कण्ठीरवरवः सिंहनादः । वाटः श्रेणौ । 'वाटः पुमान्पथि श्रेणौ' इति वररुचिः ।

आसौ प्रतीच्यवाटुकुकुटः । सोऽपि विटः स्ववाटुकुकुटविजग्रह-
ष्टः, मयि वयोविरुद्धं सख्यमुपेत्य तदहरेव स्वगृहे स्नानभोजना-
दि कारयित्वात्तरेद्युः श्रावस्तीं प्रति यान्तं मामनुगम्य 'स्मर्तव्यो-
ऽस्मि सत्यर्थे' इति मित्रवद्विसृज्य प्रत्ययासीत् । अहं च गत्वा
श्रावस्तीमध्वश्रान्तो बाह्योद्याने लतामण्डले शयितोऽस्मि । हंस-
खप्रबोधितश्चोत्थाय कामपि कणितनूपुरमुखराभ्यां चरणाभ्यां
मदन्तिकमुपसरन्तीं युवतीमद्राक्षम् । सा त्वागत्य स्वहस्तवर्ति-
नि चित्रपटे लिखितं मत्सदृशं कमपि पुंरूपं मां च पर्यायेण
निर्वर्णयन्ती, सविस्मयं सवितर्कं सहर्षं च क्षणमवातिष्ठत् । म-
यापि तत्र चित्रपटे मत्सादृश्यं पश्यता तद्दृष्टिचेष्टितमनाकस्मिकं
मन्यमानेन 'ननु सर्वसाधारणोऽयं रमणीयः पुण्यारामभूमिभागः ।
किमिति चिरस्थितिक्लेशोऽनुभूयते । ननूपवेष्टव्यम्' इत्यभिहिता
सा सस्मितम् 'अनुगृहीतास्मि' इति न्यषीदत् । संकथा च दे-
शवार्तानुविद्धा काचनावयोरभूत् । कथासंश्रिता च सा 'देशाति-
थिरसि । दृश्यन्ते च तेऽध्वश्रान्तानीव गात्राणि । यदि न दोषो
मद्गृहेऽद्य विश्रमितुमनुग्रहः क्रियताम्' इत्यशंसत् । अहं च
'अयि मुग्धे, नैष दोषः, गुण एव' इति तदनुमार्गगामी तद्गृहग-
तो राजार्हेण स्नानभोजनादिनोपचरितः, सुखं निषण्णो रहसि

[स्ववाटुकुकुटविजयेन] स्वमार्गकुकुटविजयेन (१) हृद्यो हर्षं प्राप्तः । वयोविरुद्धं
'समवयसोमैत्री' इति वचनात्तद्विरुद्धम् । तदहस्तादिवसे । अध्वश्रान्तो मार्गश्रा-
न्तः । बाह्योद्याने बाह्योपवने । लतामण्डले वल्लीमण्डले । नूपुरं पादभूषणम् । मु-
खरं वाचालम् । मदन्तिकं मत्समीपम् । उपसरन्तीं यान्तीम् । पुंरूपं पुरुषरूपम् ।
सविस्मयं साश्चर्यम् । सवितर्कं तर्कसहितम् । तद्दृष्टिचेष्टितं तस्याः पूर्वदृष्टायाः [दृष्टि]-
चेष्टितम् । स्थितिक्लेशः स्थैर्यकष्टम् । उपवेष्टव्यं स्थातव्यम् । अभिहितोक्ता । न्य-
षीदत् । संकथा दैवतगोष्ठी । देशवार्ता लोकिकगोष्ठी । काचन वचनातीता । सा चाहं
चावां तयोः । अध्वश्रान्तानीव मार्गश्रान्तानीव । मद्गृहे मम सदने । विश्रमितुं
विश्रान्तिं प्राप्नुम् । अनुग्रहः कृपा । राजार्हेण राजयोग्येन । उपचरित उपचारं

पर्यपृच्छये—‘महाभाग, दिगन्तराणि भ्रमता कच्चिदस्ति किञ्चि-
ददुतं भवतोपलब्धम्’ इति । ममाभवन्मनसि ‘महदिदमाशास्प-
दम् । एषा खलु निखिलपरिजनसंवाधसंलक्षितायाः सखी राज-
दारिकायाः । चित्रपटे चास्मिन्नपि तदुपरिविरचितसितवितानं ह-
र्म्यतलम्, तद्वत् च प्रकामविस्तीर्णं शरदभ्रपटलपाण्डुरं शयनम्,
तदधिशायिनी च निद्रालीढलोचना ममैवेयं प्रतिकृतिः । अतो
नूनमनङ्गेन सापि राजकन्या तावतीं भूमिमारोपिता । यस्यामस-
ह्यमदनज्वरव्यथितोन्मादिता सती सखीनिर्वन्धपृष्ठविक्रियानि-
मित्तचातुर्येणैतद्रूपनिर्माणेनैव समर्थमुत्तरं दत्तवती । रूपसंवादाच्च
संशयादनया पृष्ठो भिन्वामस्याः संशयं यथानुभवकथनेन’ इति
जातनिश्चयोऽब्रवम्—‘भद्रे, देहि चित्रपटम्’ इति । सा त्वर्पित-
वती मद्वस्ते । पुनस्तमादाय तामपि व्याजसुप्तामुल्लसन्मदनराग-
विह्वलां वल्लभामेकैत्रैवाभिलिख्य ‘काचिदेवंभूता युवतिरीदृशस्य
पुंसः पार्श्वशायिन्यरण्यानीप्रसुप्तेन मयोपलब्धा । किलैष स्वप्नः’
इत्यालपं च । हृष्टया तु तया विस्तरतः पृष्ठः सर्वमेव वृत्तान्तम-
कथयम् । असौ च सख्या मन्निमित्तान्यवस्थान्तराण्यवर्णयत् ।
तदाकर्ण्य च ‘यदि तत्र सख्या मदनुग्रहोन्मुखं मानसम्, गमय
कानिचिदहानि । कमपि कन्यापुरे निराशङ्कनिवासकरणमुपाय-
मारचय्यागमिष्यामि’ इति कथंचिदेनामभ्युपगमय्य गत्वा तदेव

प्रापितः । रहस्येकान्ते । कच्चिदिति प्रश्ने । उपलब्धं प्राप्तम् । आशास्पदमाशा-
स्थानम् । संवाधः संघः । राजदारिकाया राजकन्यकायाः । सितवितानं सितोल्लोचः ।
शरदभ्रं शरत्कालमेघस्तस्य पटलं तद्वत्पाण्डुरम् । निद्रालीढलोचना निद्राधिष्ठित-
नयना । आलीढे व्याप्ते । प्रतिकृतिः प्रतिस्वरूपम् । तावतीं भूमिं मदनपरवशता-
रूपां मर्यादाम् । निर्वन्धं पृष्ठविक्रिया बलात्कारेण (?) पृष्ठविकारा । अनिमित्तं
कारणरहितं यच्चातुर्यं तस्मात् । तं चित्रपटम् । व्याजेन मिषेण । एकत्रैकस्मिन्प्र-
देशे । युवतिः स्त्री । ‘यूतस्तिः’ इति साधुः । अरण्यानी । ‘महारण्यमरण्यानी’ इत्य-
मरः । उपलब्धा प्राप्ता । मन्निमित्तानि मदर्थानि । मदनुग्रहोन्मुखं मयि योऽनु-

खर्वटं वृद्धविटेन समगंसि । ससंभ्रमं सोऽपि विश्रमय्य तथैव
 स्नानभोजनादि कारयित्वा रहस्यपृच्छत्—‘आर्य, कस्य हेतोरचि-
 रेणैव प्रत्यागतोऽसि । प्रत्यवादिषमेनम्—‘स्थान एवाहमार्येणा-
 स्मि पृष्टः । श्रूयताम् । अस्ति हि श्रावस्ती नाम नगरी । तस्याः
 पतिरपर इव धर्मपुत्रो धर्मवर्धनो नाम राजा । तस्य दुहिता, प्र-
 त्यादेश इव श्रियः, प्राणा इव कुसुमधन्वनः, सौकुमार्यविड-
 म्बितनवमालिका, नवमालिका नाम कन्यका । सा मया समाप-
 त्तिदृष्टा कामनाराचपङ्क्तिमिव कटाक्षमालां मम मर्मणि व्यकिर-
 त् । तच्छल्योद्धरणाक्षमश्च धन्वन्तरिसदृशस्त्वदृते नेतरोऽस्ति
 वैद्य इति प्रत्यागतोऽस्मि । तत्प्रसीद कंचिदुपायमाचरितुम् । अ-
 यमहं परिवर्तितस्त्रीवेषस्ते कन्या नाम भवेयम् । अनुगतश्च मया
 त्वमुपगम्य धर्मासनगतं धर्मवर्धनं वक्ष्यसि—‘ममेयमेकैव दुहि-
 ता । जातमात्रायां त्वयां जनन्यस्याः संस्थिता । माता च पिता
 च भूत्वाहमेव व्यवर्धयम् । एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्कमर्जितुं
 गतोऽभूदवन्तिनगरीमुज्जयिनीमस्मद्वैवाह्यकुलजः कोऽपि विप्र-
 दारकः । तस्मै चैयमनुमता दातुमितरस्मै न योग्या । तरुणीभू-
 ता चैयम् । स च विलम्बितः । तेन तमानीय पाणिमस्या ग्राह-

ग्रहस्तत्रोन्मुखमुत्काण्ठितम् । खर्वटो ग्रामः । रहस्येकान्ते । आर्येति । अश्विरे-
 णैव तत्कालमेव । एनं वृद्धविटम् । स्थाने । युक्तमित्यर्थः । अस्तीति । प्रत्या-
 देशो निरसनम् । ‘प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः । प्राणा
 असवः । नित्यं बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । सुकुमारस्य भावः सौकुमार्यम् । विड-
 म्बिता कदर्थिता नवमालिका गयेति तथा । समापत्तिर्वदच्छासंगतिः । नाराचा
 बाणाः । ‘प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः’ इत्यमरः । कटाक्षमालां कटाक्षश्रेणीम् । मर्मणि
 जीवस्थाने । ‘जीवस्थानं भवेन्मर्म’ इति हलायुधः । तच्छल्योद्धरणं तच्छ-
 ल्यदूरीकरणं तत्राक्षमोऽसमर्थः । धन्वन्तरिदैववैद्यः । धर्मवर्धनं श्रावस्तीनगरीना-
 यकं राजानम् । संस्थिता मरणं प्राप्ता । व्यवर्धयं वर्धितवान् । शुल्कं जामात्रा
 देयं वस्तु । ‘शुल्कमस्त्री जामात्रा यच्च दयिते’ [इति] । विवाहाय योग्यं वैवाह्यं
 यत्कुलं वंशस्तत्र जातः । विप्रदारको ब्राह्मणपुत्रः । इतरस्मै ब्राह्मणपुत्रादन्यस्मै ।

यित्वा तस्मिन्न्यस्तभारः संन्यसिष्ये । दुरभिरक्षतया तु दुहितृणां
मुक्तशैशवानाम्, विशेषतश्चामातृकाणाम्, इह देवं मातृपितृस्था-
नीयं प्रजानामापन्नशरणमागतोऽस्मि । यदि वृद्धं ब्राह्मणमधीति-
नमगतिमतिथिं च मामनुग्राह्यपक्षे गणयत्यादिराजचरितधुर्यो
देवः, सैषा भवद्भुजतरुच्छायामखण्डितचारित्रा तावदध्यास्तां
यावदस्याः पाणिग्राहकमानयेयम्' इति । स एवमुक्तो नियतम-
भिमनायमानः स्वदुहितृसंनिधौ मां वासयिष्यति । गतस्तु भवा-
नागामिनि मासि फाल्गुने फाल्गुनीपूत्तरासु' राजान्तःपुरजनस्य
तीर्थयात्रोत्सवो भविष्यति । तीर्थस्थानात्प्राच्यां दिशि गोरुता-
न्तरमतिक्रम्य, वानीरवलयमध्यवर्तिनि कार्तिकेयगृहे करतलगते-
न शुल्काम्बरयुगलेन स्थास्यसि । स खल्वहमनभिश्चक्रे एवैतावन्तं
कालं सहाभिविहृत्य राजकन्यया भूयस्तस्मिन्नुत्सवे गङ्गाम्भसि
विहरन्विहारव्याकुले कन्यकासमाजे मग्नोपसृतस्त्वदभ्यास एवो-
न्मद्भूयामि । पुनस्त्वदुपहृते वाससी परिधायापनीतदारिकावेषो
जामाता नाम भूत्वा त्वामेवानुगच्छेयम् । नृपात्मजा तु मामित-
स्ततोऽन्विष्यानासादयन्ती 'तया विना न भोक्ष्ये' इति रुदन्ये-
वावरोधने स्थास्यति । तन्मूले च महति कोलाहले, क्रन्दत्सु प-

दातुं न योग्येति योजना । संन्यसिष्ये संन्यासमाश्रये । दुरभिरक्षतया दुःखेन र-
क्षणयोग्यतया । मुक्तशैशवानाम् । प्राप्तारुण्यानामित्यर्थः । अमातृकाणां मातृही-
नानाम् । आपन्नशरणमापन्नानामापत्प्राप्तानां शरणं रक्षकम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः'
इत्यमरः । अगतिं निराश्रयम् । अनुग्राह्यपक्षे कृपास्थानीये । राजचरितधुर्यम् ।
'धुरो गृह्णकौ' इति यत् । अखण्डितचारित्रादूषितकन्यावस्था । पाणिग्राहकं पा-
णिग्रहणकर्तारम् । फाल्गुनीपूत्तरासु । उत्तराफाल्गुनीष्वित्यर्थः । अनभिश्चक्रे नि-
श्चक्रे । अभिविहृत्य क्रीडां कृत्वा । मग्नोपसृतो मग्नः सन्नुपसृतः । त्वदभ्यासे
त्वत्समीपे । उन्मद्भूयामि प्रादुर्भविष्ये । त्वदुपहृते त्वदत्ते । अवरोधनं राजान्तः-
पुरम् । आस्थानीमास्थानम् । अधीती । 'योऽधीतकृत्स्नवेदः स्यात्सोऽधीतीत्यु-
च्यते बुधैः' [इति] । 'अधीती चतुर्ध्वाप्रायेषु' इति कस्येत् । विषयस्य कर्मण्यु-

रिजनेषु, रुदत्सु सखीजनेषु, शोचत्सु पौरजनेषु, किंकर्तव्यता-
मूढे सामात्ये पार्थिवे, त्वमास्थानीमेत्य मां स्थापयित्वा वक्ष्यसि—
'देव, स एष मे जामाता तवार्हति श्रीभुजाराधनम् । अधीती
चतुर्धाम्नायेषु, गृहीती षट्सङ्केषु, आन्वीक्षिकीविचक्षणः, चतुःष-
ष्टिकलागमप्रयोगधतुरः, विशेषेण गजरथतुरङ्गतन्त्रवित्, इष्वस-
नास्त्वकर्मणि गदायुद्धे च निरुपमः, पुराणेतिहासकुशलः, कर्ता
काव्यनाटकाख्यायिकानाम्, वेत्ता सोपनिषदोऽर्थशास्त्रस्य, निर्म-
त्सरो गुणेषु, विश्रम्भी सुहृत्सु, शक्यः, संविभागशीलः, श्रुत-
धरः, गतस्मयश्च । नास्य दोषमणीयांसमप्युपलभे । न च गुणेष्व-
विद्यमानम् । तन्मादृशस्य ब्राह्मणमात्रस्य न लभ्य एष संबन्धी ।
दुहितरमस्मै समर्प्य वार्धकोचितमन्त्यमाश्रमं संक्रमेयम्, यदि देवः
साधु मन्यते' इति । स इदमाकर्ण्य वैवर्ण्याक्रान्तवक्त्रः परमु-
पेतो वैलक्ष्यमारप्स्यतेऽर्जुनेतुमनित्यतादिसंकीर्तनेनात्रभवन्तं मन्त्रि-
भिः सह । त्वं तु तेषामदत्तश्रोत्रो मुक्तकण्ठं रुदित्वा चिरस्य
बाष्पकुण्ठकण्ठः काष्ठान्याहृत्याग्निं संधुक्ष्य राजमन्दिरद्वारे चि-
ताधिरोहणायोपक्रमिष्यसे । स तावदेव त्वत्पादयोर्निपत्य सामा-
त्यो नरपतिरर्जुनैरर्थैस्त्वामुपच्छन्द्य दुहितरं मह्यं दत्त्वा मद्योग्य-
तासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं मयि समर्पयिष्यति । सो-
ऽयमभ्युपायोऽनुष्ठेयः, यदि तुभ्यं रोचते' इति । सोऽपि पटुर्विटा-

पसंख्यानम्' इति सप्तमी । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । विचक्षणः कुशलः । आ-
ख्यायिका प्रबन्धविशेषः कादम्बरीहर्षचरित्रादिः । 'प्रसृतानाकुलश्रव्यशब्दार्थप-
दवृत्तिना । गवेन युक्तोदात्तार्थो सोच्छ्रसाख्यायिका मता' इति भीमः । सोपनि-
षदोऽर्थशास्त्रस्य । शक्यः कर्मज्ञानमीमांसयोः । 'शक्यः प्रियंवदः प्रोक्तः' इति हला-
युधः । विश्रम्भी विश्वासवान् । गतस्मयो गर्वरहितः । अणीयांसम् [अल्पिष्ठम्] ।
वार्धकोचितं वृद्धत्वोचितम् । अन्त्यमाश्रमं संन्यासम् । विवर्णस्य भावो वैवर्ण्यम् ।
काष्ठानि संधुक्ष्य । प्रज्वालयेत्यर्थः । राजमन्दिरद्वारे राजगृहद्वारे । सामात्यः सप्रधानः ।

नामग्रणीरसकृदभ्यस्तकपटप्रपञ्चः पाञ्चालशर्मा यथोक्तमभ्यधिकं
च निपुणमुपक्रान्तवान् । आसीच्च मम समीहितानामहीनकाल-
सिद्धिः । अन्वभवं च मधुकर इव नवमालिकामार्द्रसुमनसम् ।
अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्संकेतभूमिगमनमित्यु-
भयमपेक्ष्य सर्वबलसंदोहेन चम्पामिमामुपगतौ देवादेवदर्शनसु-
खमनुभवामि' इति ।

श्रुत्वैतत्प्रमतिचरितं स्मितमुकुलितमुखनलिनः 'विलासप्रायमू-
र्जितम्, मृदुप्रायं चेष्टितम्, इष्ट एष मार्गः प्रज्ञावताम् । अथेदा-
नीमत्रभवान्प्रविशतु' इति मित्रगुप्तमैक्षत क्षितीशपुत्रः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते प्रमतिचरितं नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

षष्ठोच्छ्वासः ।

सोऽप्याचक्षे—'देव, सोऽहमपि सुहृत्साधारणभ्रमणका-
रणः सुहृदेषु दामलिप्राह्वयस्य नगरस्य बाह्योद्याने महान्तमुत्सव-
समाजमालोकयम् । तत्र कचिर्देतिमुक्तकलतामण्डपे कमपि वी-
णावादेनात्मानं विनोदयन्तमुत्कण्ठितं युवानमद्राक्षम् । अप्राक्षं
च—'भद्र, को नामायमुत्सवः किमर्थं वा समारब्धः, केन वा

अनूतैः । महामूलैरित्यर्थः । अभ्यस्तः प्राप्तः । कपटप्रपञ्चरञ्जलरचना । उपक्रान्त-
वान्संपादितवान् । अहीनकालसिद्धिरत्युच्चकालसिद्धिः । मधुकर इव भ्रमर इव ।
नवमालिकाम् । मालतीमित्यर्थः । मार्द्रसुमनसं सरसपुष्पम् । मुकुलितं हास्यसंकु-
चितम् । मुखनलिनं मुखकमलम् । प्रज्ञावतां बुद्धिमताम् । इदानीं प्रमतिचरित-
श्रवणानन्तरम् । मित्रगुप्तं स्वचरितख्यापनायैक्षतापरयदित्यर्थः । इति श्रीदश-
कुमारटीकायां पदचन्द्रिकाभिधायी पञ्चम उच्छ्वासः ।

सोऽपि मित्रगुप्तोऽपि । सुहृदेषु देशविशेषेषु । दामलिप्राह्वयस्य दामलिप्तनाम्ना
ख्यातस्य । अतिमुक्तकः पुण्ड्रकः । 'उत्कण्ठितश्चिन्तयानः' इति वैजयन्ती । अ-
द्राक्षं दृष्टवान् । अप्राक्षं च । अवदं चेत्यर्थः । भद्रेति कल्याणवत्संबोधनम् । समा-

१ अचिरकाल, २ मुकुलितनयनो, ३ दामलिप्राह्वयस्य, ४ अतिमुक्तक.

निमित्तेनोत्सवमनाद्वैकान्ते भवानुत्कण्ठित इव परिवादिनीद्वि-
तीयस्तिष्ठति' इति । सोऽभ्यधत्त—'सौम्यं, सुहृत्पतिस्तुङ्गधन्वा
नामानपत्यः प्रार्थितवानमुष्मिन्नायतने विस्मृतविन्ध्यवासरागं वस-
न्त्या विन्ध्यवासिन्याः पादमूलादपत्यद्वयम् । अनया च किलास्मै
प्रतिशयिताय स्वप्ने समादिष्टम्—'समुत्पत्स्यते तवैकः पुत्रः, ज-
निष्यते चैका दुहिता । स तु तस्याः पाणिग्राहकमनुजीविष्यति ।
सा तु सप्तमाद्वर्षादारभ्या परिणयनात्प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दु-
कनृत्येन गुणवद्भर्तृलाभाय मां समाराधयतु । यं चाभिलषेत्सामु-
ष्मै देया । स चोत्सवः कन्दुकोत्सवनामास्तु' इति । ततोऽल्पी-
यसा कालेन राज्ञः प्रियमहिषी मेदिनी नामैकं पुत्रमसूत । स-
मुत्पन्ना चैका दुहिता । साद्य नाम कन्या कन्दुकावती सोमापी-
डां देवीं कन्दुकविहारेणाराधयिष्यति । तस्यास्तु सखी चन्द्रसे-
ना नाम धात्रेयिका मम प्रियासीत् । सा चैषु दिवसेषु राजपु-
त्रेण भीमधन्वना बलवदनुरुद्धा । तदहमुत्कण्ठितो मन्मथशर-
शल्यदुःखोद्विग्नचेताः कलेन वीणारवेनात्मानं किञ्चिदाश्वासय-
न्विविक्तमध्यासे' इति ।

अस्मिन्नेव च क्षणे किमपि नूपुरकणितमुपातिष्ठत् । आगता

रब्धोऽनुष्ठितः । अनादृत्य । उपेक्षेत्यर्थः । परिवादिनी वीणाभेदः । 'सा तु त-
न्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरः । अभ्यधत्त प्रत्युत्तरं दत्तवान् । सौम्ये-
त्याप्तया वचनसंबोधनम् (?) । तुङ्गधन्वेति नाम्ना ख्यातः । आयतनं देवस्थानम् ।
विन्ध्यवासिन्याः परमेश्वर्याः । अस्मै तुङ्गधन्वने । प्रतिशयिताय निद्रिताय । स-
मादिष्टमाज्ञप्तम् । समुत्पत्स्यते भविष्यति । तस्या भगिन्याः । पाणिग्राहकं भर्ता-
रम् । अपरिणयनाद्विवाहाभावात् । प्रतिमासं मासं प्रतीति तथा । कृत्तिकासु
तन्नामनक्षत्रेषु । कन्दुकनृत्येन कन्दुकवन्नृत्यं तेन । समाराधयतु । आराधनं क-
रोत्वित्यर्थः । स कन्दुकनामेति ख्यातः । अल्पीयसालपतरेण । मेदिनी नाम रा-
जपत्नी । सोमापीडां देवीं चन्द्रशेखराम् । 'आपीडः शेखरः समौ' इति वैज-
यन्ती । सा च चन्द्रसेना । राजपुत्रेण भीमधन्वेति नाम्ना । मन्मथः [मदनः] ।
शरशल्यं बाणशल्यम् । कलेन गम्भीरेण । 'कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः ।
विविक्तं विजनम् । अध्यासेऽधिष्ठितोऽस्मि । नूपुरकणितं नूपुरशब्दितम् । स

च काचिदङ्गना । दृष्ट्वैव स एनामुफुल्लदृष्टिरुत्थायोपगूढकण्ठश्च
तया, तत्रैवोपाविशत् । अशंसच्च—‘सैषा मे प्राणसमा, यद्विर-
हो दहन इव दहति माम् । इदं च मे जीवितमपहरता राजपु-
त्रेण मृत्युनेव निरुष्मतां नीतः । न च शक्यामि राजसूनुरित्यमु-
ष्मिन्पापमाचरितुम् । अतोऽनयात्मानं सुदृष्टं कारयित्वा त्यक्षा-
मि निष्प्रतिक्रियान्प्राणात्’ इति । सा तु पर्यश्रुमुखी समभ्यधा-
त्—‘मा स्म नाथ, मत्कृतेऽध्यवस्यः साहसम् । यस्त्वमुत्तमा-
त्सार्थवाहादर्थदासादुत्पद्य कोशदास इति गुरुभिरभिहितनामधेयः
पुनर्मदत्यासङ्गाद्वेशदास इति द्विषद्भिः प्रख्यापितोऽसि, तस्मिन्स्व-
य्युपरते यद्यहं जीवेयं नृशंसो वेश इति समर्थयेयं लोकवादम् ।
अतोऽद्यैव नय मामीप्सितं देशम्’ इति । स तु मामभ्यधात्—
‘भद्र, भवदृष्टेषु राष्ट्रेषु कतमत्समृद्धं संपन्नसस्यं सत्पुरुषभूयिष्ठं
च’ इति । तमहमीषद्विहस्यात्रवम्—‘भद्र, विस्तीर्णैयमर्णवाम्ब-
रा । न पर्यन्तोऽस्ति स्थानस्थानेषु रम्याणां जनपदानाम् । अपि
तु न चेदिह युवयोः सुखनिवासकारणं कमप्युपायमुत्पादयितुं
शक्नुयाम्, ततोऽहमेव भवेयमध्वदर्शी’ । तावतोदैरत रणितानि
मणिनूपुराणाम् । अथासौ जातसंभ्रमा ‘प्राप्तैवेयं भर्तृदारिका
कन्दुकावती कन्दुकक्रीडितेन देवीं विन्ध्यवासिनीमाराधयितुम् ।

वीणावादको युवा । उपगूढकण्ठो व्यासकण्ठः । यद्विरहो यस्या विरहः । निरु-
ष्मतां निस्तोजस्त्वम् । राजसूनुरिति राजपुत्र इति । निष्प्रतिक्रियानिष्प्रतीकारान् ।
सा त्विति । पर्यश्रुमुखी परिगतान्यश्रूणि यस्मिन्निति । द्विषद्भिः । कैश्चिदि-
त्यर्थः । उपरते मृते । नृशंसो घातुकः । वेशो वेषः । ईप्सितमिष्टम् । भवदृष्टेषु
त्वया दृष्टेषु । संपन्नसस्यं प्रचुरधान्यम् । ईषदल्पम् । अर्णवाम्बरा समुद्रवसना ।
पर्यन्तः समाप्तिः । स्थानस्थानेषु स्थलस्थलेषु । जनपदानां देशानाम् । ‘नीवृज्ज-
नपदो देश-’ इत्यमरः । अध्वदर्शी मार्गोपदेष्टा । तावता । तत्कालेनेत्यर्थः ।
उदैरत । उत्पन्नानीत्यर्थः । रणितानि शब्दितानि । अथेति । असौ नायिका ।
भर्तृदारिका राजकन्यका । अनिषिद्धदर्शनाप्रतिहतदर्शना । सकाशं समीपम् ।

अनिषिद्धदर्शना चेयमस्मिन्कन्दुकोत्सवे । सफलमस्तु युष्मच्चक्षुः ।
 आगच्छतं द्रष्टुम् । अहमस्याः सकाशवर्तिनी भवेयम्' इत्या-
 सीत् । तामन्वयाव चावाम् । महति रत्नरङ्गपीठे स्थितां प्रथमं
 ताम्रोष्ठीमपश्यम् । अतिष्ठच्च सा सद्य एव मम हृदये । न म-
 यान्येन वान्तराले दृष्टा । चित्रीयाविष्टचित्तश्चाचिन्तयम्—'कि-
 मियं लक्ष्मीः । नहि नहि । तस्याः किल हस्ते विन्यस्तं कमल-
 म्, अस्यास्तु हस्त एव कमलम् । अमुक्तपूर्वा चासौ पुरातनेन
 पुंसा पूर्वराजैश्च, अस्याः पुनरनवद्यमयातयामं च यौवनम्' इति
 चिन्तयत्येव मयि, सानघसर्वगात्री व्यत्यस्तहस्तपल्लवाग्रस्पृष्टभू-
 मिरालोलनीलकुटिलालका सविभ्रमं भगवतीमभिवन्द्य कन्दुकम-
 मन्दरागरूषिताक्षमनङ्गमिवालम्बत । लीलाशिथिलं च भूमौ मु-
 क्तवती । मन्दोत्थितं च किञ्चित्कुञ्चिताङ्गुष्ठेन प्रसृतकोमलाङ्गु-
 लिना पाणिपल्लवेन समाहृत्य हस्तपृष्ठेन चोन्नीय, चटुलदृष्टिला-
 ङ्छितं स्तवकमिव भ्रमरमालानुविद्धमवपतन्तमाकाश एवाग्रही-
 त् । अमुञ्चच्च । मध्यविलम्बितलये द्रुतलये मृदुमृदु च प्रहरन्ती
 तत्क्षणं चूर्णपदमदर्शयत् । प्रशान्तं च तं निर्दयप्रहारैरुदपात-

आवामिति द्विवचनम् । ताम्रोष्ठीमारक्ताधराम् । अतिष्ठत् । अवर्ततेत्यर्थः ।
 चित्रीयाविष्टचित्तः । 'चित्रीया विस्मयोद्भुतम्' इति कोशः । अमुक्तपूर्वा पूर्वं
 न भुक्ता । अयातयामम् । अजीर्णमित्यर्थः । अपरिभुक्तमिति यावत् । 'यातयामं
 गतरसम्' इत्यमरः (१) । 'जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्' इति
 कोशः । अनघं निर्दोषम् । व्यत्यस्तौ परावर्तितौ । नीलाः श्यामाः । कु-
 टिला वक्राः । अलकाशूर्णकुन्तलाः । अमन्दं वर्धमानम् । लीला विला-
 सः । शिथिलं श्लथम् । मन्दं निश्चलम् । कुञ्चितो वक्रितः । चटुलश्चञ्चलः ।
 स्तवको गुच्छः । भ्रमरमाला भ्रमरपङ्क्तिः । आकाश एव मध्य एव । मध्यविल-
 म्बितं मध्ये विलम्बितम् । द्रुतं लयः पतनं यत्रेति तस्मिन्सतीति सतिसप्तमी ।
 मृदु कोमलम् । अमृदु च कठिनम् । चूर्णपदम् । 'गत्यागत्योरानुलोम्यं न्यूना-
 धिक्यक्षेपणं तच्चूर्णपदम्' इति कन्दुकतन्त्रे । प्रशान्तं शिथिलम् । तम् । कन्दु-

यत् । विपर्ययेण च प्राशमयत् । पक्षमृज्वागतं च वामदक्षिणा-
भ्यां कराभ्यां पर्यायेणाभिप्लवती शकुन्तमिवोदस्थापयत् । दूरोत्थि-
तं च प्रपतन्तमाहृत्य गीतमार्गमौरचयत् । प्रतिदिशं च गमयि-
त्वा प्रेत्यागमयत् । एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती रङ्गगतस्य र-
क्तचेतसो जनस्य प्रतिक्षणमुच्चावचाः प्रशंसावाचः प्रतिगृह्णती,
प्रतिक्षणमारूढविभ्रमं कोशदासमंसेऽवलम्ब्य कण्टकितगण्डमु-
त्फुल्लेक्षणं च मय्यभिमुखीभूय तिष्ठति तत्प्रथमावतीर्णकंदर्पकारि-
तकटाक्षदृष्टिस्तदनुमार्गविलसितलीलाञ्छितभ्रूलता, आसानिलवे-
गान्दोलितैर्दन्तच्छदरदिमजालैर्लीलापल्लवैरिव मुखकमलपरिमल-
ग्रहणलोलानलिनस्ताडयन्ती, मण्डलभ्रमणेषु कन्दुकस्यातिशी-
घ्रप्रचारतया विशन्तीव महर्शनलज्जया पुष्पमयं पञ्जरम्, प-
ञ्चविन्दुप्रसूतेषु पञ्चापि पञ्चबाणबाणान्युगपदिवाभिपततस्त्रासे-
नावघट्टयन्ती, गोमूत्रिकाप्रचारेषु घनदर्शितरागविभ्रमा विद्यु-
लतामिव विडम्बयन्ती, भूषणमणिरणितदत्तलयसंवादिपादचा-
रम्, अपदेशस्मितप्रभानिषिक्तविम्बाधरम्, अंससंसितप्रति-

कमित्यर्थः । उदपातयदुत्थितमकरोत् । शकुन्तः पक्षी । गीतमार्गम् । 'दशपद-
चङ्क्रमणं गीतमार्गं विदुः' इति कन्दुकतन्त्रे । अनेककरणमधुरमनेकव्यापाररम्यम् ।
उच्चावचाः स्थूलसूक्ष्माः । प्रशंसावाचः स्तुतिवचनानि । प्रतिक्षणमारूढविभ्रमः प्र-
तिक्षणमारूढ उत्पन्नो विभ्रमो विलासो यस्येति तथा । कण्टकितं रोमाञ्चितम् ।
तिष्ठति सतीति सतिसप्तमी । तत्प्रथमं तदेव प्रथममावतीर्णं आगतो यः कंदर्पः
कामस्तेन कारिता कटाक्षदृष्टिर्यस्याः सेति तथा । तदनुमार्गे कन्दुकानुमार्गे विल-
सितस्य खेलनस्य । अनिलवेगो वायुवेगः । पञ्चविन्दुप्रसूतेषु । 'पञ्चावर्तप्रहारस्तु
पञ्चविन्दुरुदाहृतः' इति । पञ्चबाणो मदनः । गोमूत्रिकाप्रचारेषु । 'गोमूत्रिकेति
विद्वद्भिश्चारः शातहृदो मतः' इति च । घनदर्शितमतिमात्रदर्शितम् । मेघदर्शितं
वा । विभ्रमः स्फुरणम् । विडम्बयन्त्यनुकुर्वती । रणितं शब्दितम् । त्रिकम् ।
'त्रिकं त्रिकाटिकायां च पृष्ठवंशाधरेऽपि च' इति वैजयन्ती । अङ्कुरितमीषत्प्रा-

समाहितशिखण्डभारम्, समाघटितकणितरत्नमेखलागुणम्-
 अञ्चितोत्थितपृथुनिर्तम्बविलम्बितविचलदंशुकोज्ज्वलम्, आकु-
 ञ्चितप्रसृतवेल्लितभुजलताभिहतललितकन्दुकम्, आवर्जितबाहु,
 पाशम्, उपरिपरिवर्तितत्रिकविलग्नलोलकुन्तलम्, अवगलित-
 कर्णपूरकनकपत्रप्रतिसमाधानशीघ्रतानतिक्रमितप्रकृतक्रीडनम्,
 असकृदुत्क्षिप्यमाणहस्तपादबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तकन्दुकम्, अवन-
 मनोन्नमननैरन्तर्यनष्टदृष्टमध्ययष्टिकम्, अवपतनोत्पतननिर्व्यव-
 स्थमुक्ताहारम्, अङ्कुरितघर्मसलिलदूषितकपोलपत्रभङ्गशोषणाधि-
 कृतश्रवणपल्लवानिलम्, आगलितस्तनतटांशुकनियमनव्यापृतै-
 कपाणिपल्लवं च निषद्योत्थाय निमील्योन्मील्य स्थित्वा गत्वा
 चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजकन्या । अभिहत्य भूतलाकाशयो-
 रपि क्रीडान्तराणि दर्शनीयान्येकेनैव वानेकेनैव कन्दुकेनादर्श-
 यत् । चन्द्रसेनादिभिश्च प्रियसखीभिः सह विहृत्य विहृतान्ते
 चाभिवन्द्य देवीं मनसा मे सानुरागेणेव परिजनेनानुगम्यमाना,
 कुवलयशरमिव कुसुमशरस्य मय्यपाङ्गं समर्पयन्ती, सापदेशम-
 सकृदावर्त्यमानवदनचन्द्रमण्डलतया स्वहृदयमिव मत्समीपे प्रेरितं
 प्रतिनिवृत्तं न वेत्यालोकयन्ती, सह सखीभिः कुमारीपुरमगमत् ।

अहं चानङ्गविह्वलः स्ववेश्म गत्वा कोशदासेन यत्नवदत्युदारं
 स्नानभोजनादिकमनुभावितोऽस्मि । सायं चोपसृत्य चन्द्रसेना
 रहसि मां प्रणिपत्य पत्युरंसमंसेन प्रणयपेशलमाघट्टयन्त्युपावि-
 दुर्भूतम् । घर्मसलिलं घर्मोदकम् । अधिकृतोऽधिकारी कृतः । श्रवणपल्लवः कर्णा-
 वतंसपल्लवः । स्तनतटांशुकनियमनं कुचतटोपरिगतवस्त्रसमीकरणं तत्र व्यापृतो
 व्यासक्तः । अतिचित्रमनेकप्रकारम् । विहृतान्ते खेलनप्राप्ते (?) । अपाङ्गं नेत्रप्रा-
 न्तम् । सापदेशं सव्याजम् । 'अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति
 विश्वः । अहमिति । अनङ्गविह्वलो मदनव्याकुलः । अनुभावितोऽस्मि । अनु-
 भवविषयीकृत इत्यर्थः । अंसं स्कन्धम् । अंसेन स्कन्धेन । प्रणयपेशलं प्रीतिसु-

शत् । आचष्ट च हृष्टः कोशदासः—‘भूयासमेवं यावदायुरा-
यताक्षि, त्वत्प्रसादस्य पात्रम्’ इति । मया तु सस्मितमभिहितम्—
‘सखे, किमेतदाशास्यम् । अस्ति किञ्चिदञ्जवम् । अनया तद-
क्तनेत्रया राजसूनुरुपस्थितो वानरीमिवैनां दृक्ष्यति, विरक्तश्चैनां
पुनस्त्यक्ष्यति’ इति । तथा तु स्मेरयास्मि कथितः—‘सोऽयमर्थे-
णाज्ञाकरो जनोऽत्यर्थमनुगृहीतः, यदस्मिन्नेव जन्मनि मानुषं
वपुरपनीय वानरीकरिष्यते । तदास्तामिदम् । अन्यथापि सिद्धं
नः समीहितम् । अद्य खलु कन्दुकोत्सवे’ भवन्तर्मपहंसितमनो-
भवाकारमभिलषन्ती रोषादिव शम्बरद्विषातिमात्रमायास्यते रा-
जपुत्री । सोऽयमर्थो विदितभावया मया स्वमात्रे, तथा च त-
न्मात्रे, महिष्या च मनुजेन्द्राय, निवेदयिष्यते । विदितार्थस्तु पा-
थिवस्त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति । ततश्च त्वदनुजीविना रा-
जपुत्रेण भवितव्यम् । एष हि देवतासमादिष्टो विधिः । त्वदा-
यत्ते च राज्ये नालमेव त्वामतिक्रम्य मामवरोद्धुं भीमघन्वा ।
तत्सहतामयं त्रिचतुराणि दिनानि’ इति मामामन्त्र्य प्रियं चोप-
गूह्य प्रत्ययासीत् । मम च कोशदासस्य च तदुक्तानुसारेण बहु
विकल्पयतोः कथञ्चिदक्षीयत क्षपा । क्षपान्ते च कृतयथोचित-
नियमस्तमेव प्रियादर्शनसुभगमुद्यानोद्देशमुपागतोऽस्मि । तत्रैव
चोपसृत्य राजपुत्रो निरभिमानमनुकूलाभिः कथाभिर्मामनुवर्तमा-
नो मुहूर्तमास्त । नीत्वा चोपकार्यामात्मसमेन स्नानभोजनशयना-

न्दरम् । भूयासम् । भविष्य इत्यर्थः । तदक्तनेत्रया ज्ञनाक्तनेत्रया । तथा चन्द्रसेनया ।
आज्ञाकरः सेवकजनः । अत्यर्थमत्यन्तम् । अन्यथापि मनुष्यस्य वानरीकरणं [वि-
नापि] । अद्येति । अपहसित उपहासं प्रापितो मनोभवाकारो मदनशरीरं ये-
नेति । शम्बरद्विषा कामेन । अतिमात्रं निर्भरम् । ‘अतिमात्रोद्गाढनिर्भरम्’ इत्य-
मरः । आयास्यत आयासं प्राप्यते । त्वदनुजीविना त्वामनुजीवतीति तथा । वि-
धिरदृष्टम् । अवरोद्धुमवरोधनं कर्तुम् । कथञ्चिन्महता प्रयासेन । क्षपा रात्रिः ।

दिव्यतिकरेणोपाचरत् । तल्पगतं च स्वप्नेनानुभूयमानप्रियादर्श-
नालिङ्गनसुखमायसेन निगडेनातिबलवद्बहुपुरुषैः पीवरभुजद-
ण्डोपरुद्धमबन्धयन्माम् । प्रतिबुद्धं च सहसा समभ्यधात्—
‘अयि दुर्मेते, श्रुतमालपितं हतायाश्चन्द्रसेनाया जालरन्धनिःसृतं
तच्चेष्टात्रबोधप्रयुक्तयानया कुञ्जया । त्वं किलाभिलषितो वराक्या
कन्दुकावत्या, तव किलानुजीविना मया स्थेयम्, त्वद्वचः कि-
लानतिक्रमता मया चन्द्रसेना कोशदासाय दास्यते’ इत्युक्त्वा
पार्श्वचरं पुरुषमेकमालोक्याकथयत्—‘प्रक्षिपैनं सागरे’ इति ।
स तु लब्धराज्य इवातिहृष्टः ‘देव, यदाज्ञापयसि’ इति यथादि-
ष्टमकरोत् । अहं तु निरालम्बनो भुजाभ्यामितस्ततः स्पन्दमानः
किमपि काष्ठं दैवदत्तमुरसोपश्लिष्य तावदप्लोषि, यावदपासरद्वा-
सरः शर्वरी च सर्वा । प्रत्युत्स्यदृश्यत किमपि वहित्रम् । अमु-
त्रासन्यवनाः । ते मामुद्धृत्य रामेषुनाम्ने नाविकनायकाय कथि-
तवन्तः—‘कोऽप्ययमायसनिगलबद्ध एव जले लब्धः पुरुषः ।
सोऽयमपि सिञ्चेत्सहस्रं द्राक्षाणां क्षणेनैकेन’ इति । अस्मिन्नेव
क्षणे नैकनौकापरिवृतः कोऽपि मद्गुरभ्यधावत् । अविभयुर्यवनाः ।
तावदतिजवा नौकाः श्वान इव वराहमस्मत्पोतं पर्यरुत्सत । प्रा-

अनुकूलभिः स्वेष्टाभिः । उपकार्योर्ध्वगृहम् । आयसेन लोहमयेन । पीवरौ मांसलौ
भुजदण्डौ बाहुदण्डौ ताभ्यामुपरुद्धं यथा तथा । जालरन्ध्रं गवाक्षच्छिद्रम् । किल ।
असंभाव्यार्थे किलशब्दः । ‘वार्तासंभाव्ययोः किल’ इति । स्पन्दमानः कम्पमानः ।
काष्ठं दारु । ‘काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः’ इत्यमरः । दैवदत्तमदृष्टदत्तम् । उपश्लिष्या-
लिङ्ग्य । अपासरदतिक्रान्तः । वासरो दिवसः । ‘दिवसत्रासरौ’ इत्यमरः । शर्वरी
रात्रिः । ‘अथ शर्वरी । निशा निशीथिनी रात्रिः’ इत्यमरः । वहित्रं वहनम् ।
अमुत्रासन् । ते च यवना इत्यर्थः । अपि सिञ्चेत् । अपिशब्दः संभावनायाम् । ‘ग-
र्हासमुच्चयप्रश्रशङ्कासंभावनास्वपि’ इति [अमरः] । द्राक्षा । ‘मृद्रीका गोस्तनी
द्राक्षा’ इत्यमरः । मद्गुः पोतविशेषः । अतिजवा अतिवेगवत्यः । पर्यरुत्सत । प-
रितो रुरुधुरित्यर्थः । अविभयुः । ‘जिमी भये’ इत्यस्य धातो रूपम् । भयं प्राप्नु-

वर्तत संप्रहारः । पराजायिषत यवनाः । तानहमगतीनवसीदतः
समाश्वास्यालपिषम्—‘अपनयत मे निगलबन्धनम् । अयमह-
मवसादयामि वः सपत्नान्’ इति । अमी तथाकुर्वन् । सर्वांश्च
तान्प्रतिभटान्मल्लवर्षिणा भीमटंकृतेन शार्ङ्गेण लवलवीकृताङ्गान-
कार्षम् । अवपुत्य हतविध्वस्तयोधमस्मत्पोतसंसक्तपोतममुत्र ना-
विकनायकमनभिसरमभिपत्य जीवग्राहमग्रहीषम् । असौ चासी-
त्स एव भीमधन्वा । तं चाहमवबुध्य जातव्रीडमब्रवम्—‘तात,
किं दृष्टानि कृतान्तविलसितानि’ इति । ते तु सांयात्रिका मदी-
येनैव शृङ्खलेन तमतिगाढं बद्ध्वा हर्षकिलकिलारवमकुर्वन्मां चा-
पूजयन् । दुर्वारा तु सा नौरननुकूलवातनुत्रा दूरमभिपत्य कमपि
द्वीपं निबिडमाश्लिष्टवती । तत्र च स्वादु पानीयमेवांसि कन्दमू-
लफलानि संजिघृक्ष्वो गाढपातितशिलावलयमवातराम । तत्र चा-
सीन्महाशैलः । सोऽहम् ‘अहो रमणीयोऽयं पर्वतनितम्बभागः,
कान्ततरेयं गन्धपाषाणवत्युपत्यका, शिशिरमिदमिन्दीवरारवि-

रित्यर्थः । पराजायिषत । पराजयं प्राप्ता इत्यर्थः । आलपिषमवदम् । अपनयत ।
दूरीकुचतेत्यर्थः । अवसादयामि । नाशयिष्यामीत्यर्थः । सपत्नान्वैरिणः । ‘रिपौ वै-
रिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः’ इत्यमरः । मल्लवर्षिणा । बाणवर्षिणेत्यर्थः । टंकृतेन टं-
कारेण । नपुंसके भावे क्तः । शार्ङ्गेण चापेन । ‘शार्ङ्गं चापे हरेश्चापे’ इति वैज-
यन्ती । लवलवीकृताङ्गलेशलेशीकृताङ्गान् । अकार्षं कृतवान् । जीवग्राहं जीव-
(वन्तं) गृहीत्वैति । णमुल् । असाविति । जातव्रीडं जातलज्जम् । अनभिस-
रमसहायम् । ‘अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः’ इत्यमरः । तातेति ।
कृतान्तो यमः । ‘कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः’ इत्यमरः । सांयात्रिकाः
पोतवाणिजः । ‘सांयात्रिकः पोतवाणिक’ इत्यमरः । किलकिलारवमित्यनुकरणम् ।
अननुकूलवातः प्रतिकूलवायुः । स्वादु मधुरम् । एवांसि काष्ठानि । ‘काष्ठं दार्वि-
न्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्त्रियाम्’ इत्यमरः । संजिघृक्ष्वो गृहीतुकामाः । शिला-
वलयं शिलामण्डलम् । नितम्बः कटकः । ‘कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः’ इत्यमरः ।
कान्ततरा सुन्दरतरा । गन्धपाषाणवती । मनःशिलादिधातुपाषाणमयीत्यर्थः ।
अथवा । ‘शैलेयं गन्धपाषाणः शिलापुष्पं च कथ्यते’ [इति] । उपत्यका पर्वता-

न्दमकरन्दबिन्दुचन्द्रकोत्तरं गोत्रवारि, रम्योऽयमनेकवर्णकुसुम-
मैजरीभरस्तरुवनाभोगः' इत्यतृप्ततरया दृशा बहुबहु पश्यन्नल-
क्षिताध्यारूढक्षोणीधरशिखरः शोणीभूतमुत्प्रभाभिः पद्मरागसो-
पानशिलाभिः किमपि नालीकपरागधूसरं सरः समध्यगाम् ।
स्नातश्च कांश्चिदमृतस्वादून्बिसभङ्गानास्वाद्य, अंसलम्रकह्वारस्तीर-
वर्तिना केनापि भीमरूपेण ब्रह्मराक्षसेनाभिपत्य 'कोऽसि, कु-
तस्योऽसि' इति निर्भर्त्सयताभ्यधीये । निर्भयेन च मया सोऽभ्य-
धीयत—'सौम्य, सोऽहमस्मि द्विजन्मा । शत्रुहस्तादर्णवम्,
अर्णवाद्यवननावम्, यवननावश्चित्रप्रावाणमेनं पर्वतप्रवरं गतः, य-
दृच्छयास्मिन्सरसि विश्रान्तः । भद्रं तव' इति । सोऽब्रूत—'न
चेद्ब्रवीषि प्रश्नान्, अश्रामि त्वाम्' इति । मयोक्तम्—'पृच्छ
तावत् । भवतु' इति । अथावयोरेकयार्ययासीत्संलापः—

‘किं क्रूरं स्त्रीहृदयम्, किं गृहिणः प्रियहिताय दारगुणाः ।

कः कामः संकल्पः, किं दुष्करसाधनं प्रज्ञा ॥

तत्र धूमिनीगोमिनीनिम्बवतीनितम्बवत्यः प्रमाणम्' इत्युपदिष्टो-
मया सोऽब्रूत—'कथय, कीदृश्यस्ताः' इति । अत्रोदाहर-
म्—'अस्ति त्रिगर्तो नाम जनपदः । तत्रासन्गृहिणस्त्रयः स्फी-

सन्नभूमिः । 'उपत्यकाद्रिसन्ना भूमिः' इत्यमरः । अनेकवर्णानि नानावर्णानि ।
तरुवनाभोगस्तरुवनपूर्णता । अतृप्ततरया । दर्शनेच्छावत्येत्यर्थः । क्षोणीधरः पर्वतः ।
'शिखरः शृङ्ग इति नपुंसपि' इति कोशः । शोणीभूतमारक्तीभूतम् । 'नालीकं
पद्मवाणयोः' इति वैजयन्ती । कुत आगतः कुतस्त्यः । निर्भयेन निःशङ्केन । श-
त्रुहस्ताद्वैरिहस्तात् । अर्णवं समुद्रम् । 'सरस्वान्सागरोऽर्णवः' इत्यमरः । अर्णवा-
द्यवननावम् । यवननावः पञ्चम्यन्तमिदम् । गत इति प्रत्येकमन्वेति । पर्वतप्रवरं
पर्वतश्रेष्ठम् । अश्रामि भक्षयिष्ये । अथेति । आवयोर्ब्रह्मराक्षसस्य सम चेति । सं-
लापो मिथोभाषणम् । किं क्रूरमिति । प्रियहिताय प्रियं च हितं च तस्मै । कामः
संकल्पः । संकल्पो निश्चयः । इष्टसाधनमित्यर्थः । गृहिणो गृहस्थाः । वर्षाणि

तसारधनाः सोदर्या धनकथान्यकधन्यकारुण्याः । तेषु जीवित्सु
 न ववर्ष वर्षाणि द्वादश दशशताक्षः, क्षीणसारं सस्यम्, ओ-
 र्बन्धो वन्ध्याः, न फलवन्तो वनस्पतयः, क्लीबा मेघाः, क्षीणस्रो-
 तसः स्रवन्त्यः, पङ्कशेषाणि पल्वलानि, निर्निस्पन्दान्युत्समण्ड-
 लानि, विरलीभूतं कन्दमूलफलम्, अवहीनाः कथाः, गलिताः
 कल्याणोत्सवक्रियाः, बहुलीभूतानि तस्करकुलानि, अन्योन्यमभ-
 क्षयन्प्रजाः, पर्यलुठन्नितस्ततो बलाकापाण्डुराणि नरशिरःकपा-
 लानि, पर्यहिण्डन्त शुष्काः काकमण्डल्यः, शून्यीभूतानि नगर-
 ग्रामखर्वटपुटभेदनादीनि । त एते गृहपतयः सर्वधान्यनिचयमु-
 पयुज्याज्जाविकं गवलगणं गवां यूथं दासीदासजनमपत्यानि ज्ये-
 ष्ठमध्यमभार्ये च क्रमेण भक्षयित्वा 'कनिष्ठभार्या धूमिनी श्वो
 भक्षणीया' इति समकल्पयन् । अथ कनिष्ठो धन्यकः प्रियां
 स्वामत्तुमक्षमस्तया सह तस्यामेव निश्यपासरत् । मार्गेह्लान्तां
 चोद्वहन्वनं जगाहे । स्वमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासां तां नयन्नन्तरे
 कमपि निकृत्तपाणिपादकर्णनासिकमवनिपृष्ठे विचेष्टमानं पुरुष-
 मद्राक्षीत् । तमप्यार्द्राशयः स्कन्धेनोद्वहन्कन्दमूलमृगबहुले गह-
 नोद्देशे यत्नरचितपर्णशालश्चिरमवसत् । अमुं च रोपितव्रणमिड्डु-

द्वादशेति । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । दशशताक्ष इन्द्रः । न ववर्ष ।
 वृष्टिं न चकारेत्यर्थः । स्रवन्त्यो नद्यः । 'स्रवन्ती निम्नगापगा' इत्यमरः । पङ्कशै-
 पाणि कर्दमशेषाणि । पल्वलान्यल्पसरांसि । उत्समण्डलानि प्रस्रवणमण्डलानि ।
 'उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्गरो झरः' इत्यमरः । 'बलाका विसकण्ठिका' इत्य-
 मरः । पर्यहिण्डन्तेतस्ततो गच्छन्त्यः (?) । 'हिण्डि भ्रमणे' । अजाश्च अवयश्च त-
 त्समूहोऽजाविकम् । गवला महिषाः । 'गवलो महिषेऽस्त्री तु तस्य शृङ्गेऽपि व-
 र्तते' इति वैजयन्ती । यूथं समूहः । श्व आगामिदिवसे । कनिष्ठः कनीयान् । अनु
 भक्षयितुम् । अक्षमोऽसमर्थः । निशि रात्रौ । अपासरद्गच्छत् । 'स गतो' इ-
 त्यस्य रूपम् । मांसं च प्रसिद्धम् । असृग्स्तम् । क्षुक्षुधा । पिपासा तद् । अव-
 निपृष्ठे महीतले । गहनोद्देशे वनप्रदेशे । 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । इड्डुदी ।

दीतैलादिभिरामिषेण शाकेनात्मनिर्विशेषं पुषोष । पुष्टं च तमु-
 द्रिक्तधातुमेकदा मृगान्वेषणाय च प्रयाते धन्यके सा धूमिनी
 रिरंसयोपातिष्ठत् । भस्मितापि तेन बलात्कारमरीरमत् । निवृत्तं
 च पतिमुदकाभ्यर्थिनम् 'उद्धृत्य कूपात्पिब, रुजति मे शिरः शि-
 रोरोगः' इत्युदञ्चनं सरज्जुं पुरश्चिक्षेप । उदञ्चयन्तं च तं कूपा-
 दपः, क्षणात्पृष्ठतो गत्वा प्रणुनोद । तं च विकलं स्कन्धेनोदुह्य
 देशाद्देशान्तरं परिभ्रमन्ती पतिव्रताप्रतीतिं लेभे, बहुविधाश्च पू-
 जाः । पुनरवन्तिराजानुग्रहादतिमहत्या भूत्या न्यवसत् । अथ
 पानीयार्थिसार्थजनसमापत्तिदृष्टोद्धृतमवन्तिषु भ्रमन्तमाहारार्थिनं
 भर्तारमुपलभ्य सा धूमिनी 'येन मे पतिर्विकलीकृतः स दुरात्मा-
 यम्' इति तस्य साधोश्चित्रवधमज्ञेन राज्ञा समादेशयांचकार ।
 धन्यकस्तु दत्तपश्चाद्वन्धो वध्यभूमिं नीयमानः सशेषत्वादायुषः
 'यो मया विकलीकृतोऽभिमतो भिक्षुः, स चेन्मे पापमाचक्षीत,
 युक्तो मे दण्डः' इत्यदीनमधिकृतं जगाद । 'को दोषः' इत्युप-
 नीय दर्शितेऽमुष्मिन्स विकलः पर्यश्रुः पादपतितस्तस्य साधोस्त-
 त्सुकृतमसत्याश्च तस्यास्तथाभूतं दुश्चरितमार्यबुद्धिराचक्षे । कु-
 पितेन राज्ञा विरूपितमुखी सा दुष्कृतकारिणी कृता श्रम्यः पा-
 चिका । कृतश्च धन्यकः प्रसादभूमिः । तद्वीमि—'स्त्रीहृदयं
 क्रूरम्' इति ।

भाषया 'हिंणवेष्ट' इति प्रसिद्धः । 'इहुदी तापसवरुः' इत्यमरः । अमिषं मां-
 सम् । आत्मनिर्विशेषमात्मतुल्यम् । रिरंसया रन्तुमिच्छया । अरीरमत्कीडां चक्रे ।
 निवृत्तं परावृत्यागतम् । उदकाभ्यर्थिनं जलाकाङ्क्षिणम् । कूपाद्वन्धोः । 'पुंस्येवान्धुः
 प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः । रुजति । 'रुज व्यथने' । व्यथीं प्रा-
 प्रोतीत्यर्थः । उदञ्चनं जलनिष्कासनपात्रम् । 'उत्सेचनं सेकपात्रं तथोदञ्चनमि-
 त्यपि' इति वैजयन्ती । भाषया 'डोल' इति । सरज्जुं सदोरकम् । पुरोऽग्रे । चि-
 क्षेप । त्यक्तवतीत्यर्थः । विकलं विह्वलम् । प्रतीतिः ख्यातिः । भूत्यैश्वर्येण ।
 अथेति । पानीयं जलं तदर्थी तत्प्रार्थकः । वध्यभूमिं मारणभुवम् । श्रम्यः पा-

पुनरनुयुक्तो गोमिनीवृत्तान्तमाख्यातवान्—‘अस्ति द्रविडेषु
काञ्ची नाम नगरी । तस्यामनेककोटिसारः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकु-
मारो नामासीत् । सोऽष्टादशवर्षदेशीयश्चिन्तामापेदे—‘नास्त्य-
दाराणामननुगुणदाराणां वा सुखं नाम । तत्कथं नु गुणवद्विन्देयं
कलत्रम्’ इति । अथ परप्रत्ययाहृतेषु द्वारेषु यादृच्छिकीं संपत्ति-
मनभिसमीक्ष्य कार्तान्तिको नाम भूत्वा वस्त्रान्तपिनद्धशालिप्रस्थो
भुवं बभ्राम । ‘लक्षणज्ञोऽयम्’ इत्यमुष्मै कन्याः कन्यावन्तः
प्रदर्शयांबभूवुः । यां काञ्चिद्वक्ष्यवतीं सवर्णां कन्यां दृष्ट्वा स
किल स्म ब्रवीति—‘भद्रे, शक्रोपि किमनेन शालिप्रस्थेन गुणव-
दन्नमस्मानभ्यवहारयितुम्’ इति । स हसितावधूतो गृहादृहं प्रवि-
श्याभ्रमत् । एकदा तु शिविषु कावेरीदक्षिणतीरेषु पट्टने सह
पितृभ्यामवसितमहर्धिमवशीर्णभवनसारां धात्र्या प्रदर्श्यमानां
काञ्चन विरलभूषणां कुमारीं ददर्श । अस्यां संसक्तचक्षुश्चात-
र्कयत्—‘अस्याः खलु कन्यकायाः सर्व एवावयवा नातिस्थूला
नातिकृशा नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न विकटा मृजावन्तश्च । र-
क्ततलाङ्गुली यवमत्स्यकमलकलशाद्यनेकपुण्यलेखालाञ्छितौ करौ,
समगुल्फसंधी मांसलावशिरालौ चाङ्ग्री, जङ्घे चानुपूर्ववृत्ते पी-
चरोरुग्रस्ते इव दुरुपलक्ष्ये जानुनी, सकृद्विभक्तश्चतुरस्रः ककुन्द-
रविभागशोभी रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः, तनुतरमीष-

चिका पुटपाककर्त्री । प्रसादभूमिः प्रसादास्पदम् । अष्टादशवर्षदेशीयः किञ्चिन्पु-
नाष्टादशवर्षः । ‘ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः’ । ‘कार्तान्तिको लक्षणज्ञः’ इति
वैजयन्ती । कन्यावन्तः कन्यापितरः । शिविषु कावेरीदक्षिणतीरेषु । ‘शिविर्मरु-
द्रथा(दृधा)यास्तु दक्षिणं तीरमिष्यते’ इति वैजयन्ती । मृजा शुद्धिः । तद्वन्तः ।
यत्रोऽङ्गुष्ठविरहम् (?) । आदिशब्देनान्यानि शुभविस्तराणि । गुल्फं घुटिका । ‘त-
द्वन्थी घुटिके गुल्फौ’ इत्यमरः । अशिरालौ शिरासहितौ । अङ्ग्री चरणौ । सकृ-
द्विभक्तः समं विभक्तः । ‘एकवारे समे सकृत्’ इत्यजयः । ककुन्दरं नितम्बस्थि-

त्रिभ्रं गम्भीरं नाभिमण्डलम्, वलित्रयेण चालंकृतमुदरम्, उरो-
 भागव्यापिनारुन्मग्नचूचुकौ विशालारम्भशोभिनी पयोधरौ, ध-
 नधान्यपुत्रभूयस्वचिह्नलेखालाङ्घिततले स्निग्धोदरकोमलनख-
 मणी कज्वनुपूर्ववृत्तताम्राङ्गुली संनतांसदेशे सौकुमार्यवत्यौ नि-
 मग्नपर्वसंधी च बाहुलते, तन्वी कम्बुवृत्तबन्धुरा च कंधरा, वृ-
 त्तमध्यविभक्तरागाधरम् असंक्षिप्तचारुचिबुकम् आपूर्णकठिनग-
 ण्डमण्डलम् संगतानुवक्रनीलस्निग्धभ्रूलतम् अनतिप्रौढतिलकुसुम-
 सदृशनासिकम् अत्यरसितधवलरक्तत्रिभागभासुरभधुराधीरसंचा-
 रमन्थरायतेक्षणम् इन्दुशकलसुन्दरललाटम् इन्द्रनीलशिलाकारर-
 म्यालकपङ्क्तिं द्विगुणकुण्डलितम्लाननालीकनालललितलम्बश्रवण-
 पाशयुगलमाननकमलम्, अनतिभङ्गुरो बहुलः पर्यन्तेऽप्यकपिलरु-
 चिरायामवानेकैकनिसर्गसमस्निग्धनीलो गन्धग्राही च मूर्धजकला-
 पः । सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम् । आसज्जति च मे हृदयम-
 स्यामेव । तत्परीक्ष्यैनामुद्वहेयम् । अविमृश्यकारिणां हि नियत-
 मनेकाः पतन्त्यनुशयपरम्पराः' इति स्निग्धदृष्टिराचष्ट—'भद्रे,
 कच्चिदस्ति कौशलं शालिप्रस्थेनानेन संपन्नमाहारमस्मानभ्यवहा-

तकूपकद्वयम् । 'कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने ककुन्दरे' इत्यमरः । रथाङ्गं च-
 क्रम् । संस्थितिर्मर्यादा । तनुतरमतिसूक्ष्मम् । चूचुकं कुचाग्रम् । 'चूचुकं तु कु-
 चाग्रं स्यात्' इत्यमरः । पयोधरौ स्तनौ । पुत्रभूयस्त्वं पुत्रबाहुल्यम् । अंसः
 स्कन्धः । कम्बुः शङ्खः । 'शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ' इत्यमरः । कन्धरा ग्रीवा । चिबु-
 कं हनुः । इन्दुशकलमर्धचन्द्रः । नालीकं कमलम् । 'नालीकः शरशल्याङ्गेष्वजखण्डे-
 नाली नपुंसकम्' इति मेदिनी । श्रवणपाशः कर्णपाशः । कपिलरुचिः पिङ्गलरुचिः ।
 'कडारः कपिलः पिङ्गः' इत्यमरः । आयामो दैर्घ्यम् । मूर्धजकलापः केशकलापः ।
 आसज्जति । सक्तं भवतीत्यर्थः । उद्वहेयम् । उद्वहामीत्यर्थः । अनुशयः पश्चात्तापः ।
 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः । प्रस्थं मानविशेषः । 'माष-
 टङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थमादकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम्'

१ उन्मुखाननचूचुकौ. २ स्निग्धोदग्र. ३ असंक्षिप्त. ४ असंगता. ५
 मधुरधीर.

रयितुम्' इति । ततस्तया वृद्धदासी साकूतमालोकिता । तस्य हस्तात्प्रस्थमात्रं धान्यमादाय क्वचिदलिन्दोद्देशे सुसिक्तसंमृष्टे दत्तपादशौचमुपावेशयत् । सा कन्या तान्निगन्धशालीन्संश्रुय मात्रया विशोष्यातपे मुहुर्मुहुः परिवर्त्य स्थिरसमायां भूमौ नालीपृष्ठेन मृदुमृदु घट्टयन्ती तुषैरखण्डैस्तण्डुलान्पृथक्चकार । जगाद च धात्रीम्—'मातः, एभिस्तुषैरर्थिनो भूषणमृजाक्रियाक्षमैः स्वर्णकाराः । तेभ्य इमान्दत्त्वा लब्धाभिः काकिणीभिः स्थिरतराण्यनत्यार्द्राणि नातिशुष्काणि काष्ठानि मितंपचां स्थालीमुभे शरावे चाहर' इति । तथाकृते तया तांस्तण्डुलान्नतिनिम्नोत्तानविस्तीर्णकुक्षौ ककुभोलूखले लोहपत्रवेष्टितमुखेन समशरीरेण विभाव्यमानमध्यतानवेन व्यायतेन गुरुणा खादिरेण मुसलेन चतुरलैलितक्षेपणोत्क्षेपणायासितभुजमसंकुदङ्गुलीभिरुद्धयोद्ध्यावहत्य शूर्पशोधितकणकिंशारुकांस्तण्डुलान्संकुदद्भिः प्रक्षाल्य कथितपञ्चगुणे जले दत्तचुल्लीपूजा प्राक्षिपत् । प्रश्लथावयवेषु प्रस्फुरत्सु तण्डुलेषु मुकुलावस्थामतिवर्तमानेषु संक्षिप्यानलमुपहितमुखविधानया स्थाल्यान्मण्डमगालयत् । दर्व्या चावघट्य मात्रया परिवर्त्य समपत्रेषु सिकथेषु तां स्थालीमधोमुखीमवातिष्ठिपत् । इन्ध-

इति शार्ङ्गधरोक्तेः । शेरचतुष्कपरिमाणमिति यावत् । अभ्यवहारयितुं भोजयितुम् । साकूतं साभिप्रायम् । 'आकूतं सादभिप्रायः' इति हलायुधः । अलिन्दं देहली । सा कन्या । मात्रयाल्पपरिमाणेन । 'मात्रा परिच्छदे वर्णमानेऽल्पे' इति रत्नमाला । आतप उष्णे । मृदुमृदु । शनैःशनैस्त्वर्थः । मृजा शुद्धिः । काकिणीभिः कपटिकाभिः । मितंपचा । 'मितनखे च' इति खश् । शरावे मृत्पात्रे । 'शरावो वर्षमानकः' इत्यमरः । विस्तीर्णकुक्षौ वृद्धदुदरे । ककुभो वृक्षः । 'ककुभो भूरुहे वीणाप्रसेवे' इति महीपः । काष्ठोलूखलमिति भावः । विभाव्यमाने संभाव्यमानम् । मध्यतानवं मध्येकशत्वम् । ततोर्भावस्तानवम् । व्यायतेन दीर्घेण । गुरुणा स्थूलेन क्षेपणमधःपातनम् । उत्क्षेपणमूर्ध्वोत्थारणम् । असंकुद्रारंवारम् । मुकुलावस्थां कालिकावस्थाम् । अन्नमण्डं भक्तपानीयम् । अवघट्य । अवगाह्ये-

नान्यन्तःसाराण्यम्भसा समभ्युक्ष्य प्रैशमिताग्नीनि कृष्णाङ्गारी-
कृत्य तदर्धिभ्यः प्राहिणोत् । 'एभिर्लेब्धाः काकिणीर्दत्त्वा शाकं
वृतं दधि तैलमामलकं चिञ्चाफलं च यथालाभमानय' इति । त-
थानुष्ठिते च तथा द्वित्रानुपदंशानुपपाद्य तदन्नमण्डमार्द्रवालुको-
पहितनवशरावगतमिति मृदुना तालवृन्तानिलेन शीतलीकृत्य स-
लवणसंभारं दत्ताङ्गारधूपवासं च संपाद्य, तदप्यामलकं श्लक्ष्णपि-
ष्टमुत्पलगन्धि कृत्वा धात्रीमुखेन स्नानाय तमचोदयत् । तथा च
स्नानशुद्धया दत्ततैलामलकः क्रमेण सखौ । स्नातः सिक्तमृष्टे
कुट्टिमे फलकमारुह्य पाण्डुहरितस्य त्रिभागशेषलूनस्याङ्गणकद-
लीपलाशस्योपरि शरावद्वयदत्तमार्द्रमभिमृशन्नतिष्ठत् । सा तु तां
पेयामेवाग्रे समुपाहरत् । पीत्वा चापनीताध्वक्लमः प्रहृष्टः प्रह्लि-
न्नसकलगान्नः स्थितोऽभूत् । ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्वीद्वयं
दत्त्वा सर्पिर्मात्रां सूपमुपदंशं चोपजहार । इमं च दध्ना च त्रि-
जातकावचूर्णितेन सुरभिशीतलाभ्यां च कालशेयकाञ्जिकाभ्यां
शेषमन्नमभोजयत् । सशेष एवान्धस्यसावनृप्यत् । अयाचत च

त्यर्थः । अन्तःसाराण्युपर्येव दग्धानि । एभिर्ङ्गारैः । द्वित्रान्कतिपयान् । उपदं-
शाञ्चाकादीन् । उपपाद्य संपाद्य । तदन्नमण्डं पूर्वोक्तान्नमण्डम् । अचोदयत् ।
प्रेरयामासेत्यर्थः । सखौ । स्नानं चकारेत्यर्थः । सिक्तमृष्ट आदौ सिक्तः पश्चान्मृष्टः ।
कुट्टिमं बद्धभूमिकम् । अङ्गणे या कदली रम्भा तस्याः पलाशं पत्रं तस्योपरि ।
सा त्विति । पेया ससिक्था । 'मण्डोऽसिक्थः, ससिक्था पेया, परिसिक्था य-
वागूश्च, घनसिक्था विलेपी, परिसुतस्त्वोदनो भक्तः' इति वाग्भटोक्तेः । ओद-
नस्य दर्वीद्वयं दत्त्वा । दर्वीद्वयमात्रमोदनं दत्त्वेत्यर्थः । 'दर्विः काम्बिः खजाका च'
इत्यमरः । सर्पिर्मात्रम् । अल्पघृतमिति यावत् । मात्रा । 'अक्षरावयवे स्वल्पे
मात्रा' इति मेदिनी (?) । सूपं वरात्रम् । उपदंशं च शाकादि । त्रिजातकं त्वक्तैलं
त्रिकटुं वा । अवचूर्णितेन विलोडितेन । 'चूर्णं विलोडने पेपे' इति भागुरिः ।
कालशेयं तक्रम् । 'दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः' इत्यमरः । काञ्जिकम् ।
'आरतालकसौवीरकुलमाषाभिषुतानि च । अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलावि च का-
ञ्जिके' इत्यमरः । अन्धस्योदने । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।

पानीयम् । अथ नवभृङ्गारसंभृतमगुरुधूपधूपितमभिनवपाटलाकु-
सुमवासितमुत्फुल्लोत्पलप्रथितसौरभं वारि नालीधारात्मना पातया-
न्मभूव । सोऽपि मुखोपहितशरावेण हिमशिशिरकणकरालितारु-
णायमानाक्षिपक्ष्मा धारारवाभिनन्दितश्रवणः स्पर्शसुखोद्भिन्न-
रोमाञ्चकर्कशकपोलः परिमलप्रवालोत्पीडफुल्लघ्राणरन्ध्रो माधुर्य-
प्रकर्षावैर्जितरसनेन्द्रियस्तदच्छं पानीयमाकण्ठं पपौ । शिरःकम्प-
संज्ञावारिता च पुनरपरकरकेणाचमनमदत्त कन्या । वृद्धया तु
तदुच्छिष्टमपोह्य हरितगोमयोपलिप्ते कुट्टिमे स्वमेवोत्तरीयकर्पटं
व्यवधाय क्षणमशेत । परितुष्टश्च विधिवदुपयम्य कन्यां निन्ये ।
नीत्वैतदनपेक्षः कामपि गणिकामवरोधमकरोत् । तामप्यसौ प्रि-
यसखीमिवोपाचरत् । पतिं च दैवतमिव मुक्ततन्द्रा पर्यचरत् ।
गृहकार्याणि चाहीनमन्वतिष्ठत् । परिजनं च दाक्षिण्यनिधिग-
त्माधीनमकरोत् । तद्गुणवशीकृतश्च भर्ता सर्वमेव कुटुम्बं तदा-
यत्तमेव कृत्वा तदेकाधीनजीवितशरीरस्त्रिवर्गं निर्विवेश । तद्ग-
वीमि—‘गृहिणः प्रियहिताय दारगुणाः’ इति ।

ततस्तेनानुयुक्तो निम्बवतीवृत्तमाख्यातवान्—‘अस्ति सौरा-
ष्ट्रेषु बलभी नाम नगरी । तस्यां गृहगुप्तनाम्नो गुह्यकेन्द्रतुल्यवि-
भवस्य नाविकपतेर्दुहिता रत्नवती नाम । तां किल मधुमत्याः
समुपागम्य बलभद्रो नाम सार्थवाहपुत्रः पर्यणैषीत् । तथापि न-

इत्यमरः । पानीयं जलम् । अथेति । ‘भृङ्गारः कनकालुका’ इत्यमरः । धारा-
त्मना । अविरलधारयेत्यर्थः । हरितगोमयम् । ‘गोश्च पुरीषे’ इति मयट् । कर्पटं
जीर्णवस्त्रम् । अशेत निद्रां चकार । असौ कन्या । तां गणिकाम् । मुक्ततन्द्रा
त्यक्तालस्या । अहीनमत्यर्थम् । दाक्षिण्यनिधिर्दक्षिणस्य भावस्तथा । तदायत्तं त-
दधीनम् । त्रिवर्गं धर्मार्थकामायत्तम् (?) । अस्तीति । नाविका नौभिर्जीवन्तीति
तथा । मधुमत्या नगर्याः । पर्यणसी(णैषी)त्यपरिणयनमकरोत् । अल्पैतस्मिन् । बह्नि-
त्यर्थः । सुहृद्वाक्यं मित्रवाक्यम् । दुर्भगां दुरदृष्टाम् । सा निम्बवती । अनुत्प-

वक्त्रा रहसि रभसविघ्नितसुरतसुखो झटिति द्वेषमल्पेतरं ब-
बन्ध । न तां पुनर्द्रेष्टुमिष्टवान् । तद्गृहागमनमपि सुदृढाक्यश-
तातिवर्ती लज्जया परिजहार । तां च दुर्भगां तदाप्रमृत्येव 'नेयं
रत्नवती, निम्बवती चेयम्' इति स्वजनः परजनश्च परिबभूव ।
गते च कस्मिंश्चित्कालान्तरे सा त्वनुत्पद्यमाना 'का मे गतिः'
इति विमृशन्ती कामपि वृद्धपरिव्राजिकां मातृस्थानीयां देवशेषकु-
सुमैरुपस्थितामपश्यत् । तस्याः पुरो रहसि सकरुणं रुरोद । त-
याप्यश्रुमुख्या बहुप्रकारमनुनीय रुदितकारणं पृष्ट्वा त्रपमाणापि
कार्यगौरवात्कथंचिदब्रवीत्—'अम्ब, किं ब्रवीमि । दौर्भाग्यं नाम
जीवन्मरणमेवाङ्गनानाम्, विशेषतश्च कुलवधूनाम् । तस्याहमस्म्यु-
दाहरणभूता । मातृप्रमुखोऽपि ज्ञातिवर्गो मामवज्ञयैव पश्यति ।
तेन सुदृष्टां मां कुरु । न चेत्त्यजेयमद्यैव निष्प्रयोजनान्प्राणान् ।
आविरामाच्च मे रहस्यं नाश्राव्यम्' इति पादयोः पपात । सैनामु-
त्थाप्योद्वाष्पोवाच—'वत्से, माध्यवस्यः साहसम् । इयमस्मि त्व-
न्निदेशवर्तिनी । यावति मयोपयोगस्तावति भवाम्यनन्याधीना ।
यद्येवासि निर्विण्णा तपश्चर त्वं मदधिष्ठिता पारलौकिकाय कल्या-
णाय । नन्वयमुदर्कः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य, यदनेनाकारेणेतदशेन शी-
लेन जात्या चैवंभूतया समनुगता सत्यकस्मादेव भर्तृद्वेष्यतां गतासि ।
यदि कश्चिदस्त्युपायः पतिद्रोहप्रतिक्रियायै दर्शयामुम्, मतिर्हि ते

मानानुतापं प्राप्तवती । देवशेषकुसुमैर्निर्माल्यपुष्पैः । तथापि वृद्धपरिव्राजिकया
वृद्धसंन्यासिन्या । रुदितकारणं रोदननिदानम् । त्रपमाणा लज्जावती । मरणमे-
वाङ्गनानां स्त्रीणाम् । त्यजेयम् । त्यजामीत्यर्थः । निष्प्रयोजनानिचित्करान् ।
रहस्यं गोप्यम् । सा वृद्धसंन्यासिनी । एनां निम्बवतीम् । उद्वाष्पोदृतवाष्पा ।
साहसमुद्योगः । निदेश आज्ञा । यावतितावतीति । प्रयोजन इत्यर्थः । पारलौकिके
भवं पारलौकिकम् । 'उदर्कः फलमुत्तरम्' [इत्यमरः] । आकारः शरीराकृतिः ।
शीले स्वभावः । जात्या विशिष्टकुलया । यदीति । पटीयस्यतिशयेन पटुः ।

पटीयसी' इति । अथासौ कथंचित्क्षणमधोमुखी ध्यात्वा दीर्घो-
 णशवासपूर्वमवोचत्—'भगवति, पतिरेकदैवतं वनितानाम्, वि-
 शेषतः कुलजानाम् । अतस्तच्छुश्रूषणाभ्युपायहेतुभूतं किञ्चिदा-
 चरणीयम् । अस्यस्मत्प्रातिवेश्यो वणिगभिजनेन विभवेन राजा-
 न्तरङ्गभावेन च सर्वपौरानतीत्य वर्तते । तस्य कन्या कनकवती
 नाम मत्समानरूपावयवा ममातिस्त्रिधा सखी । तया सह तद्वि-
 मानहर्म्यतले ततोऽपि द्विगुणमण्डिता विहरिष्यामि । त्वया तु
 तन्मातृप्रार्थनं सकरुणमभिधाय मत्पतिरेतदृहं कथंचनानेयः ।
 समीपगतेषु च युष्मासु क्रीडामत्ता नाम कन्दुकं भ्रंशयेयम् ।
 अथ तमादाय तस्य हस्ते दत्त्वा वक्ष्यसि—'पुत्र, तवेयं भार्या-
 सखी निधिपतिदत्तस्य सर्वश्रेष्ठमुख्यस्य कन्या कनकवती नाम ।
 त्वामियमनवस्थो निष्करुणश्चेति रत्नवतीनिमित्तमत्यर्थं निन्दति ।
 तदेष कन्दुको विपक्षधनं प्रत्यर्पणीयम्' इति । स तथोक्तो निय-
 तमुन्मुखीभूय तामेव प्रियसखीं मन्यमानो मां बद्धाञ्जलि याच-
 मानायै मह्यं भूयस्त्वत्प्रार्थितः साभिलाषमर्पयिष्यति । तेन रन्ध्रे-
 णोपश्लिष्य रागमुज्ज्वलीकृत्य यथासौ कृतसंकेतो देशान्तरमा-
 दाय मां गमिष्यति तथोपपादनीयम्' इति । हर्षाभ्युपेतया चा-
 नया तथैव संपादितम् । अथैतां कनकवतीति वृद्धतापसीविप्रल-
 ब्धो बलभद्रः सरत्नसाराभरणामादाय निशि नीरन्ध्रे तमसि प्राव-
 ण्त् । सा तु तापसी वार्तामापादयत्—'मन्देन मया निर्निमित्तमु-
 पेक्षिता रत्नवती, श्वशुरौ च परिभूतौ, सुहृदश्चातिवर्तिताः । त-

असौ निम्बवती । अस्तीति । प्रातिवेश्यः प्रतिवेशवर्ती । वणिग्वाणिज्यकर्ता । अ-
 भिजनेन कुलीनतया । विभवेन सामर्थ्येन । अतीत्यातिक्रम्य । त्वयेति वृद्धसंन्यासिनीं
 प्रति । तन्मातृप्रार्थनं कनकवतीमातृप्रार्थनमिति । अभिधायोक्त्वा । मत्पतिर्मैत्र-
 त्ता । तं कन्दुकम् । याचमानायै प्रार्थयमानायै । साभिलाषमभिलाषसहितम् । रन्ध्रेण
 मिषेण । उपश्लिष्यालिङ्ग्य । रागमिच्छाम् । उज्ज्वलीकृत्य । प्रकटीकृत्येत्यर्थः ।
 अथेति । नीरन्ध्रे तमसि गाढान्धकारे । अतिवर्तिता अतिक्रान्ताः । 'चेटी

दत्रैव संसृष्टो जीवितुं जिह्रेमीति बलभद्रः पूर्वद्युर्मामकथयत् ।
 नूनमसौ तेन नीता व्यक्तिश्चाचिराद्भविष्यति' इति । तच्छ्रुत्वा
 तद्वान्धवास्तदन्वेषणं प्रति शिथिलयत्नास्तस्थुः । रत्नवती तु
 मार्गे काञ्चित्पण्यदासीं संगृह्य तयोद्धमानपाथेयाद्युपस्करा खेट-
 कपुरमगमत् । अमुत्र च व्यवहारकुशलो बलभद्रः स्वल्पेनैव मू-
 लेन महद्वनमुपार्जयत् । पौराग्रगण्यश्चासीत् । परिजनश्च भूया-
 नर्थवशात्समाजगाम । ततस्तां प्रथमदासीम् 'न कर्म करोषि,
 दृष्टं मुष्णासि, अप्रियं ब्रवीषि' इति परुषमुक्त्वा बह्वताडयत् ।
 चेटी तु प्रसादकालोपाख्यातरहस्यस्य वृत्तान्तैकदेशमात्तरोषा
 निर्बिभेद । तच्छ्रुत्वा लुब्धेन तु दण्डवाहिना पौरवृद्धसंनिधौ
 'निधिपतिदत्तस्य कन्यां कनकवतीं मोषेणापहृत्यास्मत्पुरे निवस-
 त्येष दुर्मतिर्बलभद्रः । तस्य सर्वस्वहरणं न भवद्भिः प्रतिबन्ध-
 नीयम्' इति नितरार्मभर्त्स्यत । भीतं च बलभद्रमभिजगाद रत्न-
 वती—'न भेतव्यम् । ब्रूहि, नेयं निधिपतिदत्तकन्या कनक-
 वती । बलभ्यामेव गृहगुप्तदुहिता रत्नवती नामेयं दत्ता पितृभ्यां
 मया च न्यायोढा । न चेत्प्रतीथ प्रणिधिं प्रहिणुतास्या बन्धुपा-
 र्श्वम्' इति । बलभद्रस्तु तथोक्त्वा श्रेणीप्रातिभाव्येन तावदवाति-
 ष्ट्यावत्तत्पुरलेख्यलब्धवृत्तान्तो गृहगुप्तः खेटकपुरमागत्य सह
 जामात्रा दुहितरमतिप्रीतः प्रत्यनैषीत् । तथा दृष्ट्वा रत्नवतीं कन-
 कवतीति भावयतस्तस्यैव बलभद्रस्यातिवल्लभा जाता । तद्वी-
 मि—'कामो नाम संकल्पः' इति ।

तदनन्तरमसौ नितम्बवतीवृत्तान्तमप्राक्षीत् । सोऽहमब्र-

चिरण्टी दासी च' इति वैजयन्ती । पाथेयं मार्गे भक्षणसामग्री । खेटकपुरमल्प-
 नगरम् । उपाख्यातरहस्यस्य कथितैकान्तवृत्तस्य । दण्डवाहिना दण्डाधिकारिणा ।
 न्यायोढा न्यायमार्गेणोढा । परिणीतेत्यर्थः । प्रणिधिः सेवकः । अस्तीति । शू-

वम्—‘अस्ति शूरसेनेषु मथुरा नाम नगरी । तत्र कञ्चित्कुलपुत्रः
 कलासु गणिकासु चातिरक्तः, मित्रार्थं स्वभुजमात्रनिर्व्यूढानेकक-
 लहः, कलहकण्टक इति कर्कशैरभिख्यापिताख्यः प्रैत्यवात्सीत् ।
 स चैकदा कस्यचिदागन्तोश्चित्रकरस्य हस्ते चित्रपटं ददर्श । त-
 त्र काचिदालेख्यागता युवतिरालोकमात्रेणैव कलहकण्टकस्य का-
 मातुरं चैतश्चकार । स च तमब्रवीत्—‘भद्र, विरुद्धमिवैतत्प्रति-
 भाति । यतः कुलजादुर्लभं वंपुः, अभिजात्यशंसिनी च नम्रता,
 पाण्डुरा च मुखच्छविः, अनतिपरिभुक्तसुभगा च तनुः, प्रौढतानु-
 विद्धा च दृष्टिः । न चैषा प्रोषितभर्तृका, प्रवासचिह्नस्य वेण्यादे-
 रदर्शनात् । लक्ष्म चैतदक्षिणपार्श्ववर्ति । तदियं वृद्धस्य कस्य-
 चिद्वणिजो नातिपुंस्त्वस्य यथार्हसंभोगालाभपीडिता गृहिणी त्वया-
 तिकौशलाद्यथादृष्टमालिखिता भवितुमर्हति’ इति । स तममिप्रश-
 स्याशंसत्—‘सत्यमिदम् । अवन्तिपुर्यामुज्जयिन्यामनन्तकीर्ति-
 नान्नः सार्थवाहस्य भार्या यथार्थनामा नितम्बवती नामैषा सौ-
 न्दर्यविस्मितेन मयैवमालिखिता’ इति । स तदैवोन्मनायमानस्तद-
 र्शनाय परिवव्राजोज्जयिनीम् । भार्गवो नाम भूत्वा भिक्षानिभेन

सेनेषु देशेषु । ‘कुलपुत्रः कुलीने च शूद्रे च’ इति वैजयन्ती । कलासु चतुःष-
 ठिकलासु । गणिकासु वेद्यासु । स्वभुजा स्वबाहुः । ‘भुजा बाहा’ इति खोलि-
 ङ्गावपि शब्दौ । निर्व्यूढो दृढीकृतः । स च कलहकण्टकः । तं चित्रकरम् ।
 भद्रेति । अभिजातस्य भावः अभिजात्यम् । ‘अभिजातः कुलीनः स्यात्’ इत्य-
 मरः (?) । पाण्डुरा शुभ्रा । ‘शुक्रशुभ्रशुचिश्चैतद्विशदश्येतपाण्डुराः’ इत्यमरः ।
 अनतिपरिभुक्तालब्धातिभोगा । प्रौढतानुविद्धा प्रौढतासम् । वेणी कचबन्धः ।
 वेणी कचस्य बन्धे स्यान्नदीनां संगमेऽपि च’ इति विश्वः । संभोगसालाभोऽप्राप्ति-
 स्तेन पीडिता । सौन्दर्यं सुन्दरस्य भावस्तथा । उन्मनायमान उन्मनायतेऽसौ
 तथा । परिवव्राज । अगच्छदित्यर्थः । भार्गवो ज्यौतिषिकः । ‘भार्गवो शुक्रदे-
 वज्ञौ’ इति वैजयन्ती । निभं मिषम् । ‘निभौ व्याजसदृक्षयोः’ इति विश्वः ।

तद्गृहं प्रविश्य तां ददर्श । दृष्ट्वा चात्यारूढमन्मथो निर्गत्य पौरमुख्येभ्यः श्मशानरक्षामयाचत । अलभत च । तत्र लब्धैश्च शवावगुण्ठनपटादिभिः कामप्यर्हन्तिकां नाम श्रमणिकामुपासांचक्रे । तन्मुखेन च नितम्बवतीमुपांशु मन्त्रयामास । सा चैनां निर्भर्त्सयन्ती प्रत्याचक्षे । श्रमणिकामुखाच्च दुष्करशीलभ्रंशां कुलस्त्रियमुपलभ्य रहसि दूतिकामशिक्षयत्—‘भूयोऽप्युपतिष्ठ सार्थवाहभार्याम् । ब्रूहि चोपहरे, संसारदोषदर्शनात्समाधिमास्थाय मुमुक्षुमाणो मादृशो जनः कुलवधूनां शीलपातने घटत इति क घटते । एतदपि त्वामप्युदारया समृद्ध्या रूपेणातिमानुषेण प्रथमेन वयसोपपन्नां किमितरनारीसुलभं चापलं स्पृष्टं न वेति परीक्षा कृता । तुष्टास्मि तथैवमदुष्टभावतया । त्वामिदानीमुत्पन्नापत्यां द्रष्टुमिच्छामि । भर्ता तु भवत्याः केनचिद्ब्रहेणाधिष्ठितः पादुरोगदुर्बलो भोगे चासमर्थः स्थितोऽभूत् । न च शक्यं तस्य विन्नमप्रतिकृत्यापत्यमस्मालब्धुम् । अतः प्रसीद । वृक्षवाटिकामेकाकिनी प्रविश्य मदुपनीतस्य कस्यचिन्मन्त्रवादिनश्छन्नमेव हस्ते चरणमर्पयित्वा तदभिमन्त्रितेन प्रणयकुपिता नाम भूत्वा भर्तारमुरसि प्रहर्तुमर्हसि । उपर्यसावुत्तमधातुपुष्टिमूर्जितापत्योत्पादनक्षमामासादयिष्यति । अनुवर्तिष्यते देवीमिवात्रभवतीम् । नात्र शङ्का कार्या’ इति । सा तथोक्ता व्यक्तमभ्युपेक्ष्यति । नक्तं मां वृ-

दृष्ट्वा चेति । अत्यारूढमन्मथोऽतिप्रवृद्धमदनः । पौरमुख्येभ्यः पौरश्रेष्ठेभ्यः । तत्र श्मशाने । लब्धैः प्राप्तैः । अवगुण्ठनपटः शववेष्टितवस्त्रम् । अर्हन्तिकां बौद्धपरिव्राजिकाम् । तन्मुखेन श्रमणिकामुखेन । उपांशु रहसि । मन्त्रयामास । भेदयामासेत्यर्थः । भ्रंशो नाशः । घटत ईहते । ‘घट चेष्टायाम्’ । क घटते क संगच्छते । ‘घट योजने’ । अतिमानुषेण मानुषमतिक्रम्य वर्तत इति तथा । अदुष्टभावः सुभावः । उत्पन्नापत्यां जातापत्याम् । भोगे विषयसङ्गे । अप्रतिकृत्य । अप्रतीकारं कृत्वेत्यर्थः । ऊर्जितापत्यं समीचीनापत्यम् । नक्तं रात्रौ । उपब्राहि-

क्षवाटिकां प्रवेश्य तामपि प्रवेशयिष्यसि । तावतैव त्वयाहमनु-
 गृहीतो भवेयम्' इति । सा तथैवोपग्राहितवती । सोऽतिप्रीतस्त-
 स्यामेव क्षपायां वृक्षवाटिकायां गतो नितम्बवती निर्ग्रन्थिकाप्रय-
 त्नेनोपनीतां पादे परामृशन्निव हेमनूपुरमेकमाक्षिप्य छुरिकयोरुमू-
 ले किञ्चिदालिख्य द्रुततरमपासरत् । सा तु सान्द्रत्रासा स्वमेव
 दुर्णयं गर्हमाणा जिघांसन्तीव श्रमणिकां तद्गणं भवनदीर्घिकायां
 प्रक्षाल्य दत्त्वा पटवन्धनं सामयापदेशादपरं चापनीय नूपुरं श-
 यनपरा त्रिचतुराणि दिनान्येकान्ते निन्ये । स धूर्तः 'विक्रेष्ये'
 इति तेन नूपुरेण तमनन्तकीर्तिमुपाससाद् । स दृष्ट्वा 'मम गृ-
 हिण्या एवैष नूपुरः, कथमयमुपलब्धस्त्वया' इति तमब्रुवाणं
 निर्बन्धेन पप्रच्छ । स तु 'वणिग्ग्रामस्याग्रे वक्ष्यामि' इति स्थि-
 तोऽभूत् । पुनरसौ गृहिण्यै 'स्वनूपुरयुगलं प्रेषय' इति संदिदेश ।
 सा च सलज्जं ससाध्वसं चाद्य रात्रौ विश्रामप्रविष्टाया वृक्ष-
 वाटिकायां प्रभ्रष्टो ममैकः प्रशिथिलबन्धो नूपुरः । सोऽद्याप्य-
 निवष्टो न दृष्टः । स पुनरयं द्वितीय इत्यपरं प्राहिणोत् । अनया
 च वार्तयामुं पुरस्कृत्य स वणिग्वणिग्जनसमाजमाजगाम । स चा-
 नुयुक्तो धूर्तः सविनयमावेदयत्—'विदितमेव खलु वः, यथाहं
 युष्मदाज्ञया पितृवनमभिरक्ष्य तदुपजीवी प्रतिवसामि । लुब्धाश्च
 कदाचिन्मद्दर्शनभीरवो निशि दहेयुरपि शवानीति निशास्वपि
 श्मशानमधिशये । अपरेद्युर्दग्धादग्धं मृतकं चितायाः प्रसभमा-
 कर्षन्तीं श्यामाकारां नारीमपश्यम् । अर्थलोभात्तु निगृह्य सा-
 ध्वसं सा गृहीता शस्त्रिकयोरुमूले यदृच्छया किञ्चिदुल्लिखितम् ।

तत्रत्यङ्गीकृतवती । निर्ग्रन्थिका भिक्षुकी । सान्द्रत्रासा निविडभया । पटवन्धनं
 वस्त्रबन्धनम् । गृहिणी योषित् । नूपुरः पादभूषणम् । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्'
 इत्यमरः । प्रशिथिलबन्धः श्लथबन्धः । पितृवनं श्मशानम् । तदुपजीवी श्म-
 शानजीवी । मद्दर्शनभीरवो मद्दर्शनभयशीलाः । दग्धं ज्वलितम् । मृतकं शवम् ।

एष च नूपुरश्ररणादाक्षिप्तः । तावत्येव द्रुतगतिः सा पलायिष्ट ।
 सोऽयमस्यागमः । परं भवन्तः प्रमाणम्' इति । विमर्शेन च
 तस्याः शाकिनीत्वमैकमत्येन पौराणामभिमतमासीत् । भर्त्रा च
 परित्यक्ता तस्मिन्नेव श्मशाने बहु विलप्य पाशेनोद्धृत्य मर्तुकामा
 तेन धूर्तेन नक्तमगृह्यत । अनुनीता च—'सुन्दरि, त्वदाकारो-
 न्मादितेन मया त्वदावर्जने बहूनुपायान्भिभुक्तीमुखेनोपन्यस्य ते-
 ष्वसिद्धेषु पुनरयमुपायो यावज्जीवमसाधारणीकृत्यं रन्तुमाचरितः ।
 तत्प्रसीदानन्यशरणायास्मै दासजनाय' इति मुहुर्मुहुश्चरणयोर्नि-
 पत्य, प्रयुज्य सान्त्वशतानि, तामगत्यन्तरामात्मवश्यामकरोत् ।
 तदिदमुक्तम्—'दुष्करसाधनं प्रज्ञा' इति ।

इदमाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूपुजत् । अस्मिन्नेव क्षणे नाति-
 प्रौढपुंतागमुकुलस्थूलानि मुक्ताफलानि सह सलिलविन्दुभिरम्ब-
 रतलादपतन् । अहं तु 'किं न्विदम्' इत्युच्चक्षुरालोकयन्कमपि
 राक्षसं काञ्चिदङ्गनां विचेष्टमानगात्रीमाकर्षन्तमपश्यम् । 'कथम-
 पहरत्यकामामपि स्त्रियामनाचारो नैर्ऋतः' इति गगनगमनमन्द-
 शक्तिरशस्त्रातप्ये । स तु मत्संबन्धी ब्रह्मराक्षसः 'तिष्ठ तिष्ठ
 पाप, कापहरसि' इति भर्त्सयन्नुत्थाय राक्षसेन समसृज्यत । तां
 तु रोषार्दनपेक्षापविद्वाममरवृक्षमञ्जरीमिवान्तरिक्षादापतन्तीमुन्मु-
 खप्रसारितोभयकरः कराभ्यामग्रहीषम् । उपगृह्य च वेपमानां
 संमीलिताक्षां मदङ्गस्पर्शसुखेनोद्भिन्नरोमाञ्चां तादृशीमेव तामन-
 वतारयन्नतिष्ठम् । तावत्तावुभावपि शैलशृङ्गभङ्गैः पादपैश्च रभ-

चितायाः । चितामध्यादित्यर्थः । प्रसभे बलात् । पलायिष्ट पलायनपराभूत् । शा-
 किनीत्वं पिशाचदैवतत्वम् । ऐकमत्येन विसंवादाभावेन । पौराणां नागरिकाणाम् ।
 त्वदावर्जने त्वत्संमुखीकरणे । अगत्यन्तरां न विद्यते गत्यन्तरं यस्यास्ताम् । आत्म-
 वश्यामात्माधीनाम् । इदमिति । पुंतागो बकुलः । उच्चक्षुरूर्ध्वीकृतनेत्रः । अ-
 तप्ये ताप्रमापम् । अमरवृक्षः कल्पद्रुमः । अन्तरिक्षादाकाशात् । वेपमानां कम्प-

सोन्मूलितैर्मुष्टिपादप्रहरैश्च परस्परमक्षययेताम् । पुनरहमतिमृ-
 दुनि पुलिनवति कुसुमलवलाञ्छिते सरस्तीरेऽवरोप्य संस्पृहं
 निर्वर्णयंस्तां मत्प्राणैकवल्लभां राजकन्यां कन्दुकावतीमलक्षयम् ।
 सा हि मया समाश्वास्यमाना तिर्यङ्गामभिनिरूप्य जातप्रत्यभिज्ञा
 सकरुणमरोदीत् । अवादीच्च—‘नाथ, त्वहर्शनादुपोढरागा त-
 स्मिन्कन्दुकोत्सवे पुनः सख्या चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव समा-
 श्वासितास्मि । ‘त्वं किल समुद्रमध्ये मज्जितः पापेन मद्भात्रा
 भीमधन्वना’ इति श्रुत्वा सखीजनं परिजनं च वञ्चयित्वा जी-
 वितं जिहासुरेकाकिनी क्रीडावनमुपागमम् । तत्र च मामचक-
 मत कामरूप एष राक्षसाधमः । सोऽयं मया भीतयावधूतप्रार्थनः
 स्फुरन्तीं मां निगृह्याभ्यधावत् । अत्रैवमवसितोऽभूत् । अहं च
 दैवात्तवैव जीवितेशस्य हस्ते पतिता । भद्रं तव’ इति । श्रुत्वा
 च तया सहावरुह्य, नावमध्यारोहम् । मुक्ता च नौः प्रतिवात-
 प्रेरिता तामेव दामलिप्तां प्रत्युपातिष्ठत् । अवरुढाश्च वयमश्रमेण ।
 ‘तनयस्य च तनयायाश्च नाशादनन्यापत्यस्तुङ्गधन्वा सुहृत्पति-
 निष्कलः स्वयं सकलत्र एव निष्कलङ्गगङ्गारोधस्यनशनेनोपरन्तुं
 प्रतिष्ठते । सह तेन मर्तुमिच्छत्यनन्यनाथोऽनुरक्तः पौरवृद्धलोकः’
 इत्यश्रुमुखीनां प्रजानामाक्रन्दमशृणुम् । अथाहमस्मै राज्ञे यथा-
 वृत्तमाख्याय तदपत्यद्वयं प्रत्यर्पितवान् । प्रीतेन तेन जामाता कृतो-
 ऽस्मि दामलिप्तेश्वरेण । तत्पुत्रो मदनुजीवी जातः । मदाज्ञप्तेन चा-
 मुना प्राणवदुज्झिता चन्द्रसेना कोशदासमभजत् । ततश्च सिंहव-
 र्मसाहाय्यार्थमत्रागत्य मर्तुस्तव दर्शनोत्सवसुखमनुभवामि’ इति ।

मानाम् । उद्भिन्नरीमावोद्भूतसालिकभावा । तावुभौ राक्षसवद्वाराक्षसौ । कुसुम-
 लवलाञ्छिते पुष्पलेशचिह्निते । प्रत्यभिज्ञा पूर्वदृष्टत्वम् । अचकमत प्राप्तवान् (?) ।
 जीवितेशः । ‘जीवितेशः प्रिये यमे’ इति कोशः । भद्रं कल्याणम् । निष्कलो
 वृद्धः । ‘निष्कलः स्थविरः समौ’ इति वैजयन्ती । पुष्कलो महान् । पुरुषकारः

श्रुत्वा 'चित्रेयं दैवगतिः । अवसरेषु पुष्कलः पुरुषकारः'
इत्यभिधाय भूयः स्मिताभिषिक्तदन्तच्छदो मन्त्रगुप्ते हर्षोत्फुलं
चक्षुः पातयामास देवो राजवाहनः । स किल करकमलेन किं-
चित्संवृताननो ललितवल्लभारभसदत्तदन्तक्षतव्यसनविह्वलाधरम-
णिनिरोष्ठयवर्णमात्मचरितमाचचक्षे—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मित्रगुप्तचरितं नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

सप्तमोच्छ्वासः ।

राजाधिराजनन्दन, नगरन्ध्रगतस्य ते गतिं ज्ञास्यन्नहं च ग-
तः कदाचित्कलिङ्गान् । कलिङ्गनगरस्य नात्यासन्नसंस्थितजनदा-
हस्थानसंसक्तस्य कस्यचित्कान्तारधरणिजस्यास्तीर्णसरसकिसल-
यसंस्तरे तले निषद्य निद्रालीढदृष्टिरशयिषि । गलति च काल-
रात्रिशिखण्डजालकान्धकारे, चलितरक्षसि क्षरितनीहारे निज-
निलयनिलीननिःशेषजने नितान्तशीते निशीथे घनतरसालशाखा-
न्तरालनिर्द्वादिनि नेत्रनिंसिनीं निद्रां निगृह्णन्, कर्णदेशं गतं 'क-
थं खलेनानेन दग्धसिद्धेन रिरंसाकाले निदेशं दित्सता जन एष
रागेणानर्गलेनार्दित इत्थं खलीकृतः । क्रियेतास्याणकनरेन्द्रस्य के-

पुरुषार्थः । स्मितेन हासेन । अभिषिक्तः सिद्धितः (?) । दन्तच्छद ओष्ठः ।
निरोष्ठय[वर्ण]मोष्ठोच्चरितवर्णरहितम् । इति श्रीदशकुमारटीकायां पदच-
न्द्रिकाभिधायाम् षष्ठ उच्छ्वासः ।

इदानीं मन्त्रगुप्तः स्वचरितं वक्तुमुपक्रमते । अत्यासन्नमतिसमीपम् । 'कान्तारं
वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमरः । आलीढा व्याप्ता । शिखण्डजालं केशसमूहः चलितर-
क्षसीत्यनेन रात्रिचरत्वद्योतनम् । क्षरितनीहारे निःसृतहिमे । निलयं गृहम् । नि-
लीनाः स्थिताः । साला वृक्षाः । 'वृक्षो महीरुहः सालः' इति । नेत्रनिंसिनीं ने-
त्रस्पर्शनीम् । 'णिसि चुम्बने' । रिरंसा रन्तुमिच्छा । अनर्गलेनाप्रतिबद्धेन । ख-
लीकृतः प्रतिहतः । आणकः कुत्सितः । 'पापाणके कुत्सितैः' इति । तरलतरा-

नचिदनन्तशक्तिना सिद्ध्यन्तरायः' इति किंकरस्य किंकर्षाश्चाति-
कातरं रटितम् । तदाकर्ण्य 'क एष सिद्धः, का च सिद्धिः, किं
चानेन किंकरेण करिष्यते' इति दिदृक्षाक्रान्तहृदयः किंकरस्तथा
दिशा किञ्चिदन्तरं गतस्तरलतरनरास्थिशकलरचितालंकाराक्रान्त-
कायम्, दहनदग्धकाष्ठनिष्ठाङ्गारजःकृताङ्गरागम्, तडिलताका-
रजटाधरम्, हिरण्यरेतस्यरण्यचक्रान्धकारराक्षसे क्षणगृहीतना-
नेन्धनग्रासचञ्चर्दक्षिणि दक्षिणेतरेण करेण तिलसिद्धार्थकादीन्नि-
रन्तरचटचटायितानाकिरन्तम्, कंचिदद्राक्षम् । तस्याग्रे स कृ-
ताञ्जलिः किंकरः 'किं करणीयम्, दीयतां निदेशः' इत्यतिष्ठत् ।
अदिष्टश्चायं तेनातिनिकृष्टाशयेन—'गच्छ, कलिङ्गराजस्य कर्द-
नस्य कन्यां कनकलेखां कन्यागृहादिहानय' इति । स च तथा-
कार्षीत् । ततश्चैतां त्रासेनालघीयसास्रजर्जरेण च कण्ठेन रणर-
णिकागृहीतेन च हृदयेन 'हा तात, हा जननि' इति क्रन्दन्तीं
कीर्णग्लानशेखरस्रजि शीर्णनहने शिरसिजानां संचये निगृह्यासि-
ना शिलासितेन शिरश्चिकर्तिषयाचेष्टत् । झटिति चाच्छिद्य त-
स्य हस्तात्तां शस्त्रिकां तथा निकृत्य तस्य तच्छिरः सजटाजालम्,

प्यत्युज्ज्वलानि । 'तरलो हाररत्ने च चञ्चले चोज्ज्वलेऽपि च' इति केशवः ।
नरास्थि मनुष्यास्थि । शकलं खण्डम् । अलंकार आभरणम् । निष्ठाङ्गारजः ।
भस्मेत्यर्थः । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः' इति । तडिलता विद्युलता । हिरण्य-
रेतसि वह्नौ । 'हिरण्यरेता हुतभुक्' इत्यमरः । नानाविधानीन्धनानि काष्ठानि ।
अर्चिर्ज्वाला । दक्षिणेतरेण । वामेनेत्यर्थः । आकिरन्तं क्षिपन्तम् । अद्राक्षम् ।
दृष्टवानित्यर्थः । तस्येति होमकर्तुः । निदेश आज्ञा । तेन होमकर्त्रा । निकृष्टो
नीच आशयो मनो यस्येति तेन । कर्दन इति कलिङ्गराजनाम । अस्रजर्जरेणा-
श्रुक्त्रिणेन । 'अस्रः कोणे शिरसिजे चास्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । रणरणि-
कोत्सुक्यम् । 'भौत्सुक्यं रणरणिका' इति महीपः । शीर्णनहने श्लथबन्धने । स-
ंचयः समूहः असिना खड्गेन । शिलासितेन शिलावदसितः श्यामः । शिरश्चिक-
र्तिषया शिरःकर्तनेच्छया । झटिति शीघ्रम् । तथा शस्त्रिकया । आच्छिद्यापकृष्य ।

निकटस्थस्य कस्यचिज्जीर्णसालस्य स्कन्धरन्ध्रे न्यदधाम् । तन्नि-
 ध्याय हृष्टतरः स राक्षसः क्षीणाधिरकथयत्— 'आर्य, कदर्य-
 स्यास्य कदर्थनान्न कदाचिन्निद्रायाति नेत्रे । तर्जयति त्रासयति
 च, अकृत्ये चाज्ञां ददाति । तदत्र कल्याणराशिना साधीयः कृ-
 तम् । यदेष नरकाकः कारणानां नारकीणां रसज्ञानाय नीतः
 शीतेतरदीधितिदेहजस्य नगरम्, तदत्र दयानिधेरनन्ततेजसस्ते-
 ऽयं जनः कांचिदाज्ञां चिकीर्षति । 'आदिश, अलं कालहरणेन'
 इत्यनंसीत् । आदिशं च तम्— 'सखे, सैषा सज्जनाचरिता सर-
 णिः, यदणीयसि कारणेऽनणीयानादरः संदृश्यते । न चेदिदं
 नेच्छसि सेर्यं संनताङ्गयष्टिरक्लेशार्हा सत्यनेनाकृत्यकारिणात्यर्थं
 क्लेशिता, तन्नयैनां निजनिलयम् । नान्यदितः किंचिदस्ति चित्ता-
 राधनं नः' इति । अथ तदाकर्ण्य कर्णशेखरनिलीननीलनीरजा-
 यितां धीरेतरलतारकां दृशं तिर्यक्किंचिदञ्चितां संचारयन्ती, स-
 लिलचरकेतनशरासनानतां चिल्लिकालतां ललाटरङ्गस्थलीनर्तकीं

'आच्छेदनं स्यादाक्षेपः' इति वररुचिः । तच्छिरः । होमकर्तुर्मस्तकमित्यर्थः । नि-
 कटस्थस्य समीपवर्तिनः । जीर्णसालस्य जीर्णवृक्षस्य । न्यदधां निवेशितवान् ।
 निध्यायालोक्य । स इति । किंकर इत्यर्थः । क्षीणाधिर्गतमानसव्यथः । कदर्यस्य
 कृपणस्य । 'कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः' इत्यमरः । कदर्थनात्क्लेशनात् ।
 'क्लेशनं तु कदर्थनम्' इति । अकृत्येऽपकारे । कल्याणराशिना कुशलपुञ्जेन । सा-
 धीयोऽतिशयेन साध्वति तथा । नरकाको मनुष्यनिन्द्यः । कारणानां यातनानाम् ।
 'कारणा तीव्रयातना' इत्यमरः (?) । नारकीणां नरकसंबन्धिनीनाम् । शीतेतरदी-
 धितिः सूर्यस्तदेहजस्य । यमस्येत्यर्थः । दयानिधेर्दयासिन्धोः । अयं जनो मद्वृषः ।
 कालहरणेन कालातिपातेन । शीघ्रमित्यर्थः । अनंसीत् । 'णम प्रह्वत्वे' । आदिश-
 मिति । सरणिः पद्धतिः । 'सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः ।
 अणीयस्यत्वे । संनता नम्रा । अकृत्यकारिणासमीचीनकारकेण । नय प्रापय ।
 निजनिलयं स्वगृहम् । कर्णशेखरे कर्णोच्चप्रदेशे । निलीनं लग्नम् । नीलनीरजं नी-
 लोत्पलम् । धीरा निश्चला । तरला चञ्चला । तिर्यग्वक्त्रत् । सलिलचरो जलचरो
 मत्स्यः केतनमस्येति । मदनस्येत्यर्थः । शरासनं धनुस्तद्वदानतां वक्राम् । चिल्लि-

लीलालसं लीलयन्ती, कण्टकितरक्तगण्डलेखा, रागलज्जान्तराल-
 चारिणी, चरणप्रेण तिरश्चीननखार्चिश्चन्द्रिकेण धरणीतलं साची-
 कृताननसरसिजं लिखन्ती, दन्तच्छदकिसलयलङ्घिना हर्षास्रसलि-
 लधाराशीकरकणजालक्लेदितस्य स्तनतटचन्दनस्यार्द्रतां निरस्यतास्या-
 न्तरालनिःसृतेन तैनीयसानिलेन हृदयलक्ष्यदलनदक्षिणरतिसहच-
 रशरस्यादायितेन तरङ्गितदशनचन्द्रिकाणि कानिचिदेतान्यक्षराणि
 कलकण्ठीकलान्यसृजत्—‘आर्य, केन कारणेनैनं दासजनं काल-
 हस्तादाच्छिद्यानन्तरं रागानिलचालितरणरणिक्तातरङ्गिण्यनङ्गसा-
 गरे किरसि । यथा ते चरणसरसिजरजःकणिका तथाहं चिन्त-
 नीया । यद्यस्ति दया तेऽत्र जने, अनन्यसाधारणः करणीयः स
 एष चरणाराधनक्रियायाम् । यदि च कन्यागाराध्यासने रहस्यक्ष-
 रणादनर्थं आशङ्क्येत, नैतदस्ति । रक्ततरा हि नस्तत्र सख्यश्चे-

कालतां भूलतावली भूमध्यमध्वजः (?) । ललाटमेव रङ्गस्थली तत्र नर्तकी ।
 लीलालसं लीलसौम्यम् । ‘अलसं मन्दसौम्ययोः’ इत्यजयः । कण्टकिता । ‘त-
 दस्य संजातं—’ इतीतच् । गण्डलेखा गण्डपाली । राग इच्छा । लज्जा व्रीडा ।
 तयोरन्तरालं मध्यस्तत्र चारिणी वर्तमाना । तिरश्चीनो वक्रो नखस्तस्यार्चिरेव च-
 न्द्रिका यसेति स तथा तेन । साचीकृतं वक्त्रीकृतम् । आननसरसिजं वक्त्रकम-
 लम् । दन्तच्छदकिसलयमोष्ठपलवम् । लङ्घयतीति लङ्घी तेन । क्लेदितं विकली-
 कृतम् । आस्यान्तरालं मुखमध्यः । तनीयसा मन्देन । अनिलेन वायुना । ह-
 दयमेव लक्ष्यं वेध्यम् । दलनं भेदनम् । दक्षिणः सरलः । ‘दक्षिणे सरलोदारौ’
 इत्यमरः । रतिसहचरो मदनस्तस्य शरो बाणः । स्यादायितेन । ‘सदो जवे’ इति
 निपातः । तद्वदाचरति स तथा तेन । तरङ्गिता तरङ्गं प्राप्ता । एतानि वक्ष्यमा-
 णानि । कलकण्ठी कोकिला । कलानि गम्भीराणि । आर्येति । एनं दासजनम् ।
 मद्रूपमित्यर्थः । कालहस्ताद्यमहस्तात् । रागानिल इच्छावायुः । रणरणिक्ता व्या-
 कुलता सैव तरङ्गा यस्मिन्निति । अनङ्गसागरे मदनसमुद्रे । चरणसरसिजं पदपद्मम् ।
 अत्र जने मत्स्वरूपे । नान्यसाधारणोऽनन्यसाधारणः । अत्युच्चैरित्यर्थः । रहस्यं
 गोप्यम् । क्षरणमन्यत्र प्रकटीभावः । स चाहमिति । मन्त्रगुप्त इत्यर्थः । देहजेन

१ लसयन्ती. २ अतनीयसा. ३ सहचरशरस्यदायितेन; सहचरसायकस्य
 दयितेन.

व्यश्च । यथा न कश्चिदेतज्ज्ञास्यति तथा यतिष्यन्ते' इति । स
चाहं देहजेनाकर्णाकृष्टसायकासनेन चेतस्यतिनिर्दयं ताडितस्त-
त्कटाक्षकालायसनिगडगाढसंयतः किकिरानननिहितदृष्टिरंगादि-
षम् — 'यथेयं रथचरणजघना कथयति तथा चेन्नाचरेयम्, नयेत
नक्रकेतनः क्षणेनैकेनाकीर्तनीयां दशाम् । जनं चैनं सह नया-
नया कन्यया कन्यागृहं हरिणनयनया' इति । नीतश्चाहं निशा-
चरेण शारदजलधरजालकान्ति कन्यकानिकेतनम् । तत्र च कां-
चित्कालकलां चन्द्राननानिदेशाच्चन्द्रशालैकदेशे तद्दर्शनचलित-
धृतिरतिष्ठम् । सा च स्वच्छन्दं शयानाः करतलालससंघट्टना-
पनीतनिद्राः काश्चिदधिगतार्थाः सखीरकार्षीत् । अथागत्य ताश्च-
रणनिहितशिरसः क्षरदस्रकरालितेक्षणा निजशेखरकेसराग्रसं-
लग्नषट्चरणगणरणितसंशयितकलगिरः शनैरकथयन् — 'आर्य,
यदत्यादित्यतेजसस्त एषा नयनलक्ष्यतां गता, ततः कृतान्तेन न
गृहीता । दत्ता चेयं चित्तजेन गरीयसा साक्षीकृत्य रागानलम् ।
तदनेनाश्र्वर्यरत्नेन नलिनाक्षस्य ते रत्नशैलशिलातलस्थिरं रागतर-
लेनालंक्रियतां हृदयम् । अस्याश्चरितार्थं स्तनतटं गाढालिङ्गनैः

मदनेन । सायकासनं धनुः । कालायसं लोहम् । निगडं शृङ्खलादि । रथचरणं
चक्रम् । नक्रकेतनः कामः । अकीर्तनीयामवचनीयाम् । दशामस्थाम् । एनं जनं
मद्रूपम् । अनया कन्यया । हरिणनयनया मृगलोचनया । नीतश्चेति । शारद-
जलधरः शरन्मेघः । निकेतनं गृहम् । कालकलां कालस्य समयस्य कलां लेशम् ।
चन्द्रशालोर्ध्वगृहम् । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इत्यमरः । स्वच्छन्दं निरवग्रहम् ।
शयाना निद्रां कुर्वाणाः । करतलेनालसं यत्संघट्टनं तेनापनीता दूरीकृता निद्रा
यासामिति । अथेति । क्षरन्निःसरदस्त्रेणाश्रुणा करालितानि विकृतानीक्षणानि
यासां ताः । षट्चरणा भ्रमराः । रणितं शब्दितम् । अत्यादित्यतेजसोऽतिक्रान्त-
मादित्यस्य तेजो येनेति । नयनलक्ष्यतां नेत्रग्राह्यताम् । ततस्तस्मात्कारणात् । कृ-
तान्तेन यमेन । चित्तजेन कामेन । रागानल इच्छाग्निः । आश्र्वर्यरत्नेनाश्र्वर्यश्रेष्ठेन ।
नलिनाक्षस्य कमलनेत्रस्य । चरितार्थं कृतार्थम् । दक्षिणेन सरलेन । अरंसि क्रीडां

सदृशतरस्य सहचरस्य च' इति । ततः सखीजनेनातिदक्षिणेन दृढतरीकृतस्नेहनिगलस्तया संनताङ्ग्या संगत्यारंसि ।

अथ कदाचिदायासितजायारहितचेतसि, लालसालिलङ्घनग्लानघनकेसरे, राजदरण्यस्थलीललाटलीलायिततिलके, ललितानङ्गराजाङ्गीकृतनिर्निद्रकर्णिकारकाञ्चनच्छत्रे, दक्षिणदहनसारधिरयाहतसहकारचञ्चरीककलिके, कालाण्डजकण्ठरागरत्तरक्ताधरातिरणाग्रसंनाहशालिनि, शालीनकन्यकान्तःकरणसंक्रान्तरागलङ्घितलज्जे, दर्दुरगिरितटचन्दनाश्लेषशीतलानिलाचार्यदत्तनानालतानैयलीले काले, कलिङ्गराजः सहाङ्गनाजनेन सह च तनयया सकलेन च नगरजनेन दश त्रीणि च दिनानि दिनकरकिरणजालालङ्घनीये, रणदलिसंघलङ्घितनतलताग्रकिसलयालीढसैकततटे, तरलतरङ्गशीकरासारसङ्गशीतले सागरतीरकानने क्रीडारसजातास-

कृतवान् । अथेति । कलिङ्गराजः कर्द्वनामा सागरतीरकानने क्रीडारसजातासक्तिरासीदित्यन्वयः । किंविधे कानने । आयासितानि जायारहितानाम् । विरहिणामित्यर्थः । लालसा लुब्धाः । अलयो भ्रमराः । लङ्घनं घट्टनम् । घनकेसरे निबिडपुंनागे । 'पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः' इत्यमरः । अथवा घनकेसरे निबिडबकुले । 'अथ केसरे कुलः' इति च । लीलायिततिलके शोभायितक्षुरके । 'तिलकः क्षुरकः श्रीमान्' इत्यमरः । ललितोऽनङ्गराजो मदनराजः । निनिद्रा विकसिता । कर्णिकाराः परिव्याधाः । 'अथ द्रुमोत्पलः । कर्णिकारः परिव्याधः' इत्यमरः । दक्षिणो दहनसारधिर्मलयानिलः । रयो वेगः । सहकारा आग्रवृक्षाः । चञ्चरीका भ्रमराः । कलिका कोरकः । कालाण्डजः कौकिलः । 'वनप्रियः परभृतः पिकः कालाण्डजः स्मृतः' इति वैजयन्ती । रत्तरक्ताधराः सिग्धाः स्त्रियः । शालीनमधृष्टम् । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । दर्दुरं ग्रामजालम् । 'दर्दुरा चण्डिकायां च ग्रामजाले तु दर्दुरम्' इति विश्वः । अथवा दर्दुरवद्वाद्यभाण्डवद्यद्विरितम् । 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः' इति मेदिनी । अलङ्घनीये दुर्लङ्घ्ये । अनिलो वायुः । रणन्तः शब्दं कुर्वन्तः । अलयो भ्रमराः । लताग्रकिसलयानि वल्लवप्रपल्लवानि । सैकतं सिकतामयम् । सा-

क्तिरासीत् । अथ संततगीतसंगीतसंगताङ्गनासहस्रशृङ्गारहेलानि-
 र्गलानङ्गसंघर्षहर्षितश्च रागतृष्णैकतन्त्रस्तत्र रन्ध्र आन्ध्रनाथेन
 जयसिंहेन सलिलतरणसाधनानीतेनानेकसंख्येनानीकेन द्रागाग-
 त्यागृह्यत सकलत्रः । सा चानीयत त्रासतरलाक्षी दयिता नः
 सह सखीजनेन कनकलेखा । तदाहं दाहेनानङ्गदहनजनितेनान्त-
 रिताहारचिन्तश्चिन्तयन्दयितां गलितगात्रकान्तिरित्यतर्कयम्—
 ‘गता सा कलिङ्गराजतनया जनित्रा जनयित्र्या च सहारिहस्तम् ।
 निरस्तधैर्यस्तां स राजा नियतं संजिवृक्षेत् । तदसहा च सा सती
 गररसादिना सद्यः संतिष्ठेत् । तस्यां च तादृशीं दशां गतायां
 जनस्यास्यानन्यजेन हन्येत शरीरधारणा । सा का स्याद्भ-
 तिः’ इति ।

अत्रान्तर आन्ध्रनगरादागच्छन्नग्रजः कश्चिदैक्ष्यत । तेन
 चेयं कथा कथिता—‘यथा किल जयसिंहेनानेकनिकरदत्तसं-
 वर्षणजिघांसितः स कर्दनः कनकलेखादर्शनैधितेन रागेणार-
 क्ष्यत । सा च दारिका यक्षेण केनचिदधिष्ठिता न तिष्ठत्यग्रे
 नरान्तरस्य । आयास्यति च नरेन्द्रसार्थसंग्रहणेन तन्निराकरिष्य-
 न्नरेन्द्रो न चास्ति सिद्धिः’ इति । तेन चाहं दर्शिताशः शंकरनृ-
 त्यरङ्गदेशजातस्य जरत्सालस्य स्कन्धरन्ध्रान्तर्जटाजालं निष्कृष्य

गरतीरकानने समुद्रतटवने । अथेति । शृङ्गारहेला क्रियानादरः । निरर्गलोऽप्र-
 तिहतः । अनङ्गो मदनः । तत्र रन्ध्रे तत्रावकाशे । आन्ध्रनाथेन आन्ध्रराजेन ।
 सलिलतरणं जलतरणं तस्य यत्साधनं नौकादि । अनीकं सैन्यम् । द्राक्शीघ्रम् ।
 अनङ्ग एव दहनः । अन्तरिता दूरं गता । आहारो भक्षणम् । तदसहा तदसहते
 सा तथा । गरं विषम् । अत्रान्तर इति । अग्रजो ब्राह्मणः । निकारो यातना ।
 अपकारः [वा] । ‘अपराधोऽपकारश्च निकारोऽपि समाः’ इति वैजयन्ती । संघ-
 र्षणमभिभवेच्छा । एधितो वर्धितः । दारिका कन्यका । नरेन्द्रा मन्त्रवादिनः ।
 नरान्तरस्य राज्ञ इत्यर्थः । आयस्यति यतते । ‘यसु प्रयत्ने’ इति धातोः । नरेन्द्रसार्थो
 मान्त्रिकसमाजः । जरत्सालस्य जीर्णवृक्षस्य । तस्यान्ध्रनगरस्य । नात्यासन्ने किञ्चि-

तेन जटिलतां गतः कन्थाचीरसंचयान्तरितसकलमात्रः कांश्चि-
च्छिष्यानग्रहीषम् । तांश्च नानाश्चर्यक्रियातिसंहिताज्जनादाकृ-
ष्टान्नचेलादित्यागान्नित्यदृष्टानकार्षम् । अन्नासिधं च दिनैः कै-
श्चिदान्ध्रनगरम् । तस्य नात्यासत्रे सलिलराशिसदृशस्य कलहं-
सगणदलितनलिनदलसंहतिगलितकिञ्जल्कशकलशारस्य सारस-
श्रेणिशेखरस्य सरसस्तीरकानने कृतनिकेतनः स्थितः । शिष्य-
जनकथितचित्रचेष्टाकृष्टसकलनागरजनैर्भासिंधानदक्षः सन्दि-
शिदिशीलकीर्त्ये जनेन—‘य एष जरदरण्यस्थलीसरस्तीरे स्थ-
ण्डिलशायी यतिस्तस्य किल सकलानि सरहस्यानि षडङ्गानि च
छन्दांसि रसनाग्रे संनिहितानि । अन्यानि च शास्त्राणि येन
यानि न ज्ञायन्ते स तेषां तत्सकाशादर्थनिर्णयं करिष्यति । अ-
सत्येन नास्यास्यं संसृज्यते । सशरीरश्चैष दयाराशिः । एतत्संग्र-
हेणाद्य चिरं चरितार्था दीक्षा । तच्चरणरजःकणैः कैश्चन शिरसि
कीर्णैरनेकस्यानेक आतङ्कश्चिरं चिकित्सकैरसंहार्यः संहतः । त-
दङ्घ्रिक्षालनसलिलसेकैर्निष्कलङ्कशिरसां नश्यन्ति क्षणेनैकेनाखिल-
नरेन्द्रयन्त्रलङ्घिनश्चण्डताराग्रहाः । न तस्य शक्यं शक्तेरियत्ता-
ज्ञानम् । न चास्याहंकारकणिका’ इति । सा चेयं कथानेकज-
नास्यसंचारिणी तस्य कनकलेखाधिष्ठानधनदाज्ञाकरनिराक्रिया-

दूरे । सलिलराशिः समुद्रः । दलितानि भञ्जिताति । संहतिर्वृन्दम् । ‘स्त्रियां तु सं-
हतिर्वृन्दम्’ इत्यमरः । किञ्जल्कः केसरः । शारं चित्रम् । कृतनिकेतनः कृतगृहः ।
अभिसंधानं प्रतारणम् । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । अकीर्त्ये ख्यापित इत्यर्थः । ज-
रदरण्यं जीर्णारण्यम् । षडङ्गानि शिक्षादीनि । छन्दांसि वेदाः । रसनाग्रं जिह्वाग्रम् ।
आस्यं मुखम् । सशरीरः शरीरवान् । दयाराशिः कृपासमुद्रः । संग्रहेण स्वीका-
रेण । आतङ्को भयम् । चिकित्सकैर्मन्त्रवादिभिः । अखिलनरेन्द्रा मन्त्रवादिनः ।
यन्त्राणि मन्त्रविन्यासरेखाक्रमः । ‘यत्न’ इति वा पाठः । इयत्ता परिमाणम् ।
अहंकारकणिकाहंकारलेशः । सा चेति । सा च कथा । तस्य । जयसिंहस्येत्यर्थः ।

१ अतिसंहितान्. २ अतिसंधान. ३ एतत्सकाशादर्थग्रहेणाद्य. ४ नरेन्द्र-
यत्नलङ्घिनः

तिसक्तचेतसः क्षत्रियस्याकर्षणायाशकत् । स चाहरहरागत्याद-
रेणातिगरीयसार्वयन्नर्थैश्च शिष्यान्संगृह्णन्नधिगतक्षणः कदाचि-
त्काङ्क्षितार्थसाधनाय जनैरयाचिष्ट । ध्यानधीरः स्थानदर्शितज्ञा-
नसंनिधिश्चैनं निरीक्ष्य निचाय्याकथयम्—‘तात, स्थान एष हि
यत्नः । तस्य हि कन्यारत्नस्य सकलकल्याणलक्षणैकराशेरधि-
गतिः क्षीरसागररसनालंकृतायाः गङ्गादिनदीसहस्रहारयष्टिरा-
जिताया धराङ्गनाया एवासादनाय साधनम् । न च स यक्षस्त-
दधिष्ठायी केनचिन्नरेन्द्रेण तस्या लीलाञ्जितनीलनीरजदर्शनाया
दर्शनं सहते, तदत्र सद्यतां त्रीण्यहानि, यैरहं यतिष्येऽर्थ-
स्यास्य साधनाय’ इति । तथादिष्टे च हृष्टे क्षितीशे गते
निशि निशि निर्निशाकरार्चिषि नीरन्ध्रान्धकारकणनिकरनिगी-
र्णदशदिशि निद्रानिगडितनिखिलजनदृशि निर्गत्य जलतल-
निलीनगाहनीयं नीरन्ध्रं कृच्छ्राच्छिद्रीकृतान्तरालं तदेकतः
सरस्तटं तीर्थासंनिकृष्टं केनचित्खननसाधनेनाकार्षम् । घन-
शिलेष्टिकाच्छन्नच्छिद्राननं तत्तीरदेशं जनैरशङ्कनीयं निश्चित्य,
दिनादिस्नाननिर्णिक्तगात्रश्च, नक्षत्रसंतानहारयष्ट्यग्रग्रथितरत्नम्,

धनदः कुबेरस्तस्याज्ञाकरो यक्षः । निराक्रिया दूरीकरणम् । स चेति । स ज-
यसिंहः । अहरहः प्रतिदिनम् । क्षण उत्सवः । निचाय्य । दृष्ट्वेत्यर्थः । अधिगतः
प्राप्तः । रसना मेखला । ‘स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तक्री रसना खियाम्’ इत्यमरः ।
नीरजं कमलं तद्वद्दर्शनं नेत्रम् । ‘दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु’ इति मे-
दिनी । निर्निशाकरार्चिषि निर्गतं निशाकरस्य चन्द्रस्यार्चिस्तेजो यस्यामिति । नि-
शीत्यस्य विशेषणम् । नीरन्ध्रान्धकारो गाढान्धकारः । निगीर्णदशदिशि । ‘निगी-
र्णं खादितं प्रस्तं क्षतमन्तःकृतं च तत्’ इति कोशः । निगडितं बद्धम् । सरस्त-
टमेकतः सरस्तटस्यान्तिके । ‘एकतः कचिदन्तिके’ इति वैजयन्ती । ‘एकतः स-
र्वतो योगे शेषार्थे कर्म वेप्यते’ इति द्वितीया । घना निषिद्धाः । शिलाः पाषाणाः ।
इष्टिकाच्छन्नमाच्छादितम् । दिनादिः प्रातःकालः । निर्णिक्तं शोधितम् । ‘निर्णि-

क्षणदान्धकारगन्धहस्तिदारणैककेसरिणम्, कनकशैलशृङ्गरङ्ग-
लास्यलीलानटम्, गगनसागरधनतरङ्गराजिलङ्घनैकनक्रम्, कार्या-
कार्यसाक्षिणम्, सहस्रार्चिषं सहस्राक्षदिगङ्गनाङ्गरागरागायित-
किरणजालम्, रक्तनीरजाञ्जलिनाराध्य निजनिकेतनं न्यशिथ्रियम् ।

याते च दिनत्रये, अस्तगिरिशिखरगैरिकतटसाधारणच्छाय-
तेजसि, अचलराजकन्यकाकदर्थनयान्तरिक्षाख्येन शंकरशरीरेण
संसृष्टायाः संध्याङ्गनाया रक्तचन्दनचर्चितैकस्तनकलशदर्शनीये
दिनाधिनाथे, जनाधिनाथः स आगत्य जनस्यास्य धरणिन्यस्तच-
रणनखकिरणच्छादितकिरीटः कृताञ्जलिरतिष्ठत् । आदिष्टश्च—
'दिष्टया दृष्टेष्टसिद्धिः । इह जगति हि न निरीहदेहिनं श्रियः
संश्रयन्ते । श्रेयांसि च सकलान्यनलसानां हस्ते नित्यसांनिध्या-
नि । यतस्ते साधीयसा सच्चरितेनानाकलितकलङ्केनार्चितेनात्याद-
ररचितेनाकृष्टचेतसा जनेनानेन सरस्तथा संस्कृतम्, यथेह तेऽद्य
सिद्धिः स्यात् । तदेतस्यां निशि गलादर्धायां गाहनीयम् । गाह-

क्तं शोधितं मृष्टम्' इति [अमरः] । संतानं विस्तारः । क्षणदा रात्रिः । गन्ध-
हस्त्युन्मत्तद्विषः । दारणं विदारणम् । कनकशैलः सुवर्णाचलः । शृङ्गं शिखरम् ।
लास्यलीला विलासक्रियाः । गगनसागरो गगनसमुद्रः । घना एव तरङ्गाः । राजिः
परम्परा । लङ्घनमतिक्रम्य गमनम् । सहस्राक्ष इन्द्रस्तदिगङ्गना । प्राचीत्यर्थः ।
रागायितं रागवदाचरितः (तम्) । रक्तनीरजं रक्तोत्पलम् । निजनिकेतनं स्वगृह-
म् । अशिथ्रियमाश्रितवान् । 'अस्तगिरिशिखरगैरिकतटसाधारणच्छायेयजसि' इत्य-
ग्रिम'दिनाधिनाथे' इतिपदस्य विशेषणम् । अचलराजकन्यका पार्वती । कदर्थ-
नया कुत्सितप्रार्थनया । अन्तरिक्षाख्येन । अष्टमूर्तिमध्य आकाशाभिधेयेनेत्यर्थः ।
संसृष्टाया मिलितायाः । संध्यैवाङ्गना । चर्चितः प्रलितः । 'चर्चा चाचिक्यमालेपे'
इति वैजयन्ती । दिष्टयादृष्टेन । इष्टसिद्धिर्दृष्टेत्यन्वयः । निरीहं निर्गतेहा स्पृहा यसेति
तम् । निस्पृहमित्यर्थः । सस्पृहमेव श्रिय आश्रयन्त इति भावः । श्रेयांसि सुकृतानि ।
'साद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः । अनलसानामुयोगिनाम् ।
साधीयसा [अतिशयेन] साध्विति साधीयस्तेन । अनाकलितं दूरीकृतम् । कलङ्को
दूषणम् । तत्सरः । गाहनीयमालोडनीयम् । संनिगृह्य । निग्रहं कृत्वेत्यर्थः । स्व-

नानन्तरं च सलिलतले सततगतीनन्तःसंचारिणः संनिगृह्य यथा-
शक्ति शय्या कार्या । ततश्च तटस्वलितजलस्थगितजलजखण्ड-
चलितदण्डकण्टकाग्रदलितदेहराजहंसत्रासजर्जरसितसंदत्तकर्ण-
स्य जनस्य क्षणादाकर्णनीयं जनिष्यते जलसंघातस्य किञ्चिदार-
टितम् । शान्ते च तत्र सलिलरटिते क्लिन्नगात्रः किञ्चिदारक्तदृ-
ष्टिर्नैनाकारेण निर्यास्यसि निचाय्य तं निखिलजननेत्रानन्दका-
रिणं न स यक्षः शक्ष्यत्यग्रतः स्थितये । स्थिरतरनिहितस्नेहशृ-
ङ्खलानिगडितं च कन्यकाहृदयं क्षणेनैकेनासहनीयदर्शनान्तरायं
स्यात् । अस्याश्च धराङ्गनाया नात्यादृतनिराकृतारिचक्रं चक्रं क-
रतलगतं चिन्तनीयं न तत्र संशयः । तच्चेदिच्छस्यनेकशास्त्रज्ञा-
नधीरधिषणैरधिकृतैरितरैश्च हितैषिगणैराकलय्य जालिकशतं चा-
नाय्य, अन्तरङ्गनरशतैर्यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः क्रियेत, रक्षा च ती-
रात्रिंशदण्डान्तराले सैनिकजनेन सादरं रचनीया । कस्तत्र त-
ज्जानाति यच्छिद्रेणारयश्चिकीर्षन्ति' इति । तत्त्वस्व हृदयहारि जा-
तम्, तदधिकृतैश्च तत्र कृत्ये रन्ध्रदर्शनासहैरिच्छां च राज्ञः
कन्यकातिरागजनितां नितान्तनिश्चलां निश्चित्यार्थ एष न निषि-
द्धः । तथास्थितश्च तदासादनदृढतराशयश्च स आख्यायत—
'राजन्, अत्र ते जनान्ते चिरं स्थितम्, न चैकत्र चिरस्थानं नः
शस्तम् । कृतकृत्यश्चेह न द्रष्टासि । यस्य ते राष्ट्रे प्रासाद्यासा-

लितं लग्नम् (?) । स्थगितं मन्दीभूतम् । जलजखण्डं कमलसमूहः । दलितं ध-
षितम् । जर्जरमतिश्लथम् । रसितं शब्दितम् । 'रस शब्दने' । आरटितं पीडाश-
ब्दितम् । क्लिन्नगात्र आर्द्रशरीरः । निचाय्य निश्चित्य । अग्रतः स्थितये । पुरोव-
र्तितुमित्यर्थः । धिषणा बुद्धिः । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । जालिका जाल-
वर्तिनः । दण्डः प्रकाण्डः । 'दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान् । व्यूहभेदे प्रकाण्डे च'
इति मेदिनी । षोडशहस्त इति यावत् । 'काण्डान्तात्क्षेत्रे' इति सूत्रे काण्डश-
ब्दस्य षोडशहस्तप्रमाणमिति व्याख्यातं वृत्तिकृताम् । दृष्टान्तरालं ज्ञातमध्यम् ।
हृदयहारि चित्तहारि । तदासादनं तच्छब्देन सरस्तस्यासादनमधिष्ठानम् । दृढ

दितं तस्य ते किञ्चिदनाचर्य कार्यं गतिरार्यगर्ह्या' इति । तत्रैत-
च्चिरस्थानस्य कारणम् । तच्चाद्य सिद्धम् । गच्छ गृहान् । यथा-
हजलेन हृद्यगन्धेन स्नातः सितस्रगङ्गरागः शक्तिसदृशेन दानेना-
राधितधरणि तलतैतिलगणस्तिलस्नेहसिक्तयष्ट्यग्रप्रथितवैतिकाग्नि-
शिखासहस्रप्रस्तनैशान्धकारराशिरागत्यार्थसिद्धये यतेथाः' इति ।
स किल कृतज्ञतां दर्शयन्—'असिद्धिरेषा सिद्धिः, यदसंनिधिरि-
हार्याणाम् । कष्टा चेयं निःसंगता, या निरागसं दासजनं
त्याजयति । न च निषेधनीया गरीयसां गिरः' इति स्नानाय गृ-
हानयासीत् । अहं च निर्गत्य निर्जने निशीथे सरस्तीररन्ध्रनि-
लीनः सन्नीषच्छिद्रदत्तकर्णः स्थितः । स्थिते चार्धरात्रे कृतयथा-
दिष्टक्रियः स्थानस्थानरचितरक्षः स राजा जालिकजनानानीय
निराकृतान्तःशल्यं शङ्काहीनः सरःसलिलं सलीलगतिरगाहत ।
गतं च कीर्णकेशं संहतकर्णनासं सरसस्तलं हस्तिनं नक्रलील-
या नीरातिनिलीनया तं तथाशयानं कंधरायां कन्धया न्यग्रही-

आशयः । रागो रञ्जनं रागातिशयः । एकत्रैकस्मिन्स्थाने । [शस्तं] प्रशस्तम् ।
गृहान् । 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः । सङ्गाला । अह्वरामश्चर्चा । धरणि-
तलं पृथ्वीतलं तत्र तैतिलगणा देवगणाः । तिलस्नेहं तिलतैलम् । वैतिका वज्र-
कृतनालिका । भाषया 'पलीता' इति ख्यातः । अस्यामग्निशिखा अग्निज्वाला ।
प्रस्तो गिलितः । नैशान्धकारराशी रात्रितिमिरसमूहः । अर्थसिद्धयेऽर्थप्राप्त्यर्थम् ।
यतेथाः । 'यती प्रयत्ने' । अस्माज्जिडि मध्यमपुरुषैकवचनम् । असंनिधिरसंनिधान-
म् । आर्याणां श्रेष्ठानाम् । निरागसं निरपराधम् । गरीयसां गुरुणाम् । निरा-
कृतं दूरीकृतम् । सरःसलिलं सरोजलम् । अगाहत । आलोडयामासेत्यर्थः । कीर्णकेशं
प्रसृतकेशम् । संहतकर्णनासम् । कर्णौ च नासा च कर्णनासम् । प्राण्यद्वादि-
वद्भावः । पश्चात्संहतपदेन समासः । नासा नासिका । हस्तिनं हस्तिप्रमाणम् ।
'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' । अतिनिलीनतया यातीति निलीनया (?) । कन्धया प्रा-
वरणेन । 'कन्धा प्रावरणान्तरे' इति विश्वः । खरतरस्तीक्ष्णः । कालदण्डो यम-

१ धरणितैल. २ चेलाञ्जलखण्डकाग्निशिखासहस्रास्त. ३ हस्तिनक्र. ४ कं-
धरायां न्यग्रहीषम्.

षम् । खरतरकालदण्डघट्टनातिचण्डैश्च करचरणघातैर्निर्दयदत्तनि-
ग्रहः क्षणेनैकेनाजहात्स चेष्टाम् । ततश्चाकृष्य तच्छरीरं छिद्रे
निधाय नीरान्निरयासिषम् ।

संगतानां च सैनिकानां तदत्यचित्रीयताकारान्तरग्रहणम् । ग-
जस्कन्धगतः सितच्छत्रादिसकलराजचिह्नराजितश्चण्डतरदण्डद-
ण्डताडनत्रस्तजनदत्तान्तरालया राजवीथ्या यातस्तां निशां रस-
नयननिरस्तनिद्रारतिरनैषम् । नीते च जनाक्षिलक्ष्यतां लाक्षारसदि-
ग्धदिग्गजशिरःसदृक्षे शक्रदिगङ्गनारत्नादर्शेऽर्केचक्रे कृतकरणीयः
किरणजालकरालरत्नरात्रिराजिराजितराजार्हासनाध्यासी यथास-
दृशाचारदर्शिनः शङ्कायन्त्रिताङ्गान्संनिधिनिषादिनः सहायानगा-
दिषम्—‘दृश्यतां शक्तिरार्षी, यत्तस्य यतेरजेयस्येन्द्रियाणां संस्का-
रेण नीरजसा नीरजसानिध्यशालिनि सहर्षालिनि सरसि सरसिज-
दलसंनिकाशच्छायस्याधिकतरदर्शनीयस्याकारान्तरस्य सिद्धिरा-
सीत् । अथ सकलनास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिरः । तदिदानीं
चन्द्रशेखरनरकशासनसरसिजासनादीनां त्रिदशेशानां स्थाना-
न्यादररचितनृत्यगीताराधनानि क्रियन्ताम् । ह्रियन्तां च गृहादितः
क्लेशनिरसनसहान्यर्थिसार्थैर्धनानि’ इति । आश्चर्यरसातिरेकहृष्ट-

दण्डः । चण्डैः कठिनैः । निग्रहो निकारः । अजहात् । तत्याजेत्यर्थः । ‘ओहाक्
त्यागे’ । सैनिकानां सेनाचराणाम् । आकारान्तरग्रहणमन्याकारप्राप्तिः । गजस्क-
न्धगतो हस्तिमस्तकगतः । चण्डतरा अतिप्रचण्डाः । दण्डिनो दण्डधराः । अन्त-
रालमभ्यन्तरम् । राजवीथ्या । राजमार्गेणेत्यर्थः । निशां रात्रिम् । रसः क्रीडारसः ।
निरस्ता त्यक्ता । निद्रारतिर्निद्रासुखम् । जनाक्षीणि लोकनेत्राणि तस्य लक्ष्यतां
ग्राहकत्वम् । दिग्धं लिप्तम् । शक्रदिगङ्गना प्राची दिक् । राजार्हं राजयोग्यम् ।
संनिधौ निषीदन्ति ते संनिधिनिषादिनः । आर्षी ऋषेरियं तथा । यतेर्मुनेः । अजे-
यस्य जेतुमशक्यस्य । अद्येति । नास्तिकानां मिथ्येतिवादिनाम् । अर्थिसार्थैर्या-
चकसमाजैः । क्लेशानां निरसनं दूरीकरणं तत्सहानि । समर्थानि । आश्चर्यरसाति-

दृष्टयस्ते 'जय जगदीश, जयेन सातिशयं दश दिशः स्थगय-
 त्रिजेन यशसादिराजयशांसि' इत्यसकृदाशास्यारचयन्यथादिष्टाः
 क्रियाः । स चाहं दयितायाः सखीं हृदयस्थानीयां शशाङ्कसेनां
 कन्यकां कदाचित्कार्यान्तरागतां रहस्याचक्षिपि—'कच्चिदयं ज-
 नः कदाचिदासीदृष्टः' इति । अथ सा हर्षकाष्ठां गतेन हृदये-
 नेषदालक्ष्य दशनदीधितिलतां लीलालसं लासयन्ती, ललिताञ्चि-
 तकरशाखान्तरितदन्तच्छदकिसलया, हर्षजलक्लेदजर्जरनिरञ्जने-
 क्षणा, रचिताञ्जलिः 'नितरां जाने यदि न स्यादैन्द्रजालिकस्य जालं
 किञ्चिदेतादृशम् । कथं चैतत् । कथय' इति स्नेहनिर्यन्त्रणं शयै-
 रगादीत् । अहं चास्यै कात्स्न्येनाख्याय, तदाननसंक्रान्तेन संदेशेन
 संजनय्य सहचर्या निरतिशयं हृदयाह्लादम् । ततश्चैतया दयितया
 निर्गलीकृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथन्यायदत्तया संगत्यान्ध्रकलिङ्ग-
 राज्यशासी तस्यास्थारिणा लिलङ्घयिषितस्याङ्गराजस्य साहाय्यका-
 यालघीयसा साधनेनागत्यात्र ते सखिजनसंगतस्य यादृच्छिक-
 दर्शनानन्दराशिलङ्घितचेता जातः' इति ।

तस्य तत्कौशलं स्मितज्योत्स्नाभिषिक्तदन्तच्छदः सह सुहृद्भि-

रेक आश्चर्यसाधिक्यम् । त आदिष्टाः । जयेन सातिशयमतिशयेन सहवर्तमानं
 यथा तथा । आदिराजस्य यशांसि । असकृद्धारंवारम् । आशास्य प्रशस्य । आर-
 चयन् । चकुरित्यर्थः । क्रियाः कार्याणि । हृदयस्थानीयां प्राणभूताम् । अथेति ।
 हर्षकाष्ठां हर्षमर्यादाम् । ईषदल्पम् । दशनदीधितयो दन्तमयूखाः । कर एव
 शाखा । हर्षजलमानन्दाधु । क्लेद आर्द्रभावः । जर्जरं विशीर्णम् । 'इन्द्रध्वजे वि-
 शीर्णे च जर्जरं परिचक्षते' इति शाश्वतः । निरञ्जनं कज्जलरहितम् । ईक्षणं ने-
 त्रम् । स्नेहनिर्यन्त्रणं स्नेहबद्धम् । कात्स्न्येन कृत्स्नस्य भावस्तथा । समप्रेणेत्यर्थः ।
 तदाननसंक्रान्तेन तन्मुखोद्गतेन । संदेशेन वाचिकेन । संजनय्योत्पाद्य । आन्ध्र-
 शासौ कलिङ्गराजश्चेति । तस्य राज्यं तच्छास्तीति शासी । यादृच्छिकं प्रसङ्गजा-
 तम् । आनन्दराशिः सुखसमूहः । स्मितज्योत्स्ना हास्यदीप्तिः । दन्तच्छद ओष्ठः ।
 सुहृद्भिः सखिभिः । नर्म परिहासः । 'द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च'

रभिनन्द्य 'चित्रमिदं महामुनेर्वृत्तम् । अत्रैव खलु फलितमतिकष्टं तपः । तिष्ठतु तावन्नर्म । हर्षप्रकर्षस्पृशोः प्रज्ञासत्त्वयोर्दृष्टमिह स्वरूपम्' इत्यभिधाय, पुनः 'अवतरतु भवान्' इति बहुश्रुते विश्रुते विकचराजीवसदृशं दृशं चिक्षेप देवो राजवाहनः । इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मन्त्रगुप्तचरितं नाम सप्तम उच्छ्वासः ।

अष्टमोच्छ्वासः ।

अथ सोऽप्याचक्षे— 'देव, मयापि परिभ्रमता विन्ध्या-
टव्यां कोऽपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यन्नक्लेशार्हः कचित्कू-
पाभ्यांशेऽष्टवर्षदेशीयो दृष्टः । स च त्रासगद्गदमगदत्—'महा-
भाग, क्लिष्टस्य मे क्रियतामार्य, साहाय्यकम् । अस्य मे प्राणा-
पहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुदञ्चन्निह कूपे कोऽपि निष्कलो
ममैकशरणभूतः पतितः । तमलमस्मि नाहमुद्धर्तुम्' इति । अथा-
हमभ्येत्य व्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य, तं च बालं वंशनालीमुखो-
द्धृताभिरद्भिः फलैश्च पञ्चषैः शरक्षेपोच्छ्रितस्य लंकुचवृक्षस्य शि-

इत्यमरः । हर्षः संतोषः । प्रकर्ष आधिक्यम् । प्रज्ञा बुद्धिः । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा
धी प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः । सत्त्वं बलम् । बहुश्रुते बह्वनेकं श्रुतं शास्त्रादि-
श्रवणं यसेति । विश्रुत एतन्नाम्नि । राजीवं कमलम् । सदृशं समानम् । इति
श्रीदशकुमारटीकायां पदचन्द्रिकाभिधायाम् सप्तम उच्छ्वासः ।

इदानीं विश्रुतनामा कुमारः स्वचरितं वक्तुमुपक्रमते । अथानन्तर्यार्थे । स वि-
श्रुतनामा । अक्लेशार्हः । क्लेशार्हो नेत्यर्थः । कूपो जलाशयः । अभ्यासे समीपे ।
देशीयः । 'कल्पवृक्षदेशीयरः' इति शब्दाच्चूनार्थे । साहाय्यकं सहायस्य भाव-
स्तथा । पिपासा पातुमिच्छा । प्रतिकर्तुं दूरीकर्तुम् । उदञ्चन्निष्कासयन् ।
कोऽप्यविदितकुलनामा । निष्कलः स्थविरः । वृद्ध इति यावत् । 'निष्कलः स्थ-
विरः समौ' इति वैजयन्ती । अथेति । व्रतत्या वल्ल्या । 'वल्ली तु व्रततिर्लता'
इत्यमरः । रज्जुस्थानीकृतयेति भावः । वंशनाली वेणुः । पञ्चषैः पञ्च पद्मा । 'सं-

खरात्पापाणपातितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य, तरुतलनिषण्णस्तं
जरन्तमब्रवम्—‘तात, क एष बालः, को वा भवान्, कथं ज्ञेय-
मापदापन्ना’ इति । सोऽश्रुगद्गदमगदत्—‘श्रूयतां महाभाग ।
विदर्भो नाम जनपदः । तस्मिन्भोजवंशभूषणम्, अंशावतार इव
धर्मस्य, अतिसत्त्वः, सत्यवादी, वदान्यः, विनीतः, विनेता प्र-
जानाम्, रञ्जितभृत्यः, कीर्तिमान्, उदग्रः, बुद्धिमूर्तिभ्यामुत्थानशी-
लः, शास्त्रप्रमाणकः, शक्यभव्यकल्पारम्भी, संभावयिता बुधान्,
प्रभावयिता सेवकान्, उद्भावयिता बन्धून्, न्यग्रभावयिता शत्रून्,
असंबद्धप्रलापेष्वदत्तकर्णः, कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेषु, अतिन-
दीष्णः कलासु, नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु, स्वरूपेऽपि सुकृते सु-

ख्ययाव्यय—’ इत्यादिना बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात्’ इति समा-
सान्तो ङच् । शरक्षेपो बाणगमनम् । ततोऽप्युच्छितस्य । उच्चलेत्यर्थः । लकुच-
वृक्षस्य । ‘लकुचो लिकुचो बहुः’ इत्यमरः । भाषया ‘बडहर’ इति प्रसिद्धः । ज-
रन्तं वृद्धम् । श्रूयतामिति । जनपदो देशः । ‘नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपव-
र्तनम्’ इत्यमरः । अंशेनैकदेशेन । अत्यत्यन्तं सत्त्वं यसेति । सत्त्वं बलम् । सत्त्व-
गुणो वा । वदान्यो बहुप्रदः । ‘स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे’ इत्यमरः ।
विनीतो नम्रः । विनेता शिक्षाकर्ता । रञ्जिता अनुरागं प्रापिता भृत्याः सेवका ज्ञे-
नेति । उदग्र उन्नतः । मूर्तिः कायः । बुद्धिमतिः । उत्थानशीलः पौरुषस्वभावः ।
‘उत्थानं पौरुषे तन्त्रे सनिविष्टाद्रमेऽपि च’ इति विश्वः (?) । शास्त्रेष्वेव प्रमाणं
यसेति स तथा । शक्यभव्यकल्पारम्भी । ‘शक्यं तु सुकरं कर्म भव्यं तु जनला-
लितम् । कल्पं युक्तं न भङ्गेन सदैवैष समाचरेत्’ इति दिवाकरः । शक्यं स्वसा-
ध्यम् । भव्यं कुशलम् । ‘भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेमम्’ इत्यमरः । कल्पो
विधिः । ‘कल्पो न्याय्ये विधौ शास्त्रे संवर्ते ब्रह्मवासरे । कल्पद्रुमे विस्तल्पे च’ इति
महीपः । संभावयिता संभावना मानधनादिनेति । एवं सर्वत्र । असंबद्धाः परस्पर-
समिलिताः । प्रलापा निरर्थकवचनानि । ‘प्रलापोऽनर्थकं वचः’ इत्यमरः । अदत्तक-
र्णः । अश्रोतेत्यर्थः । अवितृष्णो न विगता तृष्णा यसेति स तथा । नदीष्णो निपुणः ।
‘नदीष्णाभिज्ञनिष्ठयूतप्रवीणनिपुणा अपि’ इत्यमरः (?) । नदीपूर्वात्ष्णातेरातोऽनुपस-
र्गे कप्रत्ययः । ‘निनदीभ्यां स्नातेः कौशले’ इति मूर्धन्यः । नेदिष्ठो निकटवर्ती ।

तसं प्रत्युपकर्ता, प्रत्यवेक्षिता कोशवाहनयोः, यत्नेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणाम्, उत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः, सद्यः प्रतिकर्ता दैवमानुषीणामापदाम्, षाड्गुण्योपयोगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य, पुण्यश्लोकः, पुण्यवर्मा नामासीत् । स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषम्, पुनरपुण्येन प्रजानामगण्यतामरेषु । तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम तदायतिरवनिमध्यतिष्ठत् । स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि दैवादण्डनीत्यां नात्यादृतोऽभूत् । तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः, पितुरस्य बहुमतः, प्रगल्भ-वागभाषत—‘तात, सर्वैवात्मसंपदभिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्र भवति लक्ष्यते । बुद्धिश्च निसर्गपट्वी, कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु प्राप्तविस्तारा तवेतरेभ्यः प्रतिविशष्यते । तथाप्य-सावप्रतिपद्यात्मसंस्कारमर्थशास्त्रेषु, अनभिसंशोधितेव हेमजाति-र्नातिभाति बुद्धिः । बुद्धिहीनो हि भूभृदत्युच्छिन्नोऽपि परैरध्या-रुह्यमाणमात्मानं न चेतयते । न च शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य

‘अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ’ इति साधुः । प्रत्यवेक्षा गवेषणम् । कोशो भाण्डागारम् । वाहनान्यश्वादीनि । प्रतिकर्ता । प्रतीकारकर्ता षाड्गुण्यं षड्गुणाः । चातुर्वर्ण्यादि-पाठात्स्वार्थे व्यञ्ज्यतः । ‘संधिर्ना विप्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः शक्त-यस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः’ इत्यमरः । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । पुण्यश्लोकः पवित्रकीर्तिः । ‘श्लोको यशसि पद्ये च’ इत्यमरः (?) । पुण्यवर्मेति नाम राजा । स इति । प्राप्य । जीवित्वेत्यर्थः । प्राप्य लब्ध्वा वा । पुरुषायुषं पूर्णमायुः । अपुण्येन । पापेनेत्यर्थः । अगण्यत । ‘गण संख्याने’ । अमरेषु देवेषु । तदनन्तरम् । पुण्यवर्मोत्तरमित्यर्थः । अनन्तवर्मेति । तदायतिस्तस्मात्पुण्यवर्मण आयतिः प्रभावो यस्येति स तथा । ‘स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः’ इत्यमरः । दैवाददृष्टात् । दण्डनीत्यां राजनीत्याम् । रहस्येकान्ते । प्रगल्भा प्रौढा वाग्यस्येति स तथा । तातेति संबोधनम् । अभिजनात् । ‘कुलान्यभिजनान्वयौ’ इत्यमरः । अतिशयेन पटुः पट्वी । विस्तारो विस्तृतत्वम् । इतरेभ्योऽन्येभ्यः । प्रतिविशिष्यते विशिष्टा भवतीत्यर्थः । तथापीति । हेमजातिः सुवर्णजातिः । बुद्धिशून्यो बुद्धि-हीनः । अत्युच्छिन्नोऽपि महानपि । परैः शत्रुभिः । अध्यारुह्यमाणमासाद्यमानम् ।

वर्तितुम् । अयथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभू-
यते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमसाधनाय ।
अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किञ्चनवादिन्यो यथाकथंचिद्वर्तिन्यः
सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः । निर्मर्यादश्च लोको लोकादितोऽमुतश्च
स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयते । आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सु-
खेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यव-
हितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्तिः । तेन ही-
नः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध्र एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसा-
मर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिषङ्गमागमय दण्डनीति
कुलविद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चावर्जितशक्तिसिद्धिरस्खलितशासनः
शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीम्' इति । एतदाकर्ण्य 'स्थान एव
गुरुभिरनुशिष्टम् । तथा क्रियते' इत्यन्तःपुरमविशत् । तां च वा-
र्तां पार्थिवेन प्रमदासंनिधौ प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य समीपोप-
विष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः प्रसादवित्तो गीतनृत्यवाद्यादिष्वबाह्यो

न चेतयते । विना संज्ञानेन स्मारयत इत्यर्थः । साध्यं कार्यम् । साधनं कारणम् ।
कर्मसु कार्येषु । स्वैरात्मीयैः । परिभूयते पराभवं प्राप्यते । अवज्ञातस्यावगणितस्य ।
योगोऽलभ्यलामः । क्षेमं सिद्धिसंरक्षणम् । 'अप्राप्तप्रापणं योगः क्षेमं प्राप्तस्य रक्ष-
णम् । द्वयं च साध्येद्रूपः प्रजानां विधिवत्प्रदः (?)' इति । इतो लोकादिहलो-
कात् । अमुतः परलोकात् । भ्रंशयन्ते(ते) पातयन्ति(ति) । आगम एव दीपस्तेन
दृष्टेन । अध्वना मार्गेण । लोकयात्रा लोकास्थितिः । अप्रतिहतवृत्तिः न प्रतिहता
कुण्ठिता वृत्तिर्यस्येति । तेन शास्त्रचक्षुषेत्यर्थः । हीनो रहितः । सतोर्विद्यमानयोः ।
विशालयोर्महतोः । बाह्यविद्यास्वितरविद्यासु । अभिषङ्गं सङ्गम् । 'अभिषङ्गस्त्वभि-
भवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च' इति वैजयन्ती । आगमय । प्रापयेत्यर्थः । तदर्थानु-
ष्ठानेन । कुलविद्यानुष्ठानेनेत्यर्थः । आवर्जिता प्राप्ता । अस्खलितशासनोऽहताज्ञः ।
शाधि शिक्षय । 'शासु अनुशिष्टौ' । एतदिति । स्थाने । युक्तमित्यर्थः । अनु-
ष्ठित(?)मङ्गीकृतम् । चित्तानुवृत्तिर्मनोगतं तत्र कुशलः । प्रसादवित्तो राजप्रसा-
दप्रसिद्धः । गीतं गानम् । नृत्यं नर्तनम् । वाद्यं चतुर्विधम् । अबाह्योऽभिन्नः ।

ब्राह्मनारीपरायणः पटुरयन्त्रितमुखो बहुभङ्गिविशारदः परमर्मान्वेषणपरः परिहासयिता परिवादरुचिः पैशुन्यपण्डितः सचिवमण्डलादप्युत्कोचहारी सकलदुर्नयोपाध्यायः कामतन्त्रकर्णधारः कुमारसेवको विहारभद्रो नाम स्मितपूर्वं व्यञ्जयत्—‘देव, दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद्भाजनं भवति विभूतेः, तमकस्मादुच्चावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति धूर्ताः । तथाहि । केचित्प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदयातिशयैराशामुत्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः, बद्धा दर्भरज्जुभिः, अजिनेनाच्छाद्य, नवनीतेनोपलिप्य, अनशनं च शाययित्वा, सर्वसं स्वीकरिष्यन्ति । तेभ्योऽपि घोरतराः पाषण्डिनः पुत्रदारशरीरजीवितान्यपि मोचयन्ति । यदि कश्चित्पटुजातीयो नास्यै मृगतृष्णिकायै हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत्, तमन्ये परिवार्याहुः—‘एकामपि कार्किणीं कार्षापणलक्षमापादयेम, शस्त्रादृते सर्वशत्रून्घातयेम, एकशरीरिणमपि मर्त्यं चक्रवर्तिनं विदधीमहि, यद्यस्मदुद्दिष्टेन मार्गेणाचर्यते’ इति । स पुनरिमान्प्रत्याह—‘कोऽसौ मार्गः’ इति । पुनरिमे ब्रुवते—‘ननु चतस्रो राजविद्यास्त्रयी वार्तान्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति । तासु तिस्रस्त्रयीवार्तान्वीक्षिकयो महत्यो मन्दफलाश्च, तास्तावदासताम् । अधीष्वा तावदण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे

तन्मय इति भावः । अयन्त्रितमुखोऽनियतमुखः । बहुभाषीत्यर्थः । ‘भङ्गी साद्रकभाषितम्’ इति वैजयन्ती । परमर्म परगोप्यम् । परिवादो निन्दा । उत्कोचो गुप्तद्रव्यादिग्रहणम् । दुर्नयानामुपाध्यायोऽध्यापकः । कामतन्त्रे कामशास्त्रे । कर्णधारो नाविकः । कुमारसेवकः कुमारावस्थायाः प्रभृति सेवकः । कदर्थयन्तो निन्दयन्तः । तथाहीति । ‘प्रेत्यामुत्र भवान्तरे’ [इत्यमरः] । किलेत्यलीके । अजिनेन चर्मणा । अनशनं निराहारम् । पाषण्डिनोऽसंबद्धवादिनः । सर्वतो भ्रष्टा इत्यर्थः । पटुजातीयः । ‘प्रकारवचने जातीयर्’ । कार्षापणम् । ‘कार्षापणः कार्षिके स्यात्पणषोडशकेऽपि च’ इति विश्वः । एकशरीरिणम् । एकाकिनमित्यर्थः । मर्त्यं चक्रवर्तिनं मनुष्यसमूहवर्तिनम् । आचर्यत । आचरतीत्यर्थः । अधीष्वा । अङ्गीकु-

षड्भिः श्लोकसहस्रैः संक्षिप्ता । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना
 यथोक्तकर्मक्षमा' इति । स 'तथा' इत्यधीते । शृणोति च । त-
 न्नैव जरां गच्छति । तत्तु किल शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्धि । स-
 र्वमेव वाङ्मयमविदित्वा न तत्त्वतोऽधिगंस्यते । भवतु कालेन
 बहुनाल्पेन वा तदर्थाधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्र-
 दारमपि न विश्वास्यम् । आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरियद्भिरि-
 यानोदनः संपद्यते । इयत् ओदनस्य पाकायैतावदिन्धनं पर्या-
 प्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम् । उत्थितेन च राज्ञा क्षालिता-
 क्षालिते मुखे, मुष्टिमर्धमुष्टिं वाभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नमायव्ययजात-
 मह्नः प्रथमेऽष्टमे भागे श्रोतव्यम् । शृण्वत एवास्य द्विगुणमपह-
 रन्ति तेऽध्यक्षधूर्ताश्चत्वारिंशतं चाणक्योपदिष्टानाहरणोपायान्स-
 हस्रधात्मबुद्ध्यैव ते विकल्पयितारः । द्वितीयेऽन्योन्यं विवदमा-
 नानां प्रजानामाक्रोशादह्यमानकर्णः कष्टं जीवति । तत्रापि प्रा-
 ढ्विवाकादयः स्वेच्छया जयपराजयौ विदधानाः, पापेनाकीर्त्या
 च भर्तारमात्मनश्चार्थैर्यौजयन्ति । तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभते ।
 भुक्तस्य यावदन्धःपरिणामस्तावदस्य विषभयं न शाम्यत्येव ।
 चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्र-
 चिन्तया महान्तमायासमनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था
 इवान्योन्यं मिथः संभूय, दोषगुणौ दूतचारवाक्यानि शक्याश-
 क्यतां देशकालकार्यावस्थाश्च स्वेच्छया विपरिवर्तयन्तः स्वपर-
 वित्यर्थः । मौर्यो राजा । वाङ्मयं वाग्जालम् । समूहार्थे मयट् । 'तुलावच्छेद उन्मा-
 नो मानः प्रस्थादिभिः कृतः' इति वैजयन्ती । मुष्ट्यर्धमुष्टी परिमाणविशेषः । आ-
 क्रोशात् । 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्वात्परिभाषणम् । तत्र त्वाक्षारणा यः
 स्यादाक्रोशो मेथुनं प्रति' इत्यमरः । प्राड्विवाकाः सभ्याः । अन्धःपरिणाम ओद-
 नपरिपाकः । महान्तमायासं क्लेशम् । संभूय मिलित्वा । दूताः सेवकाः । चारा
 गूढदूताः । स्वपरमित्राणां मण्डलम् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संबध्यते ।

मित्रमण्डलान्युपजीवन्ति । बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान्गूढमुत्पाद्य
 प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनवशममवगृह्णन्ति । षष्ठे सैरवि-
 हारो मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान्स्वैरविहारकालो यस्य ति-
 स्सखिपादोत्तरा नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः ।
 अष्टमेऽस्य सेनापतिसखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनरुपास्यैव
 संध्याम्, प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा द्रष्टव्याः । तन्मुखेन चा-
 तिनृशंसाः शैस्त्राग्निरसप्रणिधयोऽनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं
 श्रोत्रिय इव स्वाध्यायमारभते । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थ-
 पञ्चमौ शयीत किल । कथमिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वलमनसो
 वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत । पुन षष्ठेः शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्ता-
 रम्भः सप्तमे तु मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि च । दूताश्च नामोभ-
 यत्र प्रियाख्यानलब्धानर्थान्वीतशुल्कबाधवर्त्मनि वाणिज्यया वर्ध-
 यन्तः, कार्यमविद्यमानमपि लेशेनोत्पाद्यानवरतं भ्रमन्ति । अ-
 ष्टमे पुरोहितादयोऽभ्येत्यैनमाहुः—‘अद्य दृष्टो दुःस्वप्नः । दुःस्था
 ग्रहाः । शकुनि चाशुभानि । शान्तयः क्रियन्ताम् । सर्वमस्तु
 सौवर्णमेव होमसाधनम् । एवं सति कर्म गुणवद्भवति । ब्रह्म-
 कल्पा इमे ब्राह्मणाः । कृतमेभिः स्वस्त्ययनं कल्याणतरं भवति ।
 ते चामी कष्टदारिद्र्या बह्वपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्चाद्याप्यप्रा-

स्वमण्डलं परमण्डलं मित्रमण्डलं वेति व्याख्या । प्रशमयन्तः शान्तिं प्रापयन्तः ।
 नृशंसा घातुकाः । शस्त्रप्रणिधिः शस्त्रमारकः । अग्निप्रणिधिरग्निदायकः । रसप्रणि-
 धिर्विषदायकः । ‘शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः’ इति मेदिनी (?) ।
 संविष्ट आगूढशयनः (?) । ‘संवेशः शयने स्थाने सत्समारोहणेऽपि च’ इत्यजयः ।
 अजस्रं निरन्तरम् । ‘नित्यानवरताजस्रम्’ इत्यमरः । विह्वलमनसो व्याकुलचित्तस्य ।
 शास्त्रचिन्ता कार्यचिन्ता चेति । वीता शुल्कबाधा यत्रेति क्रियाविशेषणम् । वा-
 णिज्यया वणिग्ग्राह्यया (?) । अनवरतं निरन्तरम् । अभ्येत्यैकीभूत्वा(य) । गुण-
 वत्सार्यकम् । ब्रह्मकल्पा ब्रह्मन्यूनाः । स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणम् । उपांश्चेकान्ते ।

प्रप्रतिग्रहाः । दत्तं चैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यमरिष्टनाशनं च भवति' इति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु भक्षयन्ति । तदेवमहर्निशमविहितसुखलेशमायासबहुलमविरलकदर्थनं च नयतो नयज्ञस्यास्तां चक्रवर्तिता स्वमण्डलमात्रमपि दुरारक्ष्यं भवेत् । शास्त्रज्ञसमाज्ञातो हि यद्दाति, यन्मानयति, यत्प्रियं ब्रवीति, तत्सर्वमतिसंधातुमित्यविश्वासः । अविश्वास्यता हि जन्मभूमिरलक्ष्म्याः । यावता च नयेन विना न लोकयात्रा स लोक एव सिद्धः । नात्र शास्त्रेणार्थः । स्तनंधयोऽपि हि तैस्तैरुपायैः स्तनपानं जनन्या लिप्सते । तदपास्यातियन्त्रणामनुभूयन्तां यथेष्टमिन्द्रियसुखानि । येऽप्युपदिशन्ति 'एवमिन्द्रियाणि जेतव्यानि, एवमरिषड्वर्गस्त्याज्यः, सामादिरुपायवर्गः स्वेषु परेषु चाजस्रं प्रयोज्यः, संधिविग्रहचिन्तयैव नेयः कालः, स्वल्पोऽपि सुखस्यावकाशो न देयः' इति, तैरप्येभिर्मन्त्रिबकैर्युष्मत्तश्चौर्यार्जितं धनं दासीगृहेष्वेव भुज्यते । के चैते वराकाः । येऽपि मन्त्रकर्कशास्तन्त्रकर्तारः शुक्राङ्गिरसत्रिशालाक्षबाहुदन्तिपुत्रपराशरप्रभृतयस्तैः किमरिषड्वर्गो जितः, कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठानम् । तैरपि हि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्ध्यसिद्धी । पठन्तश्चापठद्भिरतिसंधीयमाना बहवः । नन्विदमुपपन्नं देवस्य, यदुत सर्वलोकस्य कन्द्या जातिः, अयातयामं वयः, दर्शनीयं वपुः, अपरिमाणा विभूतिः । तत्सर्वं सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोगप्रतिबन्धिना बहुमार्गविकल्पना-

चक्रवर्तिता राष्ट्रव्यापकता । जन्मभूमिरुत्पत्तिस्थानम् । अरिषड्वर्गः कामक्रोधलोभमदमोहमात्सर्याणि । सामादिरुपायाः (यवर्गः) । 'सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम्' इत्यमरः । मन्त्रिबकैर्मन्त्रिकुत्सितैः । 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति समासः । 'अधोदृष्टिर्नैकृतिः (?) स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वक्त्रुत्तिव्रो द्विजः' इति मनुः । मन्त्रकर्कशा मन्त्रकठिनाः । तन्त्रकर्तारः कर्मकर्तारः । प्रारब्धेष्वारम्भितेषु । अयातयाममजीर्णम् । नवमित्यर्थः । अपरिमाणे-

१ नयेन विना न याति लोकयात्रा; समयेन विना लोकयात्रा. २ लोकतः.

त्सर्वकार्येष्वमुक्तसंशयेन तैन्त्रावापेन मा कृथा वृथा । सन्ति हि ते
दन्तिनां दश सहस्राणि, हयानां लक्षत्रयम्, अनन्तं च पादातम् ।
अपिच पूर्णान्येव हेमरत्नैः कोशगृहाणि । सर्वश्चैष जीवलोकः
समग्रमपि युगसहस्रं भुञ्जानो न ते कोष्ठागाराणि रेचयिष्यति । कि-
मिदमपर्याप्तं यदन्यार्जितायायासः क्रियते । जीवितं हि नाम जन्म-
वतां चतुःपञ्चाप्यहानि । तत्रापि भोगयोग्यमल्पालपं वयःखण्डम् ।
अपण्डिताः पुनरर्जयन्त एव ध्वंसन्ते । नार्जितस्य वस्तुनो लवम-
प्यास्वादयितुमीहन्ते । किं बहुना राज्यभारं भारक्षमेष्वन्तरङ्गेषु
भक्तिमत्सु समर्प्य, अप्सरःप्रतिरूपाभिरन्तःपुरिकाभी रममाणो
गीतसंगीतपानगोष्ठीश्च यथर्तु बध्नन्त्यथार्हं कुरु शरीरलाभम्' इ-
ति पञ्चाङ्गीस्पृष्टभूमिरञ्जलिचुम्बितचूडश्चिरमशेत । प्राहसीच्च प्री-
तिफुल्ललोचनोऽन्तःपुरप्रमदाजनः । जननाथश्च सस्मितम् 'उत्ति-
ष्ठ, ननु हितोपदेशाद्गुरवो भवन्तः । किमिति गुरुत्वविपरीतमनु-
ष्ठितम्' इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरमतिष्ठत् । अथैषु दिनेषु भू-
योभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रेर्यमाणो मन्त्रिवृद्धेन, वचसाभ्युपेत्य मनसैवा-
चित्तज्ञ इत्यवज्ञातवान् । अथैवं मन्त्रिणो मनस्यभूत्—'अहो मे
मोहाद्वालिश्यम् । अरुचितेऽर्थे चोदयन्नर्थीवाक्षिगतोऽहमस्य हा-

यत्तारहिता । विभूतिरैश्वर्यम् । तन्त्रावापेन । 'तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता । स्यादा-
वापस्त्वरिचिन्तनम्' [इति] । सन्तीति क्रियापदम् । हीति निश्चये । त
इति । तवेत्यर्थः । पादातं पतिसंहतिः । कोशगृहाणि भाण्डागाराणि ।
कोष्ठागाराणि । 'पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा' इति कोशः । अन्या-
र्जितं परकीयम् । वयःखण्डमायुष्यलेशम् । अपण्डिता नीचजनाः । अन्तःपुरि-
काभिः स्त्रीभिः । यथार्हम् । वीप्सायां यथाशब्दः । पञ्चाङ्गी पञ्चानामङ्गानां समा-
हारस्तथा । 'द्विगोः' इति ङीप् । 'जानू बाहुद्वयं मूर्धा पञ्चाङ्गम्' इत्युत्पलिनी ।
अञ्जलिना चुम्बितः स्पृष्टचूडो मौलिर्येनेति तथा । अथेति । भूयोभूयो वारंवारम् ।
प्रस्तुतेऽर्थे प्रकृतकार्ये । मन्त्रिणः प्रधानस्य । अक्षिगतो द्वेष्यः । 'द्वेष्योऽक्षिगत

१ तन्त्रावापेनैव. २ यथार्थम्. ३ स्पृष्ट. ४ उत्तिष्ठत; उत्तिष्ठन. ५ मनसा वा.
६ अनुचिते.

स्यो जातः । स्पष्टमस्य चेष्टानामायथापूर्वम् । तथा हि । न मां स्निग्धं पश्यति, न स्मितपूर्वं भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, न हस्ते स्पृशति, न व्यसनेष्वनुकम्पते, नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न विलोभनवस्तु प्रेषयति, न मत्सुकृतानि प्रगणयति, न मे गृहवातीं पृच्छति, न मत्पक्षान्प्रत्यवेक्षते, न मामासन्नकार्येष्वभ्यन्तरीकरोति, न मामन्तःपुरं प्रवेशयति । अपि च मामनर्हेषु कर्मसु नियुङ्गे, मदासनमन्यैरवष्टभ्यमानमनुजानाति, मद्वैरिषु विश्रम्भं दर्शयति, मदुक्तस्योत्तरं न ददाति, मत्समानदोषान्विगर्हति, मर्मणि मामुपहसति, स्वमतमपि मया वर्ण्यमानं प्रतिक्षिपति, महार्हाणि वस्तूनि मत्प्रहितानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां स्खलितानि मत्समक्षं मूर्खैरुद्धोषयति । सत्यमाह चाणक्यः—‘चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्थो अपि प्रियाः स्युः । दक्षिणा अपि तद्भावबहिष्कृता द्वेष्या भवेयुः’ इति । तथापि का गतिः । अविनीतोऽपि न परित्याज्यः पितृपैतामहैरस्मादृशैरयमधिपतिः । अपरित्यजन्तोऽपि कमुपकारमश्रूयमाणवाचः कुर्मः । सर्वथा नयज्ञस्य वसन्तभानोरश्मकेन्द्रस्य हस्ते राज्यमिदं पतितम् । अपि नामापदो भाविन्यः प्रकृतिस्थमेनमापादयेयुः । अनर्थेषु सुलभव्यलीकेषु कचिदुत्पन्नोऽपि द्वेषः, सद्वृत्तमस्मै न रोचयेत् । भवतु भविता तावदनर्थः । स्तम्भितपिशुनजिह्वो यथाकथंचिदभ्रष्टपदस्तिष्ठेयम्’ इति । एवंग-

उच्यते’ इति हलायुधः । विलोभनवस्तु दानवस्तु । मत्पक्षान्मदीयपक्षवर्तिनः । अवष्टभ्यमान आक्रमिते । (?) विश्रम्भं विश्वासम् । प्रतिक्षिपति प्रतिक्षेपं करोति । महार्हाण्यमौल्यानि । नयज्ञानां नीतिविदाम् । चाणक्यो नीतिशास्त्रकर्ता । चित्तज्ञानमनुवर्तन्ते ते तथा । दक्षिणाः सरला अपि । तस्य चित्तस्य भावस्तद्विहिष्कृताः । द्वेष्या वैरिणः । **तथापीति** । अविनीतोऽप्यत्युद्धतोऽपि । अपरित्यजन्त आश्रयन्तः । कमुपकारं प्रयोजनादिकम् । कर्मचयमित्यध्याहारः । किंविधाः । अश्रूयमाणवाचः । ‘व्यलीकमपराधः स्यात्’ इत्यमरः (?) । स्तम्भिता स्तम्भं प्रापिता । ‘पिशुनः सूचकः खलः’ इति कोशः । अभ्रष्टपदोऽगताधिकारः । चा-

ते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालितो नामाश्मकेन्द्रामा-
त्यस्येन्द्रपालितस्य सूनुः, असद्वृत्तः पितृनिर्वासितो नाम भूत्वा,
बहुभिश्चारणगणैर्बद्धीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेक-
च्छत्राकिंकरैश्च गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य विविधाभिः क्रीडाभि-
र्विहारभद्रमात्मसादकरोत् । अमुना चैव संक्रमेण राजन्यास्पद-
मलभत । लब्धरन्ध्रश्च स यद्यद्व्यसनमारभते तत्तथेत्यवर्णयत्—
‘देव, यथा मृगया ह्यौपकारिकी न तथान्यत् । अत्र हि व्याया-
मोत्कर्षादापत्सूपकर्ता दीर्घाध्वलङ्घनक्षमो जङ्घाजवः, कफापचया-
दारोग्यैकमूलमाशयाग्निदीप्तिः, मेदोपकर्षादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्याति-
लाघवादीनि, शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वम्, सत्त्वानामवस्था-
न्तरेषु चित्तचेष्टितज्ञानम्, हरिणगवलगवयादिवधेन सस्यलोपप्र-
तिक्रिया, वृकव्याघ्रादिघातेन स्थलपथशल्यशोधनम्, शैलाटवीप्र-
देशानां विविधकर्मक्षमाणामालोचनम्, आटविकवर्गविश्रम्भणम्,
उत्साहशक्तिसंधुक्षणेन प्रत्यनीकवित्रासनमिति बहुतमा गुणाः ।
यतेऽपि द्रव्यराशेस्तृणवत्त्यागादनुपमानमाशयौदार्यम्, जयपराज-

रणगणैर्गायकसमूहैः । ‘चारणो गायकः समौ’ इति वैजयन्ती । शिल्पकारिणीभि-
श्चित्रकारिणीभिः । व्यसनम् । ‘स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यमदूषणम् (?) ।
दण्डपारुष्यमित्येतन्महाव्यसनसप्तकम्’ इति वैजयन्ती । मृगया पापद्धिः । औप-
कारिण्युपकारायाहार्हा सा तथा । व्यायामो हिण्डनम् । कफः श्लेष्मा । मेदोपक-
र्षात् । मेदो धातुः । ‘मेदोवृद्धभावादङ्गानि लघूनि भवन्ति’ इति वैद्यकम् । वर्षो
वृष्टिः । क्षुत्क्षुधा । पिपासा तृषा । सत्त्वानां प्राणिनाम् । चित्तस्य मनसः । चेष्टि-
तस्य तत्क्रियायाश्च । गवलोऽरण्यमहिषः । ‘रजस्वलो वाहरिपुर्लुलायः’ इत्यारभ्य
‘रक्ताक्षः कासरो हंसकालीतनयकालिकौ’ इत्यप्रतः ‘अरण्यजोऽस्मिन्गवलः’ इत्य-
भिधानचिन्तामणिवचनात् । गवयो गोसदृशः पशुः । ‘गवयः स्याद्वनगवो गो-
सदृशोऽश्ववारणः’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । वृक ईहामृगः । ‘कौक ईहामृगो
वृकः’ इत्यमरः । भाषया ‘विग’ इति प्रसिद्धः । शैलाटवी पर्वतवनम् । अटव्यां
चरन्ति ते आटविकाः । विश्रम्भणं विश्वासोत्पादनम् । द्यूतेऽपीति । आशयौ-
दार्यं चित्तौदार्यम् । कूटकर्मणां कपटकर्मणाम् । एकविषयोपसंहारात्तदेकवृत्ति-

यानवस्थानाद्वर्षविषादयोरविधेयत्वम्, पौरुषैकनिमित्तस्यामर्षस्य वृद्धिः, अक्षहस्तभूम्यादिगोचराणामत्यन्तदुरूपलक्ष्याणां कूटकर्मणामुपलक्षणादनन्तबुद्धिनैपुण्यम्, एकविषयोपसंहाराच्चित्तस्यातिचित्रमैकाग्र्यम्, अध्यवसायसहचरेषु साहसेष्वतिरतिः, अतिकर्कशपुरुषप्रतिसंस्पर्शादनन्यधर्षणीयता, मानावधारणम्, अकृपणं च शरीरवापनमिति । उत्तमाङ्गनोपभोगेऽप्यर्थधर्मयोः सफलीकरणम्, पुष्कलः पुरुषाभिमानः, भावज्ञानकौशलम्, अलोभक्लिष्टमाचेष्टितम्, अखिलासु कलासु वैचक्षण्यम्, अलब्धोपलब्धिलब्धानुरक्षणरक्षितोपभोगभुक्तानुसंधानरुष्टानुनयादिष्वजस्रमभ्युपायरचनया बुद्धिवाचोः पाटवम्, उत्कृष्टशरीरसंस्कारात्सुभगवेषतया लोकसंभावनीयता, परं सुहृत्प्रियत्वम्, गरीयसी परिजनव्यपेक्षा, स्मितपूर्वाभिभाषित्वम्, उद्विक्तसत्त्वता, दाक्षिण्यानुवर्तनम्, अपत्योत्पादनेनोभयलोकश्रेयस्करत्वमिति । पानेऽपि नानाविधरागभङ्गपटीयसामासवानामासेवनात्स्पृहणीयवयोव्यवस्थापनम्, अहंकारप्रकर्षादशेषदुःखतिरस्करणम्, अङ्गजरागदीपनादङ्गनोपभोगशक्तिसंभुक्षणम्, अपराधप्रमार्जनान्मनःशल्योन्मार्जनम्, अश्राव्यशंसिभिरनर्गलप्रलापैर्विश्वासोपबृंहणम्, मत्सराननुबन्धादा-

त्वात् । चित्तस्य मनसः । ऐकाग्र्यमेकाग्रस्य भावस्तथा । अध्यवसाय उद्योगः । साहसमद्भुतकर्म । अतिरतिः प्रीतिः । धर्षणीयताभिभवनीयत्वम् । उत्तमाङ्गनोपभोग इति । पुष्कलः श्रेयान् । 'श्रेयान्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्' इत्यमरः । भावश्चित्ताभिप्रायः । ज्ञानं ग्रन्थादिविषयम् । विचक्षणस्य भावो वैचक्षण्यम् । अलब्धोपलब्धिरप्राप्तप्राप्तिः । लब्धानुरक्षणं प्राप्तस्य पालनम् । भुक्तानुसंधानं भुक्तस्मृतिः । रुष्टस्यानुनयः क्रुद्धस्य समाधानम् । बुद्धिवाचोर्मतिवचनयोः । पाटवं पटुत्वम् । उत्कृष्टो यः शरीरसंस्कारः । पानेऽपीति । आसवानां मद्यानाम् । अङ्गजो मदनः । राग इच्छा । दीपनं वृद्धिः । अङ्गनाः स्त्रियः । संभुक्षणमुद्द्योतनम् । अनर्गला यथेष्टा ये प्रलापा अनर्थकवचनानि तैः । मत्सरस्यानुबन्धादा-
(द)धारणात् । एकतानता । तत्परतेत्यर्थः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ।

नन्दैकतानता, शब्दादीनामिन्द्रियार्थानां सातत्येनानुभवः, संवि-
भागशीलतया सुहृद्वर्गसंवर्गणम्, अनुपमानमङ्गलावण्यम्, अनु-
त्तराणि विलसितानि, भयार्तिहरणाच्च साङ्गामिकत्वमिति । वा-
क्पारुष्यं दण्डो दारुणो दूषणानि चार्थीनामेव यथावकाशमौप-
कारिकाणि । नहि मुनिरिव नरपतिरुपशमरतिरभिभवितुमरि-
कुलमलम्, अवलम्बितुं च लोकतन्त्रम्' इति । असावपि गुरूप-
देशमिवात्यादरेण तस्य मतमन्ववर्तत । तच्छीलानुसारिण्यश्च प्र-
कृतयो विशृङ्खलमसेवन्त व्यसनानि । सर्वश्च समानदोषतया न
कस्यचिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ठ । समानभर्तृप्रकृतयस्तन्त्राध्यक्षाः
स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन् । ततः क्रमादायद्वाराणि व्यशीर्यन्त ।
व्ययमुखानि विटवैधेयतया विभोरहरहर्व्यवर्धन्त । सामन्तपौर-
जानपदमुख्याश्च समानशीलतयोपारूढविश्रम्भेण राज्ञा सैजायाः
पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारमत्यचारिषुः । तदङ्गनासु
चानेकापदेशपूर्वमपाचरन्नरेन्द्रः । तदन्तःपुरेषु चामी भिन्नवृत्तेषु
मन्दत्रासा बहुसुखैरवर्तन्त । सर्वश्च कुलाङ्गनाजनः सुलभभङ्गि-
भाषणरतो भग्नेचारित्रयन्त्रणस्तृणायपि न गणयित्वा भर्तृन्धातृ-
गणमन्त्रणान्यशृणोत् । तन्मूलाश्च कलहाः सामर्षाणामुदभवन् ।

सततस्य भावः सातत्यम् । संवर्गणं संयोजनम् । अनुपमानमसदृशम् । सङ्ग्रामे
साधु साङ्गामिकम् । परुषस्य भावः [पारुष्यम्] । औपकारिकाण्युपकारक्ष-
माणि । उपशमः शान्तिः । लोकतन्त्रम् । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्कारणे च परि-
च्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाये गदोत्तमे । तत्त्वादिसाधनोपाये श्रुतिशास्त्रा-
न्तरेऽपि च' इति विश्वः । प्रकृतयः प्रजाः । विशृङ्खलं बन्धशून्यम् । छिद्रान्वे-
षणाय । दोषगवेषणायेत्यर्थः । तन्त्राध्यक्षाः सेनापतयः । आयद्वाराण्यागमनोपायाः ।
व्ययमुखानि व्ययप्रभृतीनि । विटस्य षिङ्गस्य । वैधेयतया बालिशतया । 'मूर्ख-
वैधेयबालिशाः' इत्यमरः । 'विधेयतया' इति पाठे विनयप्राहितया । 'विधेयो वि-
नयप्राही' इत्यमरः । अहरहः प्रतिदिवसम् । सजायाः सखीकाः । पानगोष्ठी मद्य-
शाला । अत्यचारिषुरतिक्रमयामासुः । मन्दत्रासा । निर्भया इत्यर्थः । धातूणां गणा

अहन्यन्त दुर्बला बलिभिः । अपहतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः । अपहतपरिभूतयः प्रहताश्च पातकपथाः । हतवान्धवा हृतवित्ता वधबन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्नश्रुकण्ठ्यः प्रजाः । दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत् । कृशकुटुम्बेषु लोभः पदमधत्त । विमानिताश्च तेजस्विनो मानेनादह्यन्त । तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रासरन्परोपजापाः । तदा च मृगयुवेषु मृगबाहुल्यवर्णनेनाद्रिद्रोणीरनपसारमार्गाः शुष्कतृणवंशगुल्माः प्रवेश्य द्वारतोऽग्निविसर्गैः, व्याघ्रादिवधे प्रोत्साह्य तन्मुखपातनैः, इष्टकूपतृष्णोत्पादनेनातिदूरहारितानां प्राणहारिभिः क्षुत्पिपासाभिवर्धनैः, तृणगुल्मगूढच्छन्नतटप्रदरपातहेतुभिर्विषममार्गप्रधावनैः, विषमुखीभिः क्षुरिकाभिश्चरणकण्ठकोद्धरणैः, विष्वग्विसरविच्छिन्नानुयातृतयैकार्कीकृतानां यथेष्टघातनैः, मृगदेहापराद्धैर्नामेषुमोक्षणैः, सपणबन्धमधिरुह्याद्रिशृङ्गाणि दुरधिरोहाण्यनन्यलक्ष्यैः प्रभ्रंशनैः, आटविकच्छन्नानां विपिनेषु विरलसैनिकानां प्रतिरोधनैः, अक्षयूतपक्षिगुह्यान्त्रोत्सवादिसंकुलेषु बलवदनुप्रवेशनैः, इतरेषां हिंसोत्पादनैः, गूढोत्पादितव्यलीकेभ्योऽप्रियाणि प्रकाशं लब्ध्वा साक्षिषु तद्विख्याप्याकीर्तिगुप्तिहेतुभिः पराक्रमैः, परकलत्रेषु सुहृत्त्वेनाभियोज्य जारान्भर्तृनुभयं वा प्रहृत्य तत्साहसोपन्यासैः, योग्यनारीहारितानां

जारसमूहाः । 'धाता जारे विधातरि' इत्यजयः । अश्रुकण्ठ्यः । गद्गदयुक्ता इत्यर्थः । परोपजापा भेदाः । 'अद्रिद्रोणी सादापद्धतिः' इति वैजयन्ती । अनपसारमार्गा अनिर्याणमार्गाः । वंशगुल्मा वेणुगहनानि । अग्निविसर्गैरग्निदानैः । प्रोत्साह्य । आनन्द्येत्यर्थः । तट उन्नतप्रदेशे । प्रदरो निम्नगो भागः । विषममार्गः कठिनमार्गः । क्षुरिकाः शस्त्रिकाः । विसरः समुदायः । 'समूहे निवहव्यूहसंदोहविसरवजाः' इत्यमरः । अनुयातानुगामी । मृगदेहापराद्धैरपराद्धो लक्ष्यच्युतः । इषुमोक्षणेर्वाणपातनैः । सपणबन्धं सनियमम् । अटवीमटन्ति त आटविकाः । व्यलीकं दुःखम् । जारानुपपत्तीन् । योग्या नारी । 'योगो विसन्धधाती स्यात्' [इति] । प्राक्प्रथमम् । उपनिलीय । लीनतां प्रापयेत्यर्थः । प्रमाप्रणैर्हिसनैः । निवर्तनैर्हिंसोत्पादनैः ।

संकेतेषु प्रागुपनिलीय पश्चादभिद्रुत्याकीर्तनीयैः प्रमापणैः, उपप्र-
लोभ्य बिलप्रवेशेषु निधानखननेषु मन्त्रसाधनेषु च विघ्नव्याज-
साध्यैर्व्यापादनैः, मत्तगजाधिरोहणाय प्रेर्य प्रैत्यपायनिवर्तनैः,
व्यालहस्तिनं कोपयित्वा लक्ष्यीकृतमुख्यमण्डलेष्वक्रमणैः, दाया-
द्यर्थे विवदमानानुपांशु हत्वा प्रतिपक्षेष्वयशःपातनैः, सामन्तपुर-
जनपदेष्वयथावृत्तानप्रकाशमभिप्रहृत्य तद्वैरिनामघोषणैः, योग्या-
ङ्गनाभिरहर्निशमभिरमय्य राजयक्षमोत्पादनैः, वस्त्राभरणमाल्या-
ङ्गरागादिषु रसविधानकोशलैः, चिकित्सामुखेनामयोपबर्हणैर-
न्यैश्चाभ्युपायैरश्मकेन्द्रप्रयुक्तास्तीक्ष्णरसदादयः प्रक्षपितप्रवीरमन-
न्तवर्मकटकं जर्जरमकुर्वन् । अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं नाम वा-
नवास्यं प्रोत्साह्यानन्तवर्मणा व्यग्राहयत् । तत्परामृष्टराष्ट्रपर्यन्त-
श्चानन्तवर्मा तमभियोक्तुं बलसमुत्थानमकरोत् । सर्वसामन्तेभ्य-
श्चाश्मकेन्द्रः प्रागुपेत्यास्यं प्रियतरोऽभूत् । अपरेऽपि सामन्ताः
समगंसत । गत्वा चाभ्यर्णे नर्मदारोधसि न्यविशन् । तस्मिंश्चा-
वसरे महासामन्तस्य कुन्तलपतेरवन्तिदेवस्यात्मनाटकीयां क्षमात-
लोर्वशीं नाम चन्द्रपालितादिभिरतिप्रशस्तनृत्यकौशलामाहूयानन्त-
वर्मा नृत्यमद्राक्षीत् । अतिरक्तश्च भुक्तवानिमां मधुमत्ताम् । अ-
श्मकेन्द्रस्तु कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यधत्त—‘प्रमत्त एष राजा
कलत्राणि नः परामृशति । कियत्यवज्ञा सोढव्या । मम शतम-
स्ति हस्तिनाम्, पञ्चशतानि च ते । तदावां संभूय मुरलेशं वीर-

व्यालहस्तिनं दुष्टदन्तिनम् । ‘व्यालो दुष्टगजः प्रोक्तः’ इति हलायुधः । अक्रमप-
णैरक्रमगल्हैः । ‘पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे गल्हे’ इति विश्वः । उपांशु
रहसि । घोषणैर्दिण्डिमैः । अहर्निशं [रात्रिदिवम्] । राजयक्ष्मा रोगविशेषः ।
रसविधानम् । ‘रसाधानं विषाधानं तीक्ष्णा मर्मणि घातकाः’ इति वैजयन्ती ।
आमयो रोगः । उपबर्हणं वर्धनम् । अथेति । वानवास्यम् । ‘वानवास्यो वन-
प्रभुः’ इति । प्रोत्साह्य । आनन्देत्यर्थः । अभियोक्तुं पराभवितुम् । समगंसत । ‘गम्ल

१ प्रत्यवायनिवर्तनैः २ अपक्रमणैः; अमर्षणैः. ३ उपबृंहणैः, ४ वधूत्तमाम्.

सेनमृचीकेशमेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं सासिक्यनाथं च
 नागपालमुपजपाव । ते चावश्यमस्याविनयमसहमाना अस्मन्मते-
 नैवोपावर्तेरन् । अयं च वानवास्यः प्रियं मे मित्रम् । अमुनैनं
 दुर्विनीतमग्रतो व्यतिषत्तं पृष्ठतः प्राहरेम । कोशवाहनं च वि-
 भज्य गृह्णीमः' इति । हृष्टेन चामुनाभ्युपेते, विंशतिं वरांशुका-
 नाम्, पञ्चविंशतिं काञ्चनकुङ्कुमकैम्बलानाम्, प्राभृतीकृत्याप्तमु-
 खेन तैः सामन्तैः संमन्त्र्य तानपि स्वमतावस्थापयत् । उत्तरेद्यु-
 स्तेषां सामन्तानां वानवास्यस्य चानन्तवर्मा नयद्वेषादामिषत्वम-
 गमत् । वसन्तभानुश्च तत्कोशवाहनमवशीर्णमात्माधिष्ठितमेव
 कृत्वा 'यथाप्रयासं यथाबलं च विभज्य गृह्णीत । युष्मदनुज्ञया
 येनकेनचिदंशेनाहं तुष्यामि' इति शाठ्यात्सर्वानुवर्ती, तेनैवामि-
 षेण निमिस्तीकृतेनोत्पादितकलहः सर्वसामन्तानध्वंसयत् । तदीयं
 च सर्वस्वं स्वयमेवाग्रसत् । वानवास्यं केनचिदंशेनानुगृह्य प्रत्या-
 वृत्य सर्वममन्तवर्मराज्यमात्मसादकरोत् । अस्मिन्श्चान्तरे मन्त्रि-
 वृद्धो वसुरक्षितः कैश्चिन्मौलैः संभूय बालमेनं भास्करवर्माणम्,
 अस्यैव ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीम्, अनयोश्च
 मातरं महादेवीं वसुंधरामादायापसर्पन्नापदोऽस्या भावितया दा-
 हज्वरेण देहमजहात् । अस्मादृशैर्मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं भ-
 र्तृद्वैमातुराय भ्रात्रे मित्रवर्मणे सापत्या देवी दर्शिताभूत् । तां
 चार्यामनार्योऽसावन्यथाभ्यमन्यत । निर्भर्त्सितश्च तथा 'सुतमि-
 यमखण्डचारित्रा राज्याहं चिकीर्षति' इति नैर्वृण्यात्तमेनं
 बालमजिघांसीत् । इदं तु ज्ञात्वा देव्याहमाज्ञप्तः—'तात

गतौ' । समुपसर्गः । लुङ् । 'समो गम्युच्छिन्नाग्रम्' इत्यात्मनेपदम् । मिलिता
 इत्यर्थः । अभ्यर्णे समीपे । आत्मनाटकीयां स्वीयवृत्त्याङ्गनाम् । संभूय मिलित्वा ।
 प्राभृतीकृत्योपायनीकृत्य । अस्मिन्निति । अपसर्पन्नात्वा । द्वैमातुरायाभिन्न-

नालीजङ्घ, जीवतानेनार्भकेण यत्र कचिदवधाय जीव । जीवेयं
चेदहमप्येनमनुसरिष्यामि । ज्ञापय मां । क्षेमप्रवृत्तः स्ववार्ताम्
इति । अहं तु संकुले राजकुले कथंचिदेनं निर्गमय्य विन्ध्या-
टवीं व्यगाहिषि । पादचारिणं चैनमाश्वासयितुं घोषे कचिद-
हानि कानिचिद्विश्रमय्य, तत्रापि राजपुरुषसंपातभीतो दूराध्व-
मपासरम् । तत्रास्य दारुणपिपासापीडितस्य वारि दातुकामः
कूपेऽस्मिन्नपभ्रश्य पतितस्त्वयैवमनुगृहीतः । त्वमेवास्यातः शरण-
मेधि विशरणस्य राजसूनोः' इत्यञ्जलिमबध्नात् । 'किमीया जा-
त्यास्य माता' इत्यनुयुक्ते मयामुनोक्तम्—'पाटलिपुत्रस्य वणिजो
वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां कोसलेन्द्रात्कुसुमधन्वनोऽस्य
माता जाता' इति । 'यद्येवमेतन्मातुर्मत्पितुश्चैको मातामहः' इति
सस्नेहं तमहं सस्वजे । वृद्धेनोक्तम्—'सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते
पिता' इति । 'सुश्रुतः' इत्युक्ते सोऽत्यहृष्यत् । अहं तु 'तं न-
यावलिप्तमश्मकनयेनैवोन्मूल्य बालमेनं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठापयेयम्'
इति प्रतिज्ञाय 'कथमस्यैनां क्षुधं क्षपयेयम्' इत्यचिन्तयम् । ताव-
दापतितौ च कस्यापि व्याधस्य त्रीनिषूनतीत्य द्वौ मृगौ स च
व्याधः । तस्य हस्तादवशिष्टमिषुद्वयं कोदण्डं चाक्षिप्यावधिषम् ।
एकश्च सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्राकृतोऽपतत् । तं चैकं मृगं दत्त्वा
मृगयवे, अन्यस्यापलोमत्वचः क्लोमापोह्य, निष्कुलाकृत्य, विकृ-

मात्रे (?) । पादचारिणं चरणगामिनम् । घोष आभीराल्पग्रामे । 'घोष आभीर-
पल्ली स्यात्' इत्यमरः । दूराध्वं दूरमार्गम् । पिपासा तृषा । विशरणस्य शरणरहि-
तस्य । अश्मकनयेन पाषाणोन्मूलनेन । पित्र्ये पदे पितुः स्थाने । सपत्राकृतः
पत्रेण सह विद्धः । 'वाहने तु च्छदे पत्रम्' इति भागुरिः । 'सपत्रनिष्पत्रादति-
व्यथने' इति डाच् । [अन्यो] द्वितीयो निष्पत्राकृतः । मृगयवे लुब्धकाय ।
अपलोम रोमशून्यम् । त्वचश्चर्मणः । क्लोम । 'तिलकं क्लोममस्तिष्कम्' इत्यमरः ।
निष्कुलाकृत्य । विकृत्य विच्छेद्य । अङ्घ्रीश्चरणान् (?) । 'अङ्गानि' इति वा पाठः

त्योर्विस्थिग्रीवादीनि शूलाकृत्य दावाङ्गरेषु, तप्तेनामिषेण, तयोरात्मनश्च क्षुधमैत्यतार्पम् । एतस्मिन्कर्मणि मत्सौष्टवेनातिहृष्टं किरातमस्मि पृष्टवान्—‘अपि जानासि माहिष्मतीवृत्तान्तम्’ इति । असावाचष्ट—‘तत्र व्याघ्रत्वचो दृतीश्च विक्रीयाद्यैवागतः । किं न जानामि । प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिप्सुरभ्येतीति तेनोत्सवोत्तरा पुरी’ इति । अथ कर्णे जीर्णमब्रवम्—‘धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि सम्यक्प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य बालकं जिघांसति । तत्प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्भर्ता च देव्यै रहो निवेद्य, पुनः कुमारः शार्दूलभक्षित इति प्रकाशमाक्रोशनं कार्यम् । स दुर्मतिरन्तःप्रीतो बहिर्दुःखं दर्शयन्देवीमनुनेष्यति । पुनस्तया तन्मुखेन स वाच्यः—‘यदपेक्षया त्वन्मतमत्यक्रमिषं सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात् । अद्य तु त्वदादेशकारिण्येवाहम्’ इति । स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपद्याभिपत्स्यति । पुनरनेन वत्सनाभनाम्ना महाविषेण संनीय तोये तत्र मालां मज्जयित्वा तथा स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः । ‘स एवायमसिप्रहारः पापीयसस्तव भवतु यद्यस्मि पतिव्रता’ । पुनरनेनागदेन संगमितेऽम्भसि तां मालां मज्जयित्वा स्वदुहित्रे देया । मृते तु तस्मिंस्तस्यां च निर्विकारायां

शूलाकृत्य शूले कृत्वा । [शूलेन] पाचयित्वेत्यर्थः । ‘शूलात्पाके’ इति डाच् । दावाङ्गरेषु वनवाहिषु । तप्तेन भजितेन । आमिषेण मासेन । क्षुधं क्षुधाम् । अतार्पमतिक्रान्तवान् । व्याघ्रत्वचो व्याघ्रचर्माणि । दृतीश्चेति । ‘दृतिभिद्यतनीय-ज्ञभस्त्री चापि स्त्रियः समाः’ इति । आक्रोशनमाक्षारणा । वत्सनाभः । ‘दारदो वत्सनाभः स्यात्’ इत्यमरः । संनीय संमिश्र्य । तोय उदके । तथा मालया । अगदेनौषधेन । ‘संजीवनं स्यादगदम्’ इति वैजयन्ती । तस्यां स्वदुहितरि । निर्विकारायां विकारशून्यायाम् । प्रकृतयः प्रजाः । सदैवम् । कथनीयमित्यर्थः ।

१ ग्रीवादि. २ अत्यतार्पम्; अतक्षिप्तम्. ३ अद्य. ४ प्रत्यपत्स्यते. ५ संभल्य. ६ तोयम्.

सत्याम्, सतीत्येवैनानां प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते । पुनः प्रचण्डवर्मणे संदेश्यम्—‘अनायकमिदं राज्यम् । अनेनैव सह बालिकेयं स्वीकर्तव्या’ इति । तावदावां कापालिकवेषच्छत्रौ देव्यैव दीयमानभिक्षौ पुरो बहिरुपशमशानं वत्स्यावः । पुनरार्यप्रायान्पौर-वृद्धानाप्तांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते ब्रवीतु देवी—‘स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः । अद्य चतुर्थेऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति । पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्तिनि मद्भवने परीक्ष्य वैजन्यम्, जनेषु निर्गतेषु कपाटमुद्घाट्य तत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य स्थापितः । सा त्रेयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव कल्पिता’ इति । तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यते’ इति । स सांप्रतमतिप्रीतः प्रयातोऽर्थश्चायं यथाचिन्तितमनुष्ठितोऽभूत् । प्रतिदिशं च लोकवादः प्रासर्पत्—‘अहो माहात्म्यं पतिव्रतानाम् । असिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मिञ्जातः । न शक्यमुपधियुक्तमेतत्कर्मेति वक्तुम्, यतस्तदेव दत्तं दाम दुहित्रे स्तनमण्डनमेव तस्यै जातम्, न मृत्युः । योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तते स भस्मैव भवेत्’ इति ।

अथ महाव्रतिवेषेण मां च पुत्रं च भिक्षायै प्रविष्टौ दृष्ट्वा प्रस्नुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलमब्रवीत्—‘भगवन्, अयमञ्जलिः ।

कापालिको व्रतधारी । ‘कापाली स्यान्महाव्रती’ इति कोशः । पुरो बहिः । नगराद्वहिरित्यर्थः । आर्यप्रायान् । श्रेष्ठीनित्यर्थः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् । म इति मह्यम् । मरिष्यतीति ‘मृद् प्राणत्यागे’ इत्यस्य रूपम् । वैजन्यं विजनस्य भावस्तथा । तिरस्कृत्य भीषयित्वा । द्विजातिदारकस्य ब्राह्मणपुत्रस्य । दारत्वेन स्त्रीत्वेन । युष्मास्वेव । भवत्स्वेवेत्यर्थः । सांप्रतम् । युक्तमित्यर्थः । प्रासर्पत्प्रसृतोऽभूत् । असिप्रहार एव खड्गप्रहार एव । उपधिः कपटम् । दाम माला । दुहित्रे कन्यायै । स्तनमण्डनं कुचभूषणम् । शासनमाज्ञाम् । अतिवर्ततेऽतिक्रामति । प्रस्नुतस्तनी

अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम् । अस्ति ममैकः स्वप्नः, स किं सत्यो न वा' इति । मयोक्तम्—'फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसि' इति । 'यद्येवं बहु भागधेयमस्या वो दास्याः । स खल्वस्याः सानाथ्यशंसी स्वप्नः' इति मद्दर्शनरागबद्धसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणमय्य, भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रूत—'तच्चेन्मिथ्या सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्रो मया निरोद्धव्यः' इति । मयापि सस्मितं मञ्जुवादिनीरागलीनदृष्टिलीढवैर्येण 'एवमस्तु' इति लब्धभैक्ष्यः, नालीजङ्घमाकार्य निर्गम्य ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम्—'कासावल्पायुः प्रथितः प्रचण्डवर्मा' इति । सोऽब्रूत—'राज्यमिदं ममेत्यपास्तशङ्को राजास्थानमण्डप एव तिष्ठत्युपास्यमानः कुशीलवैः' इति । 'यद्येवमुद्याने तिष्ठ' इति तं जरन्तमादिश्य, तत्प्राकारैकपार्श्वे कचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समवतार्य, तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः, कृतकुशीलववेषलीलः प्रचण्डवर्माणमेत्यान्वरञ्जयम् । अनुरञ्जितातपे तु समये, जनसमाजज्ञानोपयोगीनि संहृत्य नृत्यगीतनानारुदितादिहस्तचङ्क्रमणमूर्ध्वपादालातपादापीडवृश्चिक-

पयःप्रसरत्स्तनी । द्रक्ष्यसि । पश्यसीत्यर्थः । सानाथ्यशंसी सनाथस्य भावः सानाथ्यं तच्छंसतेऽसौ तथा । मद्दर्शनरागेण बद्धं साध्वसं ययेति सा ताम् । मञ्जुवादिनीम् । 'मञ्जु मञ्जुलम्' इत्यमरः । वदति सा वादिनी ताम् । प्रणमय्य । नमस्कारं कारयित्वेत्यर्थः । अब्रूत । 'ब्रून् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य रूपम् । सस्मितं सहासमभिहितम् । रागलीना या दृष्टिस्तया लीढमास्वादितं यद्वैर्यं तेन । लब्धभैक्ष्यो लब्धा प्राप्ता भिक्षा येनेति । 'भिक्षादिभ्योऽण्' । नालीजङ्घमेतन्नामानम् । आकार्य । अनुयान्तं पश्चादनुवर्तमानम् । आस्थानमण्डपे सभामण्डपे । कुशीलवैर्गायकैः । 'गायकास्तु कुशीलवाः' इति वैजयन्ती । उद्यान उपवने । जरन्तं जीर्णम् । 'प्राकासे वरणः सालः' इत्यमरः । अल्पो [मठो] मठिका । मात्राः परिच्छेदादीन । 'मात्रा परिच्छेदेऽल्पेऽंशे प्रवृत्तौ कर्णभूषणे । अक्षरावयवे माने' इति वैजयन्ती । तद्रक्षणे मात्रारक्षणे । जनसमाजस्य लोकसमूहस्य ज्ञानोपयोगीनि । नृत्यं नर्तनम् । गीतं गानम् । नानारुदितादि रोदनशब्दानुकरणानि । हस्तयोश्चङ्क्रम-

मकरलङ्घनादीनि मत्स्योद्वर्तनादीनि च करणानि, पुनरादायादा-
यासन्नवर्तिनां क्षुरिकाः, ताभिर्हृपाहितवर्ष्मा चित्रदुष्कराणि क-
रणानि श्येनपातोत्क्रोशपातादीनि दर्शयन्, विंशतिचापान्तराला-
वस्थितस्य प्रचण्डवर्मणश्छुरिकयैकया प्रत्युरसं प्रहृत्य, 'जीव्या-
द्वर्षसहस्रं वसन्तभानुः' इत्यभिगर्जन्, मद्गात्रमुत्कर्तुमुद्यतासेः
कस्यापि चारभटस्य पीवरांसबाहुशिखरमाक्रम्य, तावतैव तं वि-
चेतीकुर्वन्, आकुलं च लोकमुच्चक्षूकुर्वन्, द्विपुरुषोच्छ्रितं प्राका-
रमत्यलङ्घयम् । अवपुत्य चोपवने 'मदनुपातिनामेष पन्था दृश्यते'
इति ब्रुवाण एव नालीजङ्घसमीकृतसैकतास्पृष्टपादन्यासया तमा-
लवीथ्या चानुप्राकारं प्राचा प्रतिप्रधावितः, पुनरवाचोच्चितेष्टकचि-
तत्वादलक्ष्यपातेन प्रदुत्य, लङ्घितप्राकारवप्रखातवलयः, तस्यां
शून्यमठिकायां तूर्णमेव प्रविश्य, प्रतिमुक्तपूर्ववेषः सह कुमारेण

णमितस्ततः प्रसारणम् । भ्रमणं वा । उर्ध्वपादमलातपादम् । 'कराम्यामक्नीं
स्पृष्ट्वा मूर्धानं भ्रामयेन्मुहुः । उत्तानीकृत्य चरणवूर्ध्वपादं तदुच्यते ॥' इति नृत्याध्याये
भरतः । 'उद्धृत्यैकं तु चरणमन्यं कृत्वैव कुञ्चितम् । नृत्यत्यनुमतं तिर्यक्तदालात-
कमेव च' इत्यपि । वृश्चिकलङ्घनं मकरलङ्घनं चेति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं
संभव्यते । मत्स्योद्वर्तनानि मीनवद्विलसितानि । आदायादाय । विश्वासद्योतनार्थं
द्विरुक्तिः । क्षुरिकाः शस्त्राणि । ताभिः क्षुरिकाभिः । उपाहितवर्ष्मा संयुक्तदेहः ।
'वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । श्येनपातः । 'परिक्रम्यान्तरिक्षेण संप्राप्योच्चैरदृश्य-
ताम् । आकस्मिकाभिपातेन श्येनपात इतीरितः' [इति] । उत्क्रोशपातश्च
कुरुरपातः । 'उत्क्रोशकुरुरौ समौ' इत्यमरः । चापे । प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणं चाप
इत्युच्यते । भाषया 'वां' इति प्रसिद्धिः । 'विंशतिचाप' इति पाठो मुख्यः ।
मद्गात्रं मच्छरीरम् । उत्कर्तुं त्रीटितुम् । उद्यतासेरुर्ध्वीकृतखड्गस्य । चारभ-
टस्य चारश्चासौ भटश्चेति व्युत्पत्तिः । 'भटश्चारभटो मतः' इति हलायुधः ।
पीवरांसं मांसलस्कन्धम् । तं चारभटम् । द्विपुरुषोच्छ्रितं पुरुषद्वयप्रमाणो-
चम् । अवपुत्योड्डीय । सैकतं सिकतामयम् । अस्पृष्टपादन्यासया न स्पृष्टः
पादन्यासश्चरणपातो यस्यामिति । तमालवीथ्या तमालपङ्क्या । अवाचोच्चि-

मत्कर्म तुमुलराजद्वारदुःखलब्धवर्त्मा श्मशानोद्देशमभ्यगाम् ।
प्रागेव तस्मिन्दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया कृतं भग्नपार्श्वस्थैर्य-
स्थूलप्रस्तरस्थगितबाह्यद्वारं बिलम् ।

अथ गलति मध्यरात्रे वर्षधरोपनीतमहार्हरत्नभूषणपट्टनिवस-
नौ तद्विलमावां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव । देवी तु पूर्वोद्युरेव यथार्ह-
मग्निसंस्कारं मालवाय दत्त्वा प्रचण्डवर्मणे चण्डवर्मणे च तामव-
स्थामश्मकेन्द्रोपधिकृतामेव संदिश्य, उत्तरेद्युः प्रत्युषस्येव पूर्वसं-
केतितपौरामात्यसामन्तवृद्धैः सहाभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा, सर्वज-
नप्रत्यक्षं परीक्षितकुक्षिवैजन्यं तद्भवनं विधाय दत्तदृष्टिः सह ज-
नेन स्थित्वा, पटीयांसं पटहशब्दमकारयत् । अणुतररन्ध्रप्रविष्टेन
तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसैवोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठ-
मंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलमुभयकरविधृतमेकपार्श्वमेकतो निवेश्य निर-
गमम् । निरगमयं च कुमारम् । अथ यथापूर्वमर्चयित्वा दुर्गामुद्वा-
टितकपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्ययदृष्टदृष्टिः स्पष्टरोमाश्चमुद्यताञ्जलि
रूढविस्मयं च प्रणिपतन्तीः प्रकृतीरभ्यधाम्—‘इत्थं देवी विन्ध्य-
वासिनी मन्मुखेन युष्मानाज्ञापयति—‘मया सकृपया शार्दूलरूपेण
तिरस्कृत्याद्य त्रौ दत्तमेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतया मन्दमातृपक्ष इति
परिगृह्णन्तु भवन्तः । अपि च दुर्घटकूटकोटिघटनापाटवप्रकटशा-

तेष्टका उच्चनीचबध्येष्टकाः । तुमुलो व्याकुलरवः । ‘तुमुलो व्याकुलरवः’ इति
महीपः । प्रस्तरः पाषाणः । ‘पाषाणप्रस्तरावोपलाश्मानः शिला दृषत्’ इत्यमरः ।
अथेति । गलति । गच्छतीत्यर्थः । वर्षधरः । ‘षण्दो वर्षधरः’ इत्यमरः । महा-
हर्षाण्यमौल्यानि । पट्टनिवसनानि पट्टवस्त्राणि । पूर्वोद्युः पूर्वदिक्से । प्रत्युषसि प्रातः-
काले । वैजन्यं विजनस्य भावस्तथा । पटीयांसं श्रेष्ठम् । पटहशब्दं दुन्दुभिध्व-
निम् । अंसलपुरुषो मांसलपुरुषः । ‘बलवान्मांसलोऽंसलः’ इत्यमरः । ‘वत्सांसा-
भ्यां कामबले’ इति लच् । प्रत्ययः साक्षात्कारः । हृष्टा हर्षं प्राप्ता दृष्टिर्यत्रेति ।
प्रकृतीः प्रजाः । आपन्न आपत्प्राप्तः (?) । तिरस्कृत्यान्तर्भावः । दुर्घटा घटना-
शक्या । कूटं कपटम् । कोटिरग्रम् । संख्या वा । घटना योजना । पाटवं कुश-

अथनिष्ठुराश्मकघटघट्टनात्मानं मां मन्यध्वमस्य रक्षितारम्
 रक्षानिर्वेशश्चास्य स्वसेयं सुभ्रूरभ्यनुज्ञाता मल्लमार्यया' इति ।
 श्रुत्वैतत् 'अहो भाग्यवान्भोजवंशः, यस्य त्वमार्यादत्तो नाथः'
 इत्यप्रीयन्त प्रकृतयः । सा तु वाचामगोचरां हर्षावस्थामस्पृ-
 शन्मे श्वश्रूः । तदहरेव च यथावदग्राहयन्मञ्जुवादिनीपाणि-
 पल्लवम् । प्रपन्नायां च यामिन्यां सम्यगेव बिलं प्रत्यपूरयम् ।
 अलब्धरन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैरभ्युपायान्तरप्रयु-
 क्तैर्दिव्यांशतामेव मम समर्थयमानः, मदाज्ञां नात्यवर्तत । रा-
 जपुत्रस्यार्यापुत्र इति प्रभावहेतुः प्रसिद्धिरासीत् । तं च गुणव-
 त्यहनि भद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्तीति राजकार्याप्यन्व-
 तिष्ठम् । अचिन्तयं च—'राज्यं नाम शक्तित्रयायत्तम्, शक्त-
 यश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु क्रमन्ते । म-
 न्त्रेण हि विनिश्चयोऽर्थानाम्, प्रभावेण प्रारम्भः, उत्साहेन नि-
 र्वहणम् । अतः पञ्चाङ्गमन्त्रमूलः, द्विरूपप्रभावस्कन्धः, चतुर्गु-
 णोत्साहविटपः, द्विसप्ततिप्रकृतिपत्रः, षड्गुणकिसलयः, शक्ति-
 सिद्धिपुष्पफलश्च, नयवनस्पतिर्नेतुरुपकरोतु । स चायमनेकाधि-

लता । स्वसा भगिनी । अप्रीयन्त प्रीतिमापुः । अगोचरामविषयाम् । दिव्यांशतां
 दिवि भवा दिव्यास्तेषामंशस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । आर्यापुत्र इति भवानीपुत्र
 इति । गुणवति । निर्दोष इत्यर्थः । अहनि दिवसे । भद्राकृतं कल्याणाकृतम् (?) ।
 उपनाय्योपनयनं कारयित्वेत्यर्थः । राज्यमिति । शक्तित्रयायत्तं शक्तित्रयाधी-
 नम् । परस्परानुगृहीता अन्योन्यकृतसहायाः । कृत्येषु कार्येषु । पञ्चाङ्गमन्त्रमूलः ।
 'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चा-
 ङ्गमुच्यते' इति कामन्दकः । द्विरूपप्रभावोऽर्थानां पुरुषाणां च समृद्धिः । 'स
 प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः' [इत्यमरः] । स्कन्धः शाखा । चतुर्गुणो य उत्साहः
 स एव विटपाः शाखाः । द्विसप्ततिप्रकृतयः प्रजाः पत्राणि यस्येति सः । षड्गुणाः
 किसलयानि [यस्येति सः] । शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च । शक्तित्रयं पुष्पं सिद्धित्रयं
 च फलमिति । 'षड्गुणाः शक्तयस्ति सः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः' इति । नय एव वन-
 स्पतिर्नीतितरुः । अनेकाधिकरणत्वाद्नेकप्रकारत्वात् । असहायेन सहायहीनेन ।

करणत्वादसहायेन दुरूपजीव्यः । यस्त्वयमार्यकेतुर्नाम मित्रवर्म-
मन्त्री स कोसलाभिजनत्वात्कुमारमातृपक्षो मन्त्रिगुणैश्च युक्तः,
तन्मतिमवमत्यैव ध्वस्तो मित्रवर्मा, स चेन्न्यः पेशलम्' इत्यथ
नालीजङ्घं रहस्यशिक्षयम्—'तात, आर्यमार्यकेतुमेकान्ते ब्रूहि—
'को न्वेष मायापुरुषो य इमां राज्यलक्ष्मीमनुभवति, स चायम-
स्मद्वालो भुजङ्गेनामुना परिगृहीतः । किमुद्दीर्येत प्रस्येत वा'
इति । 'स यद्वदिष्यति तदस्मि बोध्यः' इति । सोऽन्यदैवं मामा-
वेदयत्—'मुहुरुपास्य प्राभृतैः, प्रवर्त्य चित्राः कथाः, संवाह्य
पाणिपादम्, अतिविस्मम्भदत्तक्षणं तमप्राक्षं त्वदुपदिष्टेन नयेन ।
सोऽप्येवमकथयत्—'भद्र, मैवं वादीः । अभिजनस्य शुद्धिद-
र्शनम्, असाधारणं बुद्धिनैपुणम्, अतिमानुषं प्राणबलम्, अप-
रिमाणमौदार्यम्, अत्याश्चर्यमस्त्रकौशलम्, अनल्पं शिल्पज्ञानम्,
अनुग्रहार्द्रं चेतः, तेजश्चाप्यविषह्यमभ्यमित्रीणम्, इत्यस्मिन्नेव
संनिपातिनो गुणाः, येऽन्यत्रैकैकशोऽपि दुर्लभाः । द्विषतामेष
चिरविल्वद्रुमः, प्रह्वानां तु चन्दनतरुः, तमुद्धृत्य नीतिशमन्यम-
श्मकमिमं च राजपुत्रं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठितमेव विद्धि । नात्र सं-
शयः कार्यः' इति । तच्चापि श्रुत्वा भूयोभूयोऽप्राभिर्विशोध्य

दुरूपजीव्यो दुःखेनोपजीवितुम(तुं) शक्यः । यस्त्वयं नीतिवृक्षः (?) । कोसला-
भिजनत्वात्कोसलवंशत्वात् । 'संततिर्गोत्रजननकुलान्वमिजनान्वयी' इत्यमरः ।
मन्त्रिगुणैः प्रधानगुणैः । अवमत्यावगणय्य । स मन्त्री । चेयदीत्यर्थः । लब्धः
प्राप्तः । निवृत्तिः सितकैः । पेशलं सुन्दरम् । तातेति । भुजङ्गेन सर्पेण । उद्दीर्येत ।
त्यजेतेत्यर्थः । प्रस्येत वेति भक्षयिष्यति वा । उपास्य सेवित्वा । प्राभृतैरुपायनैः । प्रत्यग्र-
चित्ताः नवीनचित्ता (?) । संवाह्य । 'संवाहनं पुरस्कारः' [इति] । विस्मम्भो विश्वा-
सः । भद्रं कल्याणं संबोधनम् । अभिजनस्य कुलस्य । असाधारणम् । महदित्यर्थः ।
अतिमानुषं मानुषमतिक्रम्य वर्तते इति । अपरिमाणं परिमाणरहितम् । औदार्य-
मुदारस्य भावस्तथा । अस्त्रकौशलमस्त्रकुशलता । शिल्पज्ञानं रचनाज्ञानम् । अवि-
षह्यं सोढुमशक्यम् । संनिपातिन एकत्रावस्थिताः । चिरविल्वद्रुमो विषद्रुमः ।
प्रह्वानामनुरागवताम् । पित्र्यं पितुरिदम् । संशयः संदेहः । भूयोभूयो वारंवारम् ।

तं मे मतिसहायमकरवम् । तत्सखश्च सत्यशौचयुक्तानमात्यान्वि-
विधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषानुदपादयम् । तेभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृ-
द्धमत्युत्सिक्तमविधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलमलुब्धतामभिख्यापयन्,
धार्मिकत्वमुद्गावयन्, नास्तिकान्कदर्थयन्, कण्टकान्विशोधयन्,
अमित्रोपधीरपन्नन्, चातुर्वर्ण्यं च स्वधर्मकर्मसु स्थापयन्, अभि-
समाहरेयमर्थानर्थमूला हि दण्डविशिष्टकर्मारम्भा न चान्यदस्ति
पापिष्ठं तत्र दौर्बल्यात्' इत्याकलय्य योगानन्वतिष्ठम् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते विश्रुतचरितं नामाष्टम उच्छ्वासः ।

उपधाभिः (?) । तत्सखः स एव सखेति तत्सखः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति
टच् । सत्यं सत्यप्रतिज्ञानम् । शौचं शुद्धिः । गूढपुरुषान्गुप्तसेवकान् । कण्टका-
न्निपून् । अलुब्धतां लुब्धत्वाभावम् । अभिख्यापयन्प्रकटीकुर्वन् । आ(ना)स्ति-
काना(ना)स्तिक्ययुक्तान् । चातुर्वर्ण्यं चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणादीनां समाहारश्चा-
तुर्वर्ण्यम् । अर्थमूला अर्थाधीनाः । दौर्बल्यादुर्बलस्य भावस्तथा । आकलय्य ।
मनसि कृत्वेत्यर्थः । योगान्विविधोपायान् । 'योगो युक्तौ च संगत्यां कार्मणालभ्य-
लाभयोः । देहदाढ्ये प्रयोगे च विष्कम्भादौ तथात्मानि ॥ उपाये भेषजे विद्भि (?) -
दृष्टिसंनहने धने । विस्रब्धघातिनि ध्याने युक्तिन्याये च योजने ॥' इति महीपः ॥
इति श्रीसकलशास्त्रार्थसार्थकीकृतशेमुषीविलासरससान्द्रप्रव-
र्तितासंख्ययशःसमुद्रविद्वत्परिषच्चन्द्रयतीन्द्रसर्वविद्यानिधान-
श्रीमत्कवीन्द्राचार्यसरस्वतीकृतायां दशकुमारव्याख्यायां पदच-
न्द्रिकाभिधायी विश्रुतचरितं नामाष्टम उच्छ्वासः ।

उत्तरपीठिका ।

व्यचिन्तयं च—‘सर्वोऽप्यतिशूरः सेवकवर्गो मयि तथानुरक्तो यथाज्ञया जीवितमपि तृणाय मन्यते । राज्यद्वितीयसैन्यसामग्र्या च नाहमश्मकेशाद्वसन्तभानोर्न्यूनो नीत्याविष्टश्च । अतो वसन्तभानुं पराजित्य विदर्भाधिपतेरनन्तवर्मणस्तनयं भास्करवर्माणं पित्र्ये पदे स्थापयितुमलमस्मि । ‘अयं च राजसूनुर्भवान्या पुत्रत्वेन परिकल्पितः । अहं चास्य साहाय्ये नियुक्तः’ इति सर्वत्र किंवदन्ती संजातास्ति । अद्यापि चैतन्मत्कपटकृत्यं न केनापि विदितम् । अत्रस्थाश्चास्मिन्भास्करवर्मणि राजतनये ‘अयमस्मत्त्वामिनोऽनन्तवर्मणः पुत्रो भवान्याः प्रसादादेतद्राज्यमवाप्स्यति’ इति बद्धाशा वर्तन्ते । अश्मकेशसैन्यं च राजसूनुर्भवानीसाहाय्यं विदित्वा ‘दैव्याः शक्तेः पुरो न बलवती मानवी शक्तिः’ इत्यस्माभिर्विग्रहे चलचित्तमिवोपलक्ष्यते । अत्रत्याश्च मौलाः प्रकृतयः प्रथममेव राजसुताभ्युदयाभिलाषिण्य इदानीं च पुनर्मया दानमानाद्यावर्जनेन विश्वासिता विशेषेण राजपुत्रमेवाभिकाङ्क्षन्ति । अश्मकेन्द्रान्तरङ्गाश्च भृत्या मदीयैर्विश्वास्यतमैः पुरुषैः प्रभूतां प्रीतिमुत्पाद्य मदाज्ञया रहसीत्युपजप्ताः—‘यूयमस्मन्मित्राणि, अतोऽस्माकं शुभोदकं वचो वाच्यमेव । अत्र भवान्या राजसूनोः साहाय्यकाय विश्रुतं विश्रुतं वियुज्य तद्वस्तेनाश्मकेन्द्रस्य वसन्तभानोस्तत्पक्षे स्थित्वा ये चानेन सह योऽस्यन्ति तेषामप्यन्तकातिथिभवनम् । यावदश्मकेन्द्रेण स जन्यवृत्तिर्न जातस्तावदेनमनन्तवर्मतनयं भास्करवर्माणमनुसरिष्यथ । स वीतभयो भू-

यसीं प्रवृत्तिमासाद्य सपरिजनः सुखेन निवत्स्यति न चेद्भवानी-
 त्रिशूलवश्यो भविष्यति । भवान्या च ममेत्याज्ञप्तमस्ति यदेकवारं
 सर्वेषां कथय । अतोऽस्माकं युष्माभिः सह मैत्रीमवबुध्यास्म-
 न्मुखेन सर्वेभ्यो 'वार्तम्' (?) । इत्याकर्ण्य तेऽश्मकेन्द्रान्तरङ्ग-
 भृत्या राजसूनोर्भवानीवरं विदित्वा पूर्वमेव भिन्नमनस आसन् ।
 विशेषतश्च मदीयमिति वचनं श्रुत्वा ते सर्वेऽपि मद्गुणे समभ-
 वन् । एतं सर्वमपि वृत्तान्तमवबुध्याश्मकेशेन व्यचिन्ति—'य-
 द्राजसूनोर्मौलाः प्रजास्ताः सर्वा अप्येनमेव प्रभुमभिलषन्ति ।
 मदीयश्च बाह्य आभ्यन्तरो भृत्यवर्गो भिन्नमना इव लक्ष्यते ।
 एवं यद्यहं क्षमामवलम्ब्य गृह एव स्थास्यामि तत उत्पन्नो-
 पजापं स्वराज्यमपि परित्रातुं न शक्यामि । अतो यावता भि-
 न्नचित्तेन मदवबोधकं प्रकटयता मद्बलेन सह मिथोवचनं न
 संजातं तावतैव तेन साकं विग्रहं रचयामि 'इत्येवं विहिते सो-
 ऽवश्यं मदग्रे क्षणमवस्थास्यति' इति निश्चित्यान्यायेन परराज्यक्र-
 मणपातकप्रेरितः ससैन्यो मृत्युमुखमिवास्मत्सैन्यमभ्ययात् । तम-
 भ्यायान्तं विदित्वा राजपुत्रः पुरोऽभवत् । अतोऽश्मकेन्द्रमेव तुर-
 गाधिरूढो यान्तमभ्यसरम् । तावत्सर्वा एव तत्सेना 'यदयमेता-
 वतोऽपरिमितस्यास्मत्सैन्यस्योपर्येक एवाभ्यागच्छति तत्र भवा-
 नीवर एवासाधारणं कारणं नान्यत्' इति निश्चित्यालेख्यलिखि-
 ता इवावस्थिताः । ततो मयाभिगम्य संगराय समाहूतो वसन्त-
 भानुः समेत्य मामसिप्रहारेण दृढमभ्यहन् । अहं च शिक्षावि-
 शेषविफलिततदसिप्रहारः प्रतिप्रहारेण तं प्रहत्यावकृत्तमश्मके-
 न्द्रशिरोऽवनौ विनिपात्य तत्सैनिकानवदम्—'अतःपरमपि ये
 युयुत्सवो भवन्ति ते समेत्य मया युध्यन्ताम् । न चेद्राजतनयच-
 रणप्रणामं विधाय तदीयाः सन्तः स्वस्ववृत्त्युपभोगपूर्वकं निजान्नि-
 जानधिकारान्निःशङ्कं परिपालयन्तः सुखेनावतिष्ठन्तु' इति । मद्ब-

चनश्रवणानन्तरं सर्वेऽप्यश्मकेन्द्रसेवकाः स्वस्ववाहनात्सहसा-
वतीर्थं राजसूनुमानस्य तद्वशवर्तिनः समभवन् । ततोऽहं तद-
श्मकेन्द्रराज्यं राजसूनुसाद्विधाय तद्रक्षणार्थं मौलान्स्नानविकारि-
णो नियुज्यामीभूतेनारमकेन्द्रसैन्येन च साकं विदर्भानभ्येत्य
राजधान्यां तं राजतनयं भास्करवर्माणमभिषिच्य पित्र्ये पदे
न्यवेशयम् ।

एकदा च मात्रा वसुमत्या सहावस्थितं तं राजानं व्यजिज्ञ-
पम्—‘मयैकस्य कार्यस्यारम्भश्चिकीर्षितोऽस्ति । स यावन्न सि-
ध्यति तावन्मया न कुत्राप्येकत्रावस्थातुं शक्यम् । अत इयं म-
हार्घ्या त्वद्भगिनी मञ्जुवादिनी कियन्त्यहानि युष्मदन्तिकमेव ति-
ष्ठतु । अहं च यावदिष्टजनोपलम्भं कियन्तमप्यनेहसं भुवं वि-
भ्रम्य तमासाद्य पुनरत्र समेष्यामि’ इत्याकर्ण्य मात्रानुमतेन रा-
ज्ञाहमगादि—‘यदेतदस्माकमेतद्वाज्योपलम्भलक्षणस्यैतावतोऽभ्यु-
दयस्यासाधारणो हेतुर्भवानेव । भवन्तं विना क्षणमप्यस्माभिरियं
राज्यधूर्नं निर्वाह्या । अतः किमेवं वक्ति भवान्’ इत्याकर्ण्य मया
प्रत्यवादि—‘युष्माभिरयं चिन्तालवोऽपि न चित्ते चिन्तनीयः ।
युष्मद्वृहे यः सचिवरत्नमार्गकेतुरस्ति स ईदृग्विधानामनेकेषां
राज्यानां धुरमुद्रोदुं शक्तः । ततस्तं तत्र नियुज्याहं ममिष्यामि’ ।
इत्यादिवचनसंदोहैः प्रलोभितोऽपि सजनमीको नृपोऽनेकैराग्र-
हैर्मां कियन्तमपि कालं प्रयाणोपक्रमन्त्यवर्तयत् । उत्कलाधिपतेः
प्रचण्डवर्मणो राज्यं मह्यं प्रादात् । अहं च तद्राज्यमात्मसात्कृ-
त्वा राजानमामन्त्र्य यावत्त्वदन्वेषणाय प्रयाणोपक्रमं करोमि ता-
वदेवाङ्गनाथेन सिंहवर्मणा स्वसाहाय्यायाकारितोऽत्र समागतः पू-
र्वपुण्यपरिपाकात्स्वामिना समगंसि’ ।

ततस्ते तत्र संगता अपहारवर्मोपहारवर्मार्थपालप्रमतिमित्रगुप्त-
मन्त्रगुप्तविश्रुताः कुमाराः पाटलिपुरे यौवराज्यमुपभुञ्जानं समाका-

रणे पूर्वकृतसंकेतं वामलोचनया भार्यया सह कुमारं सोमदत्तं से-
वकैरानाप्य सराजवाहनाः संभूयावस्थिता मिथः सप्रमोदसंवलिताः
कथा यावद्विदधति तावत्पुष्पपुराद्राज्ञो राजहंसस्याज्ञापत्रमादाय
समागता राजपुरुषाः प्रणम्य राजवाहनं व्यजिज्ञपन्—‘स्वामिन्,
एतज्जनकस्य राजहंसस्याज्ञापत्रं गृह्यताम्’ इत्याकर्ण्य समुत्थाय
भूयोभूयः सादरं प्रणम्य सदसि तदाज्ञापत्रमग्रहीत् । शिरसि चा-
धाय तत उत्तार्योत्कील्य राजा राजवाहनः सर्वेषां शृण्वतामेवा-
वाचयत्—‘स्वस्ति श्रीः पुष्पपुरराजधान्याः श्रीराजहंसभूपतिश्च-
म्पानगरीमधिवसतो राजवाहनप्रमुखान्कुमारानाशास्याज्ञापत्रं प्रे-
षयति । यथा यूयमितो मामामन्त्र्य प्रणम्य प्रस्थिताः पथि कस्मि-
न्निद्वन्द्वोद्देश उपशिवालयं स्कन्धावारमवस्थाप्य स्थिताः । तत्र
राजवाहनं शिवपूजार्थं निशि शिवालये स्थितं प्रातरनुपलभ्याव-
शिष्टाः सर्वेऽपि कुमाराः ‘सहैव राजवाहनेन राजहंसं प्रणस्यामो
न चेत्प्राणास्त्यक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञाय सैन्यं परावर्त्य राजवाहन-
मन्वेष्टुं पृथक्प्रस्थिताः । एतं भवद्वृत्तान्तं ततः प्रत्यावृत्तानां
सैनिकानां मुखादाकर्ण्यसह्यदुःखोदन्वति मग्नमनसावुभावहं यु-
ष्मज्जननी च ‘वामदेवाश्रमं गत्वैतद्वृत्तान्तं तद्विदितं विधाय
प्राणपरित्यागं कुर्वः’ इति निश्चित्य तदाश्रममुपगतौ तं मुनिं प्र-
णम्य यावत्स्थितौ तावदेव तेन त्रिकालवेदिना मुनिना विदितमे-
वास्मन्मनीषितम् । निश्चयमवबुध्य प्रावोचि—‘राजन्, प्रथम-
मेवैतत्सर्वं युष्मन्मनीषितं विज्ञानबलादज्ञायि । ‘यदेते त्वत्कुमारा
राजवाहननिमित्ते कियन्तमनेहसमापदमासाद्य भाग्योदयादसा-
धारणेन विक्रमेण विहितदिग्विजयाः प्रभूतानि राज्यान्युपलभ्य
षोडशाब्दान्ते विजयिनं राजवाहनं पुरस्कृत्य प्रत्येत्य तव
वसुमत्याश्च पादानभिवाद्य भवदाज्ञाविधायिनो भविष्यन्ति ।

अतस्तन्निमित्तं किमपि साहसं न विधेयम्' इति । तदाकर्ण्य तत्प्रत्ययाद्वैर्यमवलव्याद्यप्रभृत्यहं देवी च प्राणमधारयाव । इदानीमासन्नवर्तिन्यवधौ वामदेवाश्रमे गत्वा विज्ञप्तिः कृता— 'स्वामिन्, त्वदुक्तावधिः पूर्णप्रायो भवति । तत्प्रवृत्तिस्त्वयाद्यापि विज्ञायते' इति । श्रुत्वा मुनिरवदत्— 'राजन्, राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमारा अनेकान्दुर्जयाञ्शत्रून्विजित्य दिग्विजयं विधाय भूवलयं वशीकृत्य चम्पायामेकत्र स्थिताः । तवाज्ञापत्रमादाय तदानयनाय प्रेष्यन्तां शीघ्रमेव सेवकाः' इति मुनिवचनमाकर्ण्य भवदाकारणायाज्ञापत्रं प्रेषितमस्ति । अतःपरं चेत्क्षणमपि यूयं विलम्बं विधास्यथ ततो मां वसुमतीं च मातरं कथावशेषावेव श्रोष्यथेति ज्ञात्वा पानीयमपि पथि भूत्वा पेयम्' इति । एवं पितुराज्ञापत्रं मूर्ध्नि विधृत्य गच्छेमेति निश्चयं चक्रुः । अथ वशीकृतराज्यरक्षापर्याप्तानि सैन्यानि समर्थतरान्पुरुषानाप्तान्स्थाने स्थाने नियुज्य कियता सैन्येन मार्गरक्षां विधाय पूर्ववैरिणं मालवेशं मानसारं पराजित्य तदपि राज्यं वशीकृत्य पुष्पपुरे राज्ञो राजहंसस्य देव्या वसुमत्याश्च पादान्नमस्यामः । एवं निश्चित्य स्वस्वभार्यासंयुताः परिमितेन सैन्येन मालवेशं प्रति प्रस्थिताः । प्राप्य चोज्जयिनीं तदैव सहायभूतैस्तैः कुमारैः परिवृतेन राजवाहनेनातिबलवानपि मालवेशो मानसारः क्षणेन पराजिग्ये निहतश्च । ततस्तद्बहिर्तरमवन्तिसुन्दरीं समादाय चण्डवर्मणा तन्मन्त्रिणा पूर्वं कारागृहे रक्षितं पुष्पोद्भवं कुमारं सकुटुम्बं तत उन्मोचितं सह नीत्वा मालवेन्द्रराज्यं वशीकृत्य तद्रक्षणाय काञ्चित्सैन्यसहितान्मन्त्रिणो नियुज्यावशिष्टपरिमितसैन्यसहितास्ते कुमाराः पुष्पपुरं समेत्य राजवाहनं पुरस्कृत्य तस्य राजहंसस्य मातुर्वसुमत्याश्च चरणानभिवन्दितवन्तः । तौ च पुत्रसमागमं प्राप्य परमा-

नन्दमधिगतौ । ततो राज्ञो वसुमत्याश्च देव्याः समक्षं वामदेवो
 राजवाहनप्रमुखानां दशानामपि कुमाराणामभिलाषं विज्ञाय ता-
 नाज्ञापयत्—‘भवन्तः सर्वेऽप्येकवारं गत्वा स्वानि स्वानि रा-
 ज्यानि न्यायेन परिपालयन्तु । पुनर्यदेच्छा भवति तदा पित्रोश्च-
 रणाभिवन्दनायागन्तव्यम्’ इति । ततस्ते सर्वेऽपि कुमारास्तन्मु-
 निवचनं शिरस्याधाय तं प्रणम्य पितरौ च, गत्वा दिग्विजयं विधाय
 प्रत्यागमनान्ते स्वस्ववृत्तं पृथक्पृथक्छुनिसमक्षे न्यवेदयन् । पितरौ
 च कुमाराणां निजपराक्रमावबोधकान्यतिदुर्घटानि चरितान्याक-
 र्ण्य परमानन्दमाप्नुताम् । ततो राजा मुनिं सविनयं व्यजिज्ञपत्—
 ‘भगवन्, तव प्रसादादस्माभिर्मनुजमनोरथाधिकमवाञ्जनसगोचरं
 सुखमधिगतम् । अतः परं मम स्वामिचरणसंनिधौ वानप्रस्थाश्रमम-
 धिगत्यात्मसाधनमेव विधातुमुचितम् । अतः पुष्पपुरराज्ये मान-
 सारराज्ये च राजवाहनमभिषिच्यावशिष्टानि राज्यानि नवभ्यः
 कुमारेभ्यो यथोदितं संप्रदाय ते कुमारा राजवाहनाज्ञाविधायि-
 नस्तदेकमत्या वर्तमानाश्चतुरुदधिमेखलां वसुंधरां समुद्धृत्य कण्ट-
 कानुपभुञ्जन्ति तथा विधेयं स्वामिना’ इति । तेषां तत्पितुर्वानप्र-
 स्थाश्रमग्रहणोपक्रमनिषेधे भूयांसमाग्रहं विलोक्य मुनिस्तानव-
 दत्—‘भोः कुमारकाः, अयं युष्मज्जनक एतद्वयः समुचिते पथि
 वर्तमानः कायक्लेशं विनैव मदाश्रमस्थो वानप्रस्थाश्रमाश्रयणं
 सर्वथा भवद्भिर्न निवारणीयः । अत्र स्थितस्त्वयं भगवद्भक्तिमुप-
 लप्स्यते । भवन्तश्च पितृसंनिधौ न सुखमवाप्स्यन्ति’ इति । मह-
 र्षेराज्ञामधिगम्य ते पितुर्वानप्रस्थाश्रमाधिगमप्रतिषेधाग्रहमत्यजन् ।
 राजवाहनं पुष्पपुरेऽवस्थाप्य तदनुज्ञया सर्वेऽपि परिजनाः स्वानि
 स्वानि राज्यानि प्रतिपाल्य स्वेच्छया पित्रोः समीपे गतागत-
 मकुर्वन् । एवमवस्थितास्ते राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमारा

राजवाहनाज्ञया सर्वमपि वसुधावलयं न्यायेन परिपालयन्तः पर-
स्परमेकमत्येन वर्तमानाः पुरंदरप्रभृतिभिरप्यतिदुर्लभानि राज्यसु-
खान्यन्वभूवन् ॥

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरित उत्तरपीठिका ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकविकुलसार्वभौमनिखिलविद्याकुमुदिनी-
शर्वरीश्वरसरस्वतीनिःशसितकविदण्डिपण्डित-
विरचितं दशकुमारचरितं संपूर्णम् ।

१ परिशिष्टम् ।

—००:००:००—

दशकुमारचरितटीका भूषणा ।

अपर्ण्या हैमवत्या युक्तः स्थाणुः प्रसीदतु ।

सर्वतापप्रशमनः सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

वृषभानुजया युक्तो देवो हलधरानुजः ।

भूतये भवतो भूयाद्योगयोगसुखान्वितः ॥

महेशपादाम्बुजसक्तचेता नरेशसंपूजितपादपद्मः ।

ग्रहेशतेजा विरजा महौजाखिलोकचन्द्रोऽजनि स द्विजाग्र्यः ॥

सिद्धिर्वचोवृद्धिरलं सुतादीनशिश्नियवस्य गृहं समृद्धिः ।

शुद्धिर्मनो बुद्धिरुदारकर्म धर्मप्रसक्तस्य च शर्मराशेः ॥

जातः सुतस्तस्य स कृष्णरामो मनोजवस्तस्य सुता अभूवन् ।

तेष्वप्रजः पूज्यपदारविन्दप्रसादवित्तः शिवरामनामा ॥

गोविन्दरामोऽथ मुकुन्दरामो जातः क्रमात्केशवरामसंज्ञः ।

करोमि टीकां निजबन्धुवर्गमुदे मनोज्ञां शिवरामसंज्ञः ॥

श्रुत्वेति । भुवनस्य जगतो वृत्तान्तं रुक्मिण्यादिभिः कृष्णस्येन्द्रस्य गुरोः पितामहस्य शकुन्तलादुष्यन्तादीनां च गान्धर्वविवाहकरणाविषयां प्रवृत्तिम् । ‘वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः’ इत्यमरः । अनेन गान्धर्वविवाहेन परिणीतां(तानां) पुण्यवत्त्वज्ञानाद्राजवाहनेन सह गान्धर्वविवाहो मम पुण्यवत्त्वं संपादयेदिति मतिरुत्पन्ना । तेन च तस्मिन् राजवाहनेऽतिरागः । अतएव ‘त्रिभुवनसर्गयात्रासंहारसंस्थिताभिः प्रत्यानीयमानरागपूराम्’ इति वक्ष्यति । उत्तमाङ्गनावन्तिसुन्दरी नायिका मालवेन्द्रतनया । त्वत्प्रसादादेतद्वृत्तान्तकथनरूपात् । चरितार्था । श्रोतव्यश्रवणादिति भावः । तमोपहोऽभिमतवरलाभेऽपि कन्यानामात्मदाने न प्रभुत्वमित्येवंरूपाज्ञानापहः । ज्ञानप्रदीपः । ग(गा)न्धर्वादिभिः परिणीतानां पुण्यश्लोकता । पुण्यकृतां न जातु पातकं पीडयतीत्येवंरूपं यज्ज्ञानं तदेव प्रदीप इत्यर्थः । एषस्ते(ति) रदनच्छद ओष्ठशुम्बयितुमशक्यमन्येनान्यया वा प्रेरणं कृत्वा मया चुम्बयितुम् । अम्बुजासना लक्ष्मीः । एतेन विशेषणद्वयेन विष्णुरूपवर्णनाद्भावि सार्वभौमत्वं सूचितम् । ‘वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि । यस्याते(स्ते) हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे’ इति श्लोकेन तादृशविशेषणाक्रान्तं नृसिंहरूपिणं भज इत्यर्थकेन तादृशविशेषणाक्रान्तस्य नृसिंहत्वसूचनादन्यस्त्रीभोगराहित्यं सूचि-

तम् । कन्दली कदली । कुसुमचन्द्रकः कुसुमगुच्छः (?) । 'समौ चन्द्रकमेव-
 कौ' इत्यमरः । शारो नानावर्णः । 'शबले मारुते शारः' इति वैजयन्ती ।
 अधीरमवशम् । 'धैर्यं तु वशधाष्टर्ययोः' इत्यजयः । शीफरो रम्यः । 'शीफरः
 स्फीतरम्ययोः' इत्यजयः । जरठजालपादो वृद्धहंसः । 'जालपादः श्वेतगरुचक्रा-
 ज्ञो मानसप्रियः' इति वैजयन्ती । कमलमूढः कमलेन भ्रान्तः । कमलसदृश
 इति यावत् । उपलभ्यानुभूय । 'उपलम्भस्त्वनुभवः' इत्यमरः । मुक्तकण्ठं
 मुक्तस्वरम् । उच्चैरित्यर्थः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्व-
 प्रकाशः । येन येन प्रकारेण । तदात्वायतिविभागं तत्कालोत्तरकालयोः कृत्यम् ।
 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः । कृत्यांशयोर्विभागः स्यात्' इत्य-
 जयः । समयो व्यवस्था । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः ।
 प्रविध्यमानं ताड्यमानम् । तुमुले संकुले । रणसंकुले शक्तोऽपि रणान्यसंकुले
 भाक्तः । 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः । अयन्त्रितोऽनिवारितः । अन्तर्वेशिकपु-
 रुषाः । 'अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः' इत्यमरः । राजपुत्रं राज-
 वाहनम् । अनुभावः प्रभावः । 'अनुभावः प्रभावे च निश्चये भावसूचके' इति
 वैजयन्ती । निग्रहो बन्धनम् । चण्डवर्मणे दर्पसारामात्याय । कोपात् । हेतौ
 पञ्चमी । निशाम्यालोक्य । 'शम आलोचने' । प्रत्यभिज्ञा विस्मृतज्ञानम् ।
 मदनुजः सिंहवर्मा । अङ्गेश्वरादन्य एवायम् । एवमत्र कथा—अवन्तिसुन्दर्याः
 सखी बालचन्द्रिका । तां काप्युत्सवसमाजे ददर्श सिंहवर्मा । भ्रातुरधिकारात्का-
 मातिदर्पात्सिंहवर्मा तां नेतुमैच्छत् । ततो रात्रौ तत्संकेतस्थानस्थं तं जघान पु-
 ष्पोद्भवः । आर्वाजितं स्वायत्तीकृतम् । वशीकृतमिति यावत् । पापशीलः पाप-
 स्वभावः । 'शीलं स्वभावे सदृत्ते' इत्यमरः । ब्राह्मणबुवो ब्राह्मणाधमः । 'बुवो
 हीनः पदात्परे । 'जातिमात्रोपजीवी तु कथ्यते ब्राह्मणबुवः' इति वैजयन्ती ।
 'मादृशेषु पुरुषसिंहेषु सावमाना' इत्यनेन तस्यां स्वाभिलाषध्वनिः । मातुलक-
 न्यापरिणयनानुरोधेनाभिलाषः । वेदविरुद्धत्वात्वार्यैस्त्यक्तम् । एतदनार्योचरणमा-
 शु पञ्चताहेतुः । शूलस्यावतंसवदाचरितम् । शूलासृढमित्यर्थः । कुलपांसनी कुल-
 दूषिको । 'पांसनः कुलदूषकः' इति वैजयन्ती । भुकुटिर्भुवः कुटिः कौटिल्यम् ।
 अतिभूमिरधिष्ठानम् । सहिष्णुता सहनशीलता । हंसकथायाः स्मरः । 'अधीगर्ध-
 दयेशां कर्मणि' इति कर्मणि षष्ठी । पूर्वजन्मनि सरसि क्रीडतानेन कोऽपि
 राजहंसो द्विमुहूर्ते मृणालेन बद्धस्तेनासौ शप्तः—'द्विमासं तवापि पादबन्धनं भ-
 विष्यति । ततः सम्राट्त्वमेष्यति' इति कथा । वासु बाले । 'बाला स्याद्वासूः'
 इत्यमरः । यत्त्वस्य नाट्य एव प्रयोग उचितो नाट्यवर्गपाठात्तत्र । तत्रान्ययोगव्य-
 वच्छेदकत्वात् । नाट्य एतेषामेव प्रयोगो नान्येषामिति । अतएव काव्येऽपि ना-

व्यवर्गस्थान्देव्यादिशब्दान्प्रायुक्त कालिदासः—‘ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी
 कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम्’ इति । विदितवार्तां ज्ञातवृत्तान्तौ । ‘वार्तां प्रवृत्ति-
 वृत्तान्त उदन्तः स्यात्’ इत्यमरः । आर्तौ दुःखितौ । मालवेन्द्रो मानसारः ।
 आकारपक्षपातिनौ सौन्दर्यात्तत्पक्षस्थितौ । जिघांसमानं हन्तुमिष्यमाणम् । च-
 षडशील उग्रस्वभावः । ‘चण्डः क्रूरातिकोपयोः’ इति । उदन्तो वृत्तान्तः ।
 राजराजगिरिः कैलासः । संदिश्य संदेशं कृत्वा । ‘संदेशः प्रहितं वचः’ इति वै-
 जयन्ती । किशोरो बालः । चूडामणिर्नमुचिकन्यया दत्तः । द्वितीयोच्छ्वासारम्भे
 स्पष्टं भविष्यति । उद्धरणायोन्मूलनाय । निनाय । सहैवेति शेषः । सहैव निनायेति
 संबन्धः । दूतव्रातो दूतसमूहः । ‘व्रातवारसंघातसंचयाः’ इत्यमरः । अदत्तापे-
 क्षोऽकृतापेक्षः । साक्षात् । ‘साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः’ इत्यमरः । अवलेपो गर्वः ।
 प्रतिबलं शत्रुबलम् । संपरायः सङ्ग्रामः । **चण्डवर्मणेति** । जगृह इति पू-
 र्वेणान्वितम् । न व्यययुजन्न पृथक्चकार । युजैर्णिजन्ताच्चङि लुङ् । अपि तूत्त-
 रकृत्योक्तौ । अकल्यसंधोऽचिन्त्यप्रतिज्ञः । सत्यसंध इति यावत् । अजीगणद्रणं
 कारयति स्म । गणैर्णिचि लुङ् । एकपिङ्गः कुबेरः । ‘यक्षैकपिङ्गैर्लविल-’ इत्यमरः ।
 जङ्घाकरिकः । ‘जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ’ इत्यमरः । ‘हलकारा’ इति प्रसिद्धम् ।
 प्रभवतः प्रभो राज्ञः । ‘प्रत्यये लक्षणे हेतौ क्रियायास्तु शतुर्वचः’ । अयि ।
 ‘अधिक्षेपैकगुह्ययोः’ इति केशवः । **कीर्तिसारेणेति** । निरपराधिनोऽनुजस्य ब-
 न्धनेच्छास्य विनाशहेतुः । तत्फलं वनवासः । राज्यच्युतिरेवेति भावः । चारके ।
 ‘चारकं बन्धनालयः’ इति । उचितकल्पनोपपन्नो योग्यालंकारयुक्तः । ‘कल्प-
 ना सज्जना समे’ इत्यमरः । क्रीडनं क्रीडासाधनम् । क्वचित् ‘क्रीडनकम्’
 इति पाठः । **शत्रुसाहाय्यायेति** । शत्रुसाहाय्यं सिंहवर्मसाहाय्यं कर्तुमित्यर्थः ।
 क्रियार्थोपपदे चतुर्थी । प्रत्यासीदत आसन्नमागतस्य । राजन्यकस्य राजसमूहस्य ।
 ‘राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्’ इत्यमरः । ‘गोत्रोक्षोष्ट्रैरभ्र-’
 इति वुञ्समूहे । सकोशवाहनस्य द्रव्यवस्त्रादिगजाश्वादियुक्तस्य । अवग्रहणं प्रति-
 बन्धम् । ‘प्रतिबन्धोऽवग्रहः स्याद्वर्षिकाशुभयोरपि’ इति । अवेक्षांचक्रे सावधानां-
 चक्रे । ‘अवेक्षा प्रतिजागरः’ इत्यमरः । उपोरागे प्रभातरागे । ‘रागोऽनुरा-
 गे लाक्षादौ मात्सर्यालोकयोरपि’ इति वैजयन्ती । रक्षिभी रक्षाधिकारिपुरुषैः ।
 व्यजिज्ञपन्निवेदितवती । **नलिनलुब्धेति** । मन्मुखे नलिनत्वभ्रान्त्या कलहंसे-
 नावरुद्धवक्त्राया ममेत्यर्थः । मन्दोदकेऽल्पाभ्यसि । ‘मूढाल्पापंशुनिर्भाग्या मन्दाः’
 इत्यमरः । मणिकिरणेत्यादि क्रियाविशेषणम् । ‘पलितं जरसा शौक्ल्यम्’ इत्य-
 मरः । संदानतां बन्धनताम् । अपरिक्षीणशक्तित्वं स्वस्वविषयग्राहकत्वम् । रज-
 तशृङ्खलीभूतां मां समध्यगमत्प्राप्तवानित्यन्वयः । असौ वीरशेखरनामकः । तदप-
 कारे नरवाहनदत्तापकारे । समसृज्यत संगतः । प्रतिश्रुतम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः ।

स्वस्वसारमवन्ति सुन्दरीं तुभ्यं दास्य इत्येव प्रतिज्ञातामिति भावः । तेन दर्पसारेण । व्यवदायमानचन्द्रिके निर्मलीभवज्ज्योत्स्ने । 'दैप् शोधने' । उपासरत् । वीरशे-
खरनामको गतवानित्यर्थः । तिरस्करिण्यान्तर्धानकारिण्या । अपाश्रयः शिरो-
भागः । 'अपाश्रयः शिरोभागः' इति वैजयन्ती । त्रिभुवनसर्गेत्यादि । त्रिभुवनस्य तद्वासिजनस्य सर्गेण मोहेन यात्रा गतिः । इन्द्रादेः पराङ्गनागमनम्,
यादवानां मद्यपानम्, युधिष्ठिरनलादीनां द्यूतविधिस्तेन संहारः, इन्द्रचन्द्रवालिराव-
णादे रोगवधादिः । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' । 'यात्रा तु याप-
नोपाये गती देवार्चनोत्सवे' इति विश्वप्रकाशः । यद्वा सर्ग उत्पत्तिः, यात्रा स्थि-
तिः, संहारो लयः, तत्र संस्थिताभिस्तद्बोधिकाभिः । अत्र पूर्वमतं युक्तमिति 'श्रुत्वा
तु भुवनवृत्तान्तम्' इत्यादि निरूपितम् । न्यरूपयद्दृष्टवान् । 'त्रिलोकं निरीक्षणं
निभालनं निरूपणम्' इत्यजयः । प्रतिबद्धो निवारितः । निग्रहस्यान्तर्गतो-
ऽध्यवसाय उत्साहो यस्य । 'उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्' इत्यमरः । पाण्डुवर्णलोहो(हं)
रजतम् । 'सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्' इत्यमरः । नखरः । 'बाँक' इति भाषया ।
'नखरस्वसिपुत्रिका' इति वैजयन्ती । उदस्तः क्षिप्तः । आधोरणो हस्तिपकः ।
'आधोरणा हस्तिपकाः' इत्यमरः । स्तम्भेरमो हस्ती । 'इभः स्तम्भेरमः पद्मी'
इत्यमरः । 'रयो वेगो जवो रंहः' इति वैजयन्ती । पत्तिः पदातिः । 'पदाति-
पत्तिपदग-' इत्यमरः । अदभ्रं बहु । 'अदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः । विगृह्णानस्य
विरोधं कुर्वतः । गात्रं शरीरम् । 'गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः । गजप्रकरणेऽमरो-
क्तस्य 'द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्गादिदेशौ गात्रावौ क्रमात्' इति पूर्वजङ्गावाचकगात्रस्य
न ग्रहणम् । उत्तरग्रन्थविरोधात् । आक्रम्य पादविक्षेपं कृत्वा । 'क्रमु पादवि-
क्षेपे' । असक्तमिति क्रियाविशेषणम् । हस्तिनमस्पृष्टेत्यर्थः । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । 'निर्व-
र्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । अये । अचिन्तिते वर्तमानेऽन्य-
यम् । 'अतर्कापतिते त्वये' इति वैजयन्ती । कणपः । 'लोहस्तम्भस्तु कणपः ।
'लोहोबन्दा' भाषया । कर्णपः । 'कुटिलाग्रस्तु कर्णपः' । प्रासः कुन्तः ।
'कुन्तप्रासौ मिथः समौ' । पट्टिशः । 'पट्टिशः स्याद्विशालाग्रः' । 'तोमरो
वेगदण्डवान्' इति वैजयन्ती । उपयुञ्जान उपदधानः । विचिक्षेप प्रेरितवान् ।
अन्येनाङ्गराजसाहाय्यार्थमागतेन । समन्ततः सर्वतः । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो
विष्वगित्यपि' । बलनिकायेन सेनासमूहेन । 'निकायो निवहो व्यूहः समूहो वि-
सरो व्रजः' इति वैजयन्ती । अन्तरेऽवसरे । कश्चिद्धनमित्राख्यः । कर्णिकारो
हुमोत्पलः । 'अथ हुमोत्पलः । कर्णिकारः परिव्याधः' इत्यमरः । 'कठचम्पा'
इति भाषायाम् । कुरुविन्दः । 'कुरुविन्दो मेघनामा' इत्यमरः । 'दृष्यरथ्ये सस्ये
च कुरुविन्दः' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । कमलकोमलपाणिपाद इत्यादि । 'अश्वे-
तरक्तमृदुलौ कमलोदरामौ श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रतलौ सुपाष्णी । उष्णौ शिराविर-

हितौ च निगूढगुल्फौ कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥' इति । विस्तरस्तु वरा-
हसंहितायां द्रष्टव्यः । कृतहस्ततया सुशिक्षितत्वेन । 'कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः
कृतपुङ्गवत्' इत्यमरः । प्रत्ययाज्ज्ञानात् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु'
इति । संनिपातितमानीतम् । अरिबलं चण्डवर्मसैन्यम् । अपवर्जितं युद्धसमये श-
त्रुणा गृहीतम् । कोशवाहनं धनं हस्त्यश्वादि चैकीकृत्य देवमुपतिष्ठत्वित्यन्वयः ।
'कोशोऽस्त्री कुञ्जले शास्त्रे अर्थे नाकेऽत्र मन्दिरे' इति भागुरिः । अस्मद्ब्रह्मेण ।
'गृह्यः पक्षस्थ उच्यते' इति हलायुधः । इह गङ्गातीरे । उपतिष्ठतु समीपमाग-
च्छतु । रोहिणो वटः । 'न्यप्रोधो रोहिणो वटः' इति वैजयन्ती । उपहारव-
र्मेत्यादि । राजहंसस्य त्रयोऽमात्या धर्मपालसितवर्मपद्मोद्भवाः । धर्मपालस्य सु-
मन्त्रसुमित्रकामपालाः सुताः । सितवर्मणः सुमतिसत्यवर्मणौ सुतौ । पद्मोद्भव-
स्य सुश्रुतरत्नोद्भवौ सुतौ । तेषु पितॄणां मरणोत्तरं सुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतसुमतयः
पितॄणामधिकारे स्थिताः । कामपालः काप्यगमत । रत्नोद्भवः समुद्रतरणमकरोत् ।
सत्यवर्मा देवयानामकरोत् । सुमतिसुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतानां प्रमतिमित्रगुप्तविश्रुता-
ख्याः पुत्राः । इत्येतेषां संबन्धः । हर्षाविद्वमिति क्रियाविशेषणम् । उत्पीडिततर-
गाढं यथा स्यात्तथा । हर्षकम्पितपलितम् । क्रियाविशेषणम् । अनुयुक्तः पृष्ठः ।
'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । सोमदत्तपुष्पोद्भवयोरिति । एतेनात्र
कुमारत्रयकथासंग्रहः । अतएवाष्टावेवोच्छ्वासाः ॥ इति श्रीदशकुमारटी-
कायां भूषणाभिधायाम् प्रथम उच्छ्वासः ॥

राजवाहनः कदाचित्पितरमामन्त्र्य सुहृद्भिः सह विन्ध्येऽटञ्छिवालयमद्राक्षीत् ।
तत्रत्यादेव विवराभिर्गत्य शिवार्चनं कुर्वन्तीं(तीं) नमुचिकन्यां प्रेक्ष्य कामपीडया-
तिक्रशं द्विजं तत्रापश्यत् । विश्राममिषात्समुहत्तत्र स्थितः । क्वचित्प्रयाते मित्र-
गणे द्विजेन स्ववृत्तान्तोऽस्मै निवेदितः । अथ रात्रौ ससुहृद्व्रणः सद्विजश्च तत्रैव
सुष्वाप । अथार्धरात्रे निर्गतां तामीशमर्चयित्वा यान्तीं तद्वारि द्विजोपकाराय
देवालयबिलं गतमात्मानं मित्रबोधाय विलिख्यानूनयौ । तत्र स्वर्णपुरे कन्याशत-
वृतां तां पर्यङ्कस्थां 'का त्वम्' इत्याद्यन्वयुक्ता राजवाहनः । 'देव, विष्णुना नमुचौ
सालोक्यं नीते मां समाश्वास्येदमभिहितम्—'योऽत्र ज्वलनकुण्डे प्रवेक्ष्यति स ते
भर्ता' इत्यनुजगाद सा । ततो द्विजेन ज्वलनकुण्डे प्रविश्य सोढा । तदत्तं च राज-
वाहनः क्षुत्पिपासाहरं मणिमादाय बहिर्ययौ । मित्रगणस्तु प्रातस्तं तत्रानुपलक्ष्य
तदन्वेषणाय दिक्षु प्रतस्थे । राजवाहनोऽपि मित्राण्यनुपलभ्य स्वेच्छया महीं विच-
चारेति प्रसङ्गः । असुरविवरं पातालम् । 'अधोलोकस्तु पातालं दैत्यरन्ध्रं रसातल-
म्' इत्यजयः । संलपतोऽन्योन्यं भाषतः(माणान्) । 'संलापो भाषणं मिथः' इत्य-
मरः । उपलभ्य ज्ञात्वा । बुभुत्सुबोद्धुमिच्छुः । न्यशामयमपश्यम् । 'शमोऽदर्शने'
इति मित्वनिषेधः । चूत आम्रः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः । उद्विभो

भ्रान्तमानसस्तस्य वर्णः कान्तिस्तद्वत्कान्तिर्यस्य सः । उपलिप्सुरुपलब्धुमिच्छुः । प्रसङ्गप्रोषितस्य कारणेन गतस्य । 'प्रसङ्गः कारणं हेतुः' इति वैजयन्ती । अवतंस-स्थानीया शेखरसदृशा । 'रत्नं पुंसवतंसो वा कर्णपूरेऽपि शेखरे' । क्वचित् 'वतंसस्थानीया' इति पाठः । तत्र 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः । वारयुवतिः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । तारकितम् । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्यः—' इतीतच् । सनिर्वेदं सर्वत उपेक्षासहितम् । 'द्वेषः सर्वत्र निर्वेदः' इति । शिखण्डः केशपाशः । 'केशपाशः शिखण्डः स्यात्' इति वैजयन्ती । मातृप्रमुखो माधवसेनादिः । सानुक्रोशं सकृपम् । सर्वजनस्य यथा कृपा स्यात्तथेत्यर्थः । 'कृपा दयानुकम्पा सादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः । कृपालुः । 'सादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः' इत्यमरः । सत्रीदेत्युत्तमतत्त्वार्थम् । स्वभावोक्तिः । मुनेः स्वनिर्वेदप्रत्ययार्थं सविषादत्वम् । महर्षेरावर्जनस्य स्वसुकरत्वज्ञानात्सगौरवत्वम् । अयं जनो मद्रूपो वेश्याजनः । श्रवसीयाय । 'श्रवःश्रेयसं स्यात्कल्याणं श्रवसीयं शिवं शुभम्' इति वैजयन्ती । 'श्रवसोऽवसीयःश्रेयसः' । अभ्युपपत्तिरनुभवः । पादयोर्मूलं पादसमीपदेशम् । मूलशब्दः समीपदेशवाची । एतावताप्यार्तिकारणं स्पष्टम् । अनुपन्यासादार्तिकारणं तज्जनन्याह—'अस्या मे दोषम्' इति । 'वित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । अनुष्ठापनं विधापनम् । जन्मनः । 'कार्तिकयाः प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात्पञ्चमी । अङ्गक्रिया । 'अङ्गक्रिया यदङ्गेषु हरिद्रातैलमर्दनम्' इति वात्स्यायने । दोषा वातपित्तश्लेष्माणः । मेघा बुद्धिः । 'धीर्धारणावती मेघा' इत्यमरः । अभिर्जाठरः । धातवो रसादयः । तेषां साम्यं करोति तादृक्तेन । 'रसास्रब्धांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । सतैव दश वैकेषां रोमत्वक्स्नायुभिः सह' इति हेमचन्द्रः । आ पञ्चमात् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । पितुरप्यनतिदर्शनम् । दृष्टिदोषस्य बाल्ये भयसत्त्वात् । अनङ्गत्रियानां वात्स्यायनसूत्रादीनाम् । वचनकौशलं वक्तृश्लेषादि । शब्दो व्याकरणम् । हेतुस्तर्कः । समयः सिद्धान्तो ज्यौतिषः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । आजीवो जीवनोपायः । 'आजीवो जीविका वार्ता' इत्यमरः । क्रीडाकौशले नर्मभाषणनैपुणे । 'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः । सजीवनिर्जोवासु । सजीवाः कुक्कुटादि योधनम्, निर्जिवाश्चतुरङ्गादि । अभ्यन्तरकला रतसमये क्रियमाणं किमपि विज्ञानम् । 'साम्यन्तरकला यत्तु स्पृश्याङ्गस्पर्शनं रतौ' इति वात्स्यायनः । प्रसाधिताया अलंकृतायाः । 'प्रसाधितोऽलंकृतश्च' इत्यमरः । परिबर्हः परिकरः । 'परिच्छदे नृपाहं-ऽर्थे परिबर्हः' इत्यमरः । संगृहीतैर्विधेयीकृतैः । ग्राह्यवाग्भिरुपलालकैः । 'ग्राह्यवागुपलालकः' इति वैजयन्ती । शिल्पवित्तकैः शिल्पप्रसिद्धैः । मार्दङ्गिकमौरजिकाधैरित्यर्थः । 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । कार्तान्तिकः सामुद्रिकज्ञः । 'कार्तान्तिको लक्षणज्ञः' इति वैजयन्ती । पीठमर्दः कुपितस्त्रीप्रसादकः ।

विटः खिन्नः । 'खिन्नः पाण्डविको विटः' इत्यमरः । विदूषकः । 'अङ्गादिवेषवैकृत्यहास्यकारी विदूषकः' इति रसरत्नहारः । भिक्षुकी श्रमणा । नागरिका निपुणाः । अवस्थापनं समीपे स्थापनम् । शौचमुज्ज्वलत्वम् ॥ परिचितपरित्यागाक्षमत्वं दाक्षिण्यम् । अल्पेनाल्पशुल्केन । अधिकगुणाद्गुणग्रहणमेव महालाभ इति भावः । गान्धर्वसमागमो गान्धर्वविवाहः । 'गान्धर्वः समयान्मिथः' । तदीयद्रव्यापकारित्वायेति(?) । अस्वतन्त्राद्ग्रहणे तु तत्पित्रादयः शुल्कं परावृत्य गृहीयुरिति तेभ्य एव गृहणमिति भावः । अलाभेऽर्थस्य धूर्तात्स्वशुल्कालाभे । कामस्वीकृतं केवलं मैत्र्यादङ्गीकृतम् । न तु भयेनाङ्गीकृतम् । स्वामिनि प्रभौ ग्रामाध्यक्षे । अधिकरणे नागरिकसंसदि । साधनमुच्चावचा आ(चवागा)दिभिः स्वोपयुक्तविधानम् । एकचारिणीव्रतं पातिव्रत्यम् । आहृतशिष्टानामाहृतेभ्य आकर्षितेभ्यः शिष्टानामवशिष्टानामुर्व्रितानां गम्यस्य विटजनस्य धनानामित्यन्वयः । गम्यो विटः । 'गम्यो विटः पाण्डविको भुजङ्गः' इति भागुरिः । आसनमुपवेशनम् । प्रतिहस्त्यासनगृहवेश्यापतिः । 'प्रतिहस्ती प्रातिवेश्यः' इति वैजयन्ती । संतक्षणैस्तनूकरणैः । 'तक्षू तनूकरणे' । उपक्रोशनैः कुत्सनैः । 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । अर्थदेत्यागिभिः । अनर्थप्रतिघातिभी राजवदाज्ञाशक्तिप्रधानैः । इभ्यै-राज्यैः । अस्माभिर्लभ्येति विचार्येत्यर्थः । 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । संयोजनमितीत्यन्तेन मातुरधिकारं निरूप्य गणिकाधिकारमाह—गणिकायाश्चेति । अधिकार इत्यनुषज्यते । मातृकाया मातुर्मातुः । 'मातुर्माता तु मातृका' इति वैजयन्ती । कुटुम्बकम् । अनुकम्पायां कन् । अहार्यनिश्चया दृढनिश्चया । संस्थास्यते मरिष्यति । दुःखाक्रोरो दुःखदः । 'दुःखात्प्रातिलोभ्ये' इति डाच् । संप्रतीति । 'लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते' इति लक्षणाद्धोकोक्तिरलंकारः । उदमनायतोन्मना इवाभवत् । 'कर्तुः क्यङ्-' इत्याचारक्यङन्तः । 'दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः' इत्यमरः । उद्गमनीयं वल्लयुगम् तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वल्लयोर्युगम्' इत्यमरः । उच्चयस्तरोरादानम् । अवचयो भूमेः । नैकविधविकल्पोऽनेकप्रकारः । 'विकल्पः संशये भेदे' इति वररुचिः । 'बलिः पूजोपहारः स्यात्' । उपहारकर्म । 'सांझी' इति भाषायाम् । कामशासनार्थं च कामोद्दीपनार्थं च । लज्जामन्थरं व्रीडाशृङ्गारव्यभिचारिभावः । त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थाः' इत्यमरः । अध्यात्मवादैर्ब्रह्मतत्त्वचिन्तनैः । धर्मादित इति । तथा च व्यासः—'धर्मोदर्थश्च कामश्च' इति । तदनपेक्षोऽर्थकामानपेक्षः । निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरक्षयसुखप्रसूतिहेतुः । ब्रह्मानन्दहेतुरिति यावत् । 'निवृत्तिस्तु सुखे जाव्ये अभये अक्षयेऽपि च' (?) इति धरणिः । आत्मनः समाधानं बुद्धेरैकाग्र्यम् । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च' इति धरणिः । बाह्यसाधनेषु लोकव्यवहारेषु । अत्यायतते । 'यती प्रयत्ने' । गुरुतल्पं बृहस्पतिभार्या । 'तल्पं

शय्यादृदारेषु' इत्यमरः । अभिसरणमभिसृतिः । दाशः कैवर्तः । 'कैवर्ते दाशधीव-
रौ' इत्यमरः । आसुरविप्रलम्भनान्यकृत्याचरणानि । 'अकृत्याचरणं यत्तदासुरं विप्र-
लम्भनम्' इत्यजयः । नभसीवेति । अमूर्तत्वान्नभसो न तत्र रजोनुषङ्ग इति भावः ।
मूर्तत्वेनान्यत्र वर्णनं तु बालव्यवहारसिद्धत्वेन । संधिः शत्रुमेलनम् । शत्रुलुण्ठनं वि-
ग्रहः । परिवारः परिकरः । तीर्थप्रतिपादनं सत्पात्रदानम् । 'विश्राणनं वितरणं
स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । विषयाभिव्यक्तचेतसोर्विषयोऽभिव्यक्तो विषयीभू-
तो यत्र तथाविधं चेतो ययोः । विषयमात्रविषयकचेतसोरिति यावत् । रम्यमुज्ज्व-
लं वस्तुहीनविभावः । स्मर्यमाणं सन्मधुरम् । यदीयं स्मरणमपि सुखजनकमिति
यावत् । उदीरित इत्यत्राभिमानः सार्थक्यबुद्धिर्यत इत्यर्थः । तस्यैव कृते तदर्थम् ।
'अर्थे कृतेऽव्ययं तावत्तादर्थ्यं वर्तते द्वयम्' इति कोशसारः । प्रासजत्प्रकर्षेण सत्तो-
ऽभवत् । सुदूरमत्यन्तम् । 'सुदूरं दीर्घमायतम्' इत्यमरः । प्रवहणं कर्णारथः । 'कर्णारथः
प्रवहणम्' इत्यमरः । 'तांगा' इति भाषया । प्राणंसीत्प्रणाममकरोत् । विस्मयहर्षमूलः ।
पौराणां विस्मयमूलः । काममञ्जरीवर्गीणां हर्षमूल इत्यर्थः । उदजिहीतः सर्वत्राभूदिति
यावत् । 'ओहाड् गतौ' । महर्षिमरीचिमिति । मरीचिमावर्जितवतीव मोहि-
तवतीसदृशीव श्लाघस इति तयाहमधिक्षिप्ता निन्दिता । यथा ऋषेर्मोहं कृत्वोर्वशी
श्लाघते तद्वदियमकृतकार्यापि श्लाघत इति भावः । ततस्तन्मोहः क्रियते चेत्त्वया
दास्यं कार्यमिति पणबन्धहेतुकमेतस्मिन्नर्थे प्रवर्तनम् । अनुशयोऽनुतापः । 'अनु-
शयोः दीर्घद्वेषानुतापयोः' इत्यमरः । स्वशक्तिः प्रलोभनशक्तिः । बन्धक्यासत्या ।
'बन्धक्यसती कुलटा' इत्यमरः । तावत् । तावदेवेत्यर्थः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ
मानेऽवधारणे' इत्यमरः । अत्र सिद्धविषयहेतुत्वेक्षालंकारः—'संभावना स्यादुत्प्रे-
क्षा वस्तुहेतुफलात्मना । उक्तानुक्तास्पदाया तु सिद्धासिद्धापदे परे' इति लक्षणा-
त् । समकुचन्मुकुलितानि । 'कुच निमीलने' । तमनुशय्य तेन सह शयित्वा ।
'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते—' इति द्वितीया ।
उदयप्रस्थः पूर्वपर्वतसानुः । तदावकल्पे वनाग्निसदृशे । 'उदयः पूर्वपर्वतः' । 'स्तुः
प्रस्थः सानुरास्त्रियाम्' । 'दवदावौ वनानलौ' इति त्रिष्वमरः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' ।
'इरितो वा' इति वाङ् च्लेः । 'ऋदृशोऽङि—' इति गुणेऽभि पूर्वरूपे रूपमदर्श-
मिति । अभ्याशवर्तिनः समीपवर्तिनः । 'सदेशाभ्याशसविध—' इत्यमरः । 'तुरंग-
माणां च' इति हलायुधः(?) । अप्राक्षं पृष्ठवान् । उपशमय्य शान्तिं नीत्वा ।
'शम उपशमे' । 'व्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरय् । अभ्युपेत्याङ्गीकारं कृत्वा । 'अ-
ङ्गीकाराभ्युपगम—' इत्यमरः । प्राहिणुवागमयाव । 'हि गतौ' । अस्या एना(ता)
मानेतुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य—' इति कर्मणि चतुर्थी । अहमेवेति । 'अर्थवद्ब्रह्मे
यस्मान्नानर्थकपरिग्रहः । सुरूपधनिनोर्वैश्या गृह्णाति धनिनं ततः ॥' इति नक्षत्रमा-
ला । अपाङ्गदामं शृङ्गारानुभावः । अपत्रपया लज्जया । 'मन्दाक्षं हीनपत्रा व्रीडा

लज्जा सापन्नपान्यतः' इत्यमरः । मलमलकं कौपीनम् । 'आच्छादनं संपिधानं कौपीनं मलमलकम्' इति वैजयन्ती । वेशो वेश्यागृहम् । 'वेशो वेश्यागृहे प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके' इति विश्वप्रकाशः । प्रत्यवामृशं विचारितवान् । प्रत्य जन्मान्तरे । 'प्रेत्यामुत्र भवान्तरे' इत्यमरः । निरयो नरकः । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । पिण्ड्यशोकः । 'अशोकः पिण्डिका पिण्डी' इति वैजयन्ती । विविक्तमेकान्तः । 'विविक्तविजनच्छन्न' इत्यमरः । द्युमेन धनेन । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः । लुब्धाः सतृष्णाश्च ते समृद्धा ऋद्धिमन्तस्तैः पूर्णम् । 'लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्' इत्यमरः । अर्थानां नश्वरत्वं नाशयोग्यत्वम् । प्रकृतिस्थानर्थजन्योन्मादशून्यान् । अमृद्बुद्धसमृद्धलोकान् । 'कर्णासुतः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । 'कर्णासुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः' इति हारावली । अनुप्रपद्य विचारपूर्वकं प्राप्य । धूर्तो निपुणः । 'धूर्तौ निपुणवञ्चकौ' इति वैजयन्ती । समगंसि संगतः । अक्षाः पाशाः । भूमिस्तत्प्रक्षेपभूमिः । हस्तादि च तेषु । 'अक्षो ज्ञानार्थशकटव्यवहारेषु पाशके' इति विश्वः । तन्मूलानि कूटकर्ममूलानि । सावलेपानि सगर्वाणि । जीवितनिरपेक्षाणि प्राणनिरपेक्षाणि । सभिकप्रत्ययात्सभिकज्ञानात् । 'सभिका द्यूतकारकाः' इत्यमरः । व्यवहारन्यायवलेति । व्यवहारो लोकानां व्यवहारः, न्यायो युक्तिः, तयोर्बलमुपन्यासः । प्रतापः प्रागल्भ्यं तैः प्रयोजितार्थसाधने क्षमस्तस्मादिति प्रत्ययस्य विशेषणम् । कचित् 'प्रत्ययव्यवहारात्' इति पाठः । प्रत्ययजनको व्यवहार इत्यर्थः । पक्षरचनानैपुणं सर्वजनानां स्वपक्षीकरणत्वे नैपुणम् । उच्चावचान्यनेकप्रकाराणि । 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः । उपप्रलोभनं मोहनम् । ग्लहप्रभेदवर्णनानि पणस्यान्यथाभाववर्णनानि । 'अक्षेषु ग्लहः' इति लत्वम् । 'पणोऽक्षेषु ग्लहः' इत्यमरः । अन्तरान्तरा । मध्येमध्य इत्यर्थः । कितवो द्यूतकारः । 'कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः' इत्यमरः । वराकः शोच्यः । 'वराकः साधुशोच्ययोः' इति वैजयन्ती । सङ्गो निष्काणाम्(?) । अभ्यवहारविधिं भोजनविधिम । दुरोदरावतारो द्यूतकारावतारः । 'दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । सारतो बलात् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । कल्माषः । 'चित्रं किर्मीरकल्माष' इत्यमरः । नीलवसनार्धोरुकपरिहितश्छादितः । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्' इत्यमरः । कौक्षेयकोऽसिः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः' इत्यमरः । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः—' इति ढकञ् । पणिमुखं खननसाधनम् । 'सवरी' इति भाषायाम् । काकली । 'निद्राति जागर्ति वेति बोधनार्थं कलमधुरध्वनिवाद्यविशेषः' इति गुरुचरणाः । 'काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे' इत्यमरः । वाद्ये भाक्तः । संदंशकम् । 'सांडसी' इति भाषायाम् । पुरुषशर्षिकं पुरुषशीर्षप्रतिकृतिकाष्ठमयं शिरः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन् । चूर्णं निध्यञ्जनौषधिमूलादिचूर्णम् । योगवार्तिका । यस्याः प्रज्वालनात्सर्वत्र सर्पो एव लोचनगोचरा भव-

न्ति । यत्प्रभया मोहमुपयान्ति जनाः । बाणमानसूत्रं विस्तारयाममानार्थं सूत्रम् ।
 रज्जुरालम्ब्यावरोहणार्थम् । भ्रमरस्करण्डकं दीपनिर्वापकशलभभाजनम् । पटभाक्षः
 प्रेक्षणसाधनम् । 'पटभाक्षः प्रेक्षणकम्' इति वैजयन्ती । नीवीं मूलधनम् । शतहृ-
 दा विद्युत् । 'शम्पा शतहृदा' इत्यमरः । संपातः स्फुरणम् । 'संपातस्तु समुद्रमः'
 इति वैजयन्ती । आलोकः प्रकाशः । 'स्मृतं प्रकाश आलोको द्योतकश्च समाश्र-
 ये' इति हलायुधः । निःसंवाधं निःसंमर्दम् । 'संकटे ना तु संवाधः' इत्यमरः ।
 त्रासगद्गदं स्वरभङ्गः सात्त्विकभावः । अर्यवर्यो वैश्यश्रेष्ठः । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः'
 इति निपातः । अत्रत्यायैतद्देशोद्भवाय । 'वैदेशिकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो
 वणिक्' इत्यमरः । दिस्सति दातुमिच्छति सति । प्रियतमदत्तसंकेता तदगारम-
 भिसरामि । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यमरः । नेयमभि-
 सारिकेति वयम् । तादृशरतिसुखेच्छयाभिसरणाभावात् । 'रतार्थिनी तु संकेतं याति
 या साभिसारिका' इति रसरत्नहारः । अभिसरः सहायः । 'अनुप्लवः सहायश्चानुच-
 रोऽभिसरः समाः' इत्यमरः । भाण्डं भूषणम् । 'भाण्डं भूषणमात्रेऽपि' इति विश्व-
 प्रकाशः । दीपिका हस्तदीपः । 'मशाल' इति भाषायाम् । दीपशब्दात्संज्ञायां
 कन् । 'दीपिका हस्तदीपः स्यात्' इति वैजयन्ती । नागरिकबलं नगररक्षाकर्तुः, भा-
 षया 'कोतवाल' इत्याख्यस्य, बलं सैन्यम् । प्रवेपमानां वेपथुः [धुमतीम्] । तदपे-
 क्षया सात्त्विकभावः । भयानको रसः । बाष्पेण दुर्दिने अन्धीभूते अक्षिणी यस्याः वयं
 द्वौ । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् । दर्वीकरः सर्पः । 'दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्द-
 शूको विलेशयः' [इत्यमरः] । नरेन्द्राभिमानो विषवैद्याभिमानो । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि
 विषवैद्येऽपि कथ्यते' इति विश्वप्रकाशः । निर्वर्ण्य निरीक्ष्य । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं
 दर्शनालोकेनेक्षणम्' इत्यमरः । उपक्रम्य चिकित्सयित्वा । 'उपक्रमश्चिकित्सा स्यात्'
 इति वैजयन्ती । श्याववर्णः कपिशवर्णः । 'श्यावास्तया विषकृतः' इति माधवाचार्यः ।
 'श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरः । अभिसात्करिष्यामः ।
 'तदधीनवचने' इति सातिः । उदारकायेति । 'गत्यर्थकर्मणि—' इति चतुर्थीत्यन्त-
 म् । व्रतः कर्म(?) । अन्तरा मध्ये । इतिशब्दः प्रकारे । 'इतिर्हेतुप्रकरणप्रकारा-
 दिषु' इति कोशः । सलज्जं स्वरहस्यज्ञानात् । सहर्षं प्रियाप्राप्तेः । ससंभ्रममद्भुत-
 कर्मदर्शनात् । व्यभिचारिशबलता(?) । प्रिया दत्ता वागपहृता । अत्र परिकृति-
 रलंकारः—'परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः' इति लक्षणात् । तथाहीत्यादि-
 ना काव्यलिङ्गमपि । न जान इति । यदिदमद्भुतं त्वत्कर्म वक्तुं न जाने न श-
 क्रोमि । स्वप्रतिभाया अभावात् । एवं च वाणी हतैवेति स्पष्टम् । न ते स्वशी-
 लमिति । इदं द्रव्यस्य प्रियायाश्च समर्पणं ते चोरत्वेन व्यवहृतस्य स्वशीलं स्वभावो
 न भवतीत्यतोऽद्भुतवत्प्रतिभाति । प्रतिनियतेति । तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तेत्यर्थः । त-
 त्प्राय इति । तद्व्यादिसमर्पणं पूर्वावदानेभ्यः पूर्वजातकर्मभ्यो न रोचते । 'रुच्य-

र्थानां—' इति चतुर्थी । कर्मणां न शोभत इत्यत्र तात्पर्यम् । एतदुपलभ्य परदार-
 परस्वनिवृत्तिरूपम् । अवदानेभ्यः । 'अवदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । आशयमभि-
 प्रायः(यम्) । 'छन्दोऽभिप्राय आशयः' इति । अननुमान्यानुमतिमकारयित्वा । निधनं
 मरणम् । प्रतिपत्तिः कर्तव्यम् । 'प्रतिपत्तिः कर्तव्ये प्रतिभाविज्ञातगौरवेध्वपि च' इति ।
 बालेयमित्यादि विषमालंकारः । 'विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः' इति लक्षणात् ।
 प्रत्यवायो बाधकम् । 'बाधकं प्रत्यवायः स्यात्' इत्यजयः । इवैवार्थे । प्रज्ञासत्त्वयोर्बुद्धि-
 पराक्रमयोः । 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः । 'सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये
 पराक्रमे' इति विश्वः । अपसर्पभूतया चारभूतया । 'अपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च
 गूढपुरुषः' इत्यमरः । निष्पत्य निर्गत्य । 'पल्ल गतौ' । मुषितं चोरितधनम् । नागरिक-
 पुरुषसंपाते नगररक्षकपुरुषसंपाते । उपरिपुरुषं पुरुषोन्मानादधिकम् । आकृष्य
 गजपृष्ठस्थां रज्जुम् । मत्तगजे सर्वकालं रज्ज्वा नियन्त्रितत्वात् । प्रैवेयं कण्ठ-
 रज्जुः । 'प्रोतादिभूषणे रज्जौ प्रैवं प्रैवेयमित्यपि' इति वैजयन्ती । 'कूलकुक्षि—'
 इति ढकञ् । परिणतो दन्तेन तिर्यक्प्रहारी । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो
 मतः' इति हलायुधः । पतिताधोरणेति । पतितः समीपभूमौ सुप्तः । तदीयोरःस्थ-
 लस्य परिणतः । उरःस्थलकर्मकर्तिर्यग्दन्तप्रहारवानित्यर्थः । पुरीतदन्त्रम् । 'अन्त्रं
 पुरीतत्' इत्यमरः । भवनं वस्त्रकटादिनिर्मितम्, न तु पाषाणनिर्मितम् । तस्या-
 (स्य) तदानीमेवान्यदेशादागन्तुकृतया तस्यासंभवाव्याप्यत्वाच्च । शाखाग्राहिकया
 शाखाग्रहणेन । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । आपीडः समूहः । 'आपीडः शेखरे व्राते'
 इत्यमरः । प्रगेतनानि प्रातःकरणीयानि । 'प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यः' इति घुः । उप-
 ह्वरे रहः । चर्मभस्त्रिका । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' । मूलहरत्वं मूलद्रव्यनाशकत्वम्,
 काष्ठवाहिकत्वं वा । उद्वेगात् । 'उद्वेगौ शोकसंभ्रमौ' इति वैजयन्ती । तात पुत्र ।
 'तातस्तु जनकेऽर्भके' इति । अनवसाद्याविनाश्य । मदन्यत्र चेति । यदि मया
 गृह्यते चेद्वाह्यणत्वे सत्यपि मह्यं ददातीयं भस्त्रिका मदन्येभ्यस्तु वणिग्भ्यो वारमु-
 ख्याभ्य एव वा नान्येभ्यः । एष कल्प एष प्रकारः । देवः प्रमाणं देवो निर्णाय-
 कम्(कः) । 'प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु' इति । वरिवसमाना शुश्रूषमा-
 णा । 'वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम्' इत्यमरः । तृणाय तृणवत् । 'म-
 न्यकर्मण्यनादरे—' इति चतुर्थी । अभूदित्यध्याहारः । अभिगुक्तः संनद्धः । व्यव-
 हर्तुं विवाहं निरोद्धुमिति भावः । विमर्दक इति । दूतप्रकरणे यः सभिकः । प-
 ञ्चवीरगोष्ठे । 'तत्पञ्चवीरगोष्ठं तु यत्तु जानपदं सदः' । संगीतम् । 'वृत्तगीतं च
 वाद्यं च संगीतं त्वत्र भाषितम्' इति भागुरिः । सत्रमाच्छादनम् । 'सत्रमाच्छा-
 दने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इति वैजयन्ती । भावरसानाम् । 'बाह्यार्थालम्बनो
 यस्तु विकारो मानसो भवेत् । स भावः कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः ॥' इति
 हलायुधः । नृत्योत्थितेत्यादि । अनुपलक्षितेन परकीयात्वादुत्तरेष्टा । आरेचित-

भूलतम् । कन्यकात्वादिति भावः । 'स्वानूदा स्वानुरक्ता स्त्री परकीया नि-
गद्यते । परोढा कन्यका भेदा द्विविधाः' इति रसरत्नहारः । यन्तु रसमञ्जर्याम्—
'अप्रकटपरपुरुषानुशया परकीया । सा च द्विविधा । परोढा कन्यका च' इति
कन्यकायाः परपुरुषासंभवात् । यन्तु व्यङ्ग्यार्थकौमुद्याम्—'भाविपुरुषापेक्षया परत्वम-
वसेयम्' इत्यर्थवर्णनम्, तदपि न । भाविविवाहापेक्षया परोढात्वेन द्वितीयभेदस्यैवासं-
भवात् । सापदेशं सव्याजम् । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । **लोकलोच-
नेति** । लोकलोचनमानसैरनुयाता । लोकानां लोचनमानसान्यनुगच्छन्ति तस्याः
ष्टष्ट इति यावत् । विविक्त आस्तीर्णरहिते । अतिनिष्णातोऽतिनिपुणः । 'प्रवी-
णो निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः' इत्यमरः । 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति
षत्वम् । तन्त्रं शास्त्रम् । दारिका । 'कुमारी दारिका कन्या' इति वैजयन्ती ।
याम् । 'अभिनिविशश्च' इति कर्मत्वम् । समगिरतोक्तवती । पेशलं कुशलम् ।
अनाश्रवैवानङ्गीकृताज्ञैव । 'वचने स्थित आश्रवः' इत्यमरः । भुजङ्गो विलासी ।
'भुजङ्गोऽहिविलासिनोः' इति विश्वः । शाक्यमिश्रुकी बौद्धमिश्रुकी । भिक्षामट-
ति सा । एतादृशी दूती प्रशस्ता । उपसंगृह्य वशीकृत्य । बन्ध्यक्यासत्या । 'बन्ध-
क्यसती कुलटैत्वरी' इत्यमरः । मरीचिकोपोदये मुक्तिर्गणिकानीचत्वद्योतनाय(?) ।
प्रणिधिश्चारः । 'प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः' इत्यमरः । उल्लङ्घ्य मर्यादां परित्यज्य ।
परस्य हेतोः । परार्थमित्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । उपह्वरे रहसि । उपक्षिप्य प्रस्तावं
कृत्वा । 'प्रस्तावः सादुपक्षेपे' इति वैजयन्ती । अङ्ग आमन्त्रणेऽव्ययम् । 'स्युः
प्याट् पाडङ् हे है भोः' इत्यमरः । अप्यव्ययं संभावनायाम् । प्रत्याख्याय विपरीतं
कथयित्वा । स्वगृहम् । अयमयदिति शेषः । 'प्रत्याख्यानं निरसने विपरीते तु जल्पिते'
इत्यजयः । निर्घ्नन्थिकाग्रहाच्छ्रमणिकासिद्धान्तात् । 'निर्घ्नन्थोऽईः क्षपणकः श्रम-
णो जिन इत्यपि' इति कोशः । अश्मन्तकशेषं चुल्लिशेषम् । 'अश्मन्तमुद्धानमधि-
श्रयणी चुल्लिरन्तिका' इत्यमरः । निर्वद्धया । संकटं प्राप्तयेति फलितोऽर्थः । 'द्विस्त्रि-
श्वतुर' इति सुजन्तः पाठः । द्विस्त्रिश्चतुर्वारमित्यर्थः । निहुत्य गोपयित्वा । 'निहवः
सादपहवे' इति वैजयन्ती । अपदेश्य कथयित्वा । मामुपगमय्य । स्वीकार्यमित्यर्थः ।
उपक्षेपः प्रस्तावः । 'पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्' । यतः । यस्माद्धेतोरित्यर्थः । 'यत्तद्यतस्त-
तो हेतौ' इत्यमरः । पायितायाः पानविषयं कारितायाः । गण्डूषं मुखे पीत्वोज्झि-
तम् । 'पीत्वोज्झितं तु गण्डूषम्' इति हलायुधः । अहमि गुणिनि मुहूर्तादिगुणयु-
क्ते । अहम्युपायस्त । कुलपालिकाया विवाहं कृतवानित्यर्थः । शीलं स्वभावः । 'शी-
लं स्वभावे सदृते' इत्यमरः । उपचितकर्मस्वभ्यस्तकर्मसु । 'न्यायेऽभ्यस्तेऽप्युपचि-
तम्' इति वैजयन्ती । प्रवर्तनमनुष्ठानम् । **व्यथितप्रियतमेति** । अनेन मधुपानं
कृतम्, अतोऽयमुन्मत्त इत्येतदर्थं तया शपथादिकं कृतमिति भावः । अभिपतत
इति । संमुखं पततः । विष्टव्यापि नातिकुपित इत्यन्वयः । निस्त्रिशः खड्गः । 'कर-

वालनिर्विशकृपाणखट्वाः' इति हेमचन्द्रः । व्यचीचरं विचारं कृतवान् । मत्प-
 रिग्रहत्वं मत्पत्नीत्वम् । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । मदेन-
 सा मत्पापेन । संप्रोणुतावभिभूतौ । 'उणुञ् आच्छादने' । इहास्मिन्नवसरे । अनु-
 बन्धः । अनुबधः [वा] अनुवृत्तिः । स्मरंस्त्विति । परिचर्या स्मरन्ननुगृहीतुमित्य-
 न्वयः । आकल्पो वेषः । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यम्' इत्यमरः । रूपाजीवाजनो वेश्या-
 जनः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः । तव दयन्तां त्वां रक्षन्तु ।
 'दय दानगतिहिंसादानरक्षणेपु' । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति कर्मणि षष्ठी ।
 'आरक्षकास्तु बन्दिनः(?)' इति वैजयन्ती । दसतरो गर्वितः । 'गर्वितो दस उद्ध-
 तः' इति वैजयन्ती । सुभगमानी सुभगमात्मानं मन्यमानः । 'सर्वोन्नतत्वं सौभा-
 ग्यं तद्वान्सुभग उच्यते' इति दिवाकरः । अचिराधिष्ठितोऽभिनवावलम्बितः । ता-
 रुण्यं यौवनम् । कारापतिर्नागरिकः । कारप्लानां यातनानाम् । 'कारणा तु यातना
 तीव्रवेदना' इत्यमरः । मित्रमुखस्य मित्रव्याजस्य । 'मुखं तु वदने मुख्ये ताप्रे छ-
 द्धानि वा पुनः' इति भागुरिः । प्रत्याशा पुनःप्राप्तीच्छा । 'प्रत्याशा पुनराप्तीच्छा' इति
 वैजयन्ती । साधीयसी दृढतरा । संधा प्रतिज्ञा । 'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ।
 अनुयोगव्यतिकरे प्रश्नप्रकारे । 'संपर्के च व्यतिकरः प्रकारव्रातयोरपि' इत्यजयः ।
 विरोपित उपशान्तः । 'विरोपित उपशान्तश्चिकित्सितः' [इति बो] षालितश्चापि ।
 दिष्ट्येत्यव्ययमानन्दे । 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः । उपश्लिष्य संनिहृ-
 ष्य । अन्ववर्ते स्वसंबन्धिवर्गवत्सादरमाचरामीति फलितोऽर्थः । समुद्रकः संपुटकः ।
 एवमेवामरः । उपक्रान्तो वशीकृतः । 'उपक्रमो वशीकारे समारम्भे चिकित्स-
 ने' इति वैजयन्ती । उपच्छन्दनमुपसान्त्वनम् । सान्त्वनोपच्छन्दने च सामावनुनये'
 इति केशवः । अनुभावप्रत्ययात्प्रभावज्ञानात् । प्रत्यायिताया विश्वस्तायाः । संक्रमी-
 कृत्योपायीकृत्य । 'प्रत्युपाये संक्रमे च निःश्रेण्यां संक्रमः स्मृतः' इत्युत्पलिनी ।
 प्राभृतान्युपायनानि । 'प्राभृतं तु प्रदेशनम्' इत्यमरः । प्रमत्तानवहिता । 'प्रमादो-
 ऽनवधानता' इत्यमरः । प्रच्याव्य पातयित्वा । तेन कुवलेन । प्रसक्तकुहर
 आर बधसुरतः । 'कुहरं सुषिरे दम्भे नागलोके रतेऽपि च' इत्यजयः ।
 संकल्पयेच्चिन्तयेत् । दिग्धं विषालितम् । 'विषाक्ते दिग्धलितकौ' इत्यमरः ।
 वासताम्बूलमेलालवङ्गकर्पूरादिसुगन्धीकृतम् । 'घनसारादिभिर्युक्तु वासितं वास-
 मुच्यते' इति वैजयन्ती । भूषणावयवं कानिचिद्भूषणानि । पेटिकाम् । 'पिटकः
 पेटकः पेटा' इत्यमरः । रागमञ्जरी इत्युक्त्वा । नीत्वा स्वगृहे स्थापयित्वा ।
 एकाकिनी (?) कान्तकसेति शेषपूरणम् । अतएवाग्रे 'अन्येद्युः' इति संगच्छते ।
 अपोदान्यपविद्धानि । 'अपोदमपविद्धं च विकृष्टं त्यक्तमित्यपि' इति वैजयन्ती ।
 प्रातिवेश्यः । 'प्रतिवेशे चरति यः प्रातिवेश्यः स उच्यते' इति वैजयन्ती । आदि-
 क्षद्वोचत् । व्यामो बाह्वोरन्तरालम् । 'व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्त-

स्म' इत्यमरः । ऐकागारिकधौरः । 'चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः' इत्यमरः । निरादिक्षन्निर्दिष्टवान् । यद्येवमेहीति । तस्यैव प्रलोभनायेति शेषः । तत्प्रकारमाह—**त्वयेत्यादिना** । उपक्रान्तश्चिकित्सितः । प्रतिपद्याभ्युपगम्य । मदुक्तमिति शेषः । प्राप्त रूपं कर्तव्यम् । 'प्राप्तरूपं च कर्तव्यम्' इति वैजयन्ती । त्वन्नय एवात्र भूयान् । नयो नीतिर्भूयसीत्यर्थः । उरगास्येन फणिमुखेन । निष्पततो निर्गच्छतः । असिधेन्वा छुरिकया । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । संस्थानं संनिवेशः । 'संस्थानं संनिवेशं(शः) च स्वरूपं च निगद्यते' इति वररुचिः । विभागः प्रदेशः । छुरितं शोभितम् । पर्यङ्कः शयनम् । 'शयनं मश्वपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्व्या समाः' इत्यमरः । पाष्णिः । 'प्रन्थिके घुटिके गुल्फौ पुमान्पाष्णिस्तयोरधः' इत्यमरः । अनुवेल्लितं संवृत्तम् । 'संवृत्तः स्यात्संवलितः भिन्नोऽनुवलितोऽपि च' इति बोपालितः । प्रन्थिके घुटिके । 'प्रन्थिके घुटिके गुल्फौ' । वेल्लितं वक्रितम् । 'वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । अधिनितम्बम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । निमित्तं निक्षिप्तम् । 'हुमिञ् प्रक्षेपणे' । आभुञ्जमीषत्कुटिलम् । 'आभुञ्जं कुटिलं भुञ्जम्' इत्यमरः । चीनांशुकं वस्त्रम् । अन्तरीयमधोऽशुकम् । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके' इत्यमरः । नातिवलितमौषद्वलितम् । श्वासारम्भः श्वासवृत्तिः । रुचकः । 'रुचको मङ्गलद्रव्ये ग्रीवाभरणदन्तयोः' इति विश्वप्रकाशः । अधरकर्णपाशः । शय्यालम्बः कर्णः । अधस्तादृतः कर्णपाशः । 'अधस्तादपि चाधरः' । इदानीं द्वितीयकर्णविषयकमाह—**उपरीति** । परावृत्तः समुत्तानः । कर्णिका कर्णभूषणम् । एवमेवामरः । विषममयथार्थकम् । व्याविद्धं बद्धम् । सम्यक्तया न बद्धः । तादृशः शिखण्डबन्धः । संक्रान्तो बिम्बितः । 'संक्रान्तो बिम्बितः समौ' इति वैजयन्ती । निषक्तं प्रतिबिम्बितम् । पत्रक्रिया पत्रजातिः । विस्त्रब्धं विश्वस्तम् । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । विलसनं स्फुरणम् । उत्सङ्गो मध्यः । 'मध्योर्ध्वदेशानुत्सङ्गौ' इति वैजयन्ती । मृष्यति सहते । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । वसन्तबन्धुः कामः । असंकेतितपरामृष्टासूचितैरस्पृष्टा । अतिवेलं गाढम् । 'अतिबाला' इति पाठे पदमाधिकं ताच्छयां रसानुत्पत्तेः (?) । आग्नीये लिङ्गुत्तमपुरुषैकवचनम् । 'आडो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । 'हन्तिहिसायां वा ग्रीभावो वाच्यः' इति ग्रीभावः । नागदन्ता दन्तकाः । 'नागदन्तास्तु दन्तकाः' इति हैमः । चूलिका वर्णपट्टिका । वर्तिका लेखनसाधनम् । करण्डः पेटकः । वासताम्बूलवीटिकाम् । 'नागवल्लीपलाशानां पलाशतः (?) । 'विष्टनं वीटिका प्रोक्ता चन्द्रमन्दारवर्णयुक्' इति वात्स्यायनः । कर्पूरस्फुटिकां कर्पूरकाणिकाम् । अलक्तकपाटलमलक्तं पाटलं यस्मात् । अत्यन्तरक्तमित्यर्थः । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । सुधाभित्तौ सुधासंस्कृतभित्तौ । 'सुधा लेपोऽमृतं स्नुही' इत्यमरः । व्यतिकरो विनिमयः । तपस्वी शोच्यः । प्रतिभिय प्रकाश्य । समापत्य संगम्य । अनामृष्टोऽस्पृष्टः । कूर्परः कफोणिः । 'स्यात्क-

फोणिस्तु कूर्परः' इत्यमरः । वर्षीयस्या वृद्धायाः । उन्नीतमुन्नमितम् । अनाहतं न-
वीनवल्लम् । 'अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे' इत्यमरः । परमान्नं पाय-
सम् । 'परमान्नं तु पायसम्' इत्यमरः । औशीरं शयनासनम् । एवमेवामरः । का-
मचारो यथेष्टसंचारः । निम्नः परवशः । 'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः । निह-
त्येत्यादिसत्यभाषणेन न मे पापम् । अनयैवास्य बन्धुना या(वा)स्मान्क्षीभयितुमु-
च्यत इत्यहमपि वायुनिम्नैवैतन्मते भविष्यामीति न मां नैवघ्नीयुरिति भावः । 'ना-
लच्छदस्तु शौक्षेयो विहङ्गारातिरित्यपि' इति वैजयन्ती । शान्तं पापमित्यनाकाङ्क्षे ।
कदर्थिता निन्दिता । 'निन्दितः क्लेशने चैव वर्णने च कदर्थिते' इत्यजयः । विह्वलो
विह्वलः । 'विह्वलो विह्वलः स्यात्' इत्यमरः । उपसंगम्येत्यस्यावगमित्यवगमेऽन्वयः ।
अतः समानकर्तृकत्वम् । अभियुज्य । 'अभियोगस्त्वभिभवः' । अवारुणदुद्धवान् ।
प्राकारं निर्भिद्य निर्गम्याप्रतीक्ष्यमाण इत्यन्वयः । पारग्रामिकम् । 'ग्रामात्पर्यनुपू-
र्वात्' इति ठञ् । 'अव्ययीभावात्' इत्येव । शालः प्राकारः । 'प्राकारो वरणः
शालः' इत्यमरः । प्रतिसरो हस्तसूत्रम् । 'हस्तसूत्रं प्रतिसरः' । समापतितं समा-
गतम् । अनभिसरमसहायीभूतम् । 'अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः' इत्य-
मरः । उपावर्तयोप समीप आवर्तयानय । संभूय संगत्य । आथर्वणः पुरोहितः ।
'आथर्वणः पुरोधाः स्याच्छान्तिपुष्टिकरो द्विजः' इति कामन्दके । अप्यमाणं दीय-
मानम् । यमविषयं यमदेशम् । 'विषयो देशे' इति निपातः । अभिनिशाम्य दृष्ट्वा ॥
इति श्रीदशकुमारटीकायां भूषणाभिधायी द्वितीय उच्छ्वासः ॥

अलिन्दभूमिर्बहिर्द्वाराप्रवर्तितचतुष्कम् । 'ओंटा' इति भाषया प्रसिद्धम् । 'प्रधा-
णप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः । अवास्थीतीति । 'समवप्रवि-'
इत्यात्मनेपदम् । किमप्यवशं भृशं वा । जैवातक आयुष्मन् । 'जैवातकः स्यादायु-
ष्मान्' इत्यमरः । बलशम्बरयोरिवेति । तयोरित्यसोपमानमिदम् । बलः श-
म्बरश्चेति द्वावप्यसुरौ । पुष्पपुरमेतन्नामकं राजहंसनगरम् । मालवेन मालवेदशरा-
ज्ञा(जेन) सह । जन्यं युद्धम् । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । लेशतः केनचित् ।
कथंचिदिति यावत् । कथंचिदपि ज्ञातुं कठिनमित्यन्वयः । 'आप्यादिभ्य उपसं-
ख्यानम्' इति तसिः । दुर्लक्षितां ज्ञातुमशक्याम् । लेशेन चिह्नेनापि लक्षितुमवग-
न्तुमशक्याम् । प्रयत्नप्राणितः प्रयत्नेन रक्षितः । गृहीत्वा यथायं जीवेत्तथापवाहित
इति यावत् । स्वस्त्रीयो भागिनेयः । 'स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्' इत्यमरः । स्वसु-
दृच्छण् । दण्डावयवं सैन्यैकदेशम् । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञो हिसने दमसैन्ययोः'
इति भागुरिः । आदित्सुरादातुमिच्छुः । अभ्यलीयत । तदन्तःप्रविष्ट इति यावत् ।
लुब्धको व्याधः । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्मृगलुब्धकः' इत्यमरः । कपिलाशव-
स्य मृतगोशरीरस्य । क्रोडरन्ध्रं भुजान्तररन्ध्रम् । व्याघ्रसासून्याघ्रसासून(स
प्राणान्) । इष्वसनं धनुः । 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकामुक्कम् । इष्वासोऽपि'

इत्यमरः । अलिङ्गद्वृतवान् । वृष्णिपालो गोपालः । 'वृष्णिर्गर्दुषु गोपेषु' इत्यजयः ।
स्वभर्तुरिति । मिथिलापतेरित्यर्थः । सार्थघाते संघभ्रंशे । कारणविलम्बी कार-
 णेन प्रयोजनेन विलम्बी । अपारयन्त्यशकुवती । 'पार सामर्थ्ये' (?) । हातुं त्य-
 क्तुम् । हतजीवितमधमं वृथाजीवितं हातुं त्यक्तुमशकुवतीत्यन्वयः । आकृष्टारिणा
 बलात्कारेण स्ववशीकृता । विकटवर्ममहादेवी । विकटवर्मणो मैथिलेन्द्रज्येष्ठभ्रातुः
 पुत्रस्य पत्नीम् । अस्पृश्येताम् । 'स्पृश संस्पर्शने' । लङ् । 'अनुदात्त-' इत्यम् ।
 दायादा बान्धवाः । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः । प्रकृद्गमन्युर्बहुलीभूतशोका ।
 'मन्युशोकौ तु शुक्लियाम्' इत्यमरः । निगूढं गुप्तम् ॥ अभ्युपपादनं सर्वर्धनम् ।
 'सर्वर्धनं छेदनं वाभ्युपपत्तिश्च पोषणम्' इत्यजयः । व्यापादयितुं हन्तुम् । 'व्यापा-
 दनं हिंसनं च क्षणनं मारणं तथा' इति भागुरिः । अनुजा विकटवर्मणः कनिष्ठा
 भ्रातरः । तैरपि घटन्ते मनुजैः साकं पौरजना घटन्ते मिलन्ति । एवं तस्मिन्ह-
 तेऽपि तस्यानुजा राज्यं करिष्यन्ति । तथा च मत्कृतं व्यापादनं व्यर्थमेव भवेदि-
 ति भात्रः । पितरावपि यावत् । 'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । संविदांते जा-
 नीतः । प्रहारवर्मण्यधि प्रहास्वर्माधीनाः । 'अधिरीश्वरे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' इति सप्तमी । भागधेयं भाग्यम् ।
 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । कटशय्यां तृणशय्याम् । 'कटः समयबन्धेऽपि
 तृणेऽपि मृतकेऽपि च' इति विश्वः । उपधिना कपटेन । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भो-
 पधयश्छद्मकैतवे' इति । जालं कपटम् । 'जालं समूह आनाये गवाक्षे कपटेऽपि
 च' इति वैजयन्ती । जडीकृत इव शीतलीकृत इव । 'शिशिरो जडः । तुषारः
 शीतलः शीतः' इत्यमरः । अवसायितं समापितम् । जालमस्य क्षुल्लकस्य । 'निही-
 नोऽपसदो जालमः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः' इत्यमरः । कच्चित्प्रश्ने । 'कामप्रवेदने कच्चित्'
 इत्यमरः । भर्तृदारकं राजपुत्रम् । 'राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका' इत्य-
 मरः । पुंसि भर्तृदारकः । यदत्र वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् । अवरोधनम् । 'भुभुजाम-
 न्तःपुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमरः । तात्स्थ्याच्छब्धम् (?) । मानं कोपम् । 'मानः
 कोपो मन्युर्द्वेषा प्रणयेष्व्योस्तु (?) भेदतः । द्वयोः प्रणयमानः स्यात्कोपो यः कारणं
 विना । यत्पुरः प्रियया सङ्गे दृष्टेयानुमितेषु ते । ईर्ष्या मानो भवेत्स्त्रीणाम्' इत्यादि
 रसरत्नहारः । अम्बा मातरम् । 'अम्बा माता' इत्यमरः । उदर्कस्वादुन उत्तरफ-
 लस्वादुनः । 'उदर्कः फलमुत्तरम्' इत्यमरः । चित्रीयमाणा विस्मयमाना । 'नमो-
 वरिवश्चित्रडः कयच्' इति कयजन्तादात्मनेपदम् । अथ तु । तिष्ठत्वित्यर्थः । 'ति-
 ष्ठत्वित्यभिधेयेऽस्मिन्नास्तामथ तु चाव्ययम्' इत्यजयः । विप्रलम्भः प्रतारणम् ।
 अवरुद्धो गूढः । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । गाढत्वदर्शनाय दृढत्वज्ञानाय । 'गाढ-
 बाढदृढानि च' इत्यमरः । प्राणो बलम् । सत्त्वं पराक्रमः । 'सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु
 क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे' इति वैजयन्ती । उपपन्नसंस्थानोऽनुगुणवयवः । 'उपपन्नं

समृद्धे च संपन्नेऽनुगुणेऽपि च' इति केशवः । 'संस्थानं मरणे गात्रे संनिवेशे च वर्तते' इति भागुरिः । दुर्विकल्थनः । 'विकल्थनः स्तवः श्लाघा' इति हलायुधः । नाटकीयां नृत्तकरीम् । 'नाटकीयो नृत्तकरः' इत्यजयः । रमयन्तिकामेतन्नात्रीम् । प्रमदवनं क्रीडावनम् । 'विज्ञेयं प्रमदवनं पुरोपकण्ठे शुद्धान्तैः सह रमते नृपस्तु यस्मिन्' इति हलायुधः । आचार्यकमाचार्यभावम् । गुरुपरिग्रहो बृहस्पतिपत्नी । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । धर्मपीडा धर्मबाधा । अभिसंधिरुद्योगः । 'अभिसंधिः समुद्योगः' इति भागुरिः । दुर्विकल्पो दुर्विचारः । कार्दमिकनिवसनः । कर्दमेनाक्तं कार्दमिकम् । 'शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्' इति ठक् । परिकरः । 'कक्षाबन्धः परिकरः' इति वैजयन्ती । उपस्करः साधनम् । 'साधनं सादुपस्करे' इति वैजयन्ती । अभिज्ञानानि चिह्नानि । उपखातं परिखासमीपे । सामीप्येऽव्ययीभावः । शायितयेत्यादि । तथा च कामन्दकः—'पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारणे पुरः । समासेत्पुरं (?) शैलसरिन्मख्वनाश्रयम्' इति । पक्केष्टकचित्तेन । 'इष्टक्रेषीकामालानाम्' इति ह्रस्वः । सोपानपथेनारोहणेन । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । उत्तराहिदूरगते उदकप्रदेशम् (?) । 'आहि च दूरे' इत्याहिप्रत्ययः । पिण्डीखण्डं रक्ताशोकखण्डम् । 'रक्ताशोकस्तु पिण्डी स्यात्' इति वैजयन्ती । भाण्डीरः । 'भाण्डीरो मल्लिकाचयः' इत्यजयः । अवाचीं दक्षिणाम् । कुरण्टः पीतकुरण्टः । 'पीतपुष्पा सहचरी । तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः' इत्यमरः । दन्तमयस्तालवृन्तः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । भृङ्गारः । भाषया 'ज्ञारी' इति प्रसिद्धः । 'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । गरिमलं जनमनोहरं गन्धम् । 'विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः । असुग्रीमकामा तीव्रमन्मथा । 'सुग्रीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः । विप्रलब्धा वञ्चिता । 'विप्रलब्धस्तु वञ्चितः' इत्यमरः । 'विप्रलब्धा प्रियं तत्रादृष्ट्वा संतापसंकुला' इति रसरत्नहारः । महारजनं कुसुम्भम् । 'स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि' इत्यमरः । मञ्जुलैर्मनोहरैः । 'मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्' इत्यमरः । संनाह्वरथो युद्धरथः (?) । अवसितार्थो कृतकृत्याम् । जातेरेतः पातामित्यर्थः । चिकुरितं वलितम् । मानसीं शारीरीं च धारणाम् । 'मुष्कशिराया मूलं दृढमङ्गुल्या निपीड्य रतिकाले । चिन्तान्तरनिहितमनाः कुम्भितपवनश्रुतिं जयाति' इति । अभिक्रामयमानां नाभितन्दति । ध्वनितं चैतदभिज्ञानशाकुन्तले—'लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत्' इति । भवत्यै । 'रुच्यर्थानां—' इति चतुर्थी । विसंवादोऽन्यथाभावः । 'विसंवादोऽन्यथाभावः' इति वैजयन्ती । संप्रधार्य । शृङ्गाटिकायां चतुष्पथे । 'शृङ्गाटकचतुष्पथे' इत्यमरः । संज्ञपितं विशासितम् । नर्मस्मितं परिहासास्मितम् । 'प्रवके-
लिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः । धूर्तो वञ्चकः । 'पापो

धूर्तस्तु वक्त्रकः' इत्यमरः । उदैरयदुदगमत् । निशान्तोद्यानं गृहोद्यानम् । 'निशान्तपस्त्यसदनम्' इत्यमरः । पादाग्रं प्रपदम् । एवमेवामरः । पादोत्क्षेपणादेव पाष्ण्युत्क्षेपेऽपि गोबलीवर्दन्यायात्पृथगुक्तिः । 'ग्रन्थिके घटिके गुल्फौ पुमान्पाष्णिणरधो द्वयोः' इत्यमरः । प्रमदवनशृङ्गाटिकायाम् । अत्र कामन्दकः—'नहि देवीमृहं गच्छेदात्मीयात्सन्निवेशनात् । अत्यन्तवल्लभोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् । मातुः शय्यान्तरे लीनः काहपं चौरसः सुतः ॥ लाजान्निषेण संयोज्य मधुनेति विलोभितम् । देवी तु काशिराजेन्द्रं निजघ्नान् रहोगतम् ॥ विप्राक्तेन च सौवीरं मेखलामणिना नृपम् । तूपुरेण च वैरन्त्यं जारूपं दर्पणेन च ॥ वेण्यां शस्त्रं समाधाय तथैव च विदूरथम् । अहिवृत्तं परिहरेच्छत्रौ चापि प्रयोजयेत् ॥' इति । व्यापाद्य हत्वा । पुण्ड्रा देशविशेषाः । गृहपतिर्ग्रामाध्यक्षः । दण्डधरः सेनापतिः । उद्धारकर्मणि निर्याणकर्मणि । भस्मसाद्भस्मावशेषः । 'विभाषा साति कात्स्न्ये' इति सातिः । ऊरुर्गर्भाडम् । 'सप्तम्यां चोपपीडरुध—' इति णमुल् । पितृवत्पितरीव । 'तत्र तस्येव' इति वतिः । 'न सांप्रतं सुमिक्षाः पुण्ड्राः' इति पाठः । यानकालमाह याज्ञवल्क्यः—'यदा सस्यगुणेपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत्' इति । 'गुणैर्लब्धे धनतृणादिभिः' इति विज्ञानेश्वरो व्याख्यातवान् । नाशयितुं विचारितः । अभिज्ञानिकमभिज्ञानम् । स्वार्थे ठक् । प्रत्यपादयन् । 'प्रदानं प्रतिपादनम्' इति वैजयन्ती । ददुरित्यर्थः । प्रसाधितात्मोषयुक्तबुद्धिः । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः । दुर्भगान्निवसान् । पारतल्लिकं परदारगामिनम् । 'तल्पं शय्याददारेषु' इत्यमरः । अरीरधदसाधयत् । 'राध साध संसिद्धौ' ॥ इति श्रीदशकुमारटीकायां भूषणाभिधायी तृतीय उच्छ्वासः ॥

एककर्मा समानकर्मा । कर्म च राजवाहनान्वेषणम् । ऊर्मिमालिनेमि समुदावधिकाम् । 'नैमिस्तु चक्रधारायां सीमायां च' इति । आयसपरिघोऽयौनिर्मितोऽर्गलः । 'परिघः परिघातेऽस्त्रे' इत्यमरः । परिकरं कक्षाबन्धम् । उच्छ्रूतं प्रवृद्धम् । कार्पण्यं क्षीणत्वम् । साहसानुवादी साहसस्य सदृशः । 'सदृक्सदृशसत्त्वादीसजातीयानुवादिनः' इति दण्डी । कुच्छ्रं दुःखम् । 'सात्कष्टं कुच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । किमपि साहाय्यावकाशस्तदेनं पृच्छेयमित्यन्वयः । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । पूर्वेषुकामचरः । 'इषुकाम' इति देशस्य संज्ञा । दैवच्छन्दो दैववशः । 'अभिप्रायवशौ छन्दौ' इत्यमरः । रूपाभिप्राहितो लोप्त्रेण सह संगृहीतः । 'चोरिका सैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम्' इत्यमरः । मण्डलितकरो मण्डलाकृतिशुण्डादण्डः । परिणमस्तिर्यग्दन्तप्रहारं कर्तुं नमनं परिणमनम् । दारुखण्डसुषिरे प्रविष्टभुजदण्डमचण्डघटितं तादृशदारुखण्डाग्रेण ताडितं प्रतिमानं दन्तान्तरालं यस्य सः । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः' इति विश्वः । 'अधः कुम्भस्य वाहितं प्रतिमानमधोऽस्य यत्' इत्यमरः । आकुष्ठो निन्द-

तः । कुञ्जरापसदो गजाधमः । 'निहीनोऽपसदो जाल्मः' इत्यमरः । 'अपसदे कुत्सने' इति समासः । वारणेनाङ्गुशेन । निर्याणभागेऽपाङ्गदेशे । 'अपाङ्गदेशो निर्याणम्' इत्यमरः । मया पूर्णभद्रेन । स्वचरितम् । अत्र स्वः कामपालः । विश्रुता लोके प्रसिद्धा धीरस्य विश्रुतधीः । श्रुतऋषिरधीतवेदः । 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । प्रज्ञागुणेषु बुद्धिगुणेषु । ते चोक्ताः कामन्दके—'शुश्रूषाग्रहणं चैव श्रवणं चावधारणम् । उहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' इति । द्वैमातुरो द्वयोर्मोत्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्या—' इत्युदादेशः । मदनदमनः शिवः । आपन्नसत्त्वा गुर्विणी । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विणी' इत्यमरः । आक्रीडगिरिरुद्यानपर्वतः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । शबर्या म्लेच्छभेदस्त्रिया । 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दाः' इत्यमरः । आच्छिद्यापहृत्य । उत्तंसितेन शेखरितेन । आस्थानी सभाम् । 'आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यमरः । अनेकमृत्युमुखपरिभ्रष्टं कान्तिमतीसखीभिः क्रीडागिरौ त्यक्तं शबर्या च श्मशाने । एकपिङ्गः कुबेरः । 'यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः' इत्यमरः । कृतान्तयोगाद्वैवयोगात् । कृतान्तमुखपरिभ्रष्टं यममुखभ्रष्टम् । 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इत्यमरः । मातङ्गपतिना हन्यमानस्तमेव हत्वा पलायित[स्त]म् । द्वित्राणि दिनानि । 'संख्ययाव्यय—' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये—' इति ङच् । वैरनिर्यातनं प्रतीकारः । 'वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनम्' इत्यमरः । वासगृहं गर्भागारम् । 'गर्भागारं वासगृहम्' इत्यमरः । विहरामि विलासिनीभिः सहेत्यन्ता कामपालोक्तिः । स एवमित्यादि पूर्णभद्रोक्तिः । अलसकेन क्षयेण । 'क्षयस्त्वलसको मतः' इति वैजयन्ती । ज्यायसि पूर्वजे । 'वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजः' इत्यमरः । पञ्चवर्षदेशीयम् । ईषदसमाप्तपञ्चदशवर्षम्(?) । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' । अग्राह्यताबोध्यत । क्षिणोति पुरा क्षपि(पयि)ष्यति । 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति लट् । दूषितो भेदितः । 'दुष वैकृत्ये' । णिचि कृत्कृते 'दोषोऽणौ' इत्युपधाया उत्त्वम् । यक्षिणी तारावली । अयथापूर्वमयथाभावम् । राजमहिषी सिंहघोषस्त्री । आयथातथ्येन । ब्रह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ् । 'यथातथयथापुरयोः पर्यायेण' इति वृद्धिः । कलुषिताशया कलुषितबुद्धिः । मद्रोत्रं मन्नामभिधानेनापदिष्टा व्यवहृता गोत्रस्खलनापराधान्मानवती गता । 'गोत्रं नाम्नि कुले बाले' इति वैजयन्ती । अथ स्वस्त्रीमुखात्तारावलीकामपालयोर्वियोगश्रवणोत्तरम् । अबन्धयत् । लब्धावसरत्वादिति भावः । मोक्षुकामस्यकुमिच्छुः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मासस्य पाचि युज्घ्नोः' इति मकारलोपः । संकुले संबाधे । शस्त्रिका छुरिका । 'स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका' इत्यमरः । आशीविषः सर्पः । 'आशीविषो विषधरः' इत्यमरः । उदैरयदुदगमयत् । 'ईर गतौ कम्पने च' । अभिजनो गोत्रम् । 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । काण्डपटपरिक्षिप्ते तिरस्कारिणीपरिवृते ।

‘अपटी काण्डपटीका प्रतिसीरा जकनिका तिरस्कारिणी’ । बाह्यकक्षा । ‘कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्यादौ काञ्च्या मध्येभवन्वने’ इत्यमरः । तूर्णम् । ‘सत्वरं चपलं तूर्णम्’ इत्यमरः । चिञ्चाम्लिका । ‘अम्लिका तिम्रिणी चिञ्चा’ इति वैजयन्ती । उदुरध्वनिनिर्णालध्वनिः(?) । ‘उदुरं तु विशृङ्खलम्’ । विवृतगुह्य आविष्कृतहस्यः । प्राड्विवाको व्यवहारनिर्णायकः । ‘दृष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ’ इत्यमरः । जनादुपलीनो जनादन्तर्हितः । जनैरनुपलक्षित इत्यर्थः । ‘अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति’ इत्यपादानत्वम् । दर्वीकरः सर्पः । ‘दर्वीकरो दीर्घदृष्टो दन्दशूको बिलेशयः’ इत्यमरः । दर्मशय्यामधिशाय्य । ‘अधिशीङ्स्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् । अन्यादृश्यन्यसमा । ‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्’ इति सूत्रे ‘सामान्ययोश्चेति वक्तव्यम्’ इति कञ् । ‘आसर्वनाम्नः’ इत्यात्वम् । दुर्दान्तं दुःखेन दमनीयम् । विज्ञापितोदन्तो विज्ञापितवृत्तान्तः । ‘वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः’ इत्यमरः । पारम्प्रामिकम् । मिताक्षराणां विज्ञानेश्वरः — ‘उपरुन्ध्यास्मिासीत राष्ट्रं चासोपपीडयेत् । दूषयेच्चास सततं यवसानोदकेन्धनम्’ इति । प्रायः प्रायुङ् । ‘प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्यानशनमृत्युषु’ इति वैजयन्ती । बहुलं प्रयुक्तवानित्यर्थः । स्त्रोदवसितं स्वगृहम् । ‘गृहं गेहोदवसितम्’ इत्यमरः । निर्धुनानातितरां निरस्यन्ती । अङ्गनासमाजेऽङ्गनासमूहे । ‘पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम्’ इत्यमरः । कस्य हेतोः । ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ इति षष्ठी । द्विजातिवृषभाद्विजश्रेष्ठात् । ‘वृषले मूषके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः’ इति । सत्यर्थे कार्यवस्तुनि सति । ‘अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः । वो युष्मान् । उदपादि । ‘चिण् ते पदः’ इति कर्तरि चिण् । ‘चिणो लुक्’ इति प्रत्ययस्य लृक् । उत्कीर्णम् । ‘समावुत्कीर्णविन्यासौ’ । प्रेक्षागृहं नृत्यप्रेक्षणं गृहम् । ‘प्रेक्षा नृत्तैक्षणं प्रज्ञा’ । अक्षय्यम् । ‘क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे’ इति निपाततोऽशक्यक्षयमित्यर्थः । ‘क्षि क्षये’ । किष्कुविष्कम्भम् । ‘किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च’ इत्यमरः । ‘परिणाहस्तु निष्कम्भः’ इति वैजयन्ती । जीवग्राहम् । ‘समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रहः’ इति णमुल् । स्त्रैण स्त्रीसमूहः । ‘स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्ज्ञौ भवनात्’ इति समूहार्थे नञ् । संदानितं बद्धम् । तस्या दारिकाया आचारवतीकन्यकायाः । अस्मदायत्तमस्मदधीनम् । ‘अधीनो निम्न आयत्तः’ इत्यमरः । भवत्पादानां भक्तिमान् । राजवाहनसंतोषार्थेयमुक्तिः । पूर्वं तु कथा नाविष्कृता । श्वशुरः पितृव्यश्वशुरः । कान्तिमतीसंवन्धान्मातुलः ॥ इति श्रीदशकुमारटीकायां भूषणाभिधायी चतुर्थ उच्छ्वासः ॥

अभ्रंकषस्य व्योमस्पृशः, मेघस्पृशो वा । ‘द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्’ । ‘अभ्रं मेघो वारिवाहः’ इत्युभयत्रामरः । ‘सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः’ इति खच् । ‘अरुद्धिपदजन्तस्य’ इति मुम् । उपस्पृश्याचम्य । ‘उपस्पृशस्त्वाचमनम्’ इत्यमरः । एकाकिन एकस्य । ‘एकाकी त्वेक एककः’ इत्यमरः । इत्युप-

धायेति । उक्त्वेति मध्ये शेषः । तथा च इत्युक्त्वोपधाय वामभुजमित्यन्वयः । असुखायिषत । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति क्यङ् । लुङि सिच इट् । आह्लादिषत । 'ह्लादी सुखे च' । आत्मनेपदी । लुङ् । अभ्यमनायिष्ट । 'कर्तुः क्यङ्-' इति क्यङि 'सलोमसु' इति ह्रस्वरुदञ्चनेऽर्थे इडागमः । पर्यस्फुरदक्षिणभुजः । दक्षिणभुजस्पन्द इष्टसमागमसूचकः । तरङ्गिते वसन्तराजः— 'स्पन्दो भुज-स्पेष्टसमागमाय' इति । वर्णितं कालिदासेन— 'तस्यां रघोः सूनुरपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् । वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥' इति । समया सौधभित्तिं सौधभित्तेः समीपे । 'समया निकषा चेति सामीप्ये वर्तते-ऽव्ययम्' । 'अभितःपरितःसमयानिकषा-' इति द्वितीया । क्षीरसागरदुकूलं श्वेतकौशेयम् । 'क्षीरोदक' इति भाषायां प्रसिद्धम् । भयसाध्वसेति । घोरसाध्व-समूर्च्छिताम् । 'भयं प्रतिभयं घोरे' इति विश्वप्रकाशः । निश्वासमातरिश्वभिर्निश्वासमारुतैः । 'श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । ऊर्ध्वाण्डकपालः । आकाश इत्यर्थः । 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्वैभं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । नखैर्हिरण्यगर्भः स तदण्डं विभिदे समम् ॥ ताभ्यां च शकलाभ्यां स दिवं भूमिं विनिर्ममे ॥' इति मनुवचनात् । शक्तिध्वजशिखरशूलोत्सेधम् । शक्तिध्वजः कुमारस्तस्य शिखरं तदालयाग्रं तत्र शूलं तद्वदुत्सेध उच्छ्रायो यस्य सः । 'शूलमस्त्री रुगायुधम्' इति विश्वः । 'सौधोऽस्त्री राजसदनम्' इत्यमरः । कुतस्त्यम् । अव्ययात्प । शयनतलम् । 'अधिशोऽस्थासां-' इति कर्मत्वम् । देवयोषा देवस्त्री । 'स्त्री योषिदबला योषा' इत्यमरः । संवाह्यमाना मर्यमाना । 'स्यान्मर्दनं संवाहनम्' इत्यमरः । यतो निद्रातो न देवयोषा । देवानामस्वप्नत्वात् । 'आदित्या ऋभवोऽस्वप्नाः' इत्यमरः । वृन्तम् । 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । शबलितं नानावर्णम् । वर्णकमङ्गरागः । 'वर्णकोऽस्त्री विलेपनम्' इत्यमरः । वाससी वस्त्रयुग्मम् । परीभोगः । 'उपसर्गस्य घञि-' इति दीर्घः । अनङ्गबाणपातमुक्ताशङ्कतया पुरुषसङ्गानभिज्ञतया । विरहिणीत्वाभावादिति भावः । अनतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसो धर्मात्मनोऽस्यामासक्तिरत इयं मदुपभोगभोग्येति व्यङ्ग्यम् । तथा च कालिदासः— 'असंशयं क्षत्रपरिग्रह-क्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः । सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥' इति । अथाहं वातःपरम् । अहं त्वित्यर्थः । उत्तानसुसेयम् । आविद्धरागसाध्वसम् । आविद्धे रागसाध्वसे यस्यां क्रियायाम् । अनुपमस्त्रीलाभाद्रागः [ः] यथेष्टं स्पष्टं चैतदार्तरवं [भवि]ष्यतीति साध्वसम् । किमपि । 'किमप्यव्यपदेशे स्यादीषन्मात्रे परात्मनि' इत्यजयः । लक्षसुप्तः । तत्रत्यं व्यापारं लक्षयन्सुप्त इवेत्यर्थः । रोमोद्धेदवता मदङ्गसङ्गादिति भावः । विजृम्भिका जृम्भणम् । 'जृम्भिका गात्रभङ्गः स्यात्' इत्यजयः । 'जृम्भि गात्रविनामे' । मन्थराङ्गी सालसाङ्गी । त्वङ्गचलत् ।

‘त्वग्नि कम्पने’ । कषायः पीडाविशेषः । अपूर्वपुरुषदर्शनात्तासः । आगमप्रकारान-
वबोधद्विस्मयः । तदङ्गसङ्गसुखानुभवाद्धर्षः । तत एव रागः । ततो यद्ययं मां
बलात्कारेण करिष्यति स्वाङ्गे ततः किं भवेदिति शङ्का । ततो भूषणादीनामस्थाने
विन्यासः । अद्यस्तमपि वस्त्रं भूषणे वा खस्तामिति पुनस्तद्देशे स्थाप्यते । यथा-
स्थितमपि तद्देशाच्चाप्यते शङ्कापराधनिचितेन जनेन । ‘अस्थाने भूषणादीनां वि-
न्यासो विभ्रमो मतः’ इति रसरत्नद्वारः । म्रीडान्तरा मध्ये येषां तानि । साध्व-
सेनापरिचितपुरुषदर्शनेनायासेन तदङ्गसङ्गानङ्गपीडया संबध्यमानस्वेदपुलकानि ।
सात्त्विकभावविभ्रमावादिता भावः । मधुरकूणितेति । मधुरं यथा तथा कूणिताः
संकोचितास्त्रयो भागा अपाङ्गो मध्यो नासिकासमीपगश्च यस्येत्यर्थः । ‘कूण सं-
कोचे’ चुरादिः । इदन्तः । पूर्वकाये । ‘पूर्वापराधरोत्तरम्-’ इत्येकदेशी समासः ।
व्यभासीद्वाविताभूत् । यावदायुः । ‘यावदवधारणे’ इत्यव्ययीभावः । कलापेनोपल-
क्षिता । चीरचूडिका सुवासिनीभिर्हस्तेषु ध्रियमाणः खड्गशृङ्गादिनिर्मितो वलयाकृति-
भूषणविशेषः । मगधराजो राजहंसः । राजराजप्रवर्तितां कुबेरप्रोक्ताम् । ‘राजराजो
धनाधिपः’ इत्यमरः । शौनकः शूद्रक इत्यादिकाम् । मणिभद्रस्यात्मजा तारा-
वली । वो जननी भवत्पित्रोपेक्षया कनिष्ठस्य पितृव्यस्य पत्नीति । निष्कारण-
कोपाद्गोत्रस्वलनकोपात् । चण्डिकायामत्यन्तकोपवत्याम् । मुक्तशपा नष्टशपा
सती । इति प्रस्थितायाम् । इति बुद्ध्या प्रस्थितायामित्यर्थः । निर्विन्दयानुभूय । आ-
त्मालीकेत्यादि क्रियाविशेषणम् । ‘अलकिं त्वप्रियेऽनुते’ इत्यमरः । लब्धलक्षो
लब्धावसरः । निगमः । ‘निगमो विषये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे’ । नैगमानां
वणिजाम् । ‘नैगमो वाणिजो वणिक्’ इत्यमरः । ताम्रचूडः कुकुटः । कुक्वाकु-
स्ताम्रचूडः’ इत्यमरः । नारिकेलजातिर्बलाकाजातिश्चेति द्वौ कुकुटविशेषौ । ‘दी-
र्घप्रावः सितवपुर्महाप्राणः सवन्मनाः । बलाकाजातिरित्युक्तस्तदन्यो नालिके-
रजः ॥” इति वैजयन्ती । वाटः श्रेणी । ‘वाटः पुमान्पथिश्रेण्योः’ । उपहस्तिका ।
‘पूगाद्यावपनावस्त्रभस्त्रिका चोपहस्तिका’ इति वैजयन्ती । भाषया ‘चंची’ इति
प्रसिद्धा । कण्ठीरवरवः सिंहनादः । जितश्चासौ । जित इति कर्मणिप्रत्ययः । अर-
ण्यानी । ‘महारण्यमरण्यानी’ इत्यमरः । संकथा मिथोभाषणम् । अस्ति तदिति ।
तत्पूर्वदृष्टम् । रूपसंवादाद्रूपदर्शनात् । खर्वटो ग्रामः । स्थाने युक्तम् । प्रत्यादेशो
निरसनम् । ‘प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः । प्राणाः । ‘पुंसि
भूध्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः । समापत्तिदृष्टा । समापत्तिर्यदृच्छासंगतिः । मर्मणि ।
‘जीवस्थानं भवेन्मर्म’ इति हलायुधः । धन्वन्तरिर्देववैद्यः । संस्थिता मृता । ‘परे-
तप्रेतसंस्थिताः’ इत्यमरः । विद्यामयं विद्यारूपम् । शुल्कं जामात्रा देयं वस्तु ।
आपन्नानां प्रासापत्तीनां शरणं रक्षकम् । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । प्रजानां
मातृपितृस्थानीयं विग्रहे । [अधीती ।] ‘इष्टादिभ्यश्च’ इति कर्तरीनिः । क्तस्येत् ।

‘विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्’ इति सप्तमी । ‘इतिहासः पुरावृत्तम्’ । ‘आख्यायिको-
पलब्धार्था’ इत्यमरो द्वयोः । ‘प्रसृतानाकुलश्रव्यशब्दार्थपदवृत्तिना । गद्येन युक्तो-
दात्तार्था सोच्छ्वासाख्यायिका मता ॥ वृत्तं व्याख्यायते तस्या नायके नाथचेष्टितम् ।
वक्त्रं चापरवक्त्रं च काले भाव्यर्थसंसि च ॥ कवेरभिप्रायकृतैरङ्कनैः कैश्चिदाननैः ॥’
[इति] । सोपनिषदोऽर्थशास्त्रस्य कर्मज्ञानमीमांसयोः । शक्तः प्रियंवदः । ‘शक्तः प्रि-
यंवदे’ इत्यमरः । वैलक्ष्यं परं वैल्लव्यमुपेत इत्यन्वयः । समनुनेतुं खेदं दूरीकर्तुम् ।
चिरस्य बहुकालम् । [रुदित्वा] क्रन्दनं कृत्वा । मधुकर आर्द्रसुमनसमिवेत्यन्वयः ।
संदोहः समूहः । विलासप्रायं विलासबहुलम् । ऊर्जितमुन्नतम् ॥ इति श्रीदश-
कुमारटीकायां भूषणाभिधायाम् पञ्चम उच्छ्वासः ॥

देव । सुहोष्वभिकोणदिकस्थेषु । दामलिताह्वस्य दामलितनामधेयस्य । अति-
मुक्तलतामण्डपे । ‘अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्यात्’ इत्यमरः । परिवादिनीद्वितीयो
वीणासहायः । ‘विषञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी’ इत्यमरः । विन्ध्य-
वासिन्या देव्याः । कन्दुकावती । ‘मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्’ इति दीर्घः संज्ञा-
याम् । सोमापीडां चन्द्रशेखराम् । ‘आपीडशेखरौ’ इत्यमरः । धात्रेयिका । धा-
त्र्युपमाता तत्कन्या धात्रेयिका । ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ । सुदृष्टं सम्यग्दृष्टम् । निष्प्रति-
क्रियाजीवनोपायान्तरशून्यान् । वेशजनो वेशयाजनः । उदैरतोदगच्छन् । आग-
च्छतम् । द्विवचनमेतत् । चित्रीयाविष्टचित्तो विस्मयाविष्टचित्तः । ‘विस्मयोऽदुत-
माश्चर्यं चित्रम्’ इत्यमरः । चित्रीया । ‘नमोवारिवसू-’ इति क्यजन्तात् ‘अप्रत्य-
यात्’ इत्यप्रत्ययः स्त्रियाम् । किमियमित्याद्याक्षेपालंकारः । ‘आक्षेपः स्वयमुक्तस्य
प्रतिषेधो विचारणात्’ इति लक्षणात् । अयातयाममपरिभुक्तम् । ‘जीर्णं च परि-
भुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्’ । रुषिताक्षं रञ्जितम् । ‘रूष हिंसायाम्’ । विलम्बि-
तद्रुतमध्यलये । ‘विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् । तालः कालक्रि-
यामानम्’ इत्यमरः । चूर्णपदम् । गत्यागत्योरानुलोम्यतो यच्यूनाधिक्यक्षेपणमिति ।
गीतमार्गमाचरत् । दशपदचङ्क्रमणं तु गीतमार्गः । एवमनेककरणमधुरमनेकव्या-
पाररम्यम् । उच्चावचमनेकभेदम् । ‘उच्चावचं नैकभेदम्’ इत्यमरः । अवघट्टय-
न्त्यालोडयन्ती । गोमूत्रिकाप्रचारेषु । ‘गोमूत्रिकेति विद्वद्भिश्चारः शातह्रदो मतः’ ।
घनदर्शितमतिमात्रदर्शितं मेघदर्शितं च । विभ्रमः स्फुरणम् । लयसंवादि लयानु-
रोधि । अञ्चितं सम्यग्यथा तथोल्लिख्य उन्नतः पृथुर्महान्निस्स्रस्तस्य विम्बं तत्र
लम्बितं चेलं वल्लं यत्रेत्यर्थः । आघटितः समीकृतः । कणितः शब्दवान्मेखला-
गुणो यत्रेत्यर्थः । ‘त्रिकं त्रिकाटिकायां च पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्’ इति वैजयन्ती ।
असकृदित्यादि । ‘बनेटी’ इति लोकप्रसिद्धं क्रीडनकम् । अत्रयं पूर्वदृष्टम् ।
अवहसितमनोभवाकारं विहसितकामरूपम् । हरद्विषा कामेन । सहतामयं कोश-

दासः । उपकार्या राजगृहम् । 'उपकार्योपकारिका' इत्यमरः । पीवरभुजदण्डावु-
परुद्धौ यत्र । त्वं किलाभिलषितः । असंभाव्यर्थे किलशब्दः । 'वार्तासंभाव्ययोः
किल' इत्यमरः । वहित्रं वहनम् । मद्भुः पोतविशेषः । अपि सिञ्चेत् । अपिशब्दः
संभावनायाम् । 'गर्हा समुच्चयप्रश्नवार्तासंभावनास्वापि' इत्यमरः । 'अपिः पदार्थ-'
इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गबाधान्न षत्वम् । द्राक्षा । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा'
इत्यमरः । टंकृतं टंकारः । नपुंसके भावे क्तः । 'शार्ङ्गं चापे हरेश्चापे' इति ।
लवलवीकृताङ्गान् । लवो भागस्तस्य लवस्तथाकृतान् । चूर्णितानित्यर्थः । अनभिस-
रमसहायम् । 'अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः' इत्यमरः । सांयात्रिकः पो-
तवणिकः । एवमेवामरः । गाढपातितेति । गाढपातितं शिलावल्यं 'लंगर'पद-
वाच्यं यत्र तथा । शैलेयं गन्धपाषाणः । 'शैलेयं गण्डपाषाणः शिलापुष्पं च कथ्य-
ते' । अलक्षितेति । अलक्षितमध्याखण्डं क्षोणीधरस्य शिखरं येन सोऽतितूरं गत
इति यावत् । नालीकं पद्मम् । 'नालीकं पद्मत्राणयोः' इति वैजयन्ती । कल्लारम् ।
'सौगन्धिकं तु कल्लारम्' इत्यमरः । प्रियहिताय । प्रियं च हितं च तस्मै । कः
कामः संकल्पः । संकल्पो निश्चयः । इष्टसाधनमित्यर्थः । वर्षाणि द्वादश । 'काला-
ध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । दशशताक्ष इन्द्रः । ससं धान्यम् । औषध्यः फल-
पाकनाशाः । 'औषध्यः फलपाकान्ताः' इत्यमरः । उत्सो निर्द्धारः । 'उत्सः प्रस-
वणं वारिप्रवाहो निर्द्धारो हारः' इत्यमरः । पर्यहिण्डन्त । 'हिडि गत्यनादरयोः' ।
'अजाविकटम्' इति पाठः । 'ध्यन्तादजावदन्तं विप्रतिषेधेन' इत्यजशब्दस्य पूर्व-
निपातः । 'मन्याते कटज्' इति सामूहिकापवादः । कट् च । गवलगणम् । 'ग-
वलो महिषेऽस्त्री तु तस्य शृङ्गेऽपि वर्तते' इति वैजयन्ती । गहनोद्देशे । 'गहनं
काननं वनम्' इत्यमरः । इद्भुती तापसतरुः । एवमेवामरः । बलात्कारम् । क्रि-
याया विशेषणमेतत् । उदञ्चनं सेचनपात्रम् । 'उत्सेचनं सेकपात्रं तदुदञ्चनमित्यपि'
इति । अष्टादशवर्षदेशीयः । किञ्चिन्वृणाष्टादशवर्षः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्य-
देशीयरः' । शालिस्तन्दुलविशेषः । 'कण्डनेन विना श्वेतं हैमन्तं शालिं संस्मृतम्'
इति भावमिश्रः । शिबिषु कावेरीदक्षिणतीरेषु । 'शिबिर्मरुद्रथायास्तु दक्षिण
वर्षमिष्यते' इति वैजयन्ती । मृजावन्तः शुद्धाः । मांसलौ पुष्टौ । अतएव मग्न-
गुल्फसंघी । 'ग्रन्थिके घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः । अतएवादृश्यमानशिराविशिष्टौ ।
सकृद्विभक्तः संविभक्तः । 'एकवारे समे सकृत्' इत्यजयः । ककुन्दरः । 'कूपकौ
तु नितम्बस्थौ द्वयहीने ककुन्दरे' इत्यमरः । चूचुकं कुचाग्रम् । 'चूचुकं तु
कुचाग्रं स्यात्' इत्यमरः । 'स्निग्धोन्नताग्रतनुताग्रनखौ कुमार्याः पादौ समोपचि-
तचारुनिगूढगुल्फौ । श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्यास्तामुद्रहेद्यदि भुवोऽधि-
पतित्वमिच्छेत् ॥ मत्स्याङ्गुशाञ्जयवज्रहलासिचिह्नावस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्र-
शस्तौ । जङ्घे च रोमरहिते विपुले सुवृत्ते जानुद्वयं सममतुल्यमसंधिदेशम् ॥ ऊरू

घनौ करिकरप्रतिमावरोमावश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् ॥ विस्तीर्णमांसोप-
चितो नितम्बो गुरुश्च धत्ते रसनाकलापम् । नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां प्रद-
क्षिणावर्तगता च शस्ता ॥ मध्यं स्त्रियाः स्त्रिवलनात्यमरोमशं (?) च वृत्तौ घनाव-
विषमौ कठिनावुरस्थौ । रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां ग्रीवा च कम्बुनिचि-
तार्थसुखानि धत्ते ॥ बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरविश्वरूपधृक् । कु-
न्दकुङ्कुमलनिभाः समा द्विजा योषितां पतिसुखामितार्थदाः ॥ दाक्षिण्ययुक्तमशठं
परपुष्टहंसवल्लुप्रभाषणमदीनमसौष्ठवं च । नासा समा समपुरा रुचिरप्रशस्ता दृङ्नी-
लनीरजदले द्युतिहारिणी च ॥ नो संगते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशा-
ङ्कवक्त्रे । अर्धेन्दुसंस्थानमलोमशं च शस्तं ललाटे न तले न तुङ्गम् ॥ कर्णयुग्ममपि
युक्तमांसलं शस्यते मृदु समं समाहितम् । स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितकजौ(?) मूर्धजाः
शुभकराः शिरःस्थिताः ॥' इति वराहमिहिरः । शालिप्रस्थेन । 'प्रस्थोऽस्त्री सानु-
मानयोः' इत्यमरः । 'शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थः' इति मागधपरिभाषायाम् । सपदि
पादाधिकशेकपरिमितेन शालिना । साकूतं सामिप्रायम् । 'आकूतं स्यादभिप्रायः'
इति हलायुधः । मात्रयेति स्वल्पेन कालेन । 'स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं
दभ्रं कृशं तनु । स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥' इत्यमरः । तुषैर-
खण्डैः । 'पृथग्विनानाना-' इति तृतीया । काकिणीभिः । 'वराटकानां दशक-
द्वयं स्यात्सा काकिणी' इति भास्कराचार्यः । सिरतराणि सारवन्ति । मितंपचाम् ।
'मितनखे च' इति खश् । शरावो वर्धमानकः । 'शरावो वर्धमानकम्' इत्यमरः ।
नातिनम्रोत्तानविस्तीर्णः कुक्षिर्यस्येत्यर्थः । किंशारुम् । 'किंशारुः सस्यशूकं स्यात्'
इत्यमरः । ककुभोलूखले । 'इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । कथितपञ्चगुणम् ।
कथितं च तत्पञ्चगुणं चेत्यर्थः । मात्रया स्वल्पकालेन । परावृत्य । पुनरवधत्वेत्यर्थः ।
समभ्युक्ष्यार्द्रीकृत्य । निरुष्णाङ्गारीकृत्येति । यदत्र वक्तव्यं तदुक्तं वासव-
दत्तादर्पणे । कुट्टिमे । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' । त्रिभागशेषेति । त्रिषु भागेषु
यः शेषोऽग्रिमस्तत्र छिन्नस्येत्यर्थः । पलाशस्य पत्रस्य । अद्भिरार्द्रं दत्तशरावद्वयं
मृशस्स्पृशन् । पेयामिति । पेयेति मण्डस्य नाम । सर्पिर्मात्रा घृतलेशम् । उपज-
हार समीपे परिवेषितवती । उपदंशः । 'उपदंशस्तु भक्षणम्' । त्रिजातकं त्वक्तै-
लम् । कालशेयम् । 'दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः' इत्यमरः । कलशिर्ध-
वस्तत्र भवम् । 'दतिकुक्षिकलशि-' इति दञ् । काञ्जिकम् । 'आरनालकसौवीर-
कुल्माषाभिषुतानि तु । अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिकम्' इत्यमरः ।
अन्धस्योदने । 'मिस्ता स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः । हिमशिशिरेतीन्द्रियवर्ग-
तप्तिरुक्ता माघेऽपि — 'क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वा-
दुनि प्रणुदितालनिशीते निर्व्वार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥' इति । माधुर्यप्रकर्षणावर्तितं
परावृत्तम् । त्रिवर्गम् । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थाः' इत्यमरः । वृद्धपरित्राजिकां वृद्ध-

संन्यासिनीम् । अनुनीय दुःखापनोदनं कृत्वा । सैव वृद्धा वदति यथेवमिति ।
 उदर्क उत्तरं फलम् । 'उदर्कः फलमुत्तरम्' इत्यमरः । तन्मातृप्रार्थनमित्यभिधाय ।
 नाम शब्दग्रहेत्यर्थः । प्रतिवेशे समीपगृहे भवः प्रातिवेश्यः । वाणिज्यं वणिग्ध्या-
 पारः । 'वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्' इत्यमरः । दासी चेटी । दण्डवाहिना दण्ड-
 धारिणा । अतर्ज्यत तर्जितः । प्रता इत्ता । 'अत्रोपसर्गात्' इति तः । कुलपुत्रः
 शूद्रः । 'कुलपुत्रः कुलीने च शूद्रे' इति । निर्व्यूढ इति । उत्पादितानेककलहः ।
 परिवत्राज । सर्वं परित्यज्य वत्राजेत्यर्थः । लक्ष्म नखक्षतरूपं चिह्नम् । स भार्गवो
 ज्यौतिषिकः । 'भार्गवौ शुक्रदैवज्ञौ' । उपनिमन्तयाभासं भेदयामास । घटत
 ईहते । 'घट चेष्टायाम्' । क घटते संगच्छते । वृक्षवाटिका गृहोपवनम् । 'गृहो-
 पवने वृक्षवाटिका' इत्यमरः । निर्ग्रन्थिका श्रमणिका । न दृष्टो न लब्धः । स
 नूपुरः । दहेयुरपि । अपिः संभावनायाम् । अगत्यन्तरां गत्यन्तरशून्याम् । अन-
 पेक्षयापेक्षया अभावेन । [अपविद्धां] त्यक्ताम् । पुलिनवति । पुलिनं तोयो-
 स्थितो देशः । निष्कलो वृद्धः । उपरन्तुं मरणं कर्तुम् ॥ इति श्रीदशकुमार-
 टीकायां भूषणाभिधायानां षष्ठ उच्छ्वासः ॥

संस्थितो मृतः । 'प्रेतप्रेतसंस्थिताः' इत्यमरः । सरसमार्द्रम् । नेत्रनिषिनीं
 नेत्रस्पर्शिनीम् । 'णिसि चुम्बने' । क्रियेत । कर्मणि संभावनायां लिङ् । यकि
 'रिडशयक्-' इति रिडादेशे सीयुटि सलोपे परलोपे रूपम् । आणकनरेन्द्रेति ।
 कुरिततमन्त्रज्ञस्य । 'कुपूयकुत्सितावयखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । तरलतर-
 नरास्थीत्यादि । 'तरलो हाररत्ने च चञ्चले चोज्ज्वलेऽपि च' इति केशवः ।
 'शलकं शकलमखियाम्' । कर्देन इति कलिङ्गराजस्य नाम । अखजर्जरेण । 'रोदनं
 चाखमधु च' इत्यमरः । रणरणिकागृहीतेनोपलक्षिता नासादिजनतोदयदेशेऽभ्यन्तरे
 आघातो रणरणिका । नहनं बन्धनम् । आच्छिद्यापकृष्य । 'तस्य हस्तादसिलतां
 ताम्' इति पाठः । सालो वृक्षः । 'अनोकहः कुटः सालः' इत्यमरः । स्कन्धः
 शाखाः (?) । 'समे शाखालते स्कन्धः' इत्यमरः । निध्याय तिवर्ण्य । 'निर्वर्णनं
 तु निध्यानम्' इत्यमरः । कदर्थनात्केशनात् । नगरम् । 'अकर्मकधातुयोगे' इति
 कर्मता । सरणिमार्गः । 'न चेदिच्छसीदम्' इति पाठः । इदं मदुक्तम् । अणीयसि
 कारणेऽनणीयानादर इति नेच्छसीत्यर्थः । चिल्लिकालता मूलताम् । लीलालसं
 लीलामन्दम् । 'अलसं मन्दसौम्ययोः' इत्यजयः । हृदयलक्ष्येति । हृदये लक्ष्यत
 उत्पद्यतेऽसौ स मानः (?) । सदायितेन । 'सदो जवे' इति निपातः । जवायितेन ।
 चन्द्रशालैकदेशे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' । रणरणिका तरंगिणी । वेगशैथ्योभयम् ।
 आयासितेति । आयासितानि जायारहितानां चैतांसि यत्र । लीलायिततिलके
 शोभायितवृक्षविशेषे । 'तिलकः क्षुरकः श्रीमान्' इत्यमरः । दक्षिणदहनसारथिर्म-

लयपवनः । 'कलिका कौरकः पुमान्' इत्यमरः । कालाण्डजः । 'वनप्रियः परभृतः पिकः कालाण्डजः स्मृतः' । रक्तरक्ताधराः किनरस्त्रियः । शालीनोऽधृष्टः । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । आसारो धारासंपातः । शृङ्गारहेला । 'हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः' इत्यमरः । निकारोऽकारः । नरेन्द्रः पिशाचमन्त्रवान् । नरान्तरस्य । राज्ञ इत्यर्थः । आयस्यति यतते । 'यसु प्रयत्ने' । अतिसंहितान्वञ्चितान् । शकलशारस्य । शकलेन चित्रवर्णस्येति । 'अकीर्त्ये' इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । स्थण्डिलशायी । 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति णिनिः । सरहस्यानि सोपनिषत्कानि । [सषडङ्गानि ।] 'निरुक्तं ज्योतिषं कल्पसूत्रं व्याकरणं तथा । छन्दोविचितिशिक्षेति वेदाङ्गानि वदन्ति षट्' । धनदाज्ञाकरो यक्षः । अधिगतः प्राप्तः क्षणमेकान्तकालो येन । स्थाने योग्ये काले दर्शितो ज्ञानस्य तदधिष्ठितपिशाचादिज्ञानस्य संनिधिः सांनिध्यं येन सः । निचाय्य दृष्ट्वा । निगीर्णदशादिशि । 'निगीर्णं खादितं अस्तम्' । निशाकरप्रभायाः स्वल्पत्वं कथितम् । जलतललीनान्तःप्रविष्टेनैव गम्यं कृच्छ्रमज्ञेयमन्तरालमवकाशो यस्य तथा सरस्तटं तदेकत एकत्र कृतम् । तत्तटे गुप्तं स्थानं जले कृतमिति यावत् । 'क्षतमन्तःकृतं च तद्' । निर्णिक्तं शोधितम् । 'निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम्' इत्यमरः । हारयष्टिः प्रातस्तनप्रभारूपा । लास्यलीला नृत्यक्रिया । 'लीला विलासक्रिययोः' इत्यमरः । चर्चितं प्रलिप्तम् । 'चर्चा चर्चिक्यमालेपे' इति वैजयन्ती । तटस्खलितेति । तटात्स्खलिताः पतिताश्च ते जले स्थगिताः स्थिता ये जलजसमूहस्य चञ्चलदण्डस्तस्य कण्टकाग्राणि तैर्दलितो देहो येषां तेषां राजहंसानां त्रासजर्जरं त्रासेन कठोरं रसितं शब्दस्तत्र दत्तः कर्णो येन तस्य । क्षणेन सुखेन । नात्यादरेण विलासेनैवेत्यर्थः । धिषणा बुद्धिः । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । रन्ध्रदर्शनासहैः । रन्ध्रदर्शननिपुणैरित्यर्थः । जनान्ते जनपदमध्ये । 'जनो जनपदे प्रोक्तः' इति हलायुधः । शस्तं प्रशस्तम् । धरणितैतिला भूदेवाः । 'तैतिलौ देवकालिगौ' । हास्तिनो हस्तिप्रमाणी । 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' इति पक्षेऽणि 'संयोगादिश्च' इतीनोऽणि प्रकृतिभावः । हस्तिप्रमाणस्य या लीला तथा । न तु ह्रस्वप्रमाणस्य लीलया । तथा सति प्रतीकारसंभवापत्तेः । इन्द्रियाणामजेयस्य । जितेन्द्रियस्येत्यर्थः । स्थगय नीरं जलम् । अजेयस्याविधेयस्य । 'वश्यः प्रणयो निभृतविनीतप्राश्रिताः समाः' इत्यमरः । नर्म परिहासः । 'द्रवकैलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः ॥ इति श्रीदशकुमारटीकायां भूषणाभिधायी सप्तम उच्छ्वासः ॥

अष्टवर्षदेशीयः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयः' । असमाप्ताष्टवर्षः । निष्कलो वृद्धः । 'निष्कलः स्थविरः समौ' इत्यमरः । वंशनाली वेणुदण्डः । [पञ्चपाः] पञ्च षड्वा । 'संख्ययाव्यय—' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात्' इति समासान्तो ङच् । लिकुचः । 'लिकुचो लकुचो ङहुः' इत्यमरः । जरन्तं वृद्धम् । अतिसत्त्व इत्यादि । वदान्यो बहुप्रदः । विनेता नष्टताकारकः । उदग्र उन्नतः । उत्थानशीलः पौरुषस्वभावः । 'उत्थानं पौरुषम्' इत्यमरः । शक्यभग्न-कल्पारम्भी । शक्यश्च भग्नश्च कल्पश्चारम्भस्तच्छीलः । 'शक्यं तु सुकरं कर्म भग्नं तु जनलालितम् । कल्पं युक्तं न भङ्गेन सदैवैष समाचरेत् ॥' इति दिवाकरः । प्रभावयिता प्रभुत्वकारकः । आवितृष्णः । सर्वदापि गततृष्ण एवेति भावः । नदीष्णो निपुणः । 'नदीष्णाभिज्ञनिष्णातप्रवीणनिपुणा अपि' । नदीपूर्वात् 'ज्ञातेः कौशले' इति मूर्धन्यादेशः । नेदिष्ठः । 'नेदिष्ठमन्तिकतमम्' इत्यमरः । प्रत्यवसितो-पभोक्ता । षाड्गुण्यं षड्गुणाः । चातुर्वर्ण्योदिपाठात्स्वार्थे घ्यञ् । गुणाः संध्यादयः । 'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः शक्त्यस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥' इत्यमरः । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । पुण्यश्लोकः पुण्ययशः । 'पंचे य-शसि च श्लोकः' इत्यमरः । अतिसत्त्व इत्यादिनयवाणे(?) कामन्दकः—'न्यायेना-र्जनमर्थस्य वर्धनं रक्षणं तथा । सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥ नयवि-क्रमसंपन्नः सूत्थानश्चिन्तयेच्छ्रियम् । नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ॥ शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्के-शसहिष्णुता ॥ प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥' इति । याज्ञवल्क्योऽपि—'ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रो-धनो रिपुः(पौ) । स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता' इति । प्राप्य जी-वित्वा । 'अन् प्राणने' । पुरुषायुषम् । 'अचतुर—' इति सूत्रे निपातितम् । तदा-यतिस्तत्प्रभावः । 'स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः' इत्यमरः । आत्मसंपत्पुरुषगुणाः । ते च समनन्तरमेव 'शास्त्रं प्रज्ञा' इति श्लोकद्वयेन दर्शिताः । संस्कारो वासना । अर्थशास्त्रे-ष्वान्वीक्षिक्यादिषु । साध्यं विपक्षभूतम् । साधनं सहायभूतम् । योगक्षेमाराधनाय । अलब्धलाभो योगः । लब्धरक्षणं क्षेमः । तयोराराधनाय साधनाय । 'अप्राप्तप्रापणं योगः क्षेमः प्राप्तस्य रक्षणम् । द्वयं च साधयेद्भूपः प्रजानां विधिवत्प्रदः ॥' इति । 'आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च' इत्यमरः । स्थितिर्मर्यादा । संक्रियुः संकीर्णाः कुर्युः । आत्मानं स्वामिनमित्यादि । तथा च याज्ञवल्क्यः—'अरक्ष्यमाणाः कु-र्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः । तस्मान् नृपतेरर्थं यस्मादृह्णात्यसौ करान्' । का-मन्दकोऽपि—'अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा । वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥ स्वर्गानन्त्याय धर्मोऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् । तस्याभावे च लोकोऽयं संकरान्नाशमाप्नुयात् ॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः संप्रवर्तकः । त-

स्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्च्युतिः ॥' इति । चाणक्योऽपि—'राज्ञि धर्मिणि धर्पिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । लोकास्तमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा ॥' इति । अभिषङ्गः सङ्गः । 'अभिषङ्गस्त्वभिभव सङ्ग आक्रोशनेऽपि च' इति वैजयन्ती । शाधि शिक्षय । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'शा हौ' इति शादेशः । स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । प्रसादवित्तः प्रसादेन प्रसिद्धः । 'वित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । भङ्गी वक्रोक्तिः । 'भङ्गी स्याद्वक्रभाषितम्' इति वैजयन्ती । उत्कोच उपदा । कर्णधारो नाविकः । 'कर्णधारस्तु नाविकः' इत्यमरः । कुमारसेवकः । कुमारावस्थायाः प्रभृति सेवकः । प्रेत्य जन्मान्तरे । 'प्रेत्यामुत्र भवान्तरे' इत्यमरः । किल निश्चये । पाखण्डिनः सर्वतोपभ्रष्टाः सर्ववेषधराः । पटुजातीयश्चतुरसदृशः । 'प्रकारवचने जातीयर्' । आहुः कथयन्ति । 'ब्रुवः पञ्चानाम्' इति लटो झेरुसादेशे ब्रुव आह्वदेशः । काकिणी विशद्वराटकाः । 'वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी' इति भास्कराचार्यः । कार्षापणलक्षम् । 'कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः' इति मनुः । वाङ्मयं वाग्जालम् । मानोन्मानम् । 'तुलावच्छेद उन्मानो मानः प्रस्थादिभिः कृतः' इति वैजयन्ती । मुष्टिमर्धमुष्टि चेति । उभौ परिमाणविशेषौ । 'शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिरष्टमिका तथा' । जनपदायव्ययशोधको मुष्टिः । ग्रामस्य शोधकोऽर्धमुष्टिः । शृण्वत एव । आदरे षष्ठी । मध्यस्थायिनः । भाषया 'वकील'पदवाच्याः । दूतचारवाक्यानि । अशक्यतां चेत्यर्थः । **स्वपरे-ति** । स्वस्य परस्य शत्रोश्च मित्रमण्डलान्यप्युपजीवन्त्याश्रयन्ते तेभ्योऽपि गृह्णन्ति स दह्यतामाक्षेपः । **तिस्र इत्यादि** । त्रिशद्वटिकात्मकादिवसस्याष्टमो भागः । शस्त्राग्निप्रणिधयः शस्त्राग्निभ्यां हन्तारो गुप्तदूताः । **श्रोत्रिय इवेति** । श्रोत्रिय इव । उपनमेत समीपमागच्छेत् । वीताशुल्कस्य 'मासूल'पदवाच्यस्य बाधा यत्र तत्तथा । राजकीयमित्युक्ता बाधामपहरन्ति । शास्त्रज्ञसमाज्ञातो नीतिशास्त्रज्ञत्वेन कीर्तितः । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । **तैरपीति** । अर्जनेऽन्वयः । तैरपि प्रारब्ध इति तृतीयायाः प्रारम्भेऽन्वयः । **अतिसंनिधीयमाना इति** । मिलिता अनुयायिन इति यावत् । तन्त्रावापो नीतिविचारः । पण्डिताः पुनश्च नीतिशास्त्रज्ञाः । **पञ्चाङ्गीमृ-ष्टेति** । पञ्चभिरङ्गैर्मृष्टा स्पृष्टेत्यर्थः । जननाथश्चातिष्ठत । **उत्तिष्ठेति** । यूयमिति शेषः । मनसा वा । मनसा त्वित्यर्थः । तथापि का गतिः । उपायो नास्तीति भावः । 'पितृपितामहानुयातैः' इत्येव पाठः । सुलभमलीकं दुःखं येष्वित्यर्थः । आस्पदं प्रतिष्ठाप्रयोजकं स्थानममात्यत्वादि रूपम् । आटविकानां पशूनां विश्वासः । आशयौदार्यमाशयः । चित्तम् । अध्यवसायः । निश्चयो मानावधारणमभिमाननिश्चयो निश्चिताभिमानः । अकृपणां दैन्यशून्याम् । **अपराधप्रमार्जनादिति** । परकृतापराधविस्मरणात् । **सातत्येनानुभव इति** । तदेकतानता विशदीकरणमेतत् । 'पानसमय आगतेभ्यो दीयन्त आसवाः' इति संप्रदायवशादत्र विभागशीलता । सं-

वर्गणमेकीकरणम् । पाने गुणान्तस्माह — **वाचः पारुष्यमिति ।** कर्मफलानि त-
त्तत्कर्मणि लब्धानि राजधानानि **सुभुग्नभङ्गीति ।** वक्रस्वना वक्रोतिः । स्वैरि-
णीभिः क्रियमाणवक्रोक्तिः । अपहृता गताः परिहृतयः परिहारा येषां ते । ह्यतयथा-
विगीतमार्गाः । प्रहृताः प्रघातविषयाः । अभूवन्निति शेषः । विष्वक्पृथक्प्रचारेण
विच्छिन्ना अनुयातारो येषां तत्त्वेनैकीकृतानामेकाकीकृतानाम् । भर्तृभयमपहृत्य दूरी-
कृत्य । तत्साहसं जारसाहसम् । प्रमापणैर्मारणैः । अमर्षणैः प्रेरणैः । तत्परामृष्टं(ष्टो)
वानवास्यपरामृष्टं(ष्टो) राष्ट्रप्रान्तभागो यस्य सः । व्यक्तिषक्तं कार्यान्ते व्यापृतम् ।
नैर्घृण्यादकरुणत्वात् । **जीवेयं चेदिति ।** यदि मज्जीवनं भवेत्तदेत्यर्थः । किमीयः ।
कस्यायं किमीयः । जात्या कीदृशजातेः संबन्धी । किं न जानामि । अपि तु
जानाम्येव । अभिलष्यति (?) । संमील्य मेलनं कृत्वा । वैजन्यम् । जनसमुहो
जनता । विगता जनता यस्मात्तस्य भावम् । युष्मासु त्वयि महिष्यां च । ते ज-
रन्तम् । यः कूपे पतितः स्थितः । आसनवर्तिनां समीपस्थानां पुरुषाणाम् ।
समाकृष्य ता विकोशाः कृत्वा । उपहितवर्ष्मा छिन्नशरीरः । उत्क्रोशपातः पक्षि-
विशेषः । ‘उत्क्रोशकुररौ समौ’ इत्यमरः । अरुकर्तुं छेत्तुम् । विचेतीकुर्वन् । ‘अ-
रुर्मनश्चक्षुः’ इति सलोपः । नालीजङ्घम् । अन्विति शेषः । सैकतास्पृष्टपादस्य
न्यासो यस्यां तथा । एतेन चिह्नदर्शनं नास्तीति सूचितम् । दुर्गागृहे देवालये ।
भग्नपार्श्वे तिर्यक्पार्श्वम् । प्रकृतीलोकान् ॥ इति श्रीत्रिलोकचन्द्रात्मज-
कृष्णरामसूनुशिचरामकृतौ दशकुमारभूषणेऽष्टम उच्छ्वासः ॥

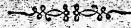
कुमाराणां दशानां च चरितस्य प्रकाश्यते ॥

श्रुत्वेति । वृत्तान्तः प्रकारः । चन्द्रक इति । 'समो चन्द्रकमेचका(कौ)' । शारो नानावर्णः । 'शबले मारुते शारः' इति वैजयन्ती । अधीरमवशम् । 'धैर्यं तु वशघाष्टर्थयोः' इत्यजयः । शीफरो रम्यः । 'शीफरः स्फीतरम्ययोः' इत्यजयः । जर-ठजालपादो वृद्धहंसः । 'जालपादः श्वेतगरुच्चक्राङ्गो मानसप्रियः' इति वैजयन्ती । जरठग्रहणमशुभसूचकम् । कमलमूढः कमलत्वेन भ्रान्तः । उपलभ्यानुभूय । 'उ-पलम्भस्त्वनुभवः' । येन येन प्रकारेण । तदात्वायतिविभागं तत्कालोत्तरकालयोः कृत्यम् । 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः' । 'कृत्यांशयोर्विभागः स्यात्' इत्यजयः । समयो व्यवस्था । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' । विप्रविध्यमातं ताड्यमानम् । तुमुले संकुले । अ[नि]यन्तितोऽनिवारितः । अ-न्तर्वेशिकः । 'अन्तःपुरे त्वाधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको बन्ः' । अनुभावः प्रभावः । '[अनु]भावः प्रभावे च निश्चये भावसूचके' इति वैजयन्ती । निग्रहोऽभिभवः । कौ-पात्कोपं विधाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । निशाम्यालोक्य । प्रत्यभिज्ञा विस्मृतज्ञानम् । पापशीलः पापस्वभावः । 'शीलं स्वभावे सदृत्ते । ब्राह्मणबुवो ब्राह्मणाधमः । 'बुवो हीनः पदात्परे । जातिमात्रोपजीवे तु कथ्यते ब्राह्मणबुवः' इति वैजयन्ती । शूलावतंसितं शूलबद्धम् । 'तसि बन्धने' इति घातुः । कुलपांसनी कुलदूषिका । 'पांसनः कुलदूषके' इति वैजयन्ती । भुकुटिर्ललाटशिरोन्नतिः । 'ललाटे त्रिपता-कायां भुकुटिः सा शिरोन्नतिः' इति वैजयन्ती । सहिष्णुता सहनशीलता । हंसकथायाः स्मर । 'स्मृत्यर्थकर्मणि' इति कर्मणि षष्ठी । वासु बाले । 'अथ बाला स्याद्वासूः' । विदि[त]वार्तौ ज्ञातवृत्तान्तौ । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्' । आर्तौ दुःखितौ । जिघांसमानं हन्तुमिष्यमाणम् । चण्डशीत(ल) उ-ग्रस्वभावः । 'चण्डः क्रूरान्तिकोपयोः' । उदन्तजातमुदन्तवृन्दम् । राजराजगिरिः कैलासः । संदिश्य संदेशं कृत्वा । 'संदेशः प्रहितं वचः' इति वैजयन्ती । कि-शोरो बालः । व्रातः समूहः । 'समद्वयान्तं व्रातं व्रातपेक्षः ।

णिचि लुङ् । जङ्घाकरिकः । 'जङ्घाकरिकजङ्घिकौ' । प्रभवतः प्रभोः । अत्यये क्षये
 हेतौ । 'क्रियायास्तु शतुर्वचः' इति वचनादव्यये शतृ । 'अपि । अधिक्षेपैकगुह्ययोः'
 इति केशवः । चारके । 'चारकं बन्धनालयः' । उचितकल्पनोपपन्नो योग्यालं-
 कारयुक्तः । 'कल्पना सज्जना समे' । क्रीडनं क्रीडासाधनम् । सकोशवाहनस्य
 सेनातुरङ्गयुक्तस्य । अवग्रहं प्रतिबन्धम् । 'प्रतिबन्धोऽवग्रहः स्याद्वाचिकामुभयो-
 रपि' । उषोराग उषःप्रकाशे । 'रागोऽनुरागो लाक्षादौ मात्सर्यालोकयोरपि' इति
 वैजयन्ती । रक्षिभिरधिकारिभिः । 'रक्षी कृत्याधिकारी स्यात्' इति वैजयन्ती ।
 व्यजिज्ञपन्निवेदितवती । 'ज्ञय विज्ञप्तौ' । संदानताम् । 'संदानं पादबन्धनम्' ।
 वर्तमाने । इदमव्ययम् । 'वर्तमानेऽथ सांप्रतम्' । व्यवदीपमानचन्द्रिके निर्मली-
 भवज्ज्योत्स्ने । 'दैप् शोधने' । 'अपाश्रयः शिरोभागे' इति वैजयन्ती । न्यरूपय-
 दृष्टवान् । 'विलोकनं निरीक्षणं निभालनं निरूपणम्' इत्यजयः । प्रतिबद्धो निवा-
 रितः । निग्रहान्तराध्यवसायो निग्रहविषयेऽन्तर्गतोऽध्यवसायः । नखरः क्षुरिका ।
 उदस्तः क्षिप्तः । स्तम्बेरमो गजः । रयो वेगः । 'रयो वेगो जवो रंहः' इति वै-
 जयन्ती । विगृह्णानस्य विरोधं कुर्वतः । गात्रं पूर्वपदजङ्घाप्रमाणम् । अये । अ-
 चिन्तिते वर्तमानमव्ययम् । 'अतर्कापतिते त्वये' इति केशवः । वलिताभ्याम् ।
 'वलन चलने' । चक्रम् । 'चक्रं भ्रमं कुण्डलं च' इति वैजयन्ती । 'लोहस्त-
 म्भस्तु कणपः कर्पणः' इति वैजयन्ती । प्रासः कुन्तः । 'कुन्तप्रासौ मिथः समौ' ।
 'पट्टिशः स्याद्विशालाग्रस्तोमरो वेगदण्डवान्' इति वैजयन्ती । विचिक्षेप प्रेरित-
 वान् । समन्ततः सर्वतः । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' । बलनि-
 कायेन सेनासमूहेन । 'निकायो निवहो व्यूहः समूहो विसरो व्रजः' इति वैज-
 यन्ती । अन्तरेऽवसरे । 'करविन्दो नीलगुच्छः' । 'कुरुविन्द-' इति पाठे मणि-
 विशेषः । 'अतिरक्तं सुपीतं च कुरुविन्दमुदाहृतम्' । कृतहस्ततया शिक्षितहस्त-
 तया । 'शिक्षिते कृतमर्थवत्' इति भागुरिः । प्रत्ययाज्ज्ञानात् । 'प्रत्ययोऽधीन-
 शपथज्ञानविश्वासहेतुषु' । कोशवाहनं सेनाश्वचतुरङ्गाश्च । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले
 शास्त्रे अर्थेऽनीके च मन्दिरे' इति भागुरिः । अस्मद्गृहेन । 'गृह्यः पक्षस्थ उच्यते'
 इति हलायुधः । रोहिण्यद्रुमस्य व[ट]वृक्षस्य । 'न्यग्रोधो रोहिणो वटः' इति वैज-
 यन्ती । अनुयुक्तः पृष्ठः । 'प्रक्षे स्यादनुयोगः' इति हलायुधः ॥ इति प्रथम
 उच्छ्वासः ॥

असुरविवरं । 'अधोलोकस्तु पातालं दैत्यरन्ध्रं रसातलम्' इत्यजयः ।
 संलप्यते । 'संलप्यते' इति भागुरिः । उपलभ्य ज्ञात्वा । बभ-

२ परिशिष्टम् ।

दशकुमारचरितटीका लघुदीपिका ।

अभिवाद्य सहस्रांशुं तमोन्नं लघुदीपिका ।

कुमाराणां दशानां च चरितस्य प्रकाश्यते ॥

श्रुत्वेति । वृत्तान्तः प्रकारः । **चन्द्रक इति ।** 'समौ चन्द्रकमेचका(कौ)' । शारो नानावर्णः । 'शबले मारुते शारः' इति वैजयन्ती । अधीरमवशम् । 'धैर्यं तु वशधाष्टर्थयोः' इत्यजयः । शीफरो रम्यः । 'शीफरः स्फीतरम्ययोः' इत्यजयः । जर-
ठजालपादो वृद्धहंसः । 'जालपादः श्वेतगरुच्चक्राङ्गो मानसप्रियः' इति वैजयन्ती । जरठग्रहणमशुभसूचकम् । कमलमूढः कमलत्वेन भ्रान्तः । उपलभ्यानुभूय । 'उ-
पलम्भस्त्वनुभवः' । येन येन प्रकारेण । तदात्वायातिविभागं तत्कालोत्तरकालयोः
कृत्यम् । 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः' । 'कृत्यांशयोर्विभागः
स्यात्' इत्यजयः । समयो व्यवस्था । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' ।
विप्रविध्यमातं ताड्यमानम् । तुमुले संकुले । अ[नि]यन्त्रितोऽनिवारितः । अ-
न्तर्वेशिकः । 'अन्तःपुरे त्वाधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः' । अनुभावः प्रभावः ।
'[अनु]भावः प्रभावे च निश्चये भावसूचके' इति वैजयन्ती । निग्रहोऽभिभवः । क्रौ-
पात्क्रोपं विधाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । निशाम्यालोक्य । प्रत्यभिज्ञा विस्मृतज्ञानम् ।
पापशीलः पापस्वभावः । 'शीलं स्वभावे सदृत्ते । ब्राह्मणब्रुवो ब्राह्मणाधमः ।
'ब्रुवो हीनः पदात्परे । जातिमान्नोपजीवे तु कथ्यते ब्राह्मणब्रुवः' इति वैजयन्ती ।
शूलव्रतंसितं शूलबद्धम् । 'तसि बन्धने' इति धातुः । कुलपसनी कुलदूषिका ।
'पासनः कुलदूषके' इति वैजयन्ती । भुक्कुटिललाटशिरोन्नतिः । 'ललाटे त्रिपता-
कायां भुक्कुटिः सा शिरोन्नतिः' इति वैजयन्ती । सहिष्णुता सहनशीलता ।
हंसकथायाः स्मर । 'स्मृत्यर्थकर्मणि' इति कर्मणि षष्ठी । वासु बाले । 'अथ बाला
स्याद्वासूः' । विदि[त]वातौ ज्ञातवृत्तान्तौ । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः
स्यात्' । आतौ दुःखितौ । जिघांसमानं हन्तुमिष्यमाणम् । चण्डशीत(ल) उ-
ग्रस्वभावः । 'चण्डः क्रूरातिक्रोपयोः' । उदन्तजातमुदन्तवृन्दम् । राजराजगिरिः
कैलासः । संदिश्य संदेशं कृत्वा । 'संदेशः प्रहितं वचः' इति वैजयन्ती । कि-
शोरो बालः । व्रातः समूहः । 'समूहव्रातसंचयाः' । अदत्तापेक्षोऽकृतपेक्षः ।
'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' । व्यययुजत्पृथक्चकार । युजेर्ण्यन्ताच्चङि लुङ् । 'अपि तूत्त-
रकृत्योक्तौ' । अकल्पसंधोऽचिन्त्यप्रतिज्ञः । अजीगणद्वहनं कारयति स्म । गणे-

णिचि लुङ् । जङ्गाकरिकः । 'जङ्गाकरिकजाङ्गिकौ' । प्रभवतः प्रभोः । अत्यये क्षये हेतौ । 'क्रियायास्तु शतुर्वचः' इति वचनादव्यये शट् । 'अपि । अधिक्षेपैकगुह्ययोः' इति केशवः । चारके । 'चारकं बन्धनालयः' । उचितकल्पनोपपन्नो योग्यालंकारयुक्तः । 'कल्पना सज्जना समे' । क्रीडनं क्रीडासाधनम् । सकोशवाहनस्य सेनातुरङ्गयुक्तस्य । अवग्रहं प्रतिबन्धम् । 'प्रतिबन्धोऽवग्रहः स्याद्वाचिकामुभयोरपि' । उषोराग उषःप्रकाशे । 'रागोऽनुरागो लाक्षादौ मात्सर्यालोकयोरपि' इति वैजयन्ती । रक्षिभिरधिकारिभिः । 'रक्षी कृत्याधिकारी स्यात्' इति वैजयन्ती । व्यजिज्ञपन्निवेदितवती । 'ज्ञय विज्ञप्तौ' । संदानताम् । 'संदानं पादबन्धनम्' । वर्तमाने । इदमव्ययम् । 'वर्तमानेऽथ सांप्रतम्' । व्यवदीपमानचन्द्रिके निर्मलीभवज्ज्योत्स्ने । 'दैप् शोधने' । 'अपाश्रयः शिरोभागे' इति वैजयन्ती । न्यरूपयदृष्टवान् । 'विलोकनं निरीक्षणं निभालनं निरूपणम्' इत्यजयः । प्रतिबद्धो निवारितः । निग्रहान्तराध्यवसायो निग्रहविषयेऽन्तर्गतोऽध्यवसायः । नखरः क्षुरिका । उदस्तः क्षिप्तः । स्तम्बेरमो गजः । रयो वेगः । 'रयो वेगो जवो रंहः' इति वैजयन्ती । विगृह्णानस्य विरोधं कुर्वतः । गात्रं पूर्वपदजङ्गाप्रमाणम् । अये । अचिन्तिते वर्तमानमव्ययम् । 'अतर्कापतिते त्वये' इति केशवः । वलिताभ्याम् । 'वलन चलने' । चक्रम् । 'चक्रं भ्रमं कुण्डलं च' इति वैजयन्ती । 'लोहस्तम्भस्तु कणपः कर्पणः' इति वैजयन्ती । प्रासः कुन्तः । 'कुन्तप्राप्तौ मिथः समौ' । 'पट्टिशः स्याद्विशालाग्रस्तोमरो वेगदण्डवान्' इति वैजयन्ती । विचिक्षेप प्रेरितवान् । समन्ततः सर्वतः । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' । बलनिकायेन सेनासमूहेन । 'निकायो निवहो व्यूहः समूहो विसरो व्रजः' इति वैजयन्ती । अन्तरेऽवसरे । 'करविन्दो नीलगुच्छः' । 'कुरुविन्द—' इति पाठे मणिविशेषः । 'अतिरक्तं सुपीतं च कुरुविन्दमुदाहृतम्' । कृतहस्ततया शिक्षितहस्ततया । 'शिक्षिते कृतमर्थवत्' इति भागुरिः । प्रत्ययज्ज्ञानात् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' । कोशवाहन सेनाध्वचतुरङ्गाश्च । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले शास्त्रे अर्थेऽनीके च मन्दिरे' इति भागुरिः । अस्मद्ब्रूयेन । 'गृह्यः पक्षस्थ उच्यते' इति हलायुधः । रोहिण्युभयस्य वटः वृक्षस्य । 'न्यग्रोधो रोहिणो वटः' इति वैजयन्ती । अनुयुक्तः पृष्टः । 'प्रश्ने स्यादनुयोगः' इति हलायुधः ॥ इति प्रथम उच्छ्वासः ॥

असुरविवर पातालम् । 'अधोलोकस्तु पातालं दैत्यरन्ध्रं रसातलम्' इत्यजयः । संलपतोऽन्योन्यभाषमाणस्य । 'संलापो भाषणं मिथः । उपलभ्य ज्ञात्वा । बुभुत्सुर्बोद्धुमिच्छुः । न्यशामयमपश्यम् । उद्विग्वर्णम् । उद्विग्नो भ्रान्तमानसो वर्णः कान्तिः । उद्विग्नस्य वर्ण इव वर्णो यस्य सः । उपलिप्सुरुपलब्धुमिच्छुः । प्रसङ्ग-

प्रोषितस्य कारणेन गतस्य । 'प्रसङ्गः कारणं हेतुः' इति वैजयन्ती । वतंसस्थानीया शेखरसदृशी । 'रत्नं पुंस्यवतंसो वा कर्णपूरेऽथ शेखरे' । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवा-
प्योरुपसर्गयोः' इति वचनादकारलोपः । वारयुवतिः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' ।
सनिर्वेदं सर्वत्रोपेक्षार(स)हितम् । 'द्वेषः सर्वत्र निर्वेदः' । 'शिखण्डः केशपाशः
स्यात्' इति वैजयन्ती । सानुक्रोशं सकृपम् । सर्वजनस्य यथा कृपा स्यात्तथेत्यर्थः ।
'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' । श्रवसीयाय । 'श्वःश्रेयसं स्वात्कल्याणं
श्रवसीयं [शिवं] शुभम्' । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः । अनुष्ठापनं विधापनम् । प्रभृति-
योगे पञ्चमी वक्तव्या । 'अङ्गक्रिया यदङ्गेषु हरिद्रातैलमर्दनम्' इति वात्स्यायने ।
दोषा वातपित्तश्लेष्माणः । शब्दो व्याकरणम् । हेतुस्तर्कः । समयः सिद्धान्तः ।
'समयः शपथाचारकालसिद्धान्तवाचकः' । वार्तावार्तावबोधनं सारासारावबोध-
नम् । 'वार्ते फल्गुन्यसारेऽपि' । आजीव आजीवोपपयः । क्रीडाकौशले नर्म-
भाषणनैपुणे । 'क्रीडा लीला च नर्म च' । सजीवनिर्जीवासु द्यूतकलासु । सजीवः
कुक्कुटादियोधनम्, निर्जीवश्चतुरङ्गादि । अभ्यन्तरकला रतसमये क्रियमाणं किमपि
विज्ञानम् । 'साभ्यन्तरकला यस्तु स्पृश्याङ्गस्पर्शनं रते' इति वात्स्यायनः । प्रसा-
धितायाः । 'प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च [भूषितश्च] परिष्कृतः' इति वैजयन्ती । परि-
बर्हः परिकरः । 'परिवर्हः परिच्छदः' । संगृहीतैर्विधेयीकृतैः । ग्राह्यवाग्भिः ।
'ग्राह्यवागुपलालकः' । शिल्पवित्तकैः शिल्पप्रसिद्धैः । 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्त-
विज्ञातविश्रुताः' । कार्तान्तिकः सामुद्रज्ञः । 'कार्तान्तिको लक्षणज्ञः' इति वैज-
यन्ती । 'किञ्चिदूनः पीठमर्द एकविधो विटः स्मृतः । संधाननिपुणश्चैव हास-
कारी विदूषकः' । 'भिक्षुकीश्रमणी समे' । नागरिका निपुणाः । 'शौचमर्थेष्व-
वचनम्' इति वैजयन्ती । परिचितपरित्यागाक्षमत्वं दाक्षिण्यम् । साधनं दापनम् ।
एकचारिणीव्रतं पातिव्रत्यम् । 'गम्यो विटः पालविको भुजङ्गः' इति भागुरिः ।
प्रतिहस्त्यासन्नगृहवेश्यापतिः । 'प्रतिहस्ती प्रातिवेश्यः' इति वैजयन्ती । संतक्षणे-
श्छेदनैः । 'तक्ष संतक्षणे' । उपक्रोशनैः । 'उपक्रोशस्तु गर्हणम्' । सज्जता सं-
ग[ति]विषयता । 'मातुर्माता तु मातृका' इति वैजयन्ती । संस्थास्यते मरिष्यति ।
'संस्थानं मरणं [मतम्]' । उदमनायतोन्मना अभवत् । उद्गमनीयं वस्त्रद्वयम् ।
'तत्स्यादुद्गमनीयं यद्वैतयोर्वस्त्रयोर्युगम्' । नैकवि[धविक]ल्पो नैकप्रकारः । 'विकल्पः
संशये भेदे' इति वररुचिः । 'बलिः पूजोपहारः स्यात्' । त्रिवर्गा धर्मार्थकामाः ।
'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः' । अध्यात्मवादैर्मोक्षोपायविक्षणैः ।
प्रका[रा]न्तरं प्रकारभेदः । निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुर्मोक्षसुखोद्भवहेतुः । आत्मस-
माधानमात्रं बुद्धेरैकाग्र्यमात्रम् । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्षम-
च' । अत्यायतते । 'यती प्रयत्ने' । गुरुतल्पं बृहस्पतिभार्या । 'तल्पं शय्याग(ट्ट)-
जायासु' इति वैजयन्ती । अभिसरणमभिगमनम् । दाशः । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' ।

आसुरविप्रलोभा(लम्भना)न्यकृत्याचरणानि । 'अकृत्याचरणं यत्तदासुरं विप्रलम्भ-
नम्' [इति] अजयः । आवहन्ति कुर्वन्ति । परिवारो । 'परिवारः परिकरः' ।
तीर्थप्रतिपादनं सत्पात्रदानम् । 'विश्राणनं वितरणं [स्पर्शनं] प्रतिपादनम् । प्रदा-
नम्' इति वैजयन्ती । तस्यै[व] कृते तदर्थम् । 'अर्थे कृतेऽव्ययं ता[वत्ता]दर्थ्ये
वर्तते द्वयम्' । प्रासजत्प्रकर्षेण सक्तोऽभूत् । 'कर्णारथः प्रवहणमर्थयानं सयन्त्रकम्' ।
प्राणंसीत्प्रणाममकरोत् । बन्धक्यासत्या । 'पांसुल्या बन्धकी स्वैरिण्यसती पुंश्चली-
त्वरी' । [तावत्] या(ता)वदेवेत्यर्थः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' ।
समकुचन्मुकुलितानि । 'कुल(च) निमीलने' । तमनुशय्य तेन सह शयित्वा । 'त-
तीयार्थे-' इत्यनोः कर्मत्वम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' । उदयः । 'अस्तस्तु
चरमः क्षमाभृदुदयः पूर्वपर्वतः' । 'दशिरं प्रेक्षणे' इत्यस्माद्धातोः 'इ[रि]तो वा' इत्य-
ङ्प्रत्यये कृतेऽदर्शयदिति रूपं भवति । अभ्याशवर्तिनः समीपवर्तिनः । 'अभ्याशा-
सन्ननिकटसंनिष्ठसमीपवत्' । 'विहारः सौगतावासे क्रीडायां च' इति वैजयन्ती ।
षण्डं वृक्षसमूहः । 'षण्डं च पादपानां स्कन्धं करितुरंगमानां च' इति हलायुधः ।
अप्राक्षं पृष्ठवान् । अभ्युपेत्यानुमत्य । प्राहिणुवागमयाव । अपत्रपया लज्जया ।
'मन्दाक्षं ह्रीत्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः' । मलमलकं कौपीनम् । 'आ-
च्छादनं संपिधानं कौपीनं मलमलकम्' इति वैजयन्ती । 'वेशो वेद्याजनसमा-
श्रयः' । प्रेत्य जन्मान्तरेऽपि । 'प्रेत्यामुत्र भवान्तरे' । निरयो नरकः । 'स्यान्नारक-
स्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' । पिण्ड्यशोकः । 'अशोकः पिण्डकाः पिण्डी'
इति वैजयन्ती । गुप्तेन घनेन । लुब्धः । 'वित्तत्यागासहो लुब्धः' । इभ्यः समृद्धः ।
'श्रीमानिभ्य आढ्यः समृद्धश्च' । कर्णीसुतः स्तेयशास्त्रकर्ता । 'कर्णीसुतः करवटः-
(टकः) स्तेयशास्त्रस्य कारकः' इति वैजयन्ती । समगंसि संगतोऽस्मि । अक्षभूमिः
शर(शारी)स्थापनगृहाणि । तन्मूलानि कूटकर्ममूला । सा[व]लेपानि सगर्वाणि ।
संरम्भविचेष्टितानि वेगव्युत्पादितानि । सभिकप्रत्ययान्तसभिकज्ञानात् । 'सभिका द्यूत-
कारकाः' । पक्षरचनानैपुणं सर्वजनानां स्वपक्षीकरणे नैपुणम् । उच्चावचान्यनेकप्रका-
राणि । 'उच्चावचं नैकविधम्' । उपप्रलोभनम् । 'मोहनं तु प्रलोभनम्' । ग्लहप्रमे-
दवर्णनानि पणस्यान्यथाभावकथनानि । 'पणोऽक्षेपु ग्लहः स्मृतः' । अलीलप्रायान-
सभ्यप्रायान् । 'अलीलं ग्राम्यभाषणम्' इति वैजयन्ती । 'घृताङ्गकबुरो शारौ' ।
कितवोऽक्षधूर्तः । 'कितवो द्यूतकारकः' । 'वराकः साधुशोच्ययोः' । तावत्सं-
पूर्णम् । देविष्यामि क्रीडयिष्यामि । 'दिवु क्रीडादौ' । व्यसपजद्वयतिषक्तोऽभ-
वत् । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्' । परिहित आच्छादितः । कौ-
क्षेयकोऽसिः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' । फणिमुखं सुरङ्गासा-
धनम् । काकली कर्तरी । संदंशकः सण्डसी । पुरुषशीर्षिकं पुरुषशीर्षप्रतिकृति-
काष्ठमयं शिरः । योगवार्तिकोपायाञ्जनम् । 'वर्तिकाञ्जनतूलिके' । मानसूत्रं प्रमाण-

रज्जुः । भ्रमरकरण्डकं दीपनिर्वा[प]णशलभभाण्डम् । 'पटहाक्षः प्रेक्षणकम्' इति
वैजयन्ती । 'नीवी मूलवणिग्धनम्' । संपातः स्फुरणम् । 'संपातस्तु समुद्रमः' ।
आलोकं प्रकाशम् । 'स्मृतः प्रकाश आलोको द्योतकश्च समास्त्रयः' इति हलायुधः ।
निःसंवाधं निःसंमर्दम् । 'संकटं ना तु संवाधः' । अर्यवर्यो वैश्यश्रेष्ठः । 'अर्यः स्वामि-
वैश्ययोः' इति निपातितः । अत्रत्यायैतद्देशसंभवाय । अव्ययात्त्यप् । वैदेशिकः
सार्थवाहः । दित्सति दातुमिच्छति । अभिसरः सहायः । 'अनुप्लवश्चानुसरः सहा-
[या]भिसरः समाः' । भाण्डं भूषणम् । 'भाण्डं भूषाश्चभूषयोः' । 'दीपिका हस्तदीपः
स्यात्' इति वैजयन्ती । अपि तु । तथापीत्यर्थः । वयमिति द्वयोरपि बहुवचनम् ।
'अस्मदो द्वयोश्च' इति । दर्वीकरः सर्पः । 'दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः' ।
निर्वर्ण्य निरीक्ष्य । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकोपेक्षणम्' । उपक्रम्य चिकित्स-
यित्वा । 'उपक्रमश्चिकित्सा स्यात्' इति वैजयन्ती । श्यावो विवर्णः । 'श्यावः स्या-
त्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहितौ' । इतिशब्दः प्रकारे । 'इतिर्हेतुप्रकरणप्रकारादि-
समाप्तिषु' । अपूर्वावदानेभ्योऽपूर्वविक्रमेभ्यः । आशयमभिप्रायम् । 'छन्दोऽभि-
प्राय आशयः' । अननुमान्यानुमितिमकारयित्वा । निधनं मरणम् । 'निधनं कु-
लनाशयोः' । 'प्रतिपत्तिः कर्तव्ये प्रतिभाविज्ञानगौरवेष्वपि च' । प्रत्यवायः । 'बा-
धकं प्रत्यवायः स्यात्' इत्यजयः । इव एवेत्यर्थः । 'इवावधारणे साम्ये' इति वैज-
यन्ती । प्रज्ञासत्त्वयोर्बुद्धिधैर्ययोः । 'अपसर्पश्चरः स्पशः' । निष्पत्य । 'पल्ल गतौ' ।
'मुषितं चोरितं धनम्' । प्रैवेयकं कण्ठरज्जुः । 'ग्रीवा[वि]भूषणे रज्जौ प्रैवं प्रैवेय-
मित्यपि' [इति] वैजयन्ती । परिणतो दन्तेन तिर्यक्प्रहारी । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु
गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः । अन्त्रं पुरीतत् । ग्राहिकया ग्रहणेन । आपीडः
समूहः । 'आपीडः शेखरे व्राते' इति वैजयन्ती । प्रगेतनानि प्रातःकरणीयानि ।
उपह्वरे रहसि । 'रहोऽन्तिक उपह्वरे' । चर्मभस्त्रा । 'प्रसेविकोच्यते भस्त्रा' ।
उद्वेगाच्छोकात् । 'उद्वेगौ शोकसंभ्रमौ' इति वैजयन्ती । तात पुत्र । 'तातस्तु ज-
नकेऽर्भके' इति केशवः । अनवसाद्याविनाश्य । स एष कल्पः स एष प्रकारः ।
देवः प्रमाणं देवो निर्णायकः । 'प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमादृषु' । वरिवस्य-
मानामुपास्यमानाम् । 'वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम्' । तृणाय तृण-
वत् । 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा प्राणिनि(षु)' इति चतुर्थी । अभियुक्तः संनद्धः ।
पञ्चवीरगोष्ठे । 'तत्पञ्चवीरगोष्ठं तु यनु जानपदं सदः' । संगीतम् । 'नृत्यं गीतं च
वाद्यं च संगीतं त्वत्र भाषितम्' इति भागुरिः । सत्रमाच्छादनम् । 'सत्रमाच्छा-
दने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इति वैजयन्ती । भावरसानाम् । 'बाह्यार्थालम्बनो
यस्तु विकारो मानसो भवेत् । स भावः कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः॥'
इति हलायुधः । सापदेशं स[व्याजम्] । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' । अतिनिष्णा-
तोऽतिनिपुणः । 'निष्णातो निपुणोऽभिज्ञः' इति वैजयन्ती । तन्त्रं शास्त्रम् । 'त-

न्तं प्रधाने सिद्धान्ते' । दारिका । 'कुमारी दारिका कन्या' इति वैजयन्ती । भा-
ववृत्तिश्चित्तवृत्तिः । अत्यन्तमित्यव्ययम् । भृशमित्यर्थः । अनाश्रवोक्तकारी । आ-
श्रवस्तद्विपरीता । 'वचनेस्थित आश्रवः' । शाक्यभिक्षुकीं शाक्यसिद्धान्ततत्पत्वि-
नीम् । 'शाक्यस्तु बौद्धेष्वन्यतमः' । उपसंगृह्य वशीकृत्य । परस्मै हेतोः । परार्थमि-
त्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' । आक्रुश्य निन्दयित्वा । उपक्षिप्य प्रस्ताव्य । 'प्रस्तावः
स्यादुपक्षेपः' इति वैजयन्ती । अङ्गैत्यामन्त्रणेऽव्ययम् । 'अङ्गैत्यामन्त्रणेऽव्ययम्'
इति वैजयन्ती । अंगीत्यव्ययमनुनये । प्रत्याख्याय विपरीतं कथयित्वा । 'प्रत्या-
ख्यानं निरसने विपरीते तु जल्पिते' इत्यन्व(ज)यः । विभावित आविष्कृते । 'आ-
विष्कारो विभावनम्' । सप्रत्ययं सशपथम् । निर्ग्रन्थिकग्रहाच्छ्रमणकसिद्धान्तात् ।
'निर्ग्रन्थोऽर्हः क्षपणकः श्रमणो जिन इत्यपि' इति वैजयन्ती । अश्मन्तकम् । 'अ-
श्मन्तमुद्धानमधिभ्रयणी चुल्लिरन्तिका' । निहृत्य गोपयित्वा । 'निहवः स्यादपहवे'
इति वैजयन्ती । अपदेश्य कथनीया । उपक्षेपः प्रस्तावः । पटच्चरं जीर्णवस्त्रम् ।
यतः । तत इत्यर्थः । 'यत्तद्यतस्ततो हेतौ' । गण्डूषं पीतावशिष्टजलम् । 'पीतशेषं
तु गण्डूषम्' इति हलायुधः । उचितकर्मस्वभ्यस्तकर्मसु । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्या-
य्ये' इति वैजयन्ती । प्रवर्तनमनुष्ठानम् । 'निस्त्रिंशः क्रूरखड्गयोः' । मत्परिग्रहत्वं
मत्पत्नीत्वम् । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' । मदेनसा मत्पत्नेन । प्रो-
र्णुतावभिभूतौ । 'उर्णुञ् आच्छादने' । इहास्मिन्नवसरे । अपेहि जरातिके अपगच्छ
वृद्धे । उद्धटितं सूचनम् । 'सूचनमुद्धटितं बोधी' इत्यजयः । भवतु श्रूयताम् । सं-
वादे वर्तमानमिदमव्ययम् । 'भवत्वन्तरसंवादे निर्दोषस्मरणेऽपि वा' इत्यजयः ।
अनुबन्धोऽनुवृत्तिः । तव दयन्तां त्वां रक्षन्तु । 'दय दानगतिरक्षणेभु' । अधीग-
र्थदेयेषां कर्मणि' [इति] कर्मणि षष्ठी । 'आनकक्षास्तु वन्दिनः' इति वैजयन्ती ।
दृष्टतरो गविततरः । 'गवितो दृष्ट उद्धतः' इति वैजयन्ती । सुभगमानी सुभग-
मात्मानं मन्यमानः । 'सर्वोन्न[त]त्वं सौभाग्यं तद्वान्सुभग उच्यते' इति दिवाकरः ।
अचिराधिष्ठितोऽभिनवालम्बितः । 'तारुण्यं यौवने समे' । कारापतिर्नागरिकः ।
कारणानां यातनानाम् । 'कारणा यातनावृत्त्योः' । मित्रमुखस्य मित्रव्याजस्य ।
'मुखं तु वदने मुख्ये ताम्रे छद्म[नि] वा पुमान्' इति भागुरिः । 'प्रत्याशा पुनराप्ती-
च्छा' इति वैजयन्ती । साधीयसी दृढतरा । अनुयोगव्यतिकरे प्रश्नप्रकारे । 'संप-
र्के च व्यतिकरः प्रकारव्रातयोरपि' इत्यजयः । विरोपित उपशान्तः । 'विरोपित
उपशान्तश्चिकित्सितः' इति गो(बो)पालितः । उपक्षिप्य संनिकृष्य । समु-
द्रकः संपुटकः । उपक्रान्तो वशीकृतः । 'उपक्रमो वशीकारे समारम्भे चिकि-
त्सने' इति वैजयन्ती । उपच्छन्दनमु[प]सान्त्वनम् । 'सान्त्वनोपच्छन्दने च सामा-
[व]नु[नये] इत्यपि(ऽपि च)' इति केशवः । अनुभावप्रत्ययात्प्रभावज्ञानात् । प्रत्या-
यिताया विश्वस्तायाः । संक्रमीकृत्योपायीकृत्य । 'प्रत्युपाये संक्रमे च निःश्रेण्यां सं-

क्रमः स्मृतः' इत्युत्पलः । प्रमत्तानवहिता । 'प्रमादोऽनवधानता' । प्रच्याव्य प्रच्युतं कृत्वा । प्रसक्तकुहर आरब्धसुरतः । 'कुहरं सुषिरे दम्भे नागलोकं रतेऽपि च' इत्यजयः । संकल्पयेच्चिन्तयेत् । दिग्धं विषलितम् । 'दिग्धलितौ विषाक्ते च' इति वैजयन्ती । वासताम्बूलं सहकारतैलकपूर्णादिभिः सुगन्धीकृतम् । 'घनसारादिभिर्यन्तु वासितं वासमुच्यते' इति वैजयन्ती । वङ्केरिका । 'वङ्केरी वेत्रपुटिका' । अपोदान्यपविद्धानि । 'अपोढमपविद्धं च विसम्भं त्यक्तमित्यपि' इति वैजयन्ती । प्रातिवेश्यः । 'प्रतिवेशे चरति यः प्रातिवेश्यः स उच्यते' इति वैजयन्ती । आदिक्ष-दवोचत् । 'व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्' । ऐकागारिकश्चौरः । 'चौरैकागारिकः स्तेनदस्युतस्करमोषकाः' । निरदिक्षन्निर्दिष्टवान् । उपक्रान्तश्चि-कित्सितः । प्रतिपद्याभ्युपगम्य । प्राप्तं कर्तव्यम् । 'प्राप्तं युग्यं च कर्तव्यम्' इति वैजयन्ती । उरगास्येन फणिमुखेन । निष्पततो निर्गच्छतः । असिधेनवा छुरिकया । संस्थानं संनिवेशः । 'संस्थानं संनिवेशं च स्वरूपं च निगद्यते' इति वररुचिः । विभागः प्रदेशः । पर्यङ्कः । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः' । अनुवलितं संवृत्तम् । 'संवृत्तः स्यात्संवलितो भिन्नोऽनुवलितोऽपि च' इति गो(बो)पालिकः(तः) । 'वेलितं वक्रितं समे' इति वैजयन्ती । निमित्तं निःक्षिप्तम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । आमु-ग्रमीषत्कुटिलम् । 'भुज कौटिल्ये' । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यर्थोऽशुके' । अन-तिवलितमनतिप्रह्वम् । निःश्वासारम्भो निःश्वासावृत्तिः । रुचकः । 'रुचका गुलिका मणिः' । अधरकर्णपाशोऽधस्तादुत्कर्णपाशः । 'अधस्तादपि चाधरः' । 'परावृत्तः समुत्तानः' इति वैजयन्ती । 'कर्णिका कर्णभूषणे' । विषममयप्रार्थकम् । 'संक्रान्तो बिम्बितः समौ' इति वैजयन्ती । पुत्रक्रिया पुत्रजातिः । पुलकः । '[पुलको] बिन्दुरो-माञ्चयोरपि' । विसब्धं विश्वस्तम् । निर्भयमित्यर्थः । विलसनं स्फुरणम् । उत्सङ्गो मध्यः । 'मध्योन्नती समुत्सङ्गौ' इति वैजयन्ती । मृश्यति सहते । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । असंकेति[त]परामृष्टाकृतसंकेतैव स्पृष्टा । 'संपर्कक्रि-या तु संकेतः' इत्यजयः । आघ्राये । लिङ्गुत्तमपुरुषैकवचनम् । 'आडो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । 'नागदन्तो विलम्बनम्' इति वैजयन्ती । 'तूलिका वर्णपटिका' । कण्डः पेटकाः । पेटका वासताम्बूलवीटिका । 'नागवल्लीपलाशानां तैलाक्तानां रसातलः । वेष्टनं वीटिका प्रोक्ता चन्द्रमन्दारवर्णयुक् ॥' इति वात्स्यायने । व्यति-कारो विनिमयः । 'सुरङ्गा तु स्थलान्तरम्' । तपस्वी शोच्यः । प्रतिप(भि)द्य प्र-काश्य । अनामृष्टोऽस्पृष्टः । उन्नीतमुन्नमितम् । 'अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे' । 'औशीरं शयनासनम्' । 'कामचारो दूतचारः' । निघ्नः परवशः । शौङ्गेयः । 'तिलच्छदस्तु शौङ्गेयो विहंगारातिरित्यपि' इति वैजयन्ती । कदर्थिता । 'निन्दिता क्लेशेन [चैव] वर्णने च कदर्थिता' इति सज्जनः । 'विक्रवो विक्रलः स्यात्' । अभियुज्य । 'अभियोगस्त्वभिभवः' । अवारुणद्बुद्धवान् । सालः प्रा-

कारः । 'प्राकारो वरणः सालः' । 'हस्तसूत्रं प्रतिसरः' । समापतितं समागतम् । अभिसरं सहायिभूतम् । संभूय संगतः । आथर्वणः पुरोहितः । 'आथर्वणः पुरोधा स्याच्छान्तिपुष्टिकरो द्विजः' इति कामन्दके । अप्यर्पमाणं नी(दी)यमानम् । यम-विषयं यमदेशम् । 'विषयो देशे' इति निपातः ॥ इति द्वितीय उच्छ्वासः ॥

अलिन्दभूमिः । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' । किमप्यवशं भृशं वा । 'जैवातुकः स्मादायुष्मान्' । बलः शंबरश्चेति द्वावसुरौ । जन्यं युद्धम् । 'युद्धमायो-धनं जन्यम्' । लेशतः किञ्चित् । 'सर्वविभक्त्यर्थेषु तसि त्वक्तव्यः' । प्रयत्नप्राणितः प्रयत्नेन रक्षितः । 'स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्' । दण्डावयवं सेनैकदेशम् । 'दण्डो-ऽस्त्री शासने राज्ञां सिंहासने (हिंसने) दमसेनयोः' इति भागुरिः । लुब्धकः । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः' । इक्ष्वसनं धनुः । वृष्णिपाणो गोपालः । 'वृष्णिर्यदुषु गोषु च' इत्यजयः । सार्धघाते संघभ्रंशे । अपारयन्त्यशकुवन्ती । 'पार सामर्थ्ये' इति धातुः । हातुं त्यक्तम् । दायादा बान्धवाः । 'दायादौ सुत-बान्धवौ' । प्रमन्युः प्रकृष्टशोकः । 'मन्युशोकौ तु शुक्लियाम्' । अभ्युप]पादनं संवर्धनम् । 'संवर्धनं छेदनं वाभ्युपपत्तिश्च पोषणम्' इत्यजयः । व्यापादयितुं हन्तुम् । 'व्यापादनं हिंसनं च क्षरणं-मरणं तथा' इति भागुरिः । पितरावपि यावत् । 'यावत्तावच्च साकल्ये' । संविदाते जानीतः । प्रहारवर्मण्यधि प्रहारवर्माधीनाः । 'अधी(धिरी)श्चरे' । 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' । उपधिना कपटेन । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' । जालं कपटम् । 'जालं समूह आनाये गवाक्षे कपटेऽपि च' इति वैजयन्ती । जडाकृतः । 'तुषारः शीतलो जडः' इति वैजयन्ती । अवसायितं समापितम् । जाल्मस्य मूढस्य । 'जडो जाल्मश्च निर्बुद्धौ स्तब्धेऽनालोच्यकारिणि' इति वैजयन्ती । 'कच्चित्प्रश्ननिवेदने' इति भागुरिः । मत्तकाशिन्यै उत्तमस्त्रियै । 'वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी' । अथवा तथापि । अथ तु । तिष्ठत्वित्यर्थः । 'तिष्ठत्वित्यभिधेयेऽस्मिन्नास्तामथ तु चाव्ययम्' इत्यजयः । विप्रलम्भः प्रतारणम् । उपरुद्धो गूढः । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । गाढदर्शनाय दृढज्ञानाय । 'गाढबाढदृढानि च' । प्राणो बलम् । सत्त्वं पराक्रमः । 'सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे । आत्माभवे पिशाचादौ द्रव्ये सत्ता-स्वभावयोः' इति वैजयन्ती । उपपन्नसंस्थानोऽनुगुणावयवः । 'उपपन्नं समूहे च संपन्नेऽनुगुणेऽपि च' इति केशवः । 'संस्थानं मरणे गात्रे संनिवेशे च वर्तते' इति भागुरिः । 'विकत्यनः स्तवः श्लाघा' इति हलायुधा । नाटकीयां नृत्यकरीम् । 'नाटकीयो नृत्यकरः' इत्यजयः । रमयन्तिकेति नामा । प्रमदवनं क्रीडावनम् । 'विज्ञेयं क(प्र)मदवनं नृपस्तु यस्मिन्शुद्धान्तैः सह रमते पुरोपकण्ठे' इति हलायुधः । आचार्यकमाचार्यभावम् । गुरुपरिग्रहो बृहस्पतिपत्नी । 'अभिसंधिः समुद्योगे' इति

भागुरिः । दुर्विकल्पो दुर्विचारः । कार्दमिकं कर्दमेन रक्तम् । 'कक्षाबन्धः परिकरः' इति वैजयन्ती । उपस्करः साधनम् । 'साधनं स्यादुपस्कोरे' इति वैजयन्ती । अभिज्ञानानि लक्षणानि । उत्तराहि दूरभूत उदकप्रदेशे । 'आहि च दूरे' इत्याहिप्रत्ययः । अव्ययम् । 'रक्ताशोके तु पिण्डी स्यात्' इति वैजयन्ती । 'माण्डोरो मल्लिकाचयः' इत्यजयः । अवाचि दक्षिणाम् । कुरण्टः पोतकुरवकः । 'कुरण्टस्तु सपीतकः' । 'भृङ्गारः कनकालुका' । महारजनम् । 'स्यात्कुमुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि' । मञ्जुर्मेनोहरैः । 'मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्' । संनाह्यस्थो युद्धस्थः । अवसितार्थम् । जातरेतःपातामित्यर्थः । चिकुरितं वलितम् । मानसीं शारीरीं च धारणाम् । 'शरीरधारणा यन्तु भौतिकं तु निरीक्षणम्' । मानसं तु मुनीनां स्यादाश्रमेषु विसर्पणम् ॥ अभ्यासं धारयेद्रेतो यावत्स्यात्कृतिनिवृत्तिः ॥' इति वात्स्यायने । 'विसंवादोऽन्यथाभावः' इति वैजयन्ती । संप्रधार्य निर्णीय । 'निर्णयः संप्रधारणम्' । सदनः(?) शृङ्गाटकचतुःपथे । 'संज्ञपितं विशसितं समालम्भम्' । नर्मस्मितं परिहासस्मितम् । 'द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च' । 'पापो भूतस्तु वञ्चकः' । उदैर्यदुदगम् । निशान्तोद्यानम् । 'निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्' । 'पादाग्रं प्रपदं प्रोक्तं व्यतिषक्तं करम्बितम्' । निचाप्य दृष्ट्वा । व्यापाय हत्वा । पुण्ड्रा देशविशेषः । 'ग्रामाध्यक्षा गृहपतिः' । दण्डधरः सेनापतिः । उद्धारकर्मणि निर्याणकर्मणि । भस्मसाद्भस्मावशेषः । 'विभाषा साति कात्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । पितृवपितुरिव । 'तत्र तस्येव' इति वत्प्रत्ययः । 'दुर्मिक्षं दुःसनं समे' इति भागुरिः । मुष्टिवधो बीजप्रक्षेपघातः । पक्षः सहायः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्सभ्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । निनाशयिषितो नाशयितुं विचारितः । आभिज्ञानिकमभिज्ञानम् । स्वार्थे ठक् । प्रत्यपादयन् । 'प्रदानं प्रतिपादनम्' इति वैजयन्ती । ददुरित्यर्थः । प्रसाधितात्मा उपयुक्तबुद्धिः । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः' । दुर्मगान्विरसान् । पारतल्पिकं परतल्पगम(गामि)नम् । अरीरधदसाधयत् । 'राध साधसंसिद्धौ' ॥ इति तृतीय उच्छ्वासः ॥

एककर्मा समानकर्मा । कर्म च भवदन्वेषणमिति । ऊर्मिमालिनेमि समुद्रावधिकाम् । 'नेमिस्तु चक्रधारायां सीमकर्मव्यवस्थयोः' इत्यजयः । वाराणसीम् । 'वाराणसीति नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे शुभे । तयोर्मध्यगतत्वानु सैषा वाराणसी स्मृता ॥' इति स्कन्दवचनम् । आयसपरिघ आयसनिर्मितोऽर्गलः । 'अर्गलः सानु परिघः' इति वैजयन्ती । परिकरं कक्षाबन्धम् । उच्छ्वन्नं वृद्धम् । 'दुडश्चि गतिवृद्धयोः' । कार्पण्यं क्षणत्वम् । साहसानुवादी साहसस्य स्वशः । 'सद्वत्सदृशसंवादी सजातीयानुवादिनः' इति दण्डी । कृच्छ्रं दुःखम् । केषि साहाय्यावाका-
रकस्तेन पृच्छेयमित्यन्वयः । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । पूर्वषुकामचारः । पूर्वसां दिशि

यथेष्टचरः । दैवच्छन्दो दैववशः । 'अभिप्रायवशौ छन्दौ' । रूपाभिगृहीतश्चो-
रितेन संगृहीतः । दन्ताभ्यां तिर्यक्प्रहारः परिणमनः । 'दन्तयोरुभयोर्मध्यं
प्रतिमानं प्रचक्षते' । वागङ्कुशपादैर्वाचाङ्कुशेन पादेन च । आकुप्यो निन्दितः ।
कुञ्जरापसदो गजाधमः । 'निहीनोऽपसदो जालमः' । कुत्सेने समासः । वारणेना-
ङ्कुशेन । निर्याणभागे । 'अपाङ्गदेशो निर्याणम्' । मलीमसम् । 'मलीमसं तु
मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' । श्रुतापिरवधृतवेदः । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' ।
'कृषिस्तु वेदे श्रुत्वादौ ज्ञानवृद्धे दिगम्बरे' इति वैजयन्ती । 'ऋत्यकः' इति
प्रकृतिभावः । प्रज्ञागुणेषु धीगुणेषु । गुणाश्च षट् । 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं
चावधारणम् । उहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' इति कामन्दके ।
द्वैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । आपन्नसत्त्वा गुर्विणी । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गु-
र्विण्यन्तवर्त्तनी च गर्भिणी' । आक्रीडगिरिरुद्यानपर्वतः । 'पुमानाक्रीड उद्या-
नम्' । आच्छिद्यपहृत्य । उत्तंसितेन शेखरितेन । 'आस्थानी क्लीबमास्थानम्' ।
कृतान्तयोगान् । 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इति वैजयन्ती ।
निर्भीतनं निवसनम् । वासगृहम् । 'गर्भागारं वासगृहम्' । अलसकेन क्षयेन ।
'क्षयस्त्वालसको मतः' इति वैजयन्ती । ज्यायसि । ज्यायाञ्ज्येष्ठश्चाग्रजे । अ-
ग्राह्यताबोधयत । क्षिणोति पुरा क्षयिष्यति । 'यावत्पुरा—' इत्यादिना भविष्यति
लट् । दूषितो भेदितः । 'दुष्टं वैकृत्ये' । णिचि कृते 'दोषोऽणौ' इत्युपधाया ऊ-
त्वम् । अयथापूर्वमयथाभावम् । आययातथ्येन । यथातथं वास्तवं सत्यमुक्तम् ।
कलुषिताशया कलुषितबुद्धिः । मन्त्रोत्रं मन्त्राम् । 'गोत्रं नाम्नि कुले बाले' इति
वैजयन्ती । मोक्षकामस्त्यक्तुकामः । 'लुम्पेदवश्यं मः कृत्ये तुं काममनसोरपि ।
समो बाहिततयोर्मांसस्यपचियुद्धञ्जोः ॥' इति मलोपः । उदैर्यदुद[ग]मयत् । अभि-
जनो वंशः । 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' । काण्डपटपरिक्षिप्ते तिर-
स्करिणीपरिवृते । 'अपटी काण्डपटीका प्रतिसीरा जवनिका तिरस्करिणी' ।
बाह्यकक्षा । 'कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्यादौ काष्ठ्यां मध्येभबन्धने' । तूर्णम् । 'सत्वरं
चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च' । चिञ्चा । 'अम्ब्लिका तित्तिणी चिञ्चा' इति वैज-
यन्ती । उद्धुरध्वनिः । 'उद्धुरं तु विशृङ्खलम्' । विवृतगुह्यः । प्राङ्निवाको व्यवहार-
निर्णायकः । 'द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ' । जनादुपलीनो जनादन्तर्हि-
तः । जनैरु(रनु)पलक्षित इत्यर्थः । 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यपादानत्वम् ।
दर्वाकरः सर्पः । 'दर्वाकरस्तु भुजगो दन्दशको विलेशयः' । अन्यादृशी चान्य-
समा । 'सदादिषु दृशेनावलोकने कञ्' इति सूत्रे 'सामान्ययोश्च' इति वक्तव्य-
मिति दृशः कञ् । प्रासर्वनाजः' इत्यात्वम् । हुदोन्तं हुः क्ते इत्युनीयम् । 'कचित्क-
चिच्च कृत्यार्थे नि प्रथम इष्यते' इति वचनेन । प्रायः प्रायुङ्क्त । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये
तुल्यानशनमृत्युषु' इति वैजयन्ती । बहुलं प्रयुक्तवानित्यर्थः । स्वादन्नसत् स्वेष्टगृहम् ।

‘गृहं गेहोदवसितम्’ । निर्धुनाना नितरां निरस्यती । अङ्गनासमाजेऽङ्गनासमूहे । समाजः समूहविशेषः । ‘पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम्’ । द्विजाति-वृषान्द्विजातिश्रेष्ठान् । ‘वृषले मूषके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः’ । सत्यर्थे कार्यवस्तुनि सतीत्यर्थः । ‘सत्यर्थे कार्यवस्तुनि’ (१) । ‘अर्थोऽभिधेयैरवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ । उद-पादीति ‘चिण् ते पदः’ इति कर्तरिणः । उत्कीर्णम् (चिण्) । ‘समावुत्कीर्णन्नित्यस्तौ’ । प्रेक्षागृहं नृत्येक्षणगृहम् । ‘प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा’ । अक्षय्यम् । ‘क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे’ इति निपातनादशक्यक्षयमित्यर्थः । ‘क्षि क्षये’ । ‘न्यङ्कुले तु त्रिपे लूकम्’ । किष्कुः । ‘किष्कुर्हेस्ते वितस्तौ च’ । ‘परिणाहस्तु विष्कम्भः’ इति वैजयन्ती । स्त्रेण स्त्रीसमूहः । ‘स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात्’ इति समूहार्थे नञ् । संदितम् । ‘बद्धं निगलितं दितम्’ इति वैजयन्ती । अस्मदायत्तमस्मदधीनम् ॥ इति चतुर्थ उच्छ्वासः ॥

अभ्रं कषस्याभ्रस्पृशः । अभ्रं व्योम मेघो वा । ‘द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्’ । ‘अभ्रं मेघो वारिवाहः’ । ‘सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः’ इति खच् । मु-मागमश्च । ‘शरारुघातको हिंस्रः’ । आध्मात् पूरितम् । एककस्यैकाकिनः । ‘एका-की त्वेक एककः’ । हषिता उदञ्चिताः । हषेरुदञ्चनेऽर्थे इडागमः । ‘हषेलोम-सु’ इति । समया सौधभित्ति सौधभित्तेः समीपे । ‘समया निकषा चेति सामीप्ये वर्ततेऽव्ययम्’ । ‘अभितः परितः समया-’ इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । भयमनुरागः । ‘भयं भीत्यनुरागयोः’ । ऊर्ध्वण्डकपालः । आकाश इत्यर्थः । ‘अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमवाप्तजत् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । नखैर्द्विरण्यगर्भः स तदण्डं विभिदे समम् ॥ ताभ्यां स श-कलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ॥’ इति मनुवचनात् । शक्तिध्वजशिखरशूलो-त्सेधम् । ‘सेनानीः क्रौञ्चशत्रुश्च कुमारः शक्तिकेतनः’ इत्यजयः । ‘शिखरं मण्डपतल-मग्रिमं वृक्षशैलयोः’ इत्युत्पलः । उत्सेध उन्नतिः । ‘उत्सेधो मध्य उन्नतिः’ । शक्ति-ध्वजो मण्डपतले शूलमग्रे च यस्य । ‘अस्त्राण्यारोपयेदग्रे कुमारं स्थापयेत्तले । नन्द्यावर्त इति ख्यातः प्रासादो देवभूभुजाम्’ । देवयोषा देवस्त्री । ‘स्त्री योषि-दबला योषा’ । संवाह्यमाना संमर्द्यमाना । ‘संवाहनं मर्दनं सात्’ । ‘वृन्तं प्रसवबन्ध-नम्’ । शबलितं नानावर्णकम् । वर्णकोऽङ्गरागः । ‘वर्णकोऽस्त्री विलेपनम्’ । ‘कि-मथ व्यपदेशे सादीषन्मात्रे परात्मनि’ इत्यजयः । ‘जृम्भिका गात्रभङ्गः स्यात्’ इत्यजयः । ‘मन्थरौ तन्नसुन्दरौ’ । त्वङ्गचलत् । ‘त्वगि कम्पने’ इति धातुः । विभ्र-मो व्यापारः । व्रीडा मध्ये येषाम् । ‘आवेगः साद्रणरणके’ इति वैजयन्ती । साध्वसायासः साध्वसमेवायासः । व्यभासीद्विभाताभूत् । यावत् । ‘यावद[व]धारणे’ । नीलांशुकचूलिका । परिदाय प्रदाय(?) । ‘राजराजो धनाधिपः’ । आत्मालीकमात्मा-

पराधम् । 'अलीकमपराधः स्यादसत्याप्रिययोरपि' इति सज्जनः । लब्धलक्षो
 लब्धावसरः । निगमो वणिक्ग्रामः । 'निगमो विषये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे' । नैग-
 माना वणिजाम् । ताम्रचूडः कुकुटः । 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः' ।
 नालिकेरजातिर्बलाकाजातिश्चेति द्वौ कुकुटविशेषौ । 'दीर्घग्रीवः सितवपुर्महाप्राणः
 स्खलन्मनाः । बलाकाजातिरित्युक्तस्तदन्यो नालिकेरजः' इति वैजयन्ती । वाटः
 श्रेणिः । 'वाटः पुमान्पथिश्रेण्योः' । उपहास्तिका । 'पूगाद्यावपनी चर्मभस्त्रिका
 चोपहास्तिका' इति वैजयन्ती । कण्ठीरवरवः सिंहनादः । अरण्यानी । 'महारण्य-
 मरण्यानी' । खर्वटो ग्रामः । प्रत्यादेशो निरसनम् । 'प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निरा-
 कृतिः' । प्राणाः । नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । 'पुंसि भूमन्यसवः प्राणाः' । मर्मणि ।
 'जीवस्थानं भवेन्मर्म' इति हलायुधः । धन्वन्तरिर्देववैद्यः । शुल्कं [जा]मात्रा देयं
 वस्तु । 'शुल्कमस्त्री जामात्रा यच्च दीयते' । आपन्नशरणमापन्नानां रक्षकम् । 'शरणं
 गृहरक्षित्रोः' । 'योऽधीतकृत्स्नवेदः स्यात्सोऽधीतीत्युच्यते बुधैः' । क्तस्येत् । विषयस्य
 कर्मण्युपसंख्यानम्' इति सप्तमी । आख्यायिका प्रबन्धविशेषः । 'प्रस्तानाकुल-
 श्रव्यशब्दार्थपदवृत्तिना । गन्धेन युक्तोदात्तार्था सोच्छ्रसाख्यायिका मता ॥
 वृत्तं व्याख्यायते तस्या नायके नाथचेष्टितम् । वक्त्रं चापरवक्त्रं च काले भाव्यार्थ-
 शंसि च ॥ कवेरभिप्रायकृतैरङ्कनैः कैश्चिदाननैः' । सोपनिषदोऽर्थशास्त्रस्य कर्मज्ञा-
 नमीमांसयोः । शक्यः । 'शक्यः प्रियंवदः प्रोक्तः' इति हलायुधः । विहस्य (?)
 क्रन्दनं कृत्वा । संकेतभूमिः सपिण्डनप्रदेशः । 'समये च सपिण्डने च संकेतः'
 इत्यजयः । [सं]रोहः समूहः । विलासप्रायं विलासबहुलम् । अर्जितमुन्नतिम् ॥
 इति पञ्चम उच्छ्वासः ॥

दामलिताह्वयस्य दामलितनामधे[य]स्य । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्यात्' । 'उत्क-
 ण्ठितश्चिन्तयानः' इति वैजयन्ती । विन्ध्यवासिन्याः परमेश्वर्याः । सोमापीडां च-
 न्द्रशेखराम् । 'आपीडः शेखरः समौ' इति वैजयन्ती । अपि तु तथापि । उदैरतो-
 दगच्छन् । चित्रियाविष्टचित्तो विस्मयाविष्टचित्तः । 'चित्रियो विस्मयोद्भुतम्' ।
 अयातयाममपरिभुक्तम् । 'जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्' । चूर्णपदी ।
 गत्यागत्योरानुलोम्यतो यच्चूनाधिक्यक्षेपणं चूर्णपदमिति कन्तुतन्त्रे । गीतमा-
 र्गमाचरत् । दशपदचङ्क्रमणं तु गीतमार्गः । अनेककरणमधुरमनेकव्यापाररम्यम् ।
 पञ्चविन्दुप्रसृतम् । 'पञ्चावर्तप्रहारस्तु पञ्चविन्दुरुदाहृतः' । गोमूत्रिकाप्रचारेषु ।
 'गोमूत्रिकेति विद्वद्भिश्चारः शातह्रदः स्मृतः' । घनदर्शितमतिमात्रदर्शितम् । मेघ-
 दर्शितं च । विभ्रमः स्फुरणम् । 'त्रिकं कृकाटिकायां च पृष्ठवंशाधरेऽपि च' इति
 [वै]जयन्ती । त्वं किलाभिलषितः । असंभाव्यार्थे किलशब्दः । 'वार्तासंभाव्ययोः
 किल' । वहिर्त्रं वहनम् । मद्गुः पोतविशेषः । अपि सिञ्चेत् । अपिः संभावनायाम् ।

‘गर्हा समुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि’ । द्राक्षा । ‘मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा’ । टङ्कतं टङ्कारः । नपुंसके भावे क्तः । ‘शार्ङ्गश्चापे हरेश्चापे’ इति वैजयन्ती । अनभिसरम-
 सहायम् । सांयात्रिकः पोतवणिक् । ‘शैलेयं गन्धपाषाणः शिलापुष्पं च कथ्यते’ ।
 नालीकं पद्मम् । ‘नालीकं पद्मपाणयोः’ इति वैजयन्ती । वर्षाणि द्वादश । ‘कालाध्व-
 नोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया’ । दशशताक्ष इन्द्रः । सस्यं धान्यादि । ‘औषध्यः फलपा-
 कान्ताः’ । उत्सः । ‘उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहः’ । पर्यहिण्डन्त पर्यभ्रमन् । ‘हिडि
 भ्रमणे’ । आजाविकाम् । अजानामवीनां च समूहः । गवलमणम् । ‘गवलो महिषे-
 ऽस्त्री तु तस्य शृङ्गेऽपि वर्तते’ इति वैजयन्ती । गहनोद्देशे । ‘गहनं काननं वनम्’ ।
 इक्षुदी तापसतरुः । ‘उत्सेचनं सेकपात्रं पयोदं व (तदुदञ्च) नभित्यपि’ । अष्टादशवर्षदे-
 शीयः किञ्चिच्चूनाष्टादशवर्षः । ‘ईषदपरिसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः’ । शिबिषु कावे-
 रीदक्षिणतीरेषु । ‘शिबिर्मरुद्रथायास्तु दक्षिणं वर्षमुच्यते’ इति वैजयन्ती । सकृद्विभ-
 क्तः समविभक्तः । ‘एकवारे समे सकृत्’ इत्यजयः । ककुन्दरः । ‘कूपकौ तु नितम्ब-
 स्थौ द्वयहीने ककुन्दरे’ । ‘चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्’ । अथ च । तथापीत्यर्थः । साकूतं
 साभिप्रायम् । ‘आकूतं स्यादभिप्रायः’ इति हलायुधः । काकणी । ‘काकणी हर्म-
 णीवार्ता फालस्थः परिमाणकम्’ । मितंपचाम् । ‘मितनखे च’ इति खश् । ‘शरा-
 वोऽस्त्री वर्धमाने’ इति वैजयन्ती । ‘अर्जुनं ककुभं प्राहुः’ । क्लीबे लोहपत्रं च लये
 लौहे तु मुसलाग्रगे । ‘सिर्कदी दिवि रोदनम्’ (?) इति वैजयन्ती । ‘कुट्टिमं बद्धभूमि-
 कम्’ । ‘विदंश्चोपदंशः स्यात्’ । त्रिजातकं यत्तैलं त्रिकटुकम् । अवचूर्णितेन वि-
 लोडितेन । ‘चूर्णे विलेपने पेपे’ इति भागुरिः । कालशेयम् । ‘दण्डाहतं कालशे-
 यमरिष्टमपि गोरसः’ । काञ्जिकम् । ‘आरनालकसौवीरकुलमाषाभिषुतानि तु । अ-
 वन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिकम्’ । अन्धसि । ‘भिस्ता स्त्री भक्तमन्धो-
 ऽन्नम्’ । कवलितमुज्ज्वलितम् । त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् । वृद्धपरिव्राजिकां वृद्धसं-
 न्यासिनीम् । ‘उदर्कः फलमुत्तरम्’ । ‘वाणिज्यं व्यवहारः स्यात्’ । दासी । ‘चेटी
 चिरण्टी दासी च’ इति वैजयन्ती । दण्डवाहिना दण्डाधिकारिणा । प्रत्ता दत्ता ।
 कुलपुत्रः शूद्रः । ‘कुलपुत्रः कुलीने च शूद्रे च’ । नातिपरिभुक्तसुलभा अलब्धा-
 तिभोगा नारी असुलभा (?) । ‘अलब्धा प्रौढनासमे’ । लक्ष्मं चैतदक्षिणपार्श्ववर्ति ।
 ‘अलब्धभोगपर्याप्तिस्वैरिण्याश्च गोत्रयोः’ इति । ‘दक्षसंघे त्वसूर्यत्वविरतं स्वयम्’ (?)
 इति बृहत्कथायाम् । भार्गवो ज्यौतिषिकः ॥ इति षष्ठ उच्छ्वासः ॥

पुमान्कालाण्डजः (?) । ‘वनप्रियः परभृतः पिकः कालाण्डजः स्मृतः’ । रक्तर-
 क्ताधराः स्निग्धाः स्त्रियः । शालीनो मुग्धः । ‘शालीनकौपीने अधृष्टकार्ययोः’ इति
 निपातः । शृङ्गारहेला शृङ्गारक्रिया । ‘हेला क्रियानादरश्च’ । तत्र रन्ध्रे तत्राव-
 काशे । निकारोऽपकारः । ‘अपराधोऽपकारश्च न्यकारश्च मिथः समाः’ इति

वैजयन्ती । नरान्तरस्य । राज्ञ इत्यर्थः । आयस्यति यतते । 'यसु प्रयत्ने' इति धा-
तुः । अतिसंहितांश्चिन्तितान् । सरहस्यानि सोपनिषत्कानि । सषडङ्गानि । 'निरुक्तं
ज्योतिषं कल्पः सूत्रं व्याकरणं तथा । छन्दोविचितिशिक्षेति वेदाङ्गानि वदन्ति
षट्' । धनदा[ज्ञा]करो यक्षः । निचाय्य दृष्ट्वा । निगीर्णदशदिशि । 'निगीर्णं खादितं
अस्तं प्सातमन्तःकृतं च तत्' । सरस्तटमेकतः सरस्तटस्यान्तके । 'एकतः कचिद-
न्तके' इति वैजयन्ती । 'एकतः सर्वतो योगे शेषार्थे कर्म चेक्षते' इति द्वितीया ।
'निर्णक्तं शोधितं मृष्टम्' । लासलीला नृत्यक्रीडा । 'लीला विलासक्रिययोः' । चर्चितं
प्रलितम् । '[चर्चा] चर्चिक्यमालेपेः' इति वैजयन्ती । रासितं शब्दः । 'रस शब्दने' ।
'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' । जनान्ते जनपदमध्ये । 'जनो जनपदः प्रोक्तः' इति हला-
युधः । शस्तं प्रशस्तम् । धरणितैतिला भूदेवाः । 'तैतिलौ देवकालिङ्गौ' । हास्तिनं
हस्तिप्रमाणम् । 'पुरुषहस्तिभ्यामण् वा' । नीरं जलम् । अत्यचित्रीयतातिचित्रमभ-
वत् । निशान्तं निशाशेषम् । अजेयस्याविधेयस्य । 'वश्यः प्रणयो निभृतविनीतप्र-
श्रिताः समाः' । नर्म परिहासः । 'द्रवकेलिपरीहासः क्रीडा लीला च नर्म च' ॥
इति सप्तम उच्छ्वासः ॥

'निष्कलः स्थविरः समौ' इति वैजयन्ती । वंशनाली वेणुदण्डः । पञ्चषाः
पञ्च षड् वा । 'संख्ययाव्यय-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-
गणात्' इति समासान्तो डच् । लिकुचः । 'लकुचो लिकुचो डहुः' । जरन्तं वृद्धम् ।
'जीर्यतेरटन्' इत्यटन् । वदान्यो बहुप्रदः । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहु-
प्रदे' । उत्थानशीलः पौरुषस्वभावः । 'उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।
शक्यमव्ययकल्पारम्भी । शक्यश्च अव्यश्च कल्पश्चारम्भस्तच्छीलः । 'शक्यं तु
सुकरं कर्म अव्यं तु जनलालितम् । कल्पयुक्तेन भङ्गेन तदैवैष समावदेत् ॥'
इति दिवाकरः । प्रभावयिता प्रभूकुर्वन् । नदीष्णो निपुणः । 'नदीष्णाभिज्ञनिष्णा-
तप्रवीणनिपुणा अपि' । नदीपूर्वात्ष्णातेः 'आतोऽनुपसर्गात्कः' इति कप्रत्ययः । 'नि-
नदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति मूर्धन्यः । षड्गुण्यं षड्गुणाः । चातुर्वर्ण्यादिपाठात्तु
स्वार्थे ष्यप्रत्ययः । 'संधिर्ना विप्रहो यातमासनं द्वेधमाश्रयः । षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः
प्रभावेत्साहमन्त्रजाः' । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । पुण्यश्लोकः पुण्ययशाः । 'पथे
यशसि च श्लोकः' । प्राण्य जीवित्वा । तदायतिस्तत्प्रभावः । 'स्यात्प्रभावेऽपि चायातिः' ।
आत्मसंपत्पुरुषगुणाः । 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः' । 'संपदापानस्त्रिया स्यात्समृद्धिगुण-
योरपि' (?) इति हलायुधः । 'संस्कारो वासना मता' । अर्थशास्त्रेष्वान्वीक्षिक्यादिषु ।
साध्यं विपक्षभूतम् । योगक्षेमयोराराधनाय । अलब्धलाभो योगः । लब्धपरिरक्षणं
क्षेमः । यदाहुः—'अप्राप्तप्रापणं योगः क्षेमः प्राप्तस्य रक्षणम् । द्वयं च साधयेद्भूपः
प्रजानां विधिवत्प्रदः ॥' इति । 'आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च' । स्थि-

तिर्मर्यादा । अभिषङ्गः सङ्गः । 'अभिषङ्गस्त्वभिभवै सङ्ग आक्रोशनेऽपि च' इति वैजयन्ती । शाधि शिक्षय । 'शासु अनुशिष्टौ' । हुञ्जलभ्यो हेर्धिः । 'शा हौ' इति शासेः शोदेशः । प्रसादवित्तो राजप्रसादप्रसिद्धः । 'भङ्गी स्याद[ल्प]भाषितम्' इति वैजयन्ती । 'कर्णधारस्तु नाविकः' । कुमारसेवकः कुमारावस्थायाः प्रभृति सेवकः । 'प्रेत्यामुत्र भवान्तरे' । किलापरमार्थे । पाखण्डः । सर्वतोऽपभ्रष्ट इत्यर्थः । पटुजातीयः । 'प्रकारवचने जातीयर्' । 'कार्षापणः कार्षिकः स्यात्' । पलम् । वाग्मयं वाग्जातम् । 'समूहार्थे समूहवच्च बहुषु' इति मयट् । 'तुलावच्छेद उन्मानो मानः प्रस्थादिभिः कृतिः' इति वैजयन्ती । मुष्टिमर्धमुष्टिं चेति । मुष्ट्यर्धमुष्टी परिमाण-विशेषौ । अथवा कृत्स्नामायव्ययप्रदेशोऽवशिष्टमात्रगणनायुक्तोऽर्धमुष्टिः । कृत्स्नावान्तरस्थलविषय आयादिचतुर्विधगणनायुक्तो मुष्टिः । शृण्वत एवास्य षष्ठी-वानन्दते (?) । रसप्रणिधिर्विषदायकः । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' । संविष्ट आरूढशयनः । 'संवेशः शयनेऽपि स्यात्तत्समारोहणेऽपि च' इत्यजयः । स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणम् । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौः' । अरिषड्वर्गः । कामक्रोधलो-भमोहमदमात्सर्याणि । मन्त्रिबकैर्मन्त्रिकुत्सितैः । 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति समासः । 'अधोदृष्टिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च बक-वृत्तिचरो द्विजः ॥' इति मनुः । अयातयाममजीर्णम् । तन्त्रावापेन । 'तन्त्रं स्वरा-ष्ट्रचिन्तायामावापस्त्वरिचिन्तनम्' । पादातं पतिसमूहः । कोष्ठभाराणि । 'पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुशलोऽन्तर्गृहं तथा' । यथार्हम् । वीप्सायां यथाशब्दः । पञ्चाङ्गी । पञ्चाङ्गानां समाहारः । 'जानु बाहुद्वयं मूर्धा पञ्चा[ङ्ग]मिति कथ्यते' इत्युत्पलः । 'द्वेष्ट्योऽक्षिगत उच्यते' इति हलायुधः । विलोभनीयवस्तूनि आदरणीयवस्तूनि । व्यलोकमपराधः । 'चारणो गायकः समौ' इति वैजयन्ती । ख्यादि सप्तव्यस-नानि । 'स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे । दण्डपारुष्यमित्येतन्महाव्य-सनसप्तकम्' इति वैजयन्ती । कफः श्लेष्मा । आशयाभिः । स्थैर्यं तु कर्म सहन-त्वम् । 'स्थैर्यं सत्कर्म संगतौ' इति वैजयन्ती । गवलो महिषः । धर्षणीयत्वमभि-भवनीयत्वम् । उत्कृष्टेषु संक्रन्दनादिनिमित्तेषु । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' । संवर्गणं संयोजनम् । समाहर्ता जनाध्यक्षः । 'स्वाम्युक्तो यामनायकः' इति वैजयन्ती । तन्त्राध्यक्षाः सेनापतयः । सजानयः जायासहिताः । 'जाया[या] निच्' इति समासा-न्तः । धाता उपपतिः । 'धाता जोर विधातरि' इत्यजयः । उपजापा भेदाः । अद्रिद्रो-णिर्मध्यपद्धतिः । 'द्रोणिः स्यान्मध्यपद्धतिः' इति वैजयन्ती । अपसारमार्गो निर्याण-मार्गः । वंशगुल्मो वेणुगहनम् । तटमुन्नतम् । प्रदरो निम्नभागः । योगनारी । 'योगो विश्रब्धधाती स्यात्' । 'योगा मध्येयनं स्थिता । शतात्परं सहस्राधिगावतत्पुरुषा-यिता' इति वैजयन्ती । मध्येऽयनमिति मार्गमध्य इत्यर्थः । 'अयनं कर्ममार्गध्व-पन्थानः' । प्रमापणैर्हिंसनैः । प्रत्यपायनिवर्तनैर्हिंसोत्पादनैः । 'व्यालो दुष्टगजः

प्रोक्तः' इति हलायुधः । 'रसाधानं विषाधानं तीक्ष्णा मर्मणि घातकाः' इति वैजयन्ती ।
 'वानवासो वनप्रभुः' । अस्मादृशैश्च मित्रैश्च । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' । सप-
 त्राकृतः पत्रेण सह विद्धः । 'वाहेन तु छदे पत्रम्' इति भागुरिः । 'सपत्रनिःपत्रा-
 भ्यामतिव्यथने' इति डाच् । क्लोम । 'तिलकं क्लोममस्तिष्कम्' । निष्कुलाकृत्य ।
 'निष्कुलान्निःकोषणे' इति डाच् । शूलाकृत्य । 'शूलात्पाके' इति डाच् । 'दृति-
 भिद्यतनीयज्ञभल्ली चापि स्त्रियः समाः' । संनीय संमिश्र्य । अंगदेनौषधेन । 'संजीवनं
 स्यादगदम्' इति वैजयन्ती । यती स्यान्महव्रती । आकार्याहूय । 'आकारणं स्या-
 दाह्वानम्' इति हलायुधः । 'गायकास्तु कुशीलवाः' इति वैजयन्ती । मात्राः
 परच्छदान् । 'मात्रा परिच्छदेऽर्थेऽशे प्रवृत्तौ कर्णभूषणे । अक्षरावयवे माने' इति
 वैजयन्ती । चङ्क्रमणं भ्रमणम् । उपहितवर्ष्मा तिरस्कृतशरीरः । 'वर्ष्म देहप्रमा-
 णयोः' । उत्क्रोशपातः पक्षिविशेषवत्पतनम् । 'उत्क्रोशकुरौ समौ' । अरुक्-
 र्तुम् । 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेत-' इत्यादिना सकारलोपः । 'भटश्चारभटो मतः' इति
 हलायुधः । प्रतिमुक्तं संबद्धम् । 'अमुक्तं प्रतिमुक्तं च पिनद्धं चापिनद्धवत्' ।
 प्रस्तरः शिला । 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः' । 'षण्ढो वर्षधरः समौ' । निर्वेशो
 भृतिः । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' । परस्परानुगृहीता अन्योन्यकृतसहायाः ।
 पञ्चाङ्गमन्त्रमूलम् । 'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रती-
 कारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यपि ॥' इति कामन्दकः । द्विरूपप्रभावोऽर्थानां पुरु-
 षाणां च समृद्धिः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' । त्रिगुणा वाङ्मनः-
 क्रामिकाः । षड्गुणाः संध्यादयः । अनेकाधिकरणत्वादनैकप्रकारत्वात् । 'प्रक्रिया
 चाधिकारः स्यात्' । कोशलाभिजनत्वात्कोशलवंशजत्वात् ॥ इति श्रीदश-
 कुमारचरितविवरणेऽष्टम उच्छ्वासः ॥

	किं. ट. ख.	
वृत्तरत्नाकर—केदारभट्ट- कृत, नारायणपण्डि- तकृत टीकेसहित, श्रुतबोध-कालिदास- कृत, व छन्दोमञ्जरी- गङ्गादासकृत ...	॥॥ ८-	
वैदिककोश—भट्टभास्क- रकृत, निर्घट्ट व चार परिशिष्टे यांसहित	॥ ८-	
वैराग्यशतक—भर्तृहरि- कृत, कृष्णशास्त्री म- हाबलकृत टीकेसहित	॥॥ ८॥	
शब्दरूपावलि ...	८-	८॥
शिवसहस्रनामावलि (साधी) ...	८॥	८॥
,, (रेशमी पुष्ठा)	८॥	८॥
शिवकवच ...	८॥	८॥
शिवगीता (साधी)	॥॥ ८-	
,, (रेश० पु०)	॥॥ ८-	
,, लक्ष्मीनरहरिसू- नुकृत बालानन्दि- नी टीका व शं- कराचार्यकृत काल- भैरवाष्टक यांसहित	१ ८॥	
शिवतांडवस्तोत्र—दश- कंठकृत, माधवानन्द- कृत टीकेसहित ...	८-	८॥
शिवमहिम्नस्तोत्र—पुष्प- दंतकृत ...	८॥	८॥
शिवापराधक्षमापनस्तोत्र —शंकराचार्यकृत ...	८॥	८॥
शिशुपालवध काव्य— माधकृत, मल्लिनाथ- कृत सर्वकषाटीकेस- हित ...	३ ॥॥	
शृङ्गारशतक—भर्तृहरि- कृत, कृष्णशास्त्री म- हाबलकृत टीकेसहित	८॥	८॥
सत्यनारायणपूजा व कथा ...	८-	८॥

	किं. ट. ख.	
सप्तशती (चंडीपाठ), देवीसूक्त व तीन रहस्ये यांसहित (स्थू- लाक्षर रेशमी पुष्ठा)	॥॥ ८॥	
सप्तशती (रे. पु. म.अ.)	॥॥ ८-	
,, (साधी कागदी)	॥॥ ८-	
(सूक्ष्माक्षर रे.पु.)	॥॥ ८॥	
,, (स्थूलाक्षर सुटी पत्रे)	॥॥ ८॥	
समासचक्र ...	८॥	८॥
सर्वपूजा ...	८-	८॥
सिद्धांतकौमुदी—भट्टोजी दीक्षितकृत, अष्टाध्या- यीसूत्रपाठ, गणपाठ, धातुपाठ, लिंगानुशा- सन, शिक्षा आणि सूत्रानुक्रमणी यांसहित	२ ॥॥	८-
सुभाषितरत्नभांडागार	३॥	८॥
सूर्यसहस्रनामावलि	८॥	८॥
,, (रे. पुष्ठा)	८॥	८॥
स्वानुभवाष्टक—गोपी- नाथ दाधीचकृत, स्व- कृतसारबोधिनीटीका- सहित ...	८-	८॥
हर्षचरित—बाणभट्टकृत, शंकरकृत संकेतटीके- सहित ...	२ ८॥	
हितोपदेश—नारायण- पंडितकृत ...	॥॥ ८-	
,, (इंग्रजी टिपांसहित)	१ ८॥	
अभिधानसंग्रह—प्रथम भाग. यांत अमरसिं- हकृत नामलिंगानु- शासन, पुरुषोत्तमदे- वकृत त्रिकांडशेष, हारावली, एकाक्षर- कोश व द्विरूपको- श इतके कोश आले आहेत. ...	१ ८-	

काव्यमाला.

या नांवाचे संस्कृत साहित्यिक पुस्तक सन १८८६ चै जान्युआरी महिन्यापासून प्रसिद्ध होत आहे. यात उत्तम उत्तम प्राचीन संस्कृत काव्य, नाटके, चंपु, भाण, महसने, छंद, अलंकार इत्यादिकांची यथावकाश संग्रह होत असतो. फार प्राचीन आणि अत्यंत सु-रस असेच ग्रंथ निवडून ते या मालेत गुंफले जातात. महामहोपाध्याय पंडित दुर्गाप्रसाद या नांवाचे विद्वान, बहुश्रुत आणि शोधक गृहस्थ जयपूरच्या महाराजांचे आश्रयास होते. त्यांनी काश्मीर, पंजाब, बंगाला, राजपुताना, मध्यदेश, तैलंगण, वंगरे सर्व प्रदेश फिरून नानाप्रकारचे काव्य-ग्रंथ संपादित केले होते. त्यातील कि-त्येक ग्रंथ तर ८०० किंवा १००० वर्षांच्याही पूर्वीचे होते. ते सर्व ग्रंथ रा० रा० काशिनाथ पांडुरंग परब यांनी आह्वांस तपासून दिलेले या मा-लेत येत जातात. या मालेचे अंक प्रतिमा-सास एकदा प्रसिद्ध होतात. प्रत्येक अंकात डेमी अष्टपत्री सांख्याची १०० पृष्ठे असतात. याची वर्षाची आगाऊ किंमत ६ रुपये, ट. ख. ॥. फुटकळ अंकाची किंमत ॥८ ट. ख. ८८

यांत आजपर्यंत ग्रंथ लापून तयार झाले आहेत, त्यांची नांवे—

प्रथम गुच्छक—यांत (१) रा-धवचैतन्यविरचित महाशणपतिस्तोत्र (सटीक), (२) लक्ष्मणविरचित शि-वस्तुति, (३) कालिदासकृत श्याम-लादण्डक, (४) कुलशेखरनृपातिवि-रचित मुकुन्दमाला, (५) जगन्नाथप-ण्डितराजविरचित मुघालहरी, (६) शंभुमहाकविविरचित राजेन्द्रकर्णपूर,

(७) क्षेमेन्द्रविरचित कलाविलास, (८) जगन्नाथपण्डितराजविरचित प्राणाभ-रण (सटीक), (९) अप्पकविरचित वि-रचित वैराग्यशतक, (१०) जगन्नाथप-ण्डितराजविरचित अमृतकरी, (११) रत्नाकरविरचित वक्तोक्तिपञ्चाङ्गिका (सटीक), (१२) आणि क्षेमेन्द्रवि-रचित औचित्यविचारचर्चा, इतकी काव्ये आली आहेत. किंमत १ रुपया. ट. ख. ८८॥

द्वितीय गुच्छक—यांत (१) शंकराचार्यकृत विष्णुपादादिकेशान्व-र्णनस्तोत्र (सटीक), (२) शंभुमहाक-विप्रणीत उपदेशशतक, (३) क्षेमेन्द्र-कृत मुवृत्ततिलक, (४) जगन्नाथप-ण्डितराजविरचित करुणालहरी, (५) शंभुमहाकविविरचित अन्वोक्तिपुष्प-लता, (६) क्षेमेन्द्रकृत सेव्यसेवक-देश, (७) विक्रमविरचित भूमिद्वय (८) जगन्नाथपण्डितराजविरचित ल-क्ष्मीलहरी, (९) रुद्रकविकृत भाग-विलास, (१०) क्षेमेन्द्रकृत चण्डिका (११) मधुसूदनमरस्वतीविरचित आ-नन्दमन्दाकिनी, (१२) शंकराचार्य-कृत अस्त्राष्टक (सटीक) आणि (१३) मुकुन्दमुक्तावलि, इतकी काव्ये आली आहेत. किंमत १ रुपया. ट. ख. ८८॥

तृतीय गुच्छक—यांत (१) गो-कुलनाथविरचित शिवशतक, (२) प-ञ्चस्तवी, (३) दामोदरगुप्तप्रणीत कु-हनीमत, (४) रुद्रभट्टकृत शिवारति-लक व (५) माधवविरचित न-नलीलाकाव्य, इतकी काव्ये आलीं अ-हेत. किंमत १ रुपया. ट. ख. ८८॥

चतुर्थ गुच्छक—यांत (१) बा-भट्टविरचित चण्डीशतक (संक्षिप्त), (२) नागराजप्रणीत भावशतक, (३) तारायणभट्टपादकृत स्वाहासुधाकर,